

चम्पूराभायणम् ।

विद्भार्धिपतिना

श्रीभोजनृपतिना विरचितम्

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्या समलङ्कृतं तेनैव
संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

द्वितीयसंस्करणम्

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८८६ ।

चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मीं तनोतु सुतरामितरानपेक्ष-
मङ्गिद्वयनिगमशाखिशिखाप्रवालम् ।
हैरम्बमम्बुरुहडम्बरचौर्यनिघ्न
विघ्नाद्रिभेदशतधारधुरन्धरन्नः ॥ १ ॥
उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चेत्
तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरैश्चेत् ।
तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चेत्
तानन्तरेण निपतेत् क्व नु मत्प्रणामः ॥ २ ॥

लक्ष्मीसिति । इतरान् विघ्नहरान् देवान् न अपेक्षते इति
तथोक्तम्, अन्याननपेक्ष्य स्वयं विघ्नहरं, निगमः वेद एव शाखी वृक्षः
तस्य शिखा शिरोभागः वेदान्त इत्यर्थः । तस्य प्रवालं भूषणभूतकिशल-
यम्, अम्बुरुहाणां पद्माना डम्बरस्य सम्पद इति यावत् चौर्यनिघ्नं
चौर्यपरं कसलादपि समधिकशोभित्वर्थः, विघ्ना एव अद्र्यः पर्वताः
तेषां भेदे नाथे शतं धारा तैस्त्रयं येषां तादृशानां विघ्ननाशकानामिति
यावत् धुरन्धरम् अयम् हैरम्बं गाथापत्यम् अङ्गिद्वयं चरणयुगलं
नः अस्माकं लक्ष्मीं श्रियं सुतरा भृशं तनोतु विस्तारयतु । वसन्ततिलकं
वृक्षं, श्रेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥१॥

उच्चैरिति । चेत् यदि जगति धर्मतः धर्मण उच्चैः गच्छती
गतिः परित्यागमिति भावः, सिध्यति सम्पद्यते, चेत् यदि कृत-

वाल्मीकिगीतरघुपुङ्गवकीर्त्तिलेशै-

स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम् ।

गङ्गाजलैर्भु वि भगीरथयत्नलब्धैः

किं तर्पणं न विट्धाति जनः पितृणाम् । ३ ॥

गद्यानुबद्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति-

र्ह्या हि वाद्यकलया कलितेव गीतिः ।

केतरै अकृतिभैः अपौरुषेयैरिति यावत् वचनै श्रुतिभिरिति भावः । तस्य धर्मस्य प्रमा तत्त्वतो ज्ञानमिति यावत् भवेदिति शेषः, तथा चेत् यदि तेषा वचनाना महीशुरै भूदेवै ब्राह्मणैरित्यर्थं प्रकाशन- द्या प्रकटनावस्था स्यादिति शेषः, तदा तान् ब्राह्मणान् अन्तरेण विना परित्यज्येति भावः, क्व तु कुत्र स्थाने एव मम प्रणाम- निप्रतेत् ? नैव कुत्रापि स्थाने इत्यर्थः । सङ्गतिस्त्वधर्मप्रतिपादन- श्रुतिप्रकटनपरान् ब्राह्मणान् प्रणमामीत्यर्थः । वसन्तिलक वृत्तम् ॥२॥

वाल्मीकीति । अधुना वाल्मीकिना गीता रघुपुङ्गवाना रघु- वंशीयश्चेष्टभूपतीना या कीर्त्तयः तासा लेशै विन्दुभि कथमपि बुधाना तृप्तिं करोमि सम्पादयामि । तथाहि, भुवि पृथिव्या जनः भगीरथस्य यत्नेन प्रयासेन लब्धै सुलभैरिति भावः गङ्गाजलैः पितृणा तर्पणं किं न विट्धाति न करोति ? अपितु करोत्येवे- त्यर्थः । भगीरथानीतगङ्गाजलेन लोकस्य पिष्टतर्पणमिव वाल्मी- किविरचितरामायणस्य यत्किञ्चित्तात्पर्यवर्णनेन सनापि सुधीवर्ग- सन्तोषणमिति भावः । वसन्तिलक वृत्तम् । प्रतिवस्तूपसालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । प्रतिवस्तूपसा मा स्याद् वाक्ययोर्गस्यस्ययोः । एको- ऽपि धर्म सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति ॥३॥

गद्येति । हि यतः गद्येनानुबद्धा वयुना रसमिश्रिता रसवती

तस्माद्घातु कविमार्गविदां सुखाय

चम्पू प्रबन्धरचनां रसना मदीया ॥ ४ ॥

वाचं निशम्य भगवानथ नारदस्य

प्राचेतसः प्रवयसां प्रथमः कवीनाम् ।

माध्यन्दिनाय सवनाय महर्षिसेव्यां

पुण्यामवाप तमसान्तमसां निहन्तीम् ॥ ५ ॥

तत्र कञ्चन क्रौञ्चमिथुनादेक पञ्चशरशरानुविद्धमपि
व्याधेनानुविद्धं निध्यायतः बद्धानुकम्पस्य भगवतो वाल्मीकि-
र्वदनारविन्दाच्छन्दोमयी काचिदेवं निःससार सर-
स्वती (क) ।

पद्यच्छक्तिः पद्यरूपं सुवचनं वाद्यकलया वादित्वांशेन कलिता सङ्गता
गीतिरिव हृद्या मनोहारिणी सहृदयानामिति शेषः तस्मात् मदीया
रसना जिह्वा कविमार्गविदा कविरीतिविदुषां सुखाय चम्पू प्रबन्ध-
रचना गद्यपद्यमय वाक्य चम्पूरत्वभिधीयत इत्युक्तलक्षणसन्दर्भ-
रचना विदधातु करोतु । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥४॥

वाचमिति । अथानन्तर को न्वस्मिन् प्रथितो लोके इत्यादि-
प्रश्नवाक्यात् परमित्यर्थः प्रवयसा वृद्धाना कवीना प्रथमः अपणीः
भगवान् प्राचेतसः वाल्मीकिः नारदस्य वाच रामगुणकीर्तनरूप-
मिति भावः निशम्य श्रुत्वा माध्यन्दिनाय सवनाय मध्याह्नानाय
महर्षिसेव्या तमसाम् अज्ञानानां निहन्ती नाशयित्री पुण्या पवित्रां
तमसा नदीं अवाप प्राप । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥५॥

(क) तत्रेति तत्र तमसा लक्षणया तत्तीरे इत्यर्थः क्रौञ्चमि-
थुनात् वक्युगलात् एकं वकं पञ्चशरस्य कामस्य शरेण अनुविद्धं
प्रहृतं, व्याधेन केनचित् सृगयुता अनुविद्धं निहृतमित्यर्थः

मा निषाद । प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती. समाः ।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ६ ॥

तदनु समयोचितकृत्यं निर्वर्त्य (ख) स्वाश्रममुपगत-
वति सति भगवति वाल्मीकी ।

निष्ठावतः पश्यतः अतएव बह्नालुकम्पस्य सज्जातकपस्य । कन्दोमवी
अनुष्टुभा कन्दसा विरचितेति यावत् नि ससार उच्चचार । वरसती
वाणी ।

मा निषादेति । रे निषाद । व्याध ! त्वं शाश्वतीः समाः
वत्सरान् चिरकालमिति यावत् कदापोति भाव प्रतिष्ठा सुख-
स्थिति मा अगम. न प्राप्नुहि, यत् यतः क्रौञ्चमिथुनात् वकहन्वात्
एक काममोहित कामासक्त वकमिति शेष अवधीः हतवानसि ।
अनेन च शापवचनेनाद्यापि व्याधजाते सुखस्थितिर्न दृश्यते इति
दृष्टव्यम् । अस्य च प्राचीना अपरार्थद्वयमाचक्षते । तथाच, हे
निषाद ! मा बद्धोः तस्याः निघोदत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या निषादः
अत्रय इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ, हे बद्धोपते राम इति यावत् त्वं
शाश्वतीः समाः चिरकालमित्यर्थः प्रतिष्ठां सुखातिम् अगमः
प्राप्तवानसि, यत् यतः क्रौञ्चमिथुनात् मन्दोदरीरावणरूपादिति
भावः एकं काममोहितं रावणमिति भावः अवधीः हतवानसि ।
इत्येकोऽर्थः । अपरञ्च, हे निषाद ! वगुडावरूप । रावण इति
भावः त्वं शाश्वतीः समाः चिरकाल प्रतिष्ठा मा अगमः न प्राप्नु-
हि, यत् यतः क्रौञ्चमिथुनात् सीतारावणरूपादिति भावः एकं
काममोहितं राममिति भावः अवधीः बधसमं क्लेशं प्रापितवान-
सीति भाव इति । प्रथमद्वितीययोः भायोगे असागमनिषेधेऽपि
अगम इति वार्धत्वात् समाधेयम् । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥६॥

(ख) तदन्विति तदनु तदनन्तरम् । समयोचितकृत्यं मध्याह्न-
विहितसन्ध्यावन्दनादिकमित्यर्थः । निर्वर्त्य सम्प्राप्य ।

वाणी विलासमपरत्र कृतोपलम्भ-
मम्भोजभूरसहमान इवाविरासीत् ।
आभाति यत्कृतिरनेकविधप्रपञ्च-
व्याजेन्द्रजालविधिसाधकपिच्छिकेव ॥ ७ ॥

ततः परमहर्षेण महर्षिणा विधिवद्भ्यर्चितः परमेष्ठी
मध्यमलोकेऽपि स्ववृत्तं प्रकाशयितुं किल भवन्तमेवोपदि-
श्यमानया भारत्या रामचरितं यथाश्रुतं व्याक्रियतामिति
व्याहृत्यान्तरधात् (ग) ।

वाणीति । यत्कृतिः यस्य कृतिः सृष्टिरित्यर्थः अनेकविधः
बहुविधः प्रपञ्च चराचरविस्तारः व्याजम्बुलं यस्य तथाभूतः अ-
इन्द्रजालविधिः तस्य साधिका सम्पादविनी पिच्छिकेव लोकमो-
हनः वाग्विशेष इव आभाति राजते स अम्भोजभूः पद्मयोनि-
र्ब्रह्मैत्यर्थः अपरत्र अन्यस्मिन् स्वतोभिन्ने जने इति भावः कृतः
उपलम्भः आश्रयो येन तादृश वाण्याः सरस्वत्याः ज्ञपत्या इति
भावः विलासं विभ्रमम् असहमान इव आविरासीत् प्रादुर्बभूव,
महर्षेः समीपमान्नागमेति यावत् । ज्ञय वाक्पतेरन्वस्य तत्पतित्व-
दर्शने असहनत्वं युक्तमेवेति प्रतीतेरुत्प्रेक्षाबह्वारोऽयम् । तदुक्तं
दर्पणे, भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति । द्वितीयाङ्गे चोप-
साहकारः । तदुक्तं दर्पणे । सास्य वान्यसवैधस्य वाक्यौक्ये उपसाह-
योरिति । तदनयोः संसृष्टिः । तदुक्तं दर्पणे । सिधोऽनपेक्षयैतेषां
स्थितिः संसृष्टिरुच्यते इति । वसन्ततिष्ठक वृत्त ॥ ७ ॥

(ग) तत इति ततः ब्रह्मण आविर्भावानन्तर परमहर्षेण
व्यतिशेतेन । मध्यमलोके पृथिव्याम् । स्ववृत्तं स्वचरितं रामायण-
मिति भावः । भारत्या वाण्या । व्याक्रियता ऋष्यैतान् । व्याहृत्य
उक्त्वा । अन्तरधात् अन्वर्हितः ।

अथ सरसिजयोनेराज्ञया रामवृत्तं

करवदरसमान प्रेक्ष्य दृष्ट्या प्रतीच्या ।

शुभमतनुत काव्यं स्वादु रामायणाख्यं

मधुमयभण्णित्तीनां मार्गदर्शी महर्षिः ॥८॥

एन प्रबन्धं प्रयोक्तुं (घ) लोके क. समर्थ इति चिन्ता-
मुपगतवति सति भगवति वाल्मीकी ।

उपागतौ मिलितपरस्परपमौ

बहुश्रुतौ श्रुतिमधुरस्वरान्वितौ ।

विचक्षणौ विविधनरेन्द्रलक्षणौ

कुशीलवौ कुशलवनामधारिणौ ॥ ९ ॥

अथेति । अथ ब्रह्मणोऽन्तर्धानानन्तरं मधुमयभण्णित्तीना मधु-
मयीना वाचा मार्गदर्शी दृष्टरीति महर्षिः सरसिजयोनेः ब्रह्मणः
स्वाज्ञया आदेशेन प्रतीच्या दृष्ट्या प्रत्यगदर्शनेन दृश्यदृष्ट्यात भावः

नृत्त क०५६१४मान इस्तास्यतवदरोफलतल्य प्रेक्ष्य दृष्टा विज्ञा-
वेति यावत् शुभं मङ्गलकरं स्वादु मधुरं रामायणाख्यं रामस्य
अयन चरित यस्मिन् तत् रामायणम् आख्या यस्य तथोक्त काव्यं
रसपूर्णसन्दर्भविशेष, काव्य रसात्मक वाक्यमिति दर्पणः । अतस्तुत
विस्तारयामास । सावित्रीवृत्तं, ननमयययुतेय सावित्री भोगिलोकै-
रिति तल्लक्षणात् ॥८॥

(घ) प्रयोक्तुमभिनेतुम् ।

उपागताविति । मिलिता मङ्गता परस्परस्य उपागता सादृश्यं
ययोः तथाभूतौ, बहुश्रुतौ विविधज्ञानसम्पन्नौ, श्रुतिमधुरेण स्वरेण
अन्वितौ, विचक्षणौ सुदक्षौ, विविधानि नरेन्द्रस्य राज्ञः लक्षणानि
चिह्नानि ययोः तथोक्तौ, कुशलवनामधारिणौ कुशः खन इत्याख्या-

एतौ मुनिः परिशुद्ध स्वकृतिम् अपाठयत् । तौ पुनः
इतस्ततो गायमानौ दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टमनाः स्वभवनमा-
नीय भ्रातृभिः सह निजचरित गातुमन्वयुक्त । ततश्च,

छन्दोमयीना निलयस्य वाचा-

मन्ते वसन्तौ मुनिसत्तमस्य ।

एतौ कुमारौ रघुवीरवृत्तं

यथाक्रमङ्गातुमुपक्रमेताम् ॥ १८ ॥

अस्ति प्रशस्ता जनलोचनाना-

मानन्दसन्दर्शिषु कोसलेषु ।

आज्ञासमुत्सारितदानवानां

राज्ञामयाध्येति पुरी रघूणाम् ॥ १९ ॥

वन्तौ, कुशीलभौ नटौ, उपागतौ उपस्थितौ । रचिरावृत्तं, जभौ जघौ
गीतिरुचिरा चतुर्षु हैरिति तल्लक्षणात् ॥ १८ ॥

छन्दोमयीनामिति । छन्दोमयीना छन्दसा विरचिताना वैदि-
कीना वा वाचा निलयस्य आश्रयस्य मुनिसत्तमस्य मन्त्रे । बाल्मीके-
रिति भावः अन्ते वसन्तौ शिष्यौ, शिष्यान्तेवासिनौ छात्रे इत्यमरः ।
एतौ कुमारौ रघुवीराणां वृत्तं चरितं यथाक्रमं गातुम् उपक्रमेताम्
आरब्धवन्तावित्यर्थः । अत्रातीते लोट्प्रयोगश्चिन्त्यः । इन्द्रवज्रोपेन्द्र-
वृत्तयोरुपजातिवृत्तं, आदिन्द्रवज्रा बाद तौ जगो ग इति, उपेन्द्रवज्रा
प्रथमे लघौ सेति, अनन्तरोदीरितलक्ष्यभाजौ पादौ अदीयावुपजात-
यस्ता इति तल्लक्षणात् ॥ १९ ॥

अस्तीति । जनलोचनानाम् आनन्दं सन्दतीति तथोक्तेषु
कोसलेषु जनपदविशेषेषु आज्ञया समुत्सारिता ताडिता दानवा जैः

तामावसदृशरथः सुरवन्दिनेन

सक्रन्दनेन विहितासनसविभागः ।

वन्दारकारिविजये सुरलोकलब्ध-

मन्दारमाल्यमधुवासितवासभूमिः ॥ १२ ॥

अथास्मिन्ननपत्यतया दूयमानमानसे (ङ) पुत्रार्थं क्रतु-
मश्वमेध विधातुं मन्त्रिभिः सह मन्त्रयमाणे दशरथे
सुमन्त्रः प्रहृष्टमना महर्षेरङ्गदेशसङ्गतावग्रहनिग्रहश्री-
ण्डस्य (च) विभाण्डकसूनोरवश्यमृथशृङ्गस्य प्रभावात् प्रभवो
(छ) भविता कुमारामिति सनत्कुमारोक्तं पुराहृतमस्मै

तथाभूतानां रघूणां रघुवशीयानां राज्ञाम् अयोध्येति ग्रन्था
पुरी राजधानी अस्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥११॥

तामिति । सुरवन्दिनेन देवैराराधितेन संक्रन्दनेन इन्द्रेण,
संक्रन्दनो दुश्प्रवन्सुराणाणोषवाहन इत्यमरः । विहितः कृतः
दत्त इति यावत् आसनस्य सविभागः सस्यग्नभागः यस्यै तथोक्तः
इन्द्रासनाङ्गभागित्वर्थः, वन्दारकाणां देवानाम् अरथः शत्रवः
असुरा इति यावत् तेषां विजये सुरलोकात् प्रीतादिति भावः लब्धस्य
मन्दारमाल्यस्य मधुना सक्रन्दनेन वासिता सुरभीकृता वासभूमिः
अयनमन्दिरं यस्य तथाभूतः, दशरथः ताम् अयोध्याम् आवसत्
अधितथौ । वसन्तिब्रह्मं वृत्तम् ॥१२॥

(ङ) अयेति । अनपत्यतया पुत्रराहित्येन । दूयमानमानसे
सन्त्यमानमनसि ।

(च) अङ्गदेशेति अङ्गदेशेषु सङ्गत उपस्थितः यः अश्वमेधः
वृष्टिमतिबन्ध अनावृष्टिरित्यर्थः तस्य निपट्टे निवारणे शौण्ड-
द्वं तस्य ।

(छ) प्रभवः उत्पत्तिः ।

दशरथाय कथयामास । सोऽपि सुमन्त्रवचनाच्छान्ताधिः
शान्ताकुटुम्बिनं सम्बन्धिन (ज) मुनिमान्नीय वशिष्ठादि-
ष्टमश्वमेधाध्वरं सरयूरोधसि विधाय तत्र पुत्रीयामिष्टिं (झ)
विधिवत्कर्तुं मारभत । तदनु हविराहरणाय धरण्यां कृता-
वतरणाः सर्वे गीर्वाणाः शक्रप्रमुखाश्चतुर्मुखाय दशमुखप्र-
तानलश्रीभोष्मसंशोषणमापेद्य तेन सह शरणमिति (ञ)
शार्ङ्गधन्वानं मन्वानाः कृतनानाविधप्रस्तुतस्तुतयः क्षीराम्बु-
राशिमासेदुः (ट) ।

सन्तापघ्नं सकलजगतां शार्ङ्गचापाभिरामं

लक्ष्मीविद्युल्लसितमतसीगुच्छसच्छायकायम् ।

(ज) शान्ताधिः निवृत्तमनोव्यथः, पुंस्त्र्याधिर्मान्नीयौ व्यथेत्यमरः ।
शान्ताकुटुम्बिनं शान्तायाः अङ्गराजाय दत्तायाः स्वसुतायाः कुटुम्बिनं
पतिं सम्बन्धिनं जाभाटबम्बन्धवन्तमिति यावत् ।

(झ) अश्वमेधाध्वरम् अश्वमेधाख्यं यज्ञम् । सरयूरोधसि सरय्याः
नद्यास्तीरे । पुत्रीयां पुत्रोत्पादनफलाम् । इष्टिं यज्ञम् ।

(ञ) हविराहण्यात् हव्यपहण्यात् । गीर्वाणाः देवाः,
गीर्वाणा दानधारय इत्यमरः । शक्रप्रमुखा इन्द्रादयः । चतुर्मुखाश्च
ब्रह्मणे । दशमुखस्य रावणस्य प्रतापानन्व एव योभोष्मा तेन संशो-
षणं सन्तापम् । आवेद्य निवेद्य । शरणं परित्राता, शरणं
गृह्णन्ति इत्यमरः ।

(ट) कृतेति कृता नानाविधं यथा तथा प्रस्तुता प्रकृतान्ता
स्तुतिः यैः तथाभूताः । आसेदुः मापुः ।

सन्तापघ्नमिति । त्रिदशाना देवानां परिषत् सभा सकलानां

वैकुण्ठाख्यं मुनिजनमनश्चातकानां शरण्यं
 कारुण्याप त्रिदशपरिषत्कालनेघं दृश्यं ॥१३॥
 क्षीराम्बोधेर्जठरमभितो देहभासा प्ररोहैः
 कालोन्मीलत्कुवलयदलाद्वैतप्रापादयन्तम् ।
 आतन्वानं भुजगशयने कामपि क्षौमगौरे
 निद्रामुद्रां निखिलजगतीरक्षणे जागरूकाम् ॥१४॥

जगता सन्नापन्नं दुःखनिवारकं, शार्ङ्गवापाभिरामं शार्ङ्गेन धनुषा
 मनोहरं, लक्ष्मीरेव विद्युत् तथा ललितं राजितं लक्ष्मीमन्त-
 मित्यर्थं, अतमीगुच्छस्य अतमीपुष्पस्तवकस्य सच्छाय समानकान्तिः
 कावो यस्य तथाभूतं नवीननोरदोपममिति भावः, मुनिजनानां
 मनास्येव चातका तेषां शरण्यं तृप्तिकरमिति भावः, वैकुण्ठं आख्या-
 यस्य तथोक्तं, कारुण्यानि दया एव व्याप सलिलानि यत्र तथाविधं
 दयानिधिमिति यावत्, कालमेष कृष्णमेष दृश्यं । मन्दाक्रान्ता-
 दृत्तं, मन्दाक्राम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ तौ गयुग्ममिति तल्लक्षणात् ।
 अतोपमारूपकयो सृष्टि ॥१३॥

क्षीराम्बोधेरिति । क्षीराम्बोधेः क्षीरसागरस्य जठरं कुक्षिम्
 आभत समन्तात् देहस्य भासा प्रभाषा प्ररोहैः अङ्गुरैः विस्तारै-
 रित्यर्थं कालं कृष्णम् उन्मीलत् विकसत् यत् कुवलय नीलोत्पलं
 तस्य दलं पत्रं तस्य अद्वैतम् अभिज्ञताम् व्यापादयन्तं जनयन्तमित्यर्थः,
 क्षौमगौरे भुजगशयने शेषशय्यायां निखिलजगतीरक्षणे जागरूका
 कामपि अनिर्वचनीया निद्रामुद्रां विद्रयां निमीलनम् आतन्वानं
 सम्पादयन्तमित्यर्थः, कालमेष दृश्यं तं पूर्वेणान्वयः । मन्दाक्रान्ता-
 दृत्तम् ॥१४॥

प्रह्लादस्य व्यसनममितं दैत्यवर्गस्य दम्भं
स्तम्भं वक्षःस्थलमपि रिपीयौगपद्येन भेत्तुम् ।
बद्धशङ्ख पुरुषवपुषा मिश्रिते विश्वदृष्टे
दंष्ट्रारोचिर्विशदभुवने रंहसा सिहवेशे ॥१३॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय
नामावशेषितमहाबलिवैभवाय ।
नानाचराचरविधायकजन्मदेश-
नाभीपुटाय पुरुषाय नमः परस्मै ॥१६॥

इति प्रणम्योत्थितानितान् स्तुतिरवमुखरितहरिभुखान्

प्रह्लादस्येति । अमितम् अत्यन्तमित्यर्थे प्रह्लादस्य व्यसन
विषदं दैत्यवर्गस्य दम्भम् अहङ्कार स्तम्भं स्फाटिकमिति शेष रिपोः
द्विरण्यकशिपो वक्षःस्थलम् अपि यौगपद्येन समकालमित्यर्थः
रंहसा बलेन भेत्तुं खण्डयितुं पुरुषवपुषा नरदेहेन मिश्रिते युक्ते
विश्वदृष्टे जगताम् आर्वत्वेन दर्शनीये इति यावत्, दंष्ट्राणां रोचिर्भिः
दीप्तिभिः विशद शुभ्र भुवन यस्य तादृशे सिहवेशे, बद्धाशङ्खा
अनुरामविशेषः येन तथाभूत नृसिञ्जाकृतिं विश्वतमिति यावत्, दद-
शेति पूर्वशान्वय । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥१५॥

नारायणावेति । नलिनमिव पद्ममिव व्यायते विशाले लोचने
यस्य तादृशाय, नाम्ना अवशेषितं मङ्गलं बले दैत्यपतेर्वैभव येन
तथोक्ताय, नानाचराचराणां लङ्कामाना गोमनुष्यादीनाम् अचराणां
वृक्षपर्वतादीनां विधायकस्य स्रष्टुर्ब्रह्मण्य इति यावत् जन्मदेश-
अत्यन्तस्थान नाभीपुटं यस्य तथाभूताय ब्रह्मयोन्ने इत्यर्थः, परस्मै
पुरुषाय नारायणाय नमः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥१६॥

हरिहयप्रमुखानखिलानमरगणानरुणतामरसविलासचौरै-
र्लोचनमरीचिवीचिसञ्चारैरानन्दयन्त्ररविन्दलोचन. (ठ) स्फु-
टमभाषत ।

अपि कुशलममर्त्याः ! स्वागत साम्प्रतं वः

शमितदनुजदम्भा किं नु दम्भोलिकेलिः ।

अपि धिषणमनीषानिर्मिता नीतिमार्गा-

स्त्रिदशनगरयोगक्षेमकृत्यै क्षमन्ते ॥१७॥

एवं भगवतः कुशलानुयोगपुरःसरीममृतासारसरसां(ड)

(ठ) इतीत्यादि । स्तुतीति स्तुतिरवेष्य स्तोत्रकीर्त्तनेन सुखरिप्तानि
शाब्दानि हरिता दिशा सुखान वै. तथोक्तान्, हरिहयप्रमुखान्
इन्द्रादीन् । अरुणेति अरुणस्य रक्तस्य तामरसस्य उत्पलस्य यः
विलासः स्फुरण तस्य चौराः अपहारकाः तैः रक्तोत्पलविलासवद्भि-
रित्यर्थः, निदर्शनात्तद्वार. । लोचनयोः मरीचीना मयूखाना वीच-
सञ्चारैः तरङ्गप्रसारैः । अरविन्दलोचनः पुण्डरीकाक्षः ।

अपीति । हे अमर्त्याः । देवाः ! साम्प्रतम् इदानीं व. युष्माकम्
अपि कुशलं क्षेम, स्वागतं शुभागमनम् ? नु भोः दम्भोलिः कुलि-
शस्य केलिः क्रीडा, शमित. दनुजाना दैत्याना दम्भः यथा तथा-
भूता किम् ? वज्रेण दैत्यान् नाशयित्वां शक्रुष किमित्यर्थः ।
धिषणस्य दृष्टस्यते मनीषया प्रज्ञया निर्मिताः कल्पिताः नीति-
मार्गा. नीतिप्रयुक्तोपाया इति यावत् त्रिदशनगरस्य स्वर्गस्य योग-
क्षेमकृत्यै योगः अलक्ष्यस्य लाभः क्षेम लक्ष्यस्य परिपालन तयोः
कृत्यै व्यापाराय क्षमन्ते अपि शक्रुर्वान्ति किम् ? मालिनीवृत्तं,
नममयययुतेय मालिनी भोगिण्यो कैरिात दक्षक्षणात् ॥१७॥

(ड) एवमित्यादि । कुशलानुयोगपुरःसरीं मङ्गलप्रश्नपूर्विकाम् ।
अमृतासारसरसा पीडूषधराक्षिन् रसवतीम् !

सरस्वतीमाकर्ष्य सम्पूर्णमनोरथा सुमनसां (ठ) संसत् पुत्रे
परस्मै विज्ञापयामास । देव । कथमकुशलमाविर्भवेद्भवता
कृतावलम्बानामस्माकम् । किन्तु,

अस्तिप्रशस्तविभवैर्विबुधैरलङ्घ्या
लङ्घेति नाम रजनीचरराजधानी ।
माणिक्यमन्दिरभुवां महसां प्ररोहै-
स्त्रिजस्रयाय दिनदीपदशां दिशन्ती ॥१८॥
एनां पुराणनगरीं नगरीतिशाला
सालाभिरामभुजनिर्जितयक्षराजः ।
हेलाभिभूतजगता रजनीचराणां
राजा चिरादवति रावणनामधेयः ॥१९॥

(ठ) सुमनसां देवानाम् ।

अस्तीति । प्रशस्तः विभवः समृद्धियेषां तैः विबुधैर्देवैरलङ्घ्या
लङ्घयितुमशक्या, माणिक्यमन्दिरभुवा माणिक्यनिर्मितमञ्जोत्पिताना
महसा तेजसा प्ररोहैः अङ्कुरैः उदयैरिति यावत् तेजसा त्रयाय
स्त्रिजस्रान्विचन्द्रेभ्य इत्यर्थः दिनेषु दीपदशा मदीपावस्था दिशन्ती
ददतीत्यर्थः, लङ्घेति नाम रजनीचराणां राजधानी राजधानी
नगरी अस्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥१८॥

एनामिति । सालवत् सर्जतरुविव अभिरामैः सुन्दरैः मञ्ज-
द्विरिति भावः सुजैः विशल्येति यावत् निर्जितः पराभूतः
वक्ष्याणां राजा येन तथाभूतः, रावणनामधेयः, ज्ञेयया अरज्या
अभिभूतं जगत् यैः तेषां रजनीचराणां राजा, नगस्य पर्वतस्य
रीत्या शाब्दे शोभते इति तथोक्तासु एना पुराणनगरीं चिरात्
अवति पादवति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥१९॥

यद्वाहुराहुरसनाश्रितशस्त्रधारा
 दिक्कालकीर्तिमयचन्द्रनस ग्रसन्ते ।
 तद्वैरिणां रणमुखे शरणप्रदायी
 नैवास्ति कश्चिद्दुःखमन्तकमन्तरिण ॥२०॥
 अश्वोजसम्भवममु बहुभिस्तपोभि-
 राराधयन् वरमवाप परैर्दुरापम् ।
 तस्मात्समस्तभुवन निजशासनस्य
 लक्ष्मीकरोति रजनीचरचक्रवर्ती ॥२१॥

यदिति । यस्य रावणस्य वाहवः राहव इव तेषा रसना-
 यितानि रसनावत् आचरितानि शस्त्राणि तेषा धाराः दिक्षु
 कालेषु च यः कीर्तिमयचन्द्रमाः अस्माकमिति शेषः त पसन्ते
 कवलयन्ति । रणमुखे समालशिरसि तस्य वैरिणा शत्रूणां अस्माक-
 मिति शेषः अस्मत् अन्तक यसस्य अन्तरेण विना अन्यः कश्चित् नैव
 शरणप्रदायी अस्मत्प्रदाता अस्तीति शेषः, केवल यमोऽयं त यदि
 अतिकेतनं नयति तदास्माकं परित्यागं नान्यथेति भावः । वयन्त-
 तिबकं वृत्तम् ॥२०॥

अश्वोजसम्भवमिति । रजनीचराणां राक्षसानां चक्रवर्तीं सार्व-
 भौमः रावण अस्मत् अश्वोजसम्भवं पद्मयोनिं बहुभिस्तपोभि-
 राराधयन् परैरन्यैः दुरापं दुर्लभं देवात् सर्गादवध्य-
 त्वमिति भावः वरम् अमीष्टम् अवाप प्राप तस्मात् ब्रह्मवर-
 प्रभावात् समस्तभुवनं निजशासनस्य आधिकारस्य लक्ष्मीकरोति
 त्रिभुवनं निजशासनाधीनं करोतीत्यर्थः । तस्मादन्तकस्यापि तत्पार-
 तन्त्र्यात् तं प्रति स्वसामर्थ्यं प्रादने अस्तिर्नास्तीति भावः । वयन्त-
 तिबकं वृत्तम् ॥२१॥

सैन वय पराधीना इव भवाम् । तथाहि, सोऽयं
 कदाचन क्रीडाधराधरमधिरुह्य सावरोधवधूजनश्वरणाभ्यां
 तत इतः सञ्चरेच्चैदागमिथत्याग इत्यनाविष्कृतातपो'
 भयेन भगवान् सहस्रभानुरपि सङ्घुचितभानुरेव तत्सानूनि
 नून समाश्रयते । एष मृगाङ्कोऽपि मृमयायासपरिश्रान्तिनि-
 वृत्त्यै ससंभ्रमं नमज्जनपरिवृते मज्जनगृहाभिमुखे नि-
 र्जितशतमुखे दशमुखे तत्रत्यविचित्रतरशातकुम्भस्तम्भाग्र-
 प्रत्यग्रप्रत्यग्रस्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जकरतलकलितनि-
 जोपलमयकलशमुखादच्छाच्छामविच्छिन्नपाताम्बुधारां नि-
 जकराभिर्मर्गादापादयन् तस्य प्रसादपिशुनानां सुनासीर-
 चिरकाङ्क्षितानां विभ्रतिवीक्षणानां (ण) क्षणमात्रं पात

(ण) सोऽयमिति सोऽयं रावणः । क्रीडाधराधर केलिपर्व-
 तम् । सावरोधवधूजनः अन्व पुरस्त्रोऽजनसहितः । आगमिष्यति
 जनिष्यते इत्यर्थः । आगः अपराधः । अनाविष्कृतातपः अप्रक-
 टिततीक्ष्णकिरणः । सहस्रभानुः सहस्रकिरणः । सङ्घुचितभानुः
 कुण्डिततरङ्गः । तस्य सानूनि प्रस्यदेशे । समाश्रयते उदेति ।
 मृगाङ्कः चन्द्रः । मृमयाया य आवायनः शरीरव्यायामः तेन या
 परिश्रान्तिः परिश्रम तस्याः निवृत्त्यै निवारणाय । ससंभ्रमं सत्व-
 रमयमिति यावत् नमज्जनेनैः परिवृते समन्तात् वेष्टिते । मज्जन-
 गृहाभिमुखे स्नानसंयुक्ताभियाते इति यावत् । निर्जितशतमुखे
 पराभूतदेवराजे दशमुखे रावणे । तत्रत्या मज्जनगृहवर्तिन इत्यर्थः
 विचित्रतराः वे शातकुम्भस्तम्भाः काञ्चनस्तम्भाः तेषाम् अपेक्षु
 शिखरेषु प्रत्यग्रम् अभिनवं प्रत्युप्ताना निरहिताना स्फटिकशिला-

भवति । तेन पुलस्त्यनन्दनेन संक्रन्दननन्दनवनात् स्वम-
न्दिरीद्यानमानीतस्य मन्दारप्रमुखस्य हन्दारकतरुवन्दस्य
(त) वन्दीकृतसुरसुन्दरीनयनेन्द्रीवरद्वन्धात् (थ) तत्कारारवि-
न्दकनककलशाच्च (द) मन्दीष्णं स्यन्दमानै(ध)रम्बुभिर्ज-
म्बालितालवालस्य पचेलिमानामपि (न) कुसुमानां पतन-
भयमाशङ्कमानाः पवमानाः सन्ततं परिस्यन्दितुमपि (प)

शाबभञ्जिकाना स्फटिकोपलपुत्तबिम्बाना पुञ्जस्य समूहस्य करतलैः
कबितस्य मृहीतस्य निजोपलमयस्य चन्द्रकान्तमणिसयस्यैत्यर्थः
कलयस्य सुखात् । अन्धाच्छाम् अतिनिर्मलाम् । अविच्छिन्नः पात
यस्या तादृशी अम्बुधारा जलधारा ताम् । निजकराभिसर्गात् अम-
यूखसम्भवात् । आपादयन् स्रावयन्नित्यर्थः । तस्य रावणस्य । प्रसा-
दपिशुनानाम् अनुपहस्यकाना सुनासीरस्य इन्द्रस्य चिरं काङ्क्षि-
ताना चिराभिलषिताना विशतिवीक्ष्यमाना विशतिपर्यङ्कवा-
नानाम् ।

(त) पुलस्त्यनन्दनेन पुलस्त्यवंशभवेनेति भावः । संक्रन्दनस्य
इन्द्रस्य नन्दनवनात् । हन्दारकतरुवन्दस्य देवतरुसमूहस्य ।

(थ) वन्दीकृतेति वन्दीकृतानां उठकृतानां सुरसुन्दरीणां
नयनमेव इन्द्रीवरद्वन्धं नीलोत्पलयुगल तस्मात् ।

(द) तदिति तासां करारविन्देषु करकमलेषु स्थितादिति
भावः कनककलशात् सूर्यकुम्भात् ।

(ध) स्यन्दमानैः स्रवद्भिः ।

(न) जम्बालितं कर्दमितम् व्यालवाचं मूलवेष्टनं यस्य तथा-
भूतस्य । पचेलिमाना पक्वानाम् ।

(प) पवमानाः वायवः । परिस्यन्दितं परितः खैरं
यन्तुमपि ।

प्रभवो न भवन्ति । एतेऽपि पावका रूढिमङ्गां हुतवहास्यां
 वहन्तस्तद्गृहे गार्हपत्यपुरःसरा. पौरोगवीं धुर दधति (फ) ।
 किं बहुना, स एष मानवाद्वमान आगमिष्यतीत्यमन्वान-
 स्तदितरैरबध्यत्वं (ब) चतुराननवरात्तव्धा समुद्धतः (भ)
 सम्प्रति सम्प्रहारसमाक्रान्तिदिगन्तदन्ताबलदन्तकुन्तव्रण-
 किणस्थपुटितवक्षःस्थलः (स) स्थलकमलिनीं वनवारण इव

(फ) पावका अग्नय । रूढि प्रसिद्धि तत्र शब्दा सन्देह
 इति यावत् यस्यास्तथाभूता हुतवहा वहन्त । यज्ञविरहेण हुत-
 वहत्वाभावात् हुतवहास्यान् अय्युत्पन्ना धाम्यन्त इति भावः ।
 तद्गृहे तस्य रावणस्य गृहे । गार्हपत्यं गार्हस्थ्यं गृहकार्य-
 निर्वाहक इति यावत् अग्निविशेषः पुर सरो अय्यणीर्वेषा तथोक्ताः ।
 पौरोगवीं पुरोगवः पाकाध्यक्षः तस्य इय पौरोगवी ता धुरं
 धारम् । दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यो हवनीयस्त्रयोऽग्नय इति यज्ञीयाग्ने-
 स्त्रैर्विध्येऽपि रावणगृहे यज्ञकार्यं विरहात् केवलं पाकादिगृह-
 कार्येषु अग्नेरुपयोगेन केवलं गार्हपत्याग्नेरेव प्राधान्यमिति
 भावः ।

(ब) स एष रावण इत्यर्थः । अमान इति मानवात् अबध्य-
 त्वप्रार्थनसमानकरमिति भावः । अमन्वानः अगणयन् मानवमिति
 शेष तदितरैः तस्मात् मानवात् इतरै अन्यैः प्राणिभिरिति
 शेषः ।

(भ) समुद्धतः सम्यक् प्रचण्डः ।

(स) सम्प्रहारेति सम्प्रहारे स्यामि समाक्रान्तानां समभि-
 भूतानां दिगन्तदन्ताबलानां दिग्गजानां तेषां दन्ता एव कुन्ता अस्त्र-
 विशेषः तैः व्रणानि क्षतानि तेषां किण्वाः तैः स्थपुटितम् उद्धता-
 न्त वक्षःस्थल यस्य तथाभूतः ।

रावणस्त्रिलोकीमभिभवन् भवदीयानित्यस्मान् न जातु (य)
किञ्चिदपि जानातीति । अथ भगवानाकर्ण्य गीर्वाणगण-
वाणीम्,

इन्द्रनीलाचलोदञ्चञ्चन्द्रिकाधवलस्मितः ।

वाचन्मूचे सुधाधारामधुरा मधुसूदनः ॥२२॥

भवतामपराधविधायिनस्तस्य यातुधानस्य (र) निधन-
मधुनैव विधातुं शक्यम् । किन्तु सरसिजासनशासनमप्य-
मोशीकुर्वन्नुर्वीतले पुत्रीयतः सूत्राममित्यस्य (ल) दशरथस्य
मनोरथमपि पूरयितुमादृतमानुषवेशः (व) सन् अहमेव
तं बाधयामीत्युक्तान्तरधात् । ततः सा परिषदनिमिषनव
गाना(श)मुन्निप्रितहर्षाणां हृषीकेशादेशात् प्रशमितदुर्द-

(य) भवदीयान् भवत्पदान्प्रितानित्यर्थः । जातु कदाचित् ।

इन्द्रेति । इन्द्रनीलाचलात् नीलनिरेरुदञ्चन्ती उदुगञ्चन्ती
चन्द्रिका इव धवल स्मितम् दीप्तम् इवितं यस्य तद्योक्तः मधुसूदनः
सुधाधारेण मधुरा ता वाचम् जचे उक्तवान् । अतुष्टुष्टम् ॥२२॥

(र) अपराधविधायिनः कृतापराधस्य । यातुधानस्य राज-
दण्डे । यातुधानः पुत्रजने नैर्द्धतो यातुरक्षसी इत्यमरः ।

(ल) सरसिजासनशासनं ब्रह्मण्य वरादेशमित्यर्थः । अमोषो-
कुर्वन् अव्यथीकुर्वन् । पुत्रीयतः पुत्रजास्यतः । सूत्राममित्यस्य
इन्द्रस्यत्वम् ।

(व) आदृतस्मात्पुत्रवेशः गृह्योतमहृष्यदेह इत्यर्थः ।

(श) परिषत् वभा समूह इत्यर्थः । अनिमिषनवनानां
देवानाम् ।

शानि निर्देशाननानि (ष) चतुर्दशभुवनानि बुद्ध्वा दुग्ध-
सागरान्निरगात् । ततस्तानमरान् प्राह स्र पितामहः ।
भवन्तस्तावदवतरिष्यती लक्ष्मीसहायस्य साहाय्यार्थमप्सरः-
प्रभृतिषु युवतिषु वानरभङ्गगोपुच्छवेशभृतः प्रथितप्रभावाः
(स) प्रजाः प्रजनयेयुरिति । पुरा खलु मम जृम्भारम्भे
सम्भूतो जाम्बवानिति । ततस्ते गीर्वाणास्तथाकुर्वन् ।
अथ वैतानाद्दैश्वानरात् (ह) नरः प्राजापत्यः । (च) सहेम-
पात्रः कश्चिदुत्थाय दग्धरथाय पुत्रीयते पायसममृतप्रायं
प्रायच्छत् । ततः,

कौशल्यायै प्रथममदिशद् भूपतिः पायसाद्धं

प्रादाद्धं प्रणयमधुर केकयेन्द्रस्य पुत्रैः ।

एते देव्यौ तरलमनसः पत्युरालोच्य भावं

स्वाङ्घ्रांशभ्यां स्वयमकुरुतां पूर्णकामां सुमित्राम् ॥२३॥

(ष) निर्देशाननानि अरावचानि ।

(स) वानरेति वानराः कपयः भङ्गाः ऋणाः गोपुच्छाः
गोलाङ्गूभवन्त वानरविशेषा तेषां वेशभूतः वेशधारिण्यः । प्रथित-
प्रभावाः विख्यातमाहात्म्याः ।

(ह) वैतानात् यज्ञीयात् वैश्वानरात् अग्नेः ।

(च) प्राजापत्यः प्रजापतिस्त्वन्वी ।

कौशल्यायै इति । भूपतिः दग्धरथः प्रथमं कौशल्यायै पाय-
साद्धं अदिशत् दत्तवान् तथा केकयेन्द्रस्य पुत्र्यै केकय्यै अर्द्धं
अन्यदिति शेषं प्रणयमधुर यथा तथा प्रादात् । एते देव्यौ

इवभृथेऽवसिते सरयूतटा-
 दथ यथायथमुच्चलिते जने ।
 दशरथ. परिपूर्णमनोरथ
 पुरमगात् पुरुहूतपुरोपमाम् ॥२४॥
 अपाटवात् केवलमङ्गकानां
 मनोज्ञकान्तिर्महिषीजनस्य ।
 शनै. शनै. प्रेषितभूषणानि
 चकाशिरि दौहृदलक्षणानि ॥२५॥

सङ्घिष्यौ कौशल्याकेकस्यो तरलमनसः चञ्चलचित्तस्य सुमित्तार्थमिति
 भावः पत्यु भावम् आशयम् आलोच्य अनुभूय स्वयम् आत्मनैव
 स्वाङ्गाशाभ्या निजनिजपायसयोरङ्गाशाभ्या सुमित्रा पूर्णकामाम्
 अकुरुता कतवत्यौ, कौशल्या ज्ञाशात् अङ्गं केकयी च स्वांशात् 'अङ्गं'
 सुमित्रायै दत्तवतीत्यर्थः । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥२३॥

अवभृथे इति । अथ अवभृथे दीक्षान्तस्नाननिधौ अवसिते
 समाप्ते जने च सरयूतटात् यथायथम् उच्चलिते प्रस्थिते सति दश-
 रथ. परिपूर्णमनोरथः सफलकामः सन् पुरुहूतपुरोपमाम् असरा-
 वतीनिभा पुरम् अवयोध्याम् अगात् । द्रुतविलम्बित वृत्त, द्रुतविल-
 खितसाह नभौ भराविति तल्लक्षणात् ॥२४॥

अपाटवादिति । मनोज्ञा मनोहारिणी कान्तिर्भावयत्यस्य
 तथाभूतस्य गर्भोदयादिति भावः महिषीजनस्य अङ्गकानां देहानाम्
 अपाटवात् असामर्थ्यात् शनै. शनै क्रमेण प्रेषितानि गतानि भूषणानि
 शेषे तथाविधानि त्यक्त्वा लङ्घरण्यानीत्यर्थः दौहृदलक्षणानि गर्भलक्षणानि
 केवलं चकाशिरि शुशुभिरि । उपेन्द्रवज्रावृत्त, स्वादिन्द्रवज्रा यदि तौ
 जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति तल्लक्षणात् ॥२५॥

मन्दमन्दमपयादलित्रयी
 गाधताविषयनाभिगह्वरा ।
 कौशलेन्द्रदुहितुः शनैरभू-
 मध्ययष्टिरपि दृष्टिगोचरा ॥२६॥
 न्यपोधपत्रसमतं क्रमशः प्रयाता-
 मङ्गीचकार पुनरप्युदरं कशाङ्गाः ।
 जीवातवे दशमुखोरगपीडितानां
 गर्भच्छलेन वसता परमेण पुसा ॥२७॥

मन्दमन्दमिति । कौशलेन्द्रदुहितुः कौशल्यायाः मध्ययष्टिरपि
 मन्दमन्द क्रमेणत्वर्थः अपयान्ती विषयं गच्छन्ती बलित्रयी तिस्रः
 रेखा इति भावः यस्याः तथाभूता, शनैः क्रमेण नाधताविषय गभीर-
 तारहितमिति भावः नाभिगह्वरं यस्याः तथाक्ता सती दृष्टिगोचरा
 अभूत्, पूर्वमतिशीघ्रमध्यतया मध्यदेशस्य अस्ति नास्तीति मन्देहा-
 स्यदत्वभासीत् इदानीन्तु क्रमेण गर्भभारलोहयात् मध्यदेशस्य दृष्टिगोचर-
 त्वमिति भावः । रथोद्धतावृत्तं, रात् परैर्नरवगैरथोद्धतेति तद्ध-
 चणार्त् ॥२६॥

न्यपोधेति । कशाङ्गाः कौशल्यायाः उदरमपि कुक्षिरपि दशमुखः
 रावश्च एव उरगः सर्पः तेन पीडितानां दृष्टानां जीवातवे जीवनौ-
 पधाय, जीवातजीवनौपधमित्त्वपरः । गर्भच्छलेन गर्भेः कुक्षिस्थो जन्तुः
 तच्छलेन वसता अधितिष्ठता परमेण पुंसां नारायणेन क्रमशः प्रयातां
 प्राप्ता न्यपोधपत्रसमतं वटपत्रतुल्यताम् अङ्गीचकार प्राप । यथा
 प्राक् भगवान् नारायणः वटपत्रवर्धितकृपा कौशल्याया उदरम-
 धिष्ठितमिति भावः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥२७॥

अपिच,

मध्यं तनुत्वादविभाव्यमान-

माकाशमासीदसितायताच्याः ।

गर्भोदये विष्णुपदापदेशात्

कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥२८॥

उच्चस्थे ग्रहषष्ठके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां त्रिथौ

लग्ने कर्कटके पुनर्वसुयुते मेषं गते पूषणि ।

निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोधारणे-

राविर्भूतमभूतपूर्वमभवद् यत्किञ्चिदेक महः ॥२९॥

मध्यमिति । असितायताच्या नीलायतनेत्याया मध्यं तनुत्वात् सू-
क्ष्मत्वात् अविभाव्यमानम् अलक्ष्यमाणम् अतएव आकाशम् आसीत् ।
इदानीमपि गर्भोदये गर्भोपस्थितौ विष्णुपदापदेशात् विष्णुपदच्छब्दात्
कार्श्यं सूक्ष्मता विहायापि परित्यज्यापि विहाय एव आकाशमेव ।
आकाशं यथा पूर्वं वासनरूपिणा विष्णुमाक्रान्तत्वात् विष्णुपदाख्या
लेभे तथा कौशल्याया उदरमपि गर्भोदयात् किञ्चित् स्थूलत्वात् प्राग्मपि
विष्णोरभिधानात् विष्णुपदमिति आकाशमेवेति भावः । इन्द्रवज्रा-
ष्टत्तम् ॥२८॥

उच्चस्थे इति । यथापि रव्यादीनां षष्ठके उच्चस्थे तुङ्गिनि
सुरगुरौ जीवे सेन्दौ चन्द्रसमवेति नवम्यां त्रिथौ कर्कटके लग्ने
कर्कटराशावुदिते इति भावः, राशीनामुदयो लग्नमित्यस्य । पुनर्वसु-
युते पूषणि सूक्ष्मे मेषं गते सति अभूतपूर्वं यत्किञ्चित् अनिर्वचनीयम्
एकम् अद्वितीयं महः तेज निखिलाः समयाः पलं मासं अस्मत्तीति
पलाशाः मासादाः राक्षसा इत्यर्थः, एव समिधः काष्ठानि ताः
निर्दग्धुं भस्मीकर्तुं मेध्यात् पवित्रात् अबोध्याः अयोध्या एव

एते बह्विधेरी वीराः प्रजाक्षेमाय दीक्षिताः ।

लोकानन्दा मुकुन्दस्य चत्वार इव बाहवः ॥३३॥

अथ कदाचिदपरिमेयमायाभयानकयुद्धसमुद्भूतदैत्य-
धलावस्कन्दकान्दिशीकहन्दारकानीकप्रतिपाल्यमानमहार-
थः (क) पङ्क्तिरथ(ख)स्तपश्चर्याजातानामाश्चर्याणामाय-
तनं (ग) त्रिशङ्कुयाजिन (घ) भगवन्तं पद्यप्रबन्ध-

एते इति । मुकुन्दस्य नारायणस्य चत्वारः बाहव इव लोका-
नन्दाः जगतामानन्दनाः प्रजानां क्षेमाय कुशलाय दीक्षिताः
एते वीराः बह्विधेरी इति प्राप्ताः । अनुष्टुप्छन्दः ॥३३॥

(क) अथेति । अपरिमेयाभिर्बहुलाभिरित्यर्थः मायाभिः इन्द्र-
जालैर्भवानकं यत् युद्धं तत्र बहुहतानां दैत्यानां बलावस्कन्देन
बलाक्रमणेन कान्दिशीकानां भयविद्भूतानां, कान्दिशीको भयद्भूत
इत्यमरः । इन्दारकाणाम् अनीकेन सैन्येन प्रतिपाल्यमानः
प्रतीक्ष्यमाणः भूतान् रथो यस्य तथाभूतः ।

(ख) पङ्क्तिरथः दशरथः ।

(ग) तपश्चर्या इति तपसां चर्यायां अतुष्टानेन जातानाम् आवि-
र्भूतानाम् । आसतत्र स्थानम् आधार इत्यर्थः ।

(घ) त्रिशङ्कुयाजिनम् । पुरा त्रिशङ्कुनामं दृष्ट्वाकुवशीय-
राजा सशरीरः स्वर्गं विद्यात्तु गुरुं वशिष्ठमुपमन्य ब्रह्मन् । यथाहं
सशरीरः स्वर्गं लप्से तथा नदधं वत्स क्रियतामिति अभ्यर्षयामास ।
गुरुस्तं तादृशे वत्से च त्वमधिकारोति प्रत्याख्यातवान् । अथ तेना-
वसतो राजा गुरुपुत्राहुपमन्य तद्येषाभ्यजिबवान् । ते च गुरुणा
प्रत्याख्यातं तं गुरुत्वाग्निं त्वं चण्डालो भवेति शपन्तः प्रत्याचक्षुः ।
ततश्च भयमवमानितः स राजा वशिष्ठं त्रिषां विश्वाभिलषामासाद्य

मिव(ङ) दर्शितसर्गभेदं(च) प्राक्ततव्याकरुणमिव प्रकटितव-
र्णव्यत्यासं (छ) बुधमिव सोमसुतं कुशिकसुत(ज)मद्राचीत् ।
तदनु यथाविधि परिगृहीतसपर्येण मर्यादातीतमहिम्ना
गाधेतरहृदयेन(झ) गाधिनन्दनेन सत्रपरित्वाणार्थं(ञ)मित्य-
मभ्यर्धितः पार्थिवोऽभूत् । राजन् ! तव कुमारेण विनया-

तेन च यज्ञेन स्वर्गं नीतं सुरराजेन तस्मात् भ्रंशितः अन्तरीक्ष एव
स्थितः । त्रिशङ्कुस्वर्ग एष इति प्रसिद्धश्चेति रामायणवाचार्त्तानुव-
न्वेया ।

(ङ) प्रत्यप्रवन्धमिव प्रत्यरचितकाव्यसन्दर्भमिव ।

(च) दर्शितेति दर्शितः सर्गस्य वृष्टेः पक्षे रचनाविशेषस्य भेदः
विशेषः येन तथोक्तम् । यदा महर्षिर्विश्वामित्रः घोरेणापि तपसा
ब्रह्मण्यः सकाशात् ब्रह्मण्यं न प्राप तदा क्रोधात् वृष्टिकर्मणि प्रवृत्तः ।
तच्च दृष्ट्वा भगवान् विरिञ्चिर्भीतः सस्रमेत्य तस्मै तद्भीष्टं वरं प्रादा-
दिति रामायणकथात्वात्तु सन्वेया ।

(छ) प्रकटितेति प्रकटितः प्रकाशितः वर्णस्य क्षत्वियस्य व्यत्यासः
वैपरीत्यं ब्रह्मण्यत्वाभेनेति भावः येन तथोक्तं क्षत्वियत्वात् लम्ब-
ब्रह्मण्यमिति भावः, पक्षे प्रकटितः वर्णानाम् अक्षराणां व्यत्यासः
विपर्ययः येन तथाभूतम् ।

(ज) सोमसुतं पीतसोमरसं पक्षे चन्द्रपुत्रम् । कुशिकसुतं
विश्वामित्रम् ।

(झ) तदनु तदनन्तरं तद्दर्शनानन्तरमित्यर्थः । परिगृहीतसपर्येण
पूजितेनेत्यर्थः । मर्यादा सोमाम् अतीतः अतिक्रान्तः महिमा
यस्य तथोक्तेन । गन्धेतरहृदयेन गाधेतरम् अगाधमित्यर्थः दुरधि-
गममित्यर्थः हृदयं यस्य तादृशेन ।

(ञ) सत्रपरित्वाणार्थं यज्ञरक्षार्थम् ।

भिरामिण रामेष शरासनमित्त्रेण (ट) सौमित्रिमात्रपरिज-
नेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरित(ठ)मुत्तीर्य कृतावभृशो
(ड) भक्तुमभिलषामीति । एवविधमाकर्ण्य कर्णपरुषं
(ढ) महर्षिभाषितमतिमात्रपुत्रवात्सल्यात् कौशल्याजानिः
(ण) सशल्यान्तःकरणोऽभूत् । ततस्तस्मिन् बहुप्रकारैरपरि-
हार्यनिश्चये भगवति विश्वामित्रे दशरथस्तपनकुलहितेन
पुरोहितेनैव(त)मभिहितोऽभूत् ।

पर्याप्तकामाय भवानमुष्मै

कुर्यात् सपर्यां कुशिकात्मजाय ।

निर्यातुधाना वसुधां विधातुं

निर्यातु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ३४ ॥

(ट) शरासनमित्त्रेण धनु सहायेन धनुर्धृतेत्वर्थः ।

(ठ) रक्षोदुरितं राक्षसविघ्नम् ।

(ड) कृतावभृशः सम्पादितदीचान्दस्त्रानः ।

(ढ) कर्णपरुषं श्रुतिकटु ।

(ण) कौशल्याजानिः कौशल्या ज्ञाया वस्य तथोक्तः दशरथ इत्यर्थः ।

(त) तपनकुलहितेन स्वर्थं वशहितकारिणा । पुरोहितेन वशि-
ष्टेन ।

पर्याप्तं इति । भवान् पर्याप्तकामाय लक्ष्मणोरथाय असुष्मै
कुशिकात्मजाय विश्वामित्राय सपर्यां पूजा कुर्यात् । रामः लक्ष्म-
णेन सह वसुधां पृथ्वीं निर्यातुधानाम् अराक्षसां विधातुं कर्तुं
ह्यनिर्यागिच्छतु । इन्द्रवज्राद्वत् ॥ ३४ ॥

एवं वशिष्ठेन प्रतिष्ठापितं धृति(ध)र्दशरथः सुतप्रदानेन
कुशिकसुतमनोरथमेव पूरयामास ।

योगेन लभ्यो यः पुंसां संसारापेतचेतसाम् ।

नियोगेन पितुः सोऽयं रामः कौशिकमन्वगात् ॥३५॥

तत्र सत्रं परित्वातुं विश्वामित्रो महासुनिः ।

सौमित्रिसहितं रामं नयन्नयमवोचत ॥३६॥

बलेन तपसां लब्धे बलेत्यतिबलेति च ।

विद्येते मयि काकुत्स्थ ! विद्येते वितरामि ते ॥३७

(ध) प्रतिष्ठापितधृति' प्रतिष्ठापिता प्रतिष्ठा नीता धृतिः
धर्त्यं यस्य तथाभूतः, पूर्वं धैर्यं च्युत आसीत् ततो वशिष्ठवाक्येन
लब्धधैर्यं इति भावः ।

योगेनेति । यः संसारात् अप्रेतं श्वष्ट चेतः येषां तद्योज्ञानो
वीतरागाद्यामिति भावः पुंसां योगेन समाधिना लभ्यः साक्षात्
करणीय इति यावत् सोऽयं रामः पितुर्नियोगेन कौशिकं विश्वामित्रमु
मन्वगात् । अमुष्टुवृत्तम् ॥३५॥

तत्रेति । अयं महासुनिर्विश्वामित्रः तत्र सिद्धाश्रमे इति
शेषः सत्रं लक्षं परित्वातुं परिरक्षितुं सौमित्रिसहितं सचक्ष्ण्यं
रामं नयन् अवोचत उक्तवान् । अमुष्टुवृत्तम् ॥३६॥

बलेनेति । हे काकुत्स्थ ! पुरा परशुयो नाम कश्चिदैह्याको
राजा देवैरशुरविजयायाभ्यर्चितः देवराजस्य दृषमरूपिणः ककुत्स्थि
स्थित्वा अशुरान् विजित्वा देवलोकं निरापदमकरोत् । ततश्च ककुत्स्थ
इति तं देवाः सादरमाख्यातवन्तः । ततश्च प्रभृति तद्वंश्याः काकुत्-
स्थसन्ना लेभिरे इति पुराणम् । तपसां बलेन प्रभावेण बला इति
अतिबला इति च लब्धे प्राप्ते अवेति शेषः ते विद्ये मयि विद्येते,

ततः परिगृहीतविद्यस्य दाशरथेः प्रदेशमेकं प्रदेशं
भगवानित्यमकथयत् ।

अस्मिन् पुरा पुरभिदः परमेश्वरस्य

भालान्तरालनयनज्वलने मनोभू ।

सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुञ्चदङ्गं

तस्मादसुं जनपदं विदुरङ्गसन्नम् ॥३८॥

तदनु मानससरप्रसृतां (द) सरयूमनिक्रम्य वृत्रबधप्र-
वृद्धवृद्धश्रवःपङ्कजालनलब्धमलदककुरुशकनाम्नोर्जनपदयोः (ध)
सीम्नि कृतपदयोर्दाशरथ्योः पुनरप्येवमब्रवीत् ।

मास्यतं ते तस्य वितरामि ददामि । विद्ययोश्चैतयोः प्रभावात्
क्षुत्पिपासाक्लेशनिवृत्तिः स्यादिति रामायणवाचान्तानुसन्धेया । अलु-
प्तुवृत्तम् ॥३७॥

अस्मिन्निति । पुरा पूर्वसु अस्मिन् प्रदेशे मनोभू कामः पुरभिदः
त्रिपुरारेः परमेश्वरस्य चरस्य भालस्य ललाटस्य अन्तराले नयनमेव
ज्वलनः अग्निः यद्वा मयनात् निर्गतो ज्वलनः तस्मिन् शलभत्वं
पतङ्गत्वं प्रपद्य प्राप्य सद्यः तत्क्षणात् अङ्गम् असुञ्चत् तत्प्राज भक्षता-
मसादिति यावत् तस्मात् हेतोः असुं जनपदं देयम् अङ्गसन्नम्
अङ्गनामानं विदुः । वसन्ततिर्बकं वृत्तम् ॥३८॥

(द) तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मानसं नाम सरः तस्मात्
प्रसृता निःसृताम् ।

(ध) वृत्रेति वृत्रस्य असुरस्य बधेन प्रवृद्धः जातः वृद्धश्रवश्च
इन्द्रस्य यः पङ्कः ब्रह्मजन्तुजानितं पापमिति यावत् तस्य जालनेन
शोधनेनेति यावत् लब्धे मलदककुरुशकनामनी आभ्यां तथोक्तयोः
जनपदयोः देशयोः ।

यच्च. सुकेतुर्दुर्हिणप्रसादा-
 ल्लेभे सुतां कामपि ताडकाख्याम् ।
 सुन्दः किलैनां परिणीय तस्यां
 मारीचनीचं जनधाम्भव ॥३९॥

एकदा तु सुन्दे निहतै मारीचः कुम्भसम्भवमुनिर्माभि-
 नूय (न) तस्य श्लापादेषाप कौणपतां (प) ताडकाप्यासीत्
 पुरुषादिनी (फ) । श्रेयमाजन्मसिद्धसिन्धुरसहस्रप्राणा (व)
 जनपदविपदं विदधाना (भ) व्यापादनीया त्वयेति ।
 किञ्च, वैरोचनीं मन्यरां वसुन्धरापराधधुरन्धरां (म) पुर-

यच्च इति । सुकेतुर्नाम कश्चित् बन्धुः दुर्हिणस्य बन्धुणः
 प्रसादात् ताडकाख्यां ताडकानाम्नी कामपि सुतां लेभे । सुन्दः
 तदाख्यः कश्चिदसुर इति शेषः एना ताडकां परिणीय तस्यां ताड-
 कायां मारीच एव नीचः तं मारीचाख्यम् अधमं तनयमित्यर्थः
 जनधाम्भव किलेति प्रसिद्धौ । इन्द्रवज्रावसम् ॥३९॥

(न) कुम्भसम्भवमुनिम् अग्रस्तमित्यर्थः, अग्रस्तः कुम्भसम्भव इत्य-
 चरः ।

(प) कौणपतां राजसताम् ।

(फ) पुरुषादिनी नरसंसभोजिनी राजसतीति यावत् ।

(व) व्याजन्मेति व्याजन्मनः सिद्ध सिन्धुराणा गजानां सहस्रसं-
 प्राण बलं यस्य तथाभूता सहस्रहस्तिबन्धधारिणीत्यर्थः ।

(भ) विदधाना कुर्वती ।

(म) वैरोचनीं विरोचनं प्रह्लादसुतः तस्यापत्यं स्त्री वैरोचनीं
 तां विरोचनस्यासुरपतेर्दुर्हितरमित्यर्थः । मन्यरा तदाख्याम् ।
 वसुन्धरायः पृथिव्या अपराधधुरन्धरा पृथिव्या विशेषानिहकारि-
 णीमित्यर्थः ।

न्दरेण निहतां जनार्दनकृतार्दनाच्च भार्गवजननीं (य)
 ब्रह्मं दाशरथेरमन्दां (र) सुन्दबधूवधविचिकित्सासुत्सा-
 दयामास (ल) ।

आश्रुतः श्रुतवृत्तेन तेन सुन्दप्रियावधः ।

तमेवान्वदत्तस्य चापः शिञ्जारवच्छलात् ॥४०॥

तत्काले पिशिता शमाशपिशुना सन्ध्ये व काचिन्मुने-
 रध्वानं तरसा कुरोध रुधिरक्षोदाकृणा दाकृणा ।

स्वाधीने हनने पुरीं विदधती मृत्योः स्वकृत्यात्ययात्
 उद्यत्किङ्करसङ्घसङ्घटमहाशृङ्गाटकां ताडका ॥४१॥

(अ) जनार्दनेति जनार्दनेन विष्णोरवतारविशेषेण परशुरामे-
 ख्येति यावत् कृतम् अर्दनं हिंसनं वध इत्यर्थः यस्याः तथाभूता
 भार्गवजननीं परशुरामसातरम् । पुरा पिहराक्षया भार्गवः स्रजननी
 रेणुका जघानेति पुराणम् ।

(र) अमन्दा महतीम् ।

(ल) सुन्देति सुन्दस्य बधूस्ताडका तस्याः वधे विचिकित्सा
 स्त्रियसिमा कथं हन्ति कथं वा शुरोराज्ञा परिहरासीत्येवं संशय-
 मित्यर्थः, विचिकित्सा तु संशय इत्यन्तरः । उत्सादयामास
 चिच्छेद ।

आश्रुत इति । श्रुतवृत्तेन ज्ञातवृत्तान्तेनेति यावत् तेन रामेण
 सुन्दप्रियायास्ताडकायाः वधः आश्रुतः प्रतिज्ञातः । बन्धु रामस्य
 चापः धनुः शिञ्जारवच्छलात् शौर्वीध्वानव्याजात् तमेव प्रतिज्ञात-
 ताडकावधमित्यर्थः अन्वदत् पुनरुक्तमकरोद्वेति प्रतीयमानोदु-
 प्रेक्षा । असुप्तुवृत्तम् ॥४०॥

तत्काले इति । तत्काले तस्मिन् काले काचित् सन्ध्ये क

यथा दाशरथेः कर्णमविशत्ताडकागुणः ।

तथा धनुर्गुणस्तूर्णमविशत्तज्जिघांसया ॥४२॥

ततो भाविनि संग्रामे बद्धश्वस्य ताडका ।

स्वप्राणै रामबाणस्य वीरपानमकल्पयत् ॥४३॥

रुधिरचोटेः रक्तविन्दुभिः गात्रस्थितैरिति भावः अरुणा रक्तरेत्रे-
त्यर्थः पिशिताशाना राक्षसाना नाशपिशुना विनाशस्त्राचका दारुणा
भयङ्करी स्वाधीने हनने हिंसायां स्वावतायामित्यर्थः मृत्योयेमस्य
पुरीं स्रजत्वाना लोकसंहाराणामिति भावः अत्ययात् अपगमात्
ताडकायास्तत्कार्यकारित्वेनेति भावः उद्यद्भिः उद्यं गच्छद्भिः
कार्यं भारविगमात् सङ्गसङ्गिरिति भावः किङ्कराणां स्रजत्वाना-
मिति भावः सङ्घैः समूहैः सङ्घटं सङ्घुषं सङ्घत् शृङ्गाटक बहुप्रपं
यस्याः तथोक्तां विदधती कुर्वती ताडका तरसा बलेन मुनेः विद्या-
मित्यस्य अध्वान पन्थानं करोष । शादूर्णविक्रीडितं वृत्तम् ॥४१॥

यथेति । ताडकाया गुणः चरितमिति यावत् यथा दाशरथेः
रामस्य कर्णम् अविशत् तथा धनुर्गुणः कामुकञ्जा तस्येति शेषः
तस्या जिघांसया बधेच्छया तूर्णं शीघ्रम् अविशत् कर्णमिति
शेषः । ताडकाचरितश्रवणमात्रेणैव रामसद्वधार्थं धनुराकर्ण-
माचकर्षेति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥४२॥

तत इति । तत अनन्तर ज्याकर्षणात् परमित्यर्थः ताडका
स्वप्राणैः निजप्राणवायुभिरित्यर्थः भाविनि आगामिनि संग्रामे
राक्षससमरे इत्यर्थः बद्धश्वस्य बद्धानुरागस्य रामबाणस्य वीरपानं
कीरोचितपानं मधुपानमिति यावत् अकल्पयत् कल्पयामास । यथा
वीरा मधूनि पीत्वा समराय प्रवर्तन्ते तथा रामबाणः ताडका-
प्राणरूपं मधु पीत्वा आगामिनि राक्षससमरे प्रावर्ततेति भावः ।
अतुष्टुवृत्तम् ॥४३॥

मुनिः कृशाश्वोपज्ञानि ताडकामायिने ददौ ।

अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥४४॥

तत्र कञ्चन विरिञ्चिलोकप्रत्यादेशं (व) प्रदेशमीकं
प्रदर्श्यावीचदुपचीयमानपरमहर्षी (श) महर्षिः ।

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैः

प्रशमितभवस्त्रेदैः सादरं सेव्यमानः ।

बलिनियमनहेतोर्वाभनः काननेऽस्मिन्

बलिनियमपरः सन् ब्रह्मचारी चचार ॥४५॥

सुनिरिति । सुनिर्विश्वाभित्तः जम्भशासनस्य इन्द्रस्य शासनात्
आदेशात् ताडकामायिने हतताडनाय रामायेत्यर्थः कृशाश्वः
तदाश्वो मञ्जासुनिः तेन उपज्ञा आद्यं ज्ञानं येषां तानि कृशाश्वेन
प्रागुज्जावितानीति यावत् जृम्भकादीनि अस्त्राणि ददौ अर्पयामास ।
अनुष्टुप्-वृत्तम् ॥४४॥

(व) तत्रेति । विरिञ्चिलोकप्रत्यादेशं ब्रह्मलोकनिराकृतिम् ।

ब्रह्मलोकनिभितिं यावत् ।

(श) उपचीयमानेति उपचीयमानः वर्द्धमानः परमो मज्जान्
हर्षः यस्य ताडयः ।

प्रतिदिनेति । अस्त्रिण् कानने प्रतिदिनम् अवदातैः विष्णु-
चरितैरिति यावत् ब्रह्मनिष्ठैः वेदपरायणैः तत्त्वविद्भिर्निरिति वा, वेद-
स्तत्त्वं तपो ब्रह्मेत्यनरः । प्रशमितः शान्तिं नीतः भवस्त्रेदः ससार-
दुःखं यैः तथोक्तैः वीतरागैरित्यर्थः ब्रह्मभिः सादरं यथा तथा
सेव्यमानं परिचर्यमानम् । बलेरसुरराजस्य नियमनं शासनमेव हेतुः
तस्मात् वाभनः वाभनरूपो भगवान्, बलिः वैश्वदेवीयो यज्ञविधिः
वस्य निबन्धनपरः तत्संवाधनतत्परः ब्रह्मचारी विहितब्रह्मचर्यः सन्

अपिच,

अपहृतविबुधात्तेर्वात्मनव्याजमूर्त्ते-
 रखिलभुवनभिन्नोराश्रमानोकहानाम् ।
 ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्ध्योमसीमा
 स्वयमपि परिमातुं लोकमभ्युद्यतेव ॥४६॥
 इति विविधरसाभिः कौशिकव्याहृताभिः
 श्रुतिपथमधुराभिः पावनीभिः कथाभिः ।
 गलितगहनकृच्छ्रं गच्छतोर्दाशरथ्योः
 समकुचदिव सद्यस्तादृश मार्गदैर्घ्यम् ॥४७॥

अत्र तस्यावित्थर्थः । मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं मालिनी भोगि-
 लोकेरिति तल्लक्षणात् ॥४५॥

अपहृतेति । अपहृता नाशिता विबुधानां देवानाम् आर्तिर्व्यया
 अक्षरराजस्य बले शासनादिति भावः येन तथाभूतस्य, अखिलभुवन-
 भिन्नो अखिलभुवनानि त्रिभुवनानि भिन्नते त्रिपादभूमिव्याजेनेति
 भावः इति तथोक्तस्य, वात्मनव्याजः मूर्त्तयस्य तथाभूतस्य पिणो-
 रिति यावत्, इय व्याप्ता दिशा व्योम्नः आकाशस्य च सीमा सदा
 तादृशी अतिनीला आश्रमानोकहानाम् आश्रमतरूपा ततिः
 समूहः स्वयमपि लोकं जगत् परिमातुं परिच्छेत्तुम् अभ्युद्यतेव
 उचित्यतेव । मालिनीवृत्तम् ॥४६॥

इतीति । इतीत्यं विविधः रसो याद्य तादृशीभिः श्रुतिपथ-
 मधुराभिः श्रोत्रेन्द्रियतर्पणीभिरित्यर्थः पावनीभिः विशुद्धिजननीभिः
 कौशिकव्याहृताभिः विश्वाभिलोदिताभिः कथाभिः गलितं विगतं
 गहनकृच्छ्रं वनगहनकृच्छ्रं यस्मिन् तत् यथा तथा गच्छतोः दाशरथ्योः
 रामलक्ष्मणयोः तादृश मार्गस्य पथः दैर्घ्यं विशालत्वं सद्यः तत्-

ततः सिद्धाश्रमं प्रविश्य विश्वामित्रः सत्रमारभत ।
 तदनन्तरमन्तरीचान्तरालादापतन्त(घ)मन्तकानीकभयानकं
 पलाशगण(स)मवलोक्य पलायमानाः करतलगलित-
 पलाशसमित्कुशाः कुशिकनन्दनान्तेवासिनः ससंभ्रमम-
 भिलषिताहवाय (ह) राघवाय न्यवेदयन् ।
 हृत्वाट्रेः शिखराणि तानि परितः क्षिप्त्वा हसित्वा क्रुधा
 कृत्वा हस्तविघटनं तत इतः स्थित्वा नटित्वा मुहुः ।
 सिद्धा क्षामसृजास्रजान्त्रकृतया बद्धा कचान् खेचरान्
 दग्ध्वाग्नेः सदृशा दृशा निशिचरा रन्ध्रं दिवः ॥४८

क्षयं समञ्जचटिव मङ्गोच पापेव । सुमधुराख्यानश्रवणौत्सुक्येन
 अविटितगत एव पन्थास्तयोरभवदिति भावः । भास्विनीवृत्तम् ॥४७॥

(घ) अन्तरीचान्तरालात् आकाशाभ्यन्तरात् आपतन्तम् आगच्छ-
 न्तम् ।

(स) पलाशगणं राक्षसगणम् ।

(ह) करतलेति करतलेभ्यः गळिता भ्रष्टाः पलाशानि पलाशि
 समिधः यज्ञकाष्ठानि कुशाश्च येषां तथाभूताः । कुशिकनन्दनस्य विश्वाम-
 त्रितस्य अन्तेवासिनः कृत्वा । ससंभ्रमं सभयम् । अभिलषि-
 तेति अभिलषितः आहवः युद्धेन तथाभूताय ।

हृत्वेति । निशिचराः राक्षसाः अट्रेः पर्वतस्य शिखराणि
 सृङ्गाणि हृत्वा उत्पाद्येत्यर्थः तानि शिखराणि परितः समन्तात्
 क्षिप्त्वा निक्षिप्य हसित्वा क्रुधा क्रोधेन हस्तविघटनं करास्फालनं
 कृत्वा तत इतः स्थित्वा मुहुः पुनः पुनः नटित्वा नृत्यं कृत्वा असृजा
 रक्तेन बद्धा पृथिवीं सिद्धा अभिष्टस्य अन्त्रकृतया शवशिरारचि-
 तया सृजा भास्विनीं कचान् केशान् बद्ध्वा सयस्य अग्नेः सदृशा

तत्र,

सक्रान्तवर्षान्तरगाधिसूनीः

सम्पर्कपुण्यादिव रामभद्रः ।

क्षान्त्रक्रमात् पिप्पलदण्डयोग्यः

पलाशदण्डादृतपाणिरासीत् ॥ ४८ ॥

मारीचनीचमतिराहवमारचय्य

क्षिप्तः क्षणेन रघुनायकसायकेन ।

मध्येपयोनिधि भयेन निमग्नमूर्त्ति-

र्वेश पुपोष जलमानुषनिर्विशेषम् ॥ ५० ॥

तस्यया दृशा खेचरान् अन्तरीक्षचारिण्यै जीवान् दग्ध्वा प्रताप्येति
यावत् दिवः आकाशस्य रम्भं विवर रुन्वन्ति आदृष्टवन्ति । शार्दूल-
विक्रीडितं दत्तम् ॥४८॥

सक्रान्तेति । रामभद्रः संक्रान्तं वर्षं वर्षान्तरं वर्षविशेषः
ब्रह्मण्यमिति भावः येन तथाभूतः गाधिस्त्रुः विश्वामितः तस्य
सम्पर्कपुण्यादिव संसर्गजनितात् सुकृतादिव क्षान्त्रक्रमात् क्षत्रिय-
धर्मानुसारात् पिप्पलदण्डयोग्यः वटदण्डप्रहणाधिकारी अपि-
रत्नाध्याहार्यः । ब्राह्मणो विश्वपादाशौ क्षत्रियो वाटस्थादिरा-
विति मनुः । पलाशानां राक्षसानां दण्डे शासने आदृतः आदर-
वान् पाणि अथच पलाशदण्डे ब्राह्मणब्रह्मचारिणा धार्ये इति
भावः आदृत पाणिर्यस्य तथाभूतः आसीत् । राक्षरान् हन्तुं करेण
कार्मुकं जप्याहेति भावः । इन्द्रवज्रादत्तम् ॥४८॥

मारीचेति । मारीच इव नीचमतिः निक्षुब्धबुद्धिर्निशाचर इति
शेषः आह्वं युद्धम् आरचय्य कृत्वा रघुनायकस्य रामस्य सत्यकेन
क्षरेण मध्येपयोनिधि मध्येसमुद्रं समुद्रस्य मध्ये इत्यर्थः क्षिप्त

सुवाङ्गराह्वीन्मत्तः क्ततः काकुत्स्थपत्निषा ।

सुनीनामनाभिप्रेतः प्रेतनाथातिथीकृतः ॥५१॥

वशसृश्या हृदयहारिफलान्वितेन

रामेरितेन रघुनायकसायकेन ।

स्नेहान्वितेन निरगादनुरागिणीव

प्राणावली हृदयतः पिशिताशनानाम् ॥५२॥

अथ निशिचरघाताच्छान्तवैतानविघ्नो

मुनिरवभृथक्त्यं विश्वहृद्यं समाप्य ।

अतएव भयेन रामादिति शेषः निमग्ना जलमध्यं प्रविष्टा मूर्ति-
र्व्यस्य तथाभूतः सन् जलमानुषात् निर्विशेष विशेषरहित वेश जल
सातुषसदृशदेहमिति यावत् पुषोष दधार । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥५०॥

सुवाङ्गरिति । आह्वये सप्तमि उन्मत्तः मसुद्धत इति यावत्
सुनीनाम् अनाभिप्रेतः अप्रीतिकर इत्यर्थः सुवाङ्गः काकुत्स्थस्य
रामस्य पत्निषा शरेण क्ततः क्लिप्तः सन् प्रेतनाथस्य यमस्य
अतिथीकृतः यमालयं प्रेषित इति यावत् । अतुष्टुवृत्तम् ॥५१॥

वशसृशेति । पिशिताशनाना राक्षसाना प्राणावली हृदयतः
हृदयात् पक्षे मृहात् अतुरागिणी प्रेसवती रामिव कामिनीव वंश-
सृश्या वशनिर्मितधनुःसृशेत्यर्थः पक्षे कुलीनेनेति यावत् हृदयहारि
सर्मभेदि यत् फलं फलक शिखरमिति यावत् पक्षे मनोहारि यत्
फल सुरतसुखमिति यावत् तदन्वितेन तदुद्युक्तेन पक्षे तदभिलाषि-
त्येति यावत् स्नेहान्वितेन तैलचिक्कयेनेति यावत् पक्षे प्रणयवता
देरितेन निक्षिप्तेन पक्षे दूतीप्रेरितेनेति यावत् रघुनायकसायकेन
सङ्केत्यर्थः निरगात् निर्जामाम । राक्षशराज्ञां राक्षसाः प्रैष्यान्
जङ्गरिति भावः । उपमालङ्कारः । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥५२॥

अथेति । अथ निशाचराणां राक्षसानां घातात् ब्रूषात्

अमनुत जयलक्ष्म्या राममाजौ समेतं

यजनजनितमूर्च्छां योक्तुमव्याजलक्ष्म्या ॥५३॥

अथ मिथिलां प्रति प्रस्थितो विश्वामित्रः काकुत्स्थयो-
रित्यमकथयत् । पुरा खलु कुशेशयासनजन्मा कुशिकाभि-
धानो (क्ष) राजर्षिः कुशनाभकुशास्त्रप्रमुखैश्चतुर्भिः कौ-
शास्त्रीमहोदयधर्मारण्यगिरिव्रजाख्यानां पुरीणां कर्त्तृभिः
पुत्री (क) बभूव । कुशनाभस्तु कन्याशतं घृताच्यामजन-
यत् । कन्यास्ताः सन्नद्वयौवनाः कामयमानः पवमानः
प्रत्याख्यानात् प्रत्यापन्नमन्यु(ख)रासामवयवेष्वनार्जवमत-
नुत (ग) । अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन तेन क्षमामेव

शालः निवृत्तः वेदानविद्वान् यज्ञव्याघातः यस्य तथामनो हृदिः
विशेषा जगता हृद्यं मनोहरं सुखदमित्यर्थः अथयत्कृत्यं दीक्षा-
नक्षत्रानविधिं समाप्य आजौ युद्धे जयलक्ष्म्या विजयत्रिवा समेतं
युक्तं रामं बध्नात् यज्ञभूमेः जनिता उत्पादिता मूर्च्छावस्थाः तथा-
भूतया अव्याजलक्ष्म्या अरुपटत्रिवा सीतयेति यावत् योक्तुम्
अमनुत । रामे सीता संयोजयित्वनभिलषितवानित्यर्थः । माचिनो-
ष्टतम् ॥५३॥

(क्ष) कुशेशयासनजन्मेति कुशेशयं कसलं, शतपत्रं कुशेशय-
नित्स्वरः । आसनं यस्य सः कुशेशयासनो ब्रह्मा तस्मात् जन्म यस्य
सः । कुशिकाभिधानः कुशिकनामा ।

(क) कर्त्तृभिः अधिपतिभिः । पुत्री पुत्रवान् ।

(ख) कामयमानः अभिलषन् । पवमानः वायुः । प्रत्याख्या-
नात् निराकरणात् । प्रत्यापन्नमन्युः जातक्रोधः ।

(ग) अनार्जवं कौटिल्यम् । अतनुत कतवात् कुञ्जास्ता. कत-
वानित्यर्थः ।

प्रतिक्रियां मन्वानेन चूलिसूनवे सौमतेषाव रात्रे ब्रह्मद-
 नाय प्रदत्तास्ताः प्रकृतिस्थाः (घ) बभ्रुवुः । पुनरपि कुश-
 नाभसु पुत्रीयन् पितृप्रसादाद्गाधसत्त्वान् (ङ) गाधि-
 सन्नानसत्तातपादानुदपादयत् । इत्थं द्वाशरथिः कौशि-
 कोत्पत्तिकथानिशमनेन निरायामायामिनी(च)मनुभूय
 बभ्रुकस्तवकबभ्रुरेण सन्ध्यारागेण प्राचीमुखे शोणीकते (छ)
 शोणाभिधानं दधाने नदे प्रवर्त्तितप्रत्यूषकृत्यः (ज) कृतनि-
 श्चमेन मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

आजानपावनचीरां वृषानन्दविधायिनीम् ।

श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गामिव ॥५४॥

(घ) प्रकृतिस्थाः सुख्यदेहा इत्यर्थः ।

(ङ) पुत्रीयन् आत्मनः पुत्रमिच्छन् । पितृप्रसादात् पितृश्रावण-
 यहात् । अगाधसत्त्वान् दुर्बोधस्रभावान् मह्यसत्त्वानित्यर्थः ।

(च) कौशिकोत्पत्तिकथानिशमनेन विश्वामितोत्पत्तिकथान्प्रव-
 च्चेन । निरायामाम् आयासरहिता ज्ञानस्वायिनीमिति भावः
 आयिनीं रात्रिम् ।

(छ) बभ्रूकानां बभ्रूकाण्यकुसुमानां स्तवकवत् बभ्रुरः उन्नता-
 नतः तेन, सन्ध्यारागेश्च सन्ध्यासञ्जातबौहित्वेन प्राचीमुखे पूर्वदिङ्-
 मुखे शोणीकते रक्तीकते ।

(ज) प्रवर्त्तितप्रत्यूषकृत्यः कृतप्रातःकृत्यः ।

आजानेति । सोऽय रामः आजानम् आजान्मेत्यर्थः पायनं
 चीरं जब पक्षे दुग्धं यस्याः तां, वृषस्य धर्मस्य पक्षे वृषभस्य आनन्द-
 विधायिनीं, श्रुतिप्रणयिनीं शास्त्रप्रणयवतीम् उभयत्र समानमेतत् ।
 आपना नदीं गङ्गा गामिव आप प्राप्तवान् । उपमाबङ्कारः । अतु-
 द्दुवृत्तम् ॥५४॥

अथ भागीरथीकथां श्रोतुकामाय रामाय भगवानित्य-
मभाषत ।

पुरा तु मेनका नाम सुमेरोरभवत् सुता ।
गृहमेधी तयैवासीञ्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥५५॥
कन्याद्वयममुष्यासीदेका मन्दाकिनी तयोः ।
अन्या भगवती साञ्चाञ्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥५६॥
तां नदीं विबुधा लब्ध्वा नाकलोकमनीनयन् ।
तपस्यन्तीं गिरिगौरीं देवाय महते ददौ ॥५७॥
शिवयोर्भुजतोर्वीर्यं धृत्वा धात्र्या समर्पितम् ।
पावकः प्रतिजग्राह देवतैरनुमोदितः ॥५८॥

पुरेति । पुरा पूर्वं सुमेरोः मेनका नाम सुता अभवत् । धरा-
भृतां पर्वतानां चक्रवर्ती तयैव मेनकायैव गृहमेधी गृहस्थः स्त्रीमा-
नित्यर्थः आसीत् । ता हिमावतः परिशीतवानिति भावः । अतु-
ष्टुष्टम् ॥५५॥

कन्याद्वयमिति । असुष्ठ हिमाद्रौः कन्याद्वयम् आसीत् । तयोः
कन्ययोः एका प्रथमेत्यर्थः मन्दाकिनी नङ्गा, अन्या द्वितीयेत्यर्थः
साञ्चात् अयं भगवती चन्द्रचूडस्य हरस्य कुटुम्बिनी गृहस्थी ॥५६॥

वाञ्छिति । विबुधा देवाः तां नदीं मन्दाकिनीं लब्ध्वा नाक-
लोकं स्वर्गम् अनोनयन् प्रापवासात् । गिरिगौरीयावतः तपस्यन्तीं
तपस्यन्तीं गौरीं द्वितीयां कन्यामिति वापत् महते देवात् हर-
येत्यर्थः ददौ । अतुष्टुष्टम् ॥५७॥

शिवयोरिति । पावकः अग्निः देवतैः देवगणैः अनुमोदितः
आश्रमः सन् युजतोः ब्रह्मन्तोः शिवयोः पार्वतीश्वरयोः वीर्यं

अनपत्यानधामर्त्यान् बहुभार्याश्च मेदिनीम् ।
 अकरोदम्बिकाकोपः पुत्रालाभसमुद्भवः ॥५९॥
 अथ सेनान्यमिच्छन्निरुक्तः सन्नद्धाभिः सुरैः ।
 वरिष्ठरुद्राय जाङ्गव्या न्यषिञ्चदीर्यमैश्वरम् ॥६०॥
 सापि सप्तार्चिषा क्षिप्तं तेजस्तत् सोढुमक्षमा ।
 हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ ॥६१॥
 तत्राभूत् कृत्तिकाप्रीत्यै षोडारूढमुखाम्बुजम् ।
 तारकध्वान्तविध्वंसि सद्यः षाण्मातुर महः ॥६२॥

धृत्वा मृजोत्वा धाव्या प्रथिव्या सर्मापितं प्रतिजपाह भगवतोभुवि
 स्खलितं वीर्यं मृजोतवानित्यर्थः ॥५८॥

अनपत्यानिति । अथ वीर्यं पृच्छानन्तरं पुत्रस्य अभावेन
 समुद्भवतीति तथोक्तः, अम्बिकाया गौर्याः कोपः अमर्त्यान् देवान्
 अनपत्यान् अपुत्रान्, मेदिनी प्रथिवीञ्च बहुभार्या बहुपतिकासु
 अकरोत् । तेन च कर्मणा जातक्रोधा देवी देवान् अपुत्रा भवतीति,
 प्रथिवीञ्च बहुभार्या भवेति शशापेति भावः ॥५९॥

अथेति । अथ स वरिष्ठः सेनान्यं सेनापतिम् इच्छन्नि स-
 न्नद्धाभिः सुरैः देवैः उक्तः त्वं वीर्यमिदं जाङ्गव्या निषेहीति
 काथित इत्यर्थः अङ्गाय भ्रष्टिति सद्य एवेत्यर्थः ऐश्वरं वीर्यं
 जाङ्गव्या न्यषिञ्चत् निहितवान् ॥६०॥

सापीति । सापि जाङ्गवी सप्तार्चिषा अग्निना क्षिप्तं तत्
 तेजः षोढुं षोढुमिति यावत् अक्षमा अशक्ता अतएव श्रान्ता
 सतो हिमवतः हिमाद्रेः प्रान्ते कान्तार दुर्गममिथि बावत् तस्मिन्
 शरवणे जहौ तत्राल ॥६१॥

तत्रेति । तत्र शरवणे षोडा षट्प्रकारेण आरूढानि जातानि

त्रैविध्यं श्रूयतां वत्स ! सरितस्त्रिदिवीकसाम् ।
यथोक्तं हव्यमश्रन्त्या देवताया इवाध्वरे ॥६३॥
पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्रः सगरो नृपः ।
केशिनीसुमतिभ्याञ्च लङ्घितप्रथमाश्रमः ॥६४॥
स पुत्रीयन् सपत्नीकस्तपस्तेपे हिमालये ।
भृगुः प्रीतमनास्तस्मै ददौ दायादसम्पदम् ॥६५॥
असमञ्जसुतं लेभे वैदर्भीं केशिनी तयोः ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणां सुमतिश्च यवीयसी ॥६६॥

सुखाम्बुजानि यस्य तादृशं घडाननमित्यर्थः, तारक एव ध्यानं तसः
तस्य विध्वंसि संचारकं, घटां मानृषामपत्यं घाण्सातरं महः तेजः
सद्यः तत्क्षणात् कृत्तिकानां तदाख्यनक्षत्राधिदेवीनां प्रीत्यैः आन-
न्दाय अभूत् जज्ञे ॥६२॥

त्रैविध्यमिति । हे वत्स । त्रिदिवीकसा देवानां सरितः
नद्याः मङ्गाया इत्यर्थः, अध्वरे यज्ञे यथोक्तं यथाविहितं हव्यं
कृतं वस्तु अश्रन्त्या मुञ्जानाया देवताया इव, त्रैविध्यं श्रूयताम् ॥६३॥

पुरीमिति । सावित्रः सविहवश्यः सगरो नाम नृपः केशिनी-
सुमतिभ्यां मङ्गिणीभ्यामिति शेषे लङ्घितः अतिवाहितः प्रथमाश्रमः
ब्रह्मचर्यं यस्य तथाभूतः सन् अयोध्या पुरीम् अध्यास्त अधिवसति
अ । ब्रह्मचर्यान्नरः केशिनीं सुमतिश्च परिण्योव गार्हस्थ्यधर्ममकरो-
दिति भावः ॥६४॥

स इति । स सगरः पुत्रीयन् आत्मनः पुत्रमिच्छन् सपत्नीकः
संस्त्रीकः सन् हिमालये तपः तपे चचार । भृगुः तदाख्यो महर्षिः
प्रीतमनाः सन् तस्मै सगराय दायादसम्पदं पुत्रसहस्रं वरमिति
वावत् ददौ ॥६५॥

असमञ्जेति । तयोर्मङ्गिण्योः मध्ये वैदर्भीं विदर्भराजदुहित्वा

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जसपास्य सः ।

आरब्धहयमेधः सन्नमुञ्चत तुरङ्गमम् ॥६७॥

क्रव्याद्वपुषा सोऽयमहारि हरिणा हयः ।

ततस्तं नष्टमन्वेष्टु सौमतेयाः प्रतस्थिरे ॥६८॥

सर्वे सपर्वतामुर्वीं खनन्तः सगरात्मजाः ।

चक्रुर्जर्जरितध्वान्त नागलोकं नखाशुभिः ॥६९॥

त एते तपसा दीप्ते तमस्तोयप्रमाथिनि ।

कापिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥७०॥

केशिनी असमञ्जसुतम् असमञ्जं नाम पुत्रं, तथा ववीयसी कनिष्ठा
देवी सुमतिः पुत्रसहस्राणां षष्टिं षष्टिसहस्रपुत्रानित्यर्थः लेभे प्राप
॥६६॥

असमञ्जसेति । स राज्ञा असमञ्जसं सामञ्जस्यरहितं चारित्रं चरितं
यस्य तादृशं दुष्टं तमित्यर्थः असमञ्जम् अपास्य त्यक्त्वा आरब्धहयमेधः
प्रस्तुताश्वमेधयज्ञः सन् तुरङ्गमं मेध्यं अश्वम् असञ्चत तत्याज ॥६७॥

क्रव्यादेति । क्रव्याद्वपुषा राजसमूर्तिना हरिणा इन्द्रेण
सोऽयं हयः अश्वः अहारि हृतः । ततः तद्वरणानन्तरं सौमतेयाः
सुमतिनन्दनाः षष्टिसहस्राणीति शेषः तम् अश्वम् अन्वेष्टुं प्रतस्थिरे
प्रस्थिताः ॥६८॥

सर्वे इति । सर्वे सगरस्य आत्मजाः पुत्राः सपर्वताम् उर्वीं
पृथिवीं खनन्तः सन्तः नागलोकं पाताल नखांशुभिः नखप्रभाभिः
जर्जरितं खण्डितं नाशितमित्यर्थः ध्वान्तं तिमिरं यत् तादृशं चक्रुः
कतवन्तः ॥६९॥

ते इति । ते एते वीराः सगरात्मजाः तपसा दीप्ते प्रज्वलिते,
दस एव तोयं खलं प्रमथ्नातीति तद्योक्ते मोहान्मकारनाशिनोत्यर्थः,

असमञ्जसुतं पौत्रमंशुमन्तमथाब्रवीत् ।
 सप्तिं हृत्वा समाधत्तां सप्ततन्तुं भवानिति ॥७१॥
 सोऽपि गत्वा विलं तत्र दृष्ट्वा भस्मीकृतान् पितॄन् ।
 साशुस्तेभ्यो जलं दित्सुश्चिरात्तेभे तुरङ्गमम् ॥७२॥
 मातुलो गरुडस्तेषामेन तत्रैवमब्रवीत् ।
 गङ्गामिहानयायुषन्नैषामेषा गतिः परा ॥७३॥
 ततस्तनयवृत्तान्तं श्रुत्वा लब्धतुरङ्गमः ।
 समाप्य सगरः सत्रं पुत्रशोकाद्दिव गतः ॥७४॥

कापिले कपिलसम्बन्धिनि ज्वलने अम्बौ शलभोपमा पतङ्कसादृश्यं
 लेभिरे प्रायुः । अश्वमन्विष्यन्तः पाताले कपिलसन्निधौ अश्वं दृष्ट्वा
 तं कापिलं नितरां दृष्ट्वायन्तः तदुकोपाग्निना भक्ष्यतां गता इति
 भावः ॥७०॥

असञ्जेति । अथ पुत्रगणनिघनश्रवणानन्तरमित्यर्थः राजा
 असमञ्जस्य सुतं पौत्रं अंशुमन्तं भवान् सप्तिं अश्वं हृत्वा आनीये-
 त्यर्थः सप्ततन्तुं यत्र समाधत्ता सम्पादयत् इति अब्रवीत् ॥७१॥

स इति । सोऽपि अशुमान् विलं पातालेमित्यर्थः गत्वा तत्र
 पितॄन् पितृभ्रातृनिति यावत् भस्मीकृतान् दृष्ट्वा साशुः सज्जलनयनः
 सन् तेभ्यः जलं तर्पणाङ्गुलिमिति भावः दित्सुः सन् चिरात् तुरङ्गमं
 लेभे आसदात् ॥७२॥

मातुल इति । तत्र पाताले तेषां सगरात्मजानां मातुलः मातु-
 आता गरुडः इनम् अशुमन्तम् एवम् अब्रवीत्, हे आयुषन् ! इह
 अस्मिन् प्रदेशे गङ्गाम् आनय, एषा गङ्गा एषां सगरात्मजानां परा
 श्रेष्ठा गतिः उद्धारकारिणीति भावः ॥७३॥

तत इति । ततः अनन्तरं सगरः तनयानां पुत्राणां वृत्तान्तं

अथांशुमानयं राज्य चिराय परिपालयन् ।
 दिल्लीपे न्यस्तभूभारस्तपस्तीपे हिमालये ॥७५॥
 दिल्लीपेऽपि दिवं याते श्रुत्वा वृत्त भगीरथः ।
 पितॄन् विधातुं सुगतीन् विदधे मतिमान्मतिम् ॥७६॥
 अमर्त्यसरित कर्तुं मेने मर्त्यतरङ्गिणीम् ।
 ततो गोकर्णमासाद्य तपस्यति भगीरथे ।
 देवो देवापगा वोढुमन्वमस्त दयानिधिः ॥७७॥
 अथ वीचीचयच्छत्रदिगन्तमगनान्तरा ।
 शशाङ्कशङ्खसम्भिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ॥७८॥

कपिलशापमन्त्रीभवनवार्ता श्रुत्वा लब्धतरङ्गमः सत्वं यज्ञ समाप्त
 सम्माद्य पुत्रशोकात् दिवं स्वर्गं गतः पञ्चत्व प्राप्तेति यावत् ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ सगरनिधनानन्तरं अथ अंशुमान् चिराय
 दौर्घकात् राज्यं परिपालयन् दिल्लीपे निजपुत्रे इति शेषः न्यस्तः
 अर्पितः भूभारः राज्यभारः येन तथाभूतः पुत्रे राज्यं समर्प्येति
 भावः हिमालये तपः तेने चचार गङ्गानयनार्थमिति भावः ॥ ७५ ॥

दिल्लीपेऽपीति । दिल्लीपेऽपि दिवं स्वर्गं याते मतिमान् भगीरथः
 दिल्लीपतनव इति शेषः वृत्तं पूर्वपुरुषवृत्तान्तं श्रुत्वा पितॄन् सुगतीन्
 विधातुं कर्तुं मतिं विदधे कृतवान् ॥ ७६ ॥

अमर्त्यसरितमिति । अमर्त्यसरितं सुरनदीं मर्त्यतरङ्गिणीं
 अमुष्यनदीं कर्तुं मेने अम्भिषितवानित्यर्थः भगीरथ इति शेषः ।
 ततः गोकर्णं गोकर्णाख्यं निकेतनं आसाद्य भगीरथे तपस्यति
 तपश्चरति सति दयानिधिः देवः इति शेषः देवापगा देवनदीं
 वोढुं शिरसा धर्तुमित्यर्थः अन्वमस्तं अमुजज्ञे ॥ ७७ ॥

अथेति । अथ देवदेवाहमत्यनन्तरं वीचीना तरङ्गाणां चयेन

हरङ्गाकष्टमार्त्तं गडतुरङ्गायासितारुणा ।
 फेनच्छन्नस्वमातङ्गमार्गेणव्यग्रवासवा ॥७९॥
 आविःशाखिशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा ।
 एकोदकनभोमार्गदिङ्मूढदिवसेखरा ।८०॥
 आवत्तं गत्तं सभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।
 नीलजीमूतशैवालकतलेखाहरितटा ।८१॥
 अवलेपभराक्रान्ता सुरलोकतरङ्गिणी ।
 पपात पार्वतीकान्तजटामण्डलगङ्गरे ॥८२॥

समूहेन कृत्तं व्याप्तं दिशा ध्वनं गमनान्तरञ्च यथा तथाभूता, यथाङ्क-
 चन्द्र एव शङ्ख तेन सम्भिन्नानि युक्तानि तारा एव नक्षत्राण्येव
 शौक्लिकानि तैः दन्तुरा उद्वता, तरङ्गेषाकष्टैः मार्त्तं गडतुरङ्गैः
 सूर्याश्वैः आयामितः आलिं नीतः अरुणः सौरसुतः यथा तथाशो,
 फेनैश्चन्द्रस्य आद्यतस्य अलक्षितस्येति भावः स्वमातङ्गस्य ऐरावतस्येत्यर्थः
 मार्गणे अन्वेषणे व्यग्रः वासवः इन्द्र यस्याः तथोक्ता, आविःशाखि-
 शिखाभिः आविष्कृताभिः शाखिशिखाभिः उन्नेयं नन्दनद्रुमाणां
 कर्षणं यस्याः तथाविधा, एकेन उदकेन जलस्रोतस्येत्यर्थः नभोमार्गेषु
 आकाशपथेषु दिक्षु च मूढः विक्षितः दिवसेखरः सूर्यः यस्याः तादृशी,
 आवत्तं गत्तं भ्रमणीया गत्तं अभ्यन्तरेषु संभ्रान्तानां घूर्णितानां
 विमानानां देवयानानां सुवे सन्तरणे विप्लवः विगतिः यस्याः तथाविधा,
 नीला जीमूता एव शैवालाः तैः कृता विरचिता लेखा रेखा येषु
 तादृशानि हरिणि हरिदृशानि तटानि यस्याः तथोक्ता, अवलेप-
 भरेण गर्वातिशयेन आक्रान्ता सहस्रतेत्यर्थः, सुरलोकतरङ्गिणी मन्दाकिनी
 पार्वतीकान्तस्य हरस्य जटामण्डलं जटाजूटं तस्य गङ्गरे विवरे
 पपात ॥ ७९—८२ ॥

अलव्यनिर्गमा शम्भोः कपर्दादमरापगा ।
 दधौ दूर्वांशिखालग्नतुषारकणिकोपमाम् ॥८३॥
 अदृष्ट्वा तां नदीं तत्र तुष्टाव परमेश्वरम् ।
 भगीरथो विधेः क्रौर्यात् परिचीणमनोरथः ॥८४॥
 गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न्यपतद्हरमूर्धतः ।
 तेन सुत्वा प्रसवेन क्षिप्ता विन्दुसरस्यपि ॥८५॥
 तासु प्राचीं गतास्त्रिस्त्रिस्त्रिः प्राचेतसीं दिशम् ।
 अन्या पितृक्रियोद्युक्ता भगीरथरथानुगा ॥८६॥
 सैषा भागीरथी जङ्गोः सत्रचेत्रं समावृणोत् ।
 तां स पीत्वा ततः शान्तीं जहौ श्रोत्रेण वर्त्मना ॥८७॥

अलव्येति । शम्भोः कपर्दात् जटाजूटात् अलव्यनिर्गमा
 निर्गमसंप्राप्तवती अमरापगा गङ्गा दूर्वांशा शिखासु लग्नानां तुषार-
 कणिकानाम् उपमां दृष्ट्वा दधौ प्राप ॥८३॥

अदृष्टेति । विधेः भाग्यस्य क्रौर्यात् निरुत्तरत्वात् परिचीण-
 मनोरथः अलव्यकाम इत्यर्थः भगीरथः तत्र जटावस्त्रेण तां नदीम्
 अदृष्ट्वा परमेश्वरं हरं तुष्टाव ॥८४॥

गङ्गोति । तेन हरेण सुत्वा भगीरथकृतयेति शेषः प्रसवेन
 प्रीतेन सता मूर्धतः शिरसः क्षिप्ता गङ्गा सप्ताकृतिः सप्तधारा जाता
 सती विन्दुसरस्यपि न्यपतत् ॥८५॥

तास्त्रिति । तासु सप्तसु आकृतिषु बद्धे तिस्रः आकृतयः
 प्राचीं पूर्वा दिश, अपरास्त्रिः प्राचेतसीं पश्चिमास्त्रिः वायव्यं दिशं
 गताः । अन्या सप्तमी आकृतिरित्यर्थः पितृक्रियासु उद्युक्ता तत्-
 परा, भगीरथसु अलव्यकृतयेति तयोक्ता आसीदिति शेषः ॥८६॥

सैषेति । सा एषा भगीरथो जङ्गोः सत्रविशेषस्य सत्रक्षेत्रं

तयातटिन्या जाङ्गव्या प्रापय्य त्रिदिवं पितॄन् ।

भगीरथः पुरं प्राप परिपूर्णमनोरथः ॥८८॥

अथ दाशरथिराकण्ठितभागीरथीकथस्तां सरितं विलङ्घ्य विशालां पुरीं विलोकयन्, कस्येयमिति गाधिनन्दनमपृच्छत् । सोऽप्येवमवोचत् । पुरा खलु सुरासुराणां सुधानिमित्तं मिथोविरोधे प्रवृत्ते मायां विश्वमोहिनीं विश्वरूपः प्रदर्श्य दैतेयनिधनं शतधारपाणिना (झ) कारयामास । तेषां तु जननीदितिरतिवेलमभ्युपगतमन्युः शतमन्युशासनं (ञ) कमपि पुत्रं लब्धुकामा पत्युर्मरीचे(ट)-र्वचनात् कुशप्लवने (ठ) सुचिर तपश्चचार । तां कैतवेन शुश्रूषमाणः (ड) शक्रः शतधारपाणिः पादकलितकेशक-

यज्ञस्नान समाष्टणोत् आङ्गावयामास । स जङ्गुः ता भागीरथीं धीत्वा ततः धानानन्दरं शान्तः भगीरथस्त्रवेन प्रीत इति यावत् श्रीलेख कथ्येन वर्त्मना पथा श्रुतिविवरेणेत्यर्थः जहौ तत्पान ॥८७॥

तथेति । भगीरथः तया तटिन्या जाङ्गव्या पितॄन् समरात्मजान् त्रिदिवं स्वर्गं प्रापय्य उद्धृत्वेति यावत् परिपूर्णमनोरथः इतार्थः सन् पुरम् अयोध्यां प्राप आलगात् ॥८८॥

(झ) अथेति । शतधारपाणिना शतधारं वर्त्मं यासौ यस्य तेन इन्द्रेणेत्यर्थः ।

(ञ) अतिवेलं अत्यर्थम् अभ्युपगतमन्युः जातक्रोधः । शतमन्युशासनम् इन्द्रदसनम् ।

(ट) मरीचेः मरीचिसुतश्च कश्यपश्चेति यावत् ।

(ठ) कुशप्लवने कुशास्तरणे देशे स्थित्वेति शेषः ।

(ड) कैतवेन कलेन शुश्रूषमाणः सेवमानः ।

स्नापामापन्ननिद्रामपवित्रेति निर्वर्ण्यवगाहिततदीयज-
ठरः (ङ) सप्तधा गर्भं निर्भियं निर्जगाम । दितिरपि
विदिततनयकदना तान्यपि खण्डान्याखण्डलेन सप्त
मरुतः (ण) कारयित्वा त्रिविष्टपं प्रविष्टा (त) । ततः,

अलम्बुषायामिक्षाकोर्जातः कश्चिन्नहीपतिः ।

विशालः स्वेन नाम्नात्र विशालां विदधे पुरीम् ॥८६॥

तदनु तद्वास्तव्येन (थ) सुमतिनाम्ना नृपतिना कृता-
तिथ्यः सराजपुत्रो विश्वामित्रस्तत्र निशीथिनीं (द) नीत्वा
मिथिलां प्रति प्रस्थितः प्रतपसामुत्तमस्य (ध) गौतमस्याश्रम
प्रदृश्य तद्द्वारानुषक्तां (न) कथामित्यमकथयत् ।

(ङ) पादयोः कञ्चितः पतित केशकृत्वाप यस्याः तथाभूताम्,
स्नापन्ननिद्रां निद्रां गताम् । निर्वर्ण्यं दृष्ट्वा । अवगाहितं प्रविष्टं
तदीयं जठरम् उदरं येन तथोक्तम् ।

(ण) विदिततनयकदना ज्ञातपुत्रकर्त्तृना तानि खण्डानि गर्भस्थेति
शेषः सप्त मरुतः वायून् ।

(त) त्रिविष्टपं सर्गं प्रविष्टा गता ।

अलम्बुषायामिति । अलम्बुषाया नाम सुरसुन्दर्याम् इक्ष्वाकोः
जातः उत्पन्नः विशालो नाम कश्चित् महीपतिः अत्र जनति स्वेन
नाम्ना विशालां पुरीं विदधे स्नापयामास ॥८६॥

(थ) तद्वास्तव्येनेति तत्र विशालाया वास्तव्यं वसतिर्यस्य तेन
विशालाधिपतिनेत्यर्थः ।

(द) तत्र विशालाया निशीथिनीं रजनीम् ।

(ध) प्रतपसाम् उद्यतपसाम् उत्तमस्य अदृश्यम् ।

(न) तद्द्वारानुषक्ता तस्य द्वाराः पत्नी अहस्त्रेति वावत् तदनु-
जज्ञा तत्सम्बन्धाम् ।

अत्रागमन्नोतमधर्मदारा-
ननार्य्यञ्जुष्टेन पथा महेन्द्रः ।
क्रुद्धस्ततो निर्वृषण वृषाणं
भार्यामदृश्याच्च मुनिश्चकार ॥९०॥

वनमेतद्गते रामे शापान्मुक्ता भविष्यसि ।
इत्युक्त्वा गौतमः पत्नीं हिमाद्रिं तपसे ययौ ॥९१॥
ततो विदितवृत्तान्ते देवतानां गच्छे तदा ।
पितृणां प्रभावात्तेभे मेषस्य वृषणं वृषा ॥९२॥
तदेनामेनसो मुक्ता प्रतिगृह्णातु गौतमः ।
इति तस्याश्रम भेजे साक रामेण कौशिकः ॥९३॥

अत्रेति । महेन्द्रः सुरपतिः अत्र प्रदेशे गौतमस्य धर्मदारान्
धर्मपत्नीम् अहल्यामित्यर्थः अनार्य्यञ्जुष्टेन साधुविगर्हितेन पथा
अगमत् । ततः तेन आचरन्त्येनेत्यर्थः क्रुद्धो मुनिर्गौतमः वृषाणम् इन्द्र
निर्वृषणं पुंस्वरहित भार्याञ्च अहल्याम् अदृश्या पाषाणमयीमिति
भावः चकार । उपजातिवृत्तम् ॥९०॥

वनमिति । गौतमः रामे एतत् वनं गते सति त्वं शापात्
मुक्ता भविष्यसि इति पत्नीं प्रपत्तामिति भावः उक्त्वा तपसे हिमाद्रिं
ययौ ॥९१॥

तत इति । ततः अनन्तरं गौतमशापात् परमिति यावत्
देवतानां गच्छे विदितवृत्तान्ते विज्ञातदेवेन्द्रव्यापारे सति तदा पितृ-
णाम् अग्निष्वात्तादीनां प्रभावात् वृषा इन्द्रः मेषस्य वृषणं लिङ्ग
तेभे ॥९२॥

तदिति । तत् तच्चात् गौतमः एतत् पापात् मुक्ताम् एना
स्वपत्नीमिति शेषः प्रतिगृह्णातु त्वत्प्रभावादिति शेषः । इति उक्त्वाति

ततः,

दुःखे सुखे च रज एव बभूव हेतु-
स्तादृग्विधे महति गौतमधर्मपत्न्याः ।
यस्माद् गुणेन रजसा विकृतिं गता सा
रामस्य पादरजसा प्रकृतिं प्रपेदे ॥६४॥

तस्मिन्नहल्याया कृतमातिथ्यं विश्वामित्रः सराजपुत्रः
प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि(प) जातं जनकयजनभवन-
भभजत (फ) । तदनु जनकेन विधिवद्भ्यर्थिते तस्मिन्
कुशिकसुते निमिकुलपुरोधाः शतानन्दो रघुनन्दनमेवम-
भाषत ।

तिष्ठन् क्षत्रार्हृष्टौ सुनिरगमदसावाश्रमं ब्रह्मसूनी-
रातिथ्यं तत्र लब्ध्वा निरवधिसुरभिप्राभवादित्यवेत्य ।

शेषः कौशिकः विश्वामित्रः रामेण साकं सह तस्य गौतमस्य आश्रमं
भजे जगामेत्यर्थः ॥६३॥

दुःखे इति । रजः रजोगुणः पादरजश्च एव गौतमधर्मपत्न्याः
अहल्यायाः तादृग्विधे तथाविधे महति दुःखे सुखे हेतुः बभूव ।
यस्माद् सा रजसा गुणेन कामरामेणेति भावः विकृतिं प्रकृतेरन्यथा-
सावं पाषाणत्वमिति भावः गता, किन्तु रामस्य पादरजसा चरण-
रेणुना प्रकृतिं स्नात् अथस्त्रां प्रपेदे प्राप । वसन्ततिलक इत्यम् ॥६४॥

(प) मिथिलोपकण्ठभुवि मिथिलायाः पथ्यन्तदेषे ।

(फ) जनकयजनभवनं जनकस्य यज्ञमहम् अभजत प्राप ।

तिष्ठन्निति । असौ सुनिर्विश्वामित्रः क्षत्रार्हृष्टौ क्षत्रिबोचिने
आचारे तिष्ठन् ब्रह्मसूनोर्ब्रह्मपुत्रस्य वशिष्ठस्य आश्रमम् अगमत् । तत्र

सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते च कर्षणं
क्रोशन्तीं तां तथैव प्रचुरबलजुषा कान्दिशीको बभूव ॥२५॥

बहुश(ब)स्तहलचकितस्य तपोबलाधिगतविविधायुध-
निगमस्य (भ) सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि समारब्धसमरस्य
दिव्यास्त्रपरम्परां (म) ब्रह्मदण्डेन निरुन्धन्नरुन्धतीजानि(य)-
रवतस्ये । ततोऽयं जातव्यलीकः (र) चाक्षतेजसः परं

वशिष्ठाश्रमे आतिथ्यम् अतिसत्कारं लब्ध्वा प्राप्य इति आतिथ्य-
मिति यावत् निरवधिः निरतिशय इत्यर्थः सुरभेः तदीयहोमधेनोः
प्राभवात् प्रभावसामर्थ्यादित्यर्थः अत्रेति ज्ञात्वा वशिष्ठमुखादिति
शेषः अनेन विश्वामित्रेण च वशिष्ठः प्रार्थितः सुरभिं मे देहीति
याचितः अभूत् । तदनु तत्प्रार्थनानन्तरं मुनिवरे वशिष्ठे नाभ्यु-
पेते नैव दास्यामीति असम्भते सति तां सुरभिं क्रोशन्तीं बलात्
चुरणेनेति भावः कर्षणं अर्षं विश्वामित्रः प्रचुरबलजुषा प्रभूतसैन्य-
प्रसविन्या वशिष्ठादेशादिति भावः तथा सुरभ्या कान्दिशीकः मय-
द्रुतः बभूव । कान्दिशीको मयद्रुत इत्यमरः । अग्धरादृत्तं, अग्ने-
र्याना लयेण लिङ्गनियतियुता अग्धरा कीर्त्तितेवमिति तद्ध-
व्यात् ॥२५॥

(ब) बहुशः पुनः पुनः ।

(भ) तपोबलेति तपोबलेन अधिगतः प्राप्तः विविधः आयुध-
निगमः अस्त्रविद्या येन तथाभूतस्य ।

(म) दिव्यास्त्रपरम्परां दिव्यास्त्रसमूहम् ।

(य) निरुन्धन्नु निवारयन् । अरुन्धतीजानिः वशिष्ठः ।

(र) जातव्यलीकः सञ्जातदुःखः ।

ब्राह्ममेव मही महीय. (ल) इति निश्चित्य तत्सिद्धये (व)
 दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरं तपश्चचार । अथ सावितः (श)
 क्षत्रियस्त्रिशङ्गः सशरीरः स्वर्गसिद्धिं प्रार्थयमानो वशिष्ठेन
 प्रत्याख्यात(घ)स्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निबन्धकुपितै(स)-
 र्दत्तचण्डालभावस्तमेनं (ह) शरणमभजत । असावपि
 तन्मनोरथपूर्त्तये (क्ष) क्रतुमेक कर्तुं प्राक्रमत । तत्र समा-
 गतेषु ब्राह्मणेषु जुगुप्सया (क) त्रिशङ्गयजनेनामतान्
 वशिष्ठपुत्रानयं (ख) शापेन श्वभक्षका(ग)नकरोत् । तत्र
 क्रतुभुजां (घ) वर्गेऽपि स्वर्गादनवतीर्णे (ङ) ।

अथ महात्मा तपसः प्रभावा-

दारोपयामास दिव त्रिशङ्गुम् ।

(ल) मङ्गः तेज । महीयः क्षत्रियः ।

(व) तत्सिद्धये तस्य ब्राह्मणस्यः सिद्धये चाभाय ।

(श) सावित् सूर्यवशीयः ।

(घ) प्रत्याख्यातः निराकृतः त्वन्मत्त नाधिकारीति परित्यक्तः ।

(स) निर्बन्धकुपितैः पुनः पुनरापष्टे षक्रुद्धैः ।

(ह) एनं विश्वामित्रम् ।

(क्ष) तन्मनोरथपूर्त्तये तस्य त्रिशङ्गो रटसिद्धये ।

(क) जुगुप्सया दृष्टया अवनयेत्यर्थः ।

(ख) अथ विश्वामित्रः ।

(ग) श्वभक्षकान् कुक्कुरमासादान् चाण्डालानित्यर्थः ।

(घ) क्रतुभुजा देवानाम् ।

(ङ) अनवतीर्णे अनागते ।

अथमिति । अयं महात्मा विश्वामित्रः तपसः प्रभावात् निङ्गुतः

नीलाम्बर निङ्गुतराजवेषं
वर्षानिशीथाद्विशेषवेषम् ॥८६॥

ततः,

अपातयत् स्वर्गमुपाश्रयन्तं
सञ्जातमन्युः शतमन्युरेनम् ।
ततोऽवलम्ब्यास्य नियोगशङ्कुं
लेभे त्रिशङ्कुर्गगने प्रतिष्ठाम् ॥८७॥

ततः सर्वगीर्वाणगणप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनि-
र्माणकर्माणं तत्र तपःप्रत्यूहः प्रत्युद्भूत इति (च) पश्चिमायां

अपनीतः राजवेषो यस्य तादृशं चाण्डालभावेनेति भावः नीला-
म्बरं मलिनवसनं भेषाच्छन्नतया नीलवर्णगगनम् अतएव वर्षानि-
शीथात् वर्षाकाशीनाङ्गात्वात् अविशेषः अभिन्नः वेषः यस्य
तादृशं त्रिशङ्कुं दिवं स्वर्गम् आरोपयामास निनाव । उपजाति-
वृत्तम् ॥८६॥

अपातयदिति । शतमन्युरिन्द्रः सञ्जातमन्युः जातक्रोधः सन्
स्वर्गमुपाश्रयन्तम् एनं त्रिशङ्कुं अपातयत् प्राश्रययत् । ततः अन-
न्तरं त्रिशङ्कुः अस्य विश्वामित्रस्य नियोगशङ्कुम् आश्रायदिस्य
अवलम्ब्य आश्रित्य गगने प्रतिष्ठाम् स्थितिं लेभे प्राप । उपेन्द्रवज्रा-
वृत्तम् ॥८७॥

(च) सर्वेति सर्वेषां गीर्वाणानां देवानां मण्डल्य प्रार्थनया
परित्यक्तं भुवनान्तरम् निर्माणकर्म येन तथाभूतम् । एता
त्रिशङ्कुरधःपातनात् आत्मानं देवैरवसन्यमानं बुद्ध्वा तपो-
बलेन द्वितीयं वृष्टिकर्म कर्तुमुपक्रममाणमेतं देवः समागत्य
सन्तोष्य च प्रशान्तयाषासुः । ततश्च तस्मिन् कर्मणि कथं विरतोऽभू-

दिशि पुष्करे पुष्कल (क) तपश्चरन्तमसुमम्बरीषं यज्ञपशुवि-
नाशप्रायश्चित्थार्थं बह्वीभिर्गोभिः क्रौत्वा नरपशुतां नीय-
मानस्तावट्चीकस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेफः शरणमयाचत ।
अथ भगवान् निजतनयविनिमयेन रक्षितुमेनसुन्मुखः
पराङ्मुखेभ्यः(ज)स्त्रीभ्यो हविष्यन्दाद्भ्यः शापिन वशिष्ठपुत्र-
दद्या (झ) दत्त्वा गाथाद्वयप्रीताभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यामम्बरीषं
शुनःशेपञ्च परिपूर्णमानोरथौ कारयामास (ञ) ।

ततः तपस्यन्तमेनं मेनकासङ्गतस्तपोभङ्गश्चिरमङ्गी-
चकार (ट) । ततः पश्चात्तापाभिभूतो(ठ)ऽयमुत्तरे भूभृति(ड)

निति भावः । तत्र तप चोभे इति भावः तपसा प्रत्यूहः विभ्रः ।
प्रत्यूहूतः प्रत्यूहस्थितः ।

(क) पुष्कल प्रभूतम् ।

(ज) पराङ्मुखेभ्यः पितृरादेशात् विशुद्धेभ्यः ।

(झ) वशिष्ठपुत्रदद्या चाण्डालभावम् ।

(ञ) गाथाद्वयेति नाथे स्तोत्रविशेषे तयोर्द्वयेन प्रीताभ्यां
प्रसन्नाभ्याम् इन्द्रोपेन्द्राभ्याम् इन्द्रविष्णुभ्याम् । एकया नाथया
इन्द्रं द्वितीयया नाथया इमेन्द्रं स्तुत्वा तयोरनुपहृष्य राजानं
सिद्धयञ्च शुनःशेफञ्च अविनष्टदेहमकरोदिति भावः ।

(ट) मेनकासङ्गतः मेनका नाम काचिदश्वराः सुरैस्तपो-
निवृत्तमङ्कार्यं प्रेषिता तस्याः सङ्गनेत्यर्थः । तपोभङ्गः तपसः
व्याघातः । चिरं दीर्घकालम् । अङ्गीचकार व्याचक्राम ।

(ठ) पश्चात्तापाभिभूतः कथं मया एतावन्तं कालम् अनया सह
विहारोत्सुक्येन तपस्यन्तमिति सञ्जातमनस्तापः ।

(ड) भूभृति पर्वते ।

कौशिकीतीरे घोर तपश्चचार । तत्र जम्भारिप्रहितां (ठ)
रभ्यां शैली (ण) भवेति श्रद्धा पूर्वस्यां दिशि निरस्तानि-
श्वार्सं तपश्चरत्यमुष्मिन्नुष्मणा (त) तपोऽग्ने रुद्विग्नमानसस्ता-
मरसासन. सन्निधाय (थ) जितेन्द्रियत्वात् ब्रह्मर्षिरसि
वसिष्ठोऽप्येव व्याहरतु (द) भवन्तमित्यभाषत ।

असौ वशिष्ठनिर्देशाद् ब्रह्मर्षित्वमविन्दत ।

यथोपनयसंस्काराद् द्विजन्मा ब्रह्मवर्चसम् ॥६८॥

इति जनकपुरोधःस्त्राघितो गाधिसूनुः

सह नृपतनयाभ्यां शर्वरीं तत्र नीत्वा ।

विधिवदद्विषदर्थं पुष्यदर्भापगर्भं

सरसिजदयिताय ज्योतिषे क्कान्दसाय ॥६९॥

(ठ) जम्भारिप्रहिताम् इन्द्रप्रोषिताम् ।

(ण) शैली शिलाभयौ ।

(त) उष्मणा उतापेन ।

(थ) तामरसासनः पद्मासनः ब्रह्मेत्यर्थः सन्निधाय ससुपेत्य ।

(द) व्याहरतु सम्बोधयतु ।

असाविति । असौ विश्वामित्रः उपनयसंस्काराद् द्विजन्मा
ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मण्य यथा वशिष्ठस्य निर्देशात् ब्रह्मर्षे इति
सम्बोधनात् ब्रह्मर्षित्वम् अविन्दत प्राप ॥६८॥

इतीति । इतीत्य जनकस्य पुरोधसा यतानन्देन स्त्राघितः
प्रशसितः गाधिसूनुः विश्वामित्रः नृपतनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां
तत्र शर्वरीं रजनीं नीत्वा अतिवाह्य सरसिजदयिताय कमलकान्ताय
क्कान्दसाय वेदमयाव ज्योतिषे तेजसे सूय्यायेत्यर्थः विधिवत् यथा

तदनु जनकराजधानीं रामलक्ष्मणनिरीक्षणकौतुका-
दनवरतपातितेन विकचकुवलयनिचयोपचीयमानमेचक-
मरीचिवीचिमलिन्नुचेन (ध) पौरनारीजनविलोचनरो-
चिषा कवचितनरपतिपथां (न) विश्वामित्रः प्रविश्य दश-
रथतनयावित्यमभाषत । अस्यां खलु नगर्यामारब्धयज्ञस्य
राज्ञो जनकस्य भागधेयात् सीतानामधेयभाजनमजी-
जनत् (प) कन्यारत्नं रत्नगर्भा भगवती (फ) । तस्याः पुनः
किं परं किमपि माहात्म्यम् (ब) । यतः,

यस्याः पृथ्वा वसनमुदधिः पीठिका हाटकाद्रि-

हार्ः सिन्धुः सगरतनयस्वर्गमार्गैकबन्धुः ।

क्रीडाशैलः परमपुरुषक्रोडदृष्टा च तस्याः

सीतामातुर्जगति मिथिलां स्रुतिकागीहमाहुः ॥१००॥

विविधं पुष्पदर्भाप्रगर्भं पुष्पकृशनिश्चितम् अर्घ्यम् अदिशत् दत्तवान् ।
प्रातः सूर्योदयतस्थे इति भावः । सर्वाङ्गोद्यतम् ॥६६॥

(ध) विकचेति विकचानां प्रस्फुटितानां कुवलयनिचयानां नीलो-
त्पल्लवसूत्रानाम् उपचीयमाना वर्द्धमाना मेचका श्यामला वा मरी-
चिकीचिः मयूखराजिः तद्वत् सर्लिन्नुचं सर्लिनं नीलमित्यर्थः तेन ।

(न) कवचितेति कवचिनम् आष्टनं नरपतिपथं राजपथं वस्या-
त्ताम् ।

(प) अजीजनत् उद्वेगयत् ।

(फ) रत्नगर्भा भगवती ह्युत्पत्तीत्यर्थः ।

(ब) पुनः किन्तु परं च किमपि अतिर्वचनोपमम् । माहात्म्यं
प्रभावः ।

वस्या इति । दत्ता पुष्पकृशः पृथिव्याः वसनं वस्त्रम् उदधिः

अत्र सीताविवाहार्थममरैरपि दुष्करम् ।

जनकः कल्पयामास धनुरारोपणं पणम् ॥१०२॥

ततो महर्षिर्जनकस्य राज्ञः

सभां सुधर्मासदृशीं प्रपेदे ।

तौ चापतुश्चापविलोकलोली

सचापलौ कोसलराजपुत्री ॥१०२॥

तत्र विधिवद्भ्यर्चितः कथितदशरथतनयवृत्तान्तः
कौशिकः प्रमुखै(भ)रमरेरस्मत्कुले महत्तरे देवराते (म) नि-

समुद्रं, पीठिका पीठासनं चाटकाद्रिः समुद्रः, चारः समर-
तनयानां स्वर्गमार्गं स्वर्गारोहस्वव्यापारे इति यावत् एकवच्युः गङ्गे-
त्वर्यः । श्रीडाशैलः विहारनिरः परमपुरुषस्य क्रोडस्य वराहस्य
वराहहृदिषो विष्णोरित्यर्थः दृष्ट्वा दन्तः, तस्याः सीतामातः
पृथिव्याः जगति सिथिलां स्मृतिकागेहं प्रसवानारम् आहः वदन्ति
बुधा इति शेषः । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ॥१००॥

अत्रेति । अत्र सिथिलाया जनकः सीताया विवाहार्थम्
अमरैरपि देवैरपि दुष्करं दुःसाध्यं धनुष आरोपणं सौर्व्यां सङ्गमन
भङ्गवन्ति भावः पणं शुल्कं कल्पयामास संस्थापयामास ॥१०१॥

तत इति । ततः अन्तर महर्षिर्विश्वामित्तः जनकस्य राज्ञः
सुधर्मासदृशीं देवसभासमानां सभां प्रपेदे प्राप । तौ च चापस्य
धनुषः विलोके अवलोकनार्थं लोकोऽसुत्सुकौ अतएव सचापलौ
चापल्येन व्यपतया सहितौ कोसलराजपुत्रौ रामस्यस्यौ चापतः
प्राप्तवन्तौ । उपजातिदृत्तम् ॥१०२॥

(भ) प्रमुखैः प्रवरैः ।

(म) देवराते देवरचिते देवदत्ते वा ।

चित्तं विशेषतः सीताशुल्कार्थं मया रक्षितमिदमिति जन-
केन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणे राममादिदेश ।

रामे बाहुबलं विद्वेषति धनुर्वशे गुणारोपणं
नाभूत्क्वलमात्मना तिलकिते वंशेऽपि वैकर्त्तने ।

आकृष्टं नितरा तदेव न परं सीतामनोऽपि द्रुतं
भङ्गस्तस्य न केवलं चितिभुजां दोस्तभदम्भस्य च ॥१०३॥

रामाकर्षणभग्नकार्मुकमुवा ध्वानेन रोदोरुधा
दृप्तक्षत्रयशःसितच्छदकुले जीमूतनादायितम् ।

वीरश्रीप्रथमप्रवेशसमये पुण्याहघोषायितं

मैथिल्याः किल मानसे परिणये माङ्गल्यतूर्यायितम् ॥१०४॥

रामे इति । रामे बाहुबलं विद्वेषति प्रकटयति सति केवलं
धनुर्वशे कार्मुकदण्डे गुणारोपणं सौवीरसयोजनं नाभूत्, आत्मना
तिलकिते भूषिते वैकर्त्तने स्वर्यसम्बन्धिनि वंशेऽपि गुणारोपणं सत्-
कीर्त्तिसयोजनम् अभूदिति शेषः । तदेव धनुः परं केवलं नितराभू
अत्यर्थम् आकृष्टं न, सीताया मनोऽपि द्रुतं भटिति आकृष्टं रामे-
ष्येति शेषः । तस्मिन् धनुषः केवलं भङ्गो न, चितिभुजां राज्ञाम् अन्ये-
षामिति शेषः दोस्तभदम्भस्य बाङ्गरूपस्तम्भनर्वस्य च भङ्गः आसी-
दिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं दृप्तम् ॥१०३॥

रामेति । रोदोरो व्यावाष्टयिष्यौ हृष्यति व्यापूरयतीति तथो-
क्तेन व्यावाष्टयिष्योरन्तरालमापूरयतेत्यर्थः रामस्य आकर्षणेन भग्नत्वात्
कार्मुकत्वात् भवतीति तथोक्तेन ध्वानेन शब्देन दृप्तानां गर्वितानां
क्षत्राणां राज्ञां यश इव सितच्छदकुलं हंसकुलं तस्मिन् जीमूतनादा-
यितं भेषनादेनेवाचरितम् । यथा भेषागमे हृषाः प्रथिवीं परित्यज्य
पलायमाना मानसं सरो यान्ति तथा राज्ञा यथासि रामस्य धनु-

रवः कठिनकर्षणत्पुटितचापजन्मा क्षणा-
द्विशा द्विरदधीत्कतैः कृतहरित्पतिस्वागतः ।

जगदभ्रमणकौतुकीञ्जलितरामकीर्त्यङ्गना-
प्रयाणपटहध्वनिं प्रथयति स्म ताराध्वनि ॥१०५॥

तत्र सीतापरिणयकृतनियमजनकप्रहितदूताहृतः (य)
पुरोहिताभ्युपगमा(र)न्निथिलामुपागमदृश्यथः ।

भङ्गशब्देन विह्वयमाप्रद्यन्ते स्मेति भावः । वीरश्रियः प्रथमप्रवेशसमये
पुण्याह्वोषायतम् अद्य पुण्यं दिनम् अद्य पुण्यं दिनम् इति
भाङ्गशब्देनेवाचरितम् । मैथिल्याः सीतायाः मानसे परिणये
उद्वाहे भाङ्गशब्दार्थायितं मङ्गलाय हितं भाङ्गशब्दं यत् त्वय्यै वाटि-
भेदः तेनेवाचरितम् । उपमाखङ्कारः । शार्दूलविक्रीडित इत्तम्
॥१०४॥

रव इति । कठिनेन दृढेन कर्षणेन त्पुटितात् मग्नात् चापात्
धनुषः जन्म बल्य तथोक्तो रवः ध्वानः क्षणात् क्षणमात्रेणैव द्विशां
द्विरदधीत्कतैः दिग्गजवीत्कारैः कृतं हरित्पतिभिः दिक्पालैः
स्वागतं शुभागमनप्रश्न इति भावः बल्य तथोक्तः बन् ताराणां
नक्षत्राणाम् अध्वनिं पथि जगत्सु ध्वनयेन यत् कौतुकम् औत्सुक्यं
तदर्धम् उञ्जलिता प्रस्थिता रामस्य वा कीर्तिरूपा अङ्गना नारी
तस्याः प्रयाणे यात्रायां पटहध्वनिं वाद्यविशेषरव प्रथयति स्म
प्रकटयति स्म । पृथ्वीइत्तम् ॥१०५॥

(य) सीतेति सीतायाः परिणयाय उद्वाहार्थं कृतो निबन्धः
निबन्धो येन तथाभूतेन जनकेन प्रहितः प्रेरितः दूतः सन्देशहरः
स्यात् सन्देशहरो दूत इत्यमरः । तेन आहृतः ।

(र) पुरोहितेति पुरोहितश्च यतानन्दश्च अभ्युपगमः प्रत्युद्-
गमनं तस्मात् ।

यत्कीर्त्तिस्त्रिलोक्यायते सुरबधूसङ्गीतगोष्ठीमुखे
 येनाद्य. पितृमान् पुमान् वसुमती येनैव राजन्वती ।
 इन्द्रः सङ्करसङ्घटेषु विजहौ वीरस्य यस्योन्मुखः
 प्रेङ्खत्स्यन्दनकेतनाम्बरदशासन्दर्शनाद् दुर्दशाम् ॥१०६॥

ततः,

जनकः स्वकनीयांसमाजुहाव कुशध्वजम् ।

हत्वा युधि सुधन्वान साङ्गाश्वे स्थापितं पुरे ॥१०७॥

तदनु ताभ्या(ल)मभ्यर्चितः सपुरोहितो दशरथस्तत्र
 पुत्राणां गोदानमङ्गलं निर्वर्त्तयामास (व) ।

य दात । यस्य दशरथस्य कीर्त्तः सुरबधूना या सङ्गीतगोष्ठी
 सङ्गीतसभा तस्या मुखे तिलकायते तिलकभूषणमिवाचरति, सुरबधुः
 सङ्गीतारम्भे यस्य कीर्त्तिं गायन्तीति भावः । आद्यः पुमान् विष्णुः
 येन दशरथेन पितृमान् यं पितरस्तपगत इति भावः, वसुमती पृथ्वी
 येनैव दशरथेन राजन्वती शोभनराजवती, सुरासि देशे राजन्वानित्स्व-
 मरः । इन्द्रः सङ्करसङ्घटेषु संप्रामभिपत्सु उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः सन्
 यस्य वीरस्य दशरथस्य प्रेङ्खतः चलतः स्यन्दनस्य रथस्य यत् केतना-
 म्बरं ध्वजदण्डवसन पताकेत्यर्थः तस्य दशा अङ्गुलं प्रान्तदेशः तस्या-
 सन्दर्शनात् अवलोकनात् दुर्दशा दुरवस्थाम् असुरगणकृतामिति भावः
 विजहौ तत्याज । शार्दूलविक्कीर्त्तित वृत्तम् ॥१०६॥

जनक इति । जनकः युधि युद्धे सुधन्वानं तदाश्वं नृपतिं
 हत्वा साङ्गाश्वे तत्रामनि पुरे नगरे स्थापितं स्वस्य आत्मनः कनी-
 यास कुशध्वज आजुहाव आहूतवान् ॥१०७॥

(ब) तदन्विति तदनु तदनन्तरं कुशध्वजागमनात् परमित्यर्थः ।
 ताभ्या जनककुशध्वजाभ्याम् ।

(व) गोदानमङ्गलं गोदानरूपं माङ्गलिकं कर्मेति यावत् विवाहात्
 प्राक् कर्त्तव्यमिति भावः । निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ।

जग्राह जनकास्तीतां तातादेशेन राघवः ।

आन्नायशासनेनार्चां यजमानादिवानलः ॥१०८॥

आश्चर्यमेतत् ।

गुणमनिमिषचापे कञ्चिदारोप्य सीतां

कुशिकतनयवाक्याद्ग्रहीद्रामभद्रः ।

तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते

निहितबहुगुणः सन्नूर्मिलां लक्ष्मणोऽपि ॥१०९॥

ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजनियोगतः ।

माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामभूतां गृहमेधिनी ॥११०॥

अथ दशरथः स्वतनयैः सह कृतविवाहैर्विदेहेभ्यः प्रति-

जग्राहेति । राघवः रामः, अनलः अग्निः आन्नायशासनेन वेदविधानेन यजमानात् याज्ञिकात् अर्चां पुजाभिव, तातस्व पितुरा-
देशेन जनकात् सीतां जग्राह ॥१०८॥

गुणमिति । रामभद्रः कुशिकतनयस्य विश्वाभित्सस्य वाक्यात् अनिमिषचापे देवधृषि कञ्चित् गुणं भौवीभित्तर्यः आरोप्य सीताम् अपह्रीत् । तदनु सीताप्रहणानन्तरं तदनुजन्मा तस्य रामस्य अनुजः लक्ष्मणोऽपि मैथिलेन्द्रस्य जनकस्य चित्ते निहिता अर्पिता प्रापिता इति यावत् बहवः गुणाः अकीया इति भावः येन ब्रथाभूतः सन् कर्मिलां तदाख्या जनकनन्दिनीम् अपह्रीदिति पूर्वेषान्वयः । माण्ड-
वीश्रुतम् ॥१०९॥

तद इति । ततः अनन्तरं भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजस्य नियोगतः आदेशात् माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यां कुशध्वजश्रुताभ्यामिति शेषः गृह-
मेधिनी गृहस्थो बटारावित्तर्यः अभूताम् । ततः माण्डवी शत्रु-
घ्नश्च श्रुतकीर्तिमपह्रीदिति भावः ॥११०॥

निवर्त्तमानो दुर्निमित्तदूयमानान्तरङ्गः (श) संवर्त्तसमय-
समुज्जृम्भितहुतवहदु सहरोषभीषणं (घ) दुर्वारपराक्रम चक्र-
वर्गगर्वसर्वेक्षणपरश्वधधाराधीनरुधिरधारापरिकल्पितपिष्ट-
तर्पण (स) दर्पवतानशेसर समुद्रग्रप्रताप (ह) तपःसमुच्चि-
तवल्कलमयवसनं वसान(ञ)नपि वासनावशादनतिपरि-
सुषितयुद्धश्रद्ध (क) मध्येमार्ग (ख) भार्गवमुनिमन्विष्टराम-
भद्र(ग)मद्राचीदप्राचीच्च । तन्निरीक्षण(घ)देव प्रक्षीण-

(श) दुर्निमित्तेति दुर्निमित्तेन अशुभलक्षणेन दूयमान तस्यना-
नम् अन्तरङ्गम् अन्त करणं यस्य तथोक्तम् ।

(घ) संवर्त्तेति संवर्त्तसमये प्रलयकाले, संवर्त्तं प्रलय कल्पवयः
कल्पान्त इत्यपीत्यमरः । समुज्जृम्भितः प्रयत्नं प्रज्वलितः यः हुत-
वहः अग्नि तद्वत् दुःसहेन रोषेण क्रोधेन भीषणः भयङ्करः तम् ।

(स) चक्रेति चक्रवर्गाणां गर्वस्य अहङ्कारस्य सर्वेक्षणं सस्यक्
चूर्णन इत्यर्थः अ. परश्वधं कृठारं तस्य धाराया अधीनाभिः आय-
त्ताभिः रुधिरधाराभिः रक्तप्रवाहैः परिकल्पितं सम्पादितं पिष्टुषा
तर्पणं येन तथोक्तम् ।

(ह) दर्पवतानश्चेसरं अशेसरं श्रेष्ठम् । समुद्रग्रः समु-
द्रग्रः समुज्ज्वलितः प्रतापो यस्य तादृशः तम् ।

(ञ) तपः समुच्चितं वल्कलमयं वसनं वसानं परितधानम् ।

(क) वासनावशात् सङ्कारवशात् अनतिपरिसुषिता असस्यगप-
नोऽपि युद्धश्रद्धा येन तथाविधम् ।

(ख) मध्येमार्गे नामस्य मध्ये

(ग) मद्राचीदिति मद्रा

रामभद्रं येन तथाविधम् ।

(घ) निरीक्षणं

तस्य निरीक्षणात् अवलोक-

हर्षो(ड)ऽपि महर्षिभिः सह विधाय सपर्य्यामार्यशीलः

(च) कुशलमन्वयुङ्क्त (छ) ।

अथ दशरथवाणीं तामश्रुत्वा प्रसन्नां
भृगुपतिरिदमूचे प्रस्थितं रामभद्रम् ।
अवजिगमिषुरास जीर्णं चापात्तकीर्त्ति-
रविदितपरशोस्ते दोर्मद कार्मुकेऽस्मिन् ॥१११॥
आदाय तत्सगुणमाशु विधाय तत्र
सन्धाय वाणमवधाय तपोधनत्वम् ।
तज्जीविताय दयमानमना मनीषी
सम्भूतघोरसमराद् विरराम रामः ॥११२॥

(ङ) प्रक्षीणहर्षः विलुप्तवृत्तिः ।

(च) सपर्य्या पूजाम् । आर्यशीलः साधुप्रकृतिः ।

(छ) अन्वयुङ्क्त अष्टकम् ।

अथेति । अथ दशरथकृतपूजापहचयानन्तर भृगुपतिः परशु-
रामः प्रसन्ना प्रीतियुक्ता ता दशरथवाणीं अश्रुत्वा अगणयति
भाव प्रस्थित चलिता पथीति शेषः रामभद्रम् इदं वच इति शेषः
उचे उक्तवान् । जीर्णं चापेन धनुषा आत्ता गृहीता लब्धेति
यावत् कीर्त्तिर्येन तथाभूतस्य अविदितः अज्ञातः परशुः सदीय
इति भावः येन तथाभूतस्य मम परशुधारासजानत इति यावत् ते
तस्य अस्मिन् सदीये इति भावः कार्मुके धनुषि दोर्मद बाहुबलदर्पम्
अवजिगमिषुः अवगन्तुमिच्छुः आसम् अभवम् । मात्स्निनीष्टम् ॥१११॥

आदायेति । मनीषी बुद्धिमान् राम तत् जामदग्न्यं धनु-
रित्तर्यः आदाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं तत्क्षणमेवेत्यर्थः सगुणं
सौर्वीर्यवृत्तं विधाय कृत्वा तत्र धनुषि वाण सन्धाय संयोज्य तपो-

ताभुवौ च भृगुवंशसम्भवौ

चापदण्डजमदग्निसम्भवौ ।

प्रह्वभावमवलम्ब्य केवल

राघवार्पितगुणौ बभूवुः ॥११३॥

युगपत्प्राप्तगुणयोश्चापभार्गवयोस्तयोः ।

ऋजुता वक्रतां प्राप वक्रतापि तथार्जवम् ॥११४॥

ततस्तत्क्षणममोघेन राघवः श्रेण भार्गवस्य स्वर्गगतिं
करोष । स्थाने (ज) हि तत् ।

धनत्र तस्येति शेषः अथघार्यं तस्य परशुरामस्य जीविताय प्राण-
रक्षणाय दयमान मनो यस्य तथाभूतः सन् सम्भूतात् उपस्थितात्
घोरात् टारुणात् समरात् युद्धात् विरराम निवृत्ते । वसन्ततिलकं
दत्तम् ॥११२॥

ताविति । भृगुवंशसम्भवौ भृगुकुलसंसृज्जुतौ तौ लभौ चापदण्ड-
जमदग्निसम्भवौ कार्मुकपरशुरामौ केवलं प्रह्वभावं नतभावम् अवलम्ब्य
प्राप्य राघवार्पितगुणौ राघवेषु रामेषु अर्पितः योजितः गुणः
सौवीर्यं अन्यत्र गुणः विनयः लघोः तथोक्तौ बभूवुः । धनुः रामेणा-
वनस्य ज्येष्ठा संज्ञमिते तेन च परशुरामोऽवनतः विनयं प्राप्तेति
भावः । रथोद्धतादृत्तं, रात् परैर्नरलग्नैः रथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥११३॥

युगपदिति । युगपत् समलानं प्राप्तगुणयोः अधिगतसौवीर्य-
कक्षैकस्य प्राप्तविनयस्यान्यस्येति भावः तयोश्चापभार्गवयोः ऋजुता
चापस्येति शेषः वक्रतां कुटिलतां तथा वक्रतापि भार्गवस्येति शेषः
आर्जवम् ऋजुता प्राप । ज्ञायुक्तं बहुसंख्यलक्षणकारत्वेन कुटिलं
भार्गवस्य दर्पोपशमनात् शान्तौ बभूवेति भावः ॥११४॥

(ज) स्थाने युक्तं, युक्ते इे साध्यतं स्थाने इत्यमरः ।

नूनं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-
मागः पर तदनु रूपफलं प्रसूते ।
कृत्वा रघूद्वहगतेः क्षणमन्तरायं
यज्ञार्गवः परगतेविहृतिं प्रपेदे ॥११५॥

अथ संक्रान्तया (भ) जामदग्न्यशक्तिसम्पदा सम्पन्नं
(घ) पन्नगपरिवृद्धभोगभुजाभिराम(ट)मविरलपुलक(ठ)मा-
लिङ्ग मूर्धुपात्राय दशरथः परिवर्ष्येव परिसरन्त्या (ड)
सरसूसरितानुविद्धा(ढ)मयोध्यां दारकान् (ण) सदारान्

नूनमिति । जनेन महति पुरुषे महात्मनि प्रयुक्त परसत्सुखं
कृतम् आगः अपराधः, आगोऽपराधो ननुचेत्यनरः । नूनं
निश्चितं तदनु रूपं तस्य आगवः अतुरूप सुसदृशं फलं प्रसूते जन-
यति, यत् वतः भागवः परशुरामः रघूद्वहस्य रामस्य गतेः गणनस्य
क्षणम् अल्पकालम् अन्तरायं विभ्रं कृत्वा परगतेः परमावा गतेः
अर्जुनमनस्येत्यर्थः विहृतिं व्याघातं प्रपेदे प्राप । वसन्ततिवर्क
कृतम् ॥११५॥

(भ) संक्रान्तया सकृतया ।

(घ) जामदग्न्यस्य शक्तिसम्पदा सम्पन्नं युक्तम् ।

(ट) पन्नगानां सुखकानां परिवृद्धः प्रभुर्गण्डकिरित्यर्थः तस्य
भोगः शरीरं, भोगः सुखे स्त्रियादिभ्येतावहेष फलकावधोरित्यनरः ।
तद्वत् बौ सुखौ वाङ् ताभ्याम् अभिरामः सुन्दरः तं महासुखमिति
भावत् ।

(ठ) अविरल सान्द्रं पुलकं रोमाञ्चः यस्मिन् तद् वषा वषा ।

(ड) परिसरन्त्या प्रवृत्त्या ।

(ढ) अनुविद्धा वेष्टिताम् ।

(ण) दारकान् शत्रून् ।

सादरमवलोकयन्तीना पौरपुरन्धीणां निरन्ध्रितगवाक्षैः (त)
कटाक्षैः सौन्दर्यवञ्चिततापिच्छैः (थ) पित्सातपत्रायमाङ्ग-
धवलातपत्रः (द) प्रविवेश । तत्र,

लज्जावशाद्विशदस्मरविक्रियाभि-
स्ताभिर्बधूभिरतिवेलमवाप्तसौख्यान् ।

इच्छाकुनायतनयान् प्रथमो रसाना

तारुण्ययोगचतुरश्चतुरः सिधेवे ॥११६॥

विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या दर्भपत्रायधी. सृधीः ।

राजपुत्रया तथा रामः प्रपेदे प्रीतिमुत्तमाम् ॥११७॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे बालकाण्ड

समाप्तम् ।

(त) निरन्ध्रितगवाक्षैः आच्छादितवातायनैः ।

(थ) सौन्दर्येति सौन्दर्येण चारुतया वञ्चित विप्रलब्धं निर्जि-
तसिद्धये तापिच्छ तमालकुलुभ ये तथाभूतै श्यामलैरिति भावः ।

(द) पित्सा पानेच्छा एव आतप सौरभयुक्त तस्मात् त्राय-
मायं धवलश्चेतस् आतपत्रं यस्य तथाभूतः ।

लज्जेति । तारुण्यस्य यौवनस्य योगेन सङ्गेन चतुर प्रदीप्त
इति भावः, रसाना शृङ्गारहास्यकरुणगीरवीभत्सरौद्रभयानकाङ्क्षु ता-
स्थाना प्रथमः आद्य शृङ्गाररस इत्यर्थः, लज्जावशात् अविशदा
स्फूर्णुटा स्मरविक्रिया कामावेशः यास्य ताभि बधूभिः नारीभिः
अतिवेलम् अतिमात्रम् अवाप्तं प्राप्त सौख्यम् आनन्दं यैः तथो-
क्तान् चतुरः इच्छाकुनायतनयान् दशरथसुतान् सिधेवे भेजे । वस-
न्वतिबकं वृत्तम् ॥११६॥

विद्ययेति । दर्भपत्रायधीः कुशाग्रवृद्धिः रामः त्रयीदृष्ट्या

अथ त्रयोध्याकाण्डप्रारम्भः ।

गच्छता दशरथेन निर्वृति

भूभुजामसुलभा भुजाबलात् ।

मातुलस्य नगरे युधाजितः

स्थापितौ भरतलक्ष्मणानुजौ ॥१॥

अथ दशरथः पुत्रं राम स्वतस्त्रिजगत्पतिं

स्त्रविषयमहीमात्रे कर्तुं पतिं विदधे मतिम् ।

भुवनभरणे कल्प कल्याणभूधरमादरात्

स्वगृहपटलीधुर्य्यस्तम्भं विधातुमना इव ॥२॥

त्रिवेदीदर्शनजनितया विद्यया ज्ञानेन सुधीर्वृद्धानिव तथा राजपुत्र्यः
कीतया उत्तमा प्रीति प्रमेदे प्राप । उपनालङ्कारः । अरुष्टुष्टुत्तम्
॥११७॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण कृता

चम्पूरानावयवाककाण्डव्याख्या समाप्ता ।

गच्छतेति । भुजाबलात् बालवलात् भूभुजा राजान् अस्तुलभा
दुर्लभासिति यावत् निर्वृतिं सुख गच्छता लभमानेन दशरथेन मातु-
लस्य भरतस्येति शेषः युधाजित. नगरे कौकयराजभवने इति यावत्
भरत. लक्ष्मणानुज. शत्रुघ्न तौ स्थापितौ प्रेषिताविति भाव. ।
रथोद्धताष्टुत्तम् ॥१॥

अथेति । अथानन्तरं दशरथः कृतः स्वस्मिन्नर्थः त्रिजगतां

तदनन्तरमसौ संमन्त्रा मन्त्रिभिः सञ्च पौरवृद्धान्
 ब्रह्मश्रवःपुरोधसः समान् (क) पुरोहितान् समाह्वय समा-
 द्दिदेश । विदितमेव हि भवतां श्रिवतातिमेव मतिं
 दधानाः सुपद्या सुसञ्चरमाणाः प्राणिनान्दयमानमानसाः
 मानधनाः श्रयशःससरणिसम्भार्जनजागरूकाः (ख) जनो-
 पतापमार्जनपराः (ग) परां निर्वृतिमुपेत्य देवभूयङ्गताः
 (घ) सर्वे नः पूर्वपुरुषा इति । तस्मादस्माभिरप्येतेषां सरणि-
 मनुसरमायै(ङ)रैतावन्तं काल परिपालिताः किल सकलाः

पतिम् अतएव भुवनानां भरणे कल्प समर्थं कल्याणभूधर जङ्गलपर्वतं
 सङ्गृह्यमजमित्तयः पुत्रं राम कल्प आत्मनः गृहपटवोना गृहसमूहाना
 धुर्ब्धः भारग्याहो लम्भः त विधातवना इव चिकीर्षुर्विव स्वविषयः
 आधिकार इव नही तस्मात्ते पतिं कर्तुं मतिं विदधे कतवान् ।
 इरिष्योइत्तं, नसमरवद्या नः पद्भवेदैर्हरिषो जतेति तद्वल्लयात् ॥२॥

(क) ब्रह्मश्रव इति ब्रह्मश्रवा इन्द्रः, ब्रह्मश्रवाः सुनाथीरपुरवृद्ध-
 पुरन्दरा इत्यमरः । तस्य पुरोधसः ब्रह्मश्रतेः समान् तद्व्यान् ।
 श्रिवतातिं शुभकरोन् । सुपद्या सुमानेषु । सुसञ्चरमाणाः सुश्रव-
 चरन्तः ।

(ख) श्रयश इति श्रयशवा इच्छीर्त्तिनां ससरणिः पन्थाः तत्-
 सम्भार्जने जागरूकाः इराचारपरास्तु स्वा इति भावः ।

(ग) जनानाम् उपतापस्य सन्तापस्य मार्जनपराः कान्तिविधा-
 विनः ।

(घ) देवभूयङ्गताः देवत्वं प्राप्ताः ।

(ङ) एतेषां पूर्वपुरुषाणां सरणि पन्थानं पद्धतिमित्यर्थः अतु-
 वरमायैः अतुनच्छ्रिः ।

प्रजाः प्रमाण(च)मत्र परिपालनक्रियामनुभवन्तो ननु
भवन्तः । एवं भवतामभ्युपगतानां निगमानां वा प्रतीप-
गामिनीं पदवीं न प्रत्येति (छ) खलु लोकस्तदस्ति किञ्चि-
दभ्यर्थनीयम् ।

मम सुरनरगीतख्यातिभिर्हेतिभिर्वा
दिवि भुवि च समानप्रक्रमैर्विक्रमैर्वा ।
नियतमपरिहाय्या या जरा सा मदङ्गे
विकचकमलषण्डे चन्द्रिकेवाविरासीत् ॥३॥

तस्मात्समस्तक्षत्रवर्गगर्वपाटनपटुधारपरश्वधभरणभीष-
णवेपभागवभङ्गादपरिच्छन्नतरशौर्यशालिनि (ज) सौजन्य-

(च) प्रमाणं साक्षिण इत्यर्थः ।

(छ) अभ्युपगतानाम् उपाङ्गितानां विदितानामिति यावत्
निगमाना प्रतीपगामिनीं प्रतिकूलवर्तिनीं भवद्दिनागमविरोधिनी-
मिति यावत् पदवीं पद्धतिम् आचारमित्यर्थः । प्रत्येति विश्वसिति ।
भवता विदितनिगमाचारमेव सर्वः समाहितवते इति भावः ।

ममेति । मम सुरनरैः गीताभिः शोसिताभिः स्त्रियाभिः
बधोभिः हेतिभिरस्त्रैर्वा दिवि स्वर्गे भुवि पृथिव्याञ्च समानः प्रक्रमः
सामर्थ्यं येषा तादृशैः विक्रमैर्वा वा नियतम् अपरिहाय्या अनिवार-
णीया, सा जरा वाहकं विकचकमलषण्डे प्रकृतितपसूषण्डे चन्द्रिकेव
मदङ्गे मम शरीरे आविरासीत् प्रादुर्बभूव । मम जरोपस्थितेति
भावः । साक्षिनीवृत्तम् ॥३॥

(ज) समस्तैति समस्तानां क्षत्रवर्गानां गर्वपाटने पटुधारा यस्य
तादृशस्य परश्वधस्य कुठारस्य भरणेन धारणेन भीषणः वेपः यस्य

भाजने (झ) जनानुरागनिलये निर्मळरे(ञ) मत्समै च वल्लै-
ऽस्त्रिन् विश्वम्भराभावं चिरकालधार्यमाणमाय्यैरमात्यैरनु-
मतः सन्नवतार्य(ट) विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।
ततः प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितनादाकर्णनसमुदीर्षनि-
रतिशयाह्लादनिर्गलनिर्गलनिर्गलको कालापिनः कलापिन
इव(ठ) जनाः प्रसदभरभवकलकलरवमुखरितहरिन्मुखा(ड)
बभूवुः ।

आनन्दवाष्पविसरो नयने प्रजाना-
माविर्बभूव मकरन्द इवारविन्दे ।
रामस्य कान्तिमभिषेकदिने भवित्वा
प्रक्षाल्य चक्षुरिव वीक्षितुमादरेण ॥४॥

तस्य भार्गवस्य परशुरामस्य भङ्गात् पराजयात् । अपरिच्छिन्नतरं परि-
च्छेत्तमशक्यतरं यत् शौर्यं तेन शब्दते शोभते इति तस्मिन् ।

(झ) सौजन्यभाजने शिष्टाचारवति ।

(ञ) निर्मळसरे विद्वेषरहिते ।

(ट) अवतार्य समर्थ ।

(ठ) प्रावृषेण्येति प्रावृषि भवः प्रावृषेण्येण वर्षाकालीन इत्यर्थः
यः पयोवाहव्यूह मेघद्वन्द तस्य स्तनितनादस्य गर्जितध्वनेः आकर्ण-
नेन श्रवणेन सहृदीर्षं सहृत्पन्न य निरतिशयाह्लादः तेन निर्गलतः
स्वभावात् निरगलसु चानवरतं निर्गलनी नि सरन्ती वा क्लेशा ताम्
आलपन्तीति तथोक्ताः कलापिन इव मधुरा इव :

(ड) प्रसदेति प्रसदभरेण आनन्दातिशयेन भवन्तीति तथोक्ताः
कलाः मधुरास्फुटाः ये कलरवा कोलाहलानि ते मुखरितं ध्वनितं
हरिता दिशा मुख येषा तथोक्ताः ।

आनन्देति । अरविन्दे पद्मे मकरन्द इव अभिषेकदिने

भाजने (झ) जनानुरागनिलये निर्मळरे(ञ) मत्समै च वल्लै-
ऽस्त्रिन् विश्वम्भराभावं चिरकालधार्यमाणमाय्यैरमात्यैरनु-
मतः सन्नवतार्य(ट) विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।
ततः प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितनादाकर्णनसमुदीर्षनि-
रतिशयाह्लादनिर्गलनिर्गलनिर्गलको कालापिनः कलापिन
इव(ठ) जनाः प्रसदभरभवकलकलरवमुखरितहरिन्मुखा(ड)
बभूवुः ।

आनन्दवाष्पविसरो नयने प्रजाना-
माविर्बभूव मकरन्द इवारविन्दे ।
रामस्य कान्तिमभिषेकदिने भवित्वा
प्रक्षाल्य चक्षुरिव वीक्षितुमादरेण ॥४॥

तस्य भार्गवस्य परशुरामस्य भङ्गात् पराजयात् । अपरिच्छिन्नतरं परि-
च्छेत्तमशक्यतरं यत् शौर्यं तेन शाब्दते शोभते इति तस्मिन् ।

(झ) सौजन्यभाजने शिष्टाचारवति ।

(ञ) निर्मळसरे विद्वेषरहिते ।

(ट) अवतार्य समर्थ ।

(ठ) प्रावृषेण्येति प्रावृषि भवः प्रावृषेण्ये वषाकाञ्चीन इत्यर्थः
यः पयोवाहव्यूह मेघद्वन्द तस्य स्तनितनादस्य गर्जितध्वनेः आकर्ण-
नेन श्रवणेन सहृदीर्षं सहृत्पन्न य निरतिशयाह्लादः तेन निर्गलतः
स्वभावात् निरगलसु चानवरतं निर्गलनी नि सरन्ती वा क्लेशा ताम्
आलपन्तीति तथोक्ताः कलापिन इव मधुरा इव :

(ड) प्रसदेति प्रसदभरेण आनन्दातिशयेन भवन्तीति तथोक्ताः
कलाः मधुरास्फुटाः ये कलरवा कोलाहलानि ते मुखरितं ध्वनितं
हरिता दिशा मुख येषा तथोक्ताः ।

आनन्देति । अरविन्दे पद्मे मकरन्द इव अभिषेकदिने

तवीक्षमाङ्गि मुकुटं विधातु-

मङ्गाय तिथि दिवसे यतिथि ७॥

अथ दशरथमनोरथ कौशल्यायै निवेद्य स्वभवनमुप-
सृतस्य रामस्य भगवान् वशिष्ठः सञ्जातकौतुक. कौतुक-
मङ्गलं (प) निर्वर्त्तयामास (फ) ।

आपूरयन् मङ्गलतूर्य्यघोषै-

रागावशावल्लभकर्णतालान् ।

उज्जृम्भितः कोऽपि गिरामभूमि-

रन्मस्तक. पौरजनातिमोद. ॥८॥

तत्र,

यामिवाहुर्निशिचरकुलोन्मूलने मूलहेतुं

यस्याश्चित्तं प्रकृतिकुटिल गात्रमित्त्र बभूव ।

दशरथ विनयाभिराम विनयावनतमित्यर्थे रामम् आह्वय एवम्
इत्यम् जवे उक्तवान् । अङ्गाय भटिति तत्र उक्तमाङ्गे वि. शि. मुकुट
राजकिरीटमित्यर्थः विधातुम् अर्पयितु तिथि प्रधानचक्रयुगे दिवसे
यतिथि यत्र करिष्यामि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥७॥

(प) कौतुकमङ्गल हस्तस्त्ववन्मनरूप मङ्गलकार्यम् ।

(फ) निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ।

आपूरयन्निति । मङ्गलतूर्य्यघोषैः न्गाङ्गल्लिङ्गवाद्यविशेषनिश्चयैः
आशावशावल्लभाना दिग्गजाना कर्णतालान् आपूरयन् अर्पयन्
पयन् कोऽपि अनिर्वचनीयः गिरा वाचाम् अभूमिः अगोचर
उन्मस्तकः उल्लिखितशिराः पौरजनानाम् अतिमोदः आत्मानिक-
प्रमोद उज्जृम्भितः उदियाव । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥८॥

अर्पयामिति । याम् एव निशिचराणां राक्षसानां कुण्डल उन्मूलने

अम्भोजिन्याः शिशिरसरितः कासरीवाच्छमभ्रः

कैकेयाः सा सदयहृदय मन्यरा निर्ममन्य ॥६॥

अलघुचलितभ्रञ्जावातनिष्पे षदोषा-

दशनिरिव कठोरः शीतलाम्भोटपङ्क्तौ ।

अपहृतजनसौख्यान्मन्यराभेदवाक्या-

दपि भरतजनन्या हन्त दौर्जन्यमासीत् ॥१०॥

विध्वंसने मूलहेतुम् आदिकारणम् आहृत् जनय इति शेषः, यस्या-
चित्त प्रकृत्या स्वभावेन कुटिल गात्रस्य शरीरस्य कुजस्येति भावः
मित्त तल्लयमिति भाव समानयोरेव नैत्र आदित्त भावः बभूव,
सा मन्यरा तदाख्या कैकेयाः कुजा किङ्करी अम्भोजिन्या. कस-
लिन्याः शिशिरसरित. शातलसखिलयाया नद्या अच्छ निर्मलम्
अभ्रः जल कासरीव मञ्जिषीव कैकेयाः सदय हृदय निर्ममन्य
विबोहयासास आविलं चकारेत्यर्थ. । दुर्मन्त्रणादाना
दिति भावः । हृदयसदयमिति पाठश्चिन्त्य. उपमानाच्छाम्भवा
बाह्य्यादिति बोध्यम् । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ॥६॥

अलघुचलित । हन्त खेदे । अलघुनां महता चलिताना प्रसरता
भ्रञ्जावाताना वातविशेषाया निष्पे षदोषात् निर्घर्षणवलात् शीतला-
म्भोटपङ्क्तौ शीतलमेघनिचये कठोरः दारुणः अशनिरिव वज्रमिव
अपहृतं जनानां सौख्यम् आनन्द येन तथाभूतात् मन्यराया
भेदवाक्यात् मनोभङ्गजनकवचनोपन्यासात् भरतजनन्यामपि भरतस्य
अतिशीतलप्रकृतेरिति भाव. जनन्या सातर्थ्यपि कारुण्यगुणाः कार्य-
गुणकारमन्ते इति न्यायेन अतिसुशीतलप्रकृतावपीति भाव. दौर्जन्यं
दौःशील्यम् आसीत् अजनोत्यर्थ. । उपमालङ्कार. । साबिनी-
दृत्तम् ॥१०॥

सैषा (व) मन्यराभिधानपिशाचिकाटेशपरवशनिजा-
शया (भ) पूर्वं दण्डके (म) वैजयन्तपुरवास्तव्यशम्बरासुरस-
ङ्गरसङ्गतवेदनापनोदनवेतनार्थं(य)मात्मने वितीर्णवराय(र)
दशरथाय वरद्वयं न्यवेदयत् ।

तयोरैकस्य संरम्भो भरतस्याभिषेचनम् ।

अन्यस्य वन्यवृत्त्यैव वने रामस्य वर्त्तनम् ॥११॥

तस्मिन् क्षणे वरयुगं क्षणतप्तताम्र-
नाराचवेधपरुषं श्रवसी विदार्थ्य ।

सत्यप्रहाणचकितस्य नृपस्य काम-
मूरीचकार हृदये पुटपाकरीतिम् ॥१२॥

(व) सेति सा एषा केकयी ।

(भ) मन्यरेति मन्यरा अभिधानं यस्याः तथाविधा वा पिशा-
चिका तस्या आदेशस्य परवशः अधीनः निजाशयः यस्याः तद्योक्ता ।

(म) दण्डके दण्डकारण्ये ।

(य) वैजयन्तेति वैजयन्तपुर वास्तव्य निवासः यस्य तादृशस्य
शम्बरासुरस्य सङ्करे संघामे सङ्कता जाता या वेदना व्यथा तस्या
अपनोदनस्य उपशमनस्य क्षणतस्येति भावः वेतनार्थं निष्क्रवार्थम् ।

(र) वितीर्णवराय दत्तवराय वरद्वयं लब्धुमिति शेषः ।

तयोरिति । तयो. वरयोः मध्ये एकस्य वरस्य संरम्भः समुद्-
योगः भरतस्य अभिषेचनम्, अन्यस्य वरस्य संरम्भः वन्यवृत्त्या वने
रामस्य वर्त्तनं स्थितिः । एकेन वरेण भरतस्य राज्यम्, अपरेण
वरेण रामस्य वनवास इति भावः ॥११॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् क्षणे क्षणात् तप्तस्य अतएव ताम्रस्य
रक्तस्य नाराचस्य अस्त्रविशेषस्य वेधवत् परुषं कठोरं दाहणमित्यर्थः

तदनुतनवार्त्तामात्रसन्तप्यमाना-

दथ दशरथचित्ताच्चेतना निर्जगाम ।

द्वहुतवहरोचिर्ज्वालया लिह्यमानात्

भ्रष्टिति गहनगुल्मादुज्जिहाना सृगौव । १६॥

अथ दशरथः कथमपि लब्धसङ्गः (ल) कैकीयौमभाषत ।

राम काममुपाश्रयिष्यति वन त्यक्त्वा धृत कौतुक

लोकस्त्वह्यति कौतुक चिरधृत तस्याभिषेके कथम् ।

धर्मापायभयेन वत्सविरह द्रव्यामि वक्ष्यामि किं

यावत्कल्पमकीर्तिरार्त्तिजननी जायेत जाये । तव ॥ १४॥

वरयो युग सत्यप्रहायात् सत्यस्य जयात् चकिनस्य शङ्कितस्य नृपस्य
श्रवसा कर्णौ विदार्य हृदये काम सस्यक् यथा तथा पुटपाकस्य
रातिम् जरीचकार अङ्गोचकार । उपनालङ्कारः । वसन्ततिबर्क
वृत्तम् ॥ १२॥

तदन्विति । अथानन्तर सा अस्तुतनया तमयसम्बन्धिनी वा
वार्त्ता वनप्रयाणरूपा तथा सन्तप्यमानात् दशरथस्य चित्तात् चेतना
द्वहुतवहस्य दावाग्ने रोचिषा तेजसा ज्वलया लिह्यमानात्
आनस्यनाथात् गहनगुल्मात् वनगुल्मात् उज्जिहाना उद्गच्छन्ती
सृगाव भ्रष्टात सहसा निर्जगाम । दशरथो सुभोहेति भाव ।
उपनालङ्कारः । साबिनीवृत्तम् ॥ १३॥

(ल) लब्धसङ्ग प्राप्तचेतन ।

राम इति । हे जाये । प्रिये । राम धृत कौतुक हस्तस्यैव त्यक्त्वा
वन कामम् अश्रयन् उपाश्रयिष्यति ग मयति, किन्तु लोक. तस्य
रामस्य अभिषेके अभिषेकार्थं चिरधृत कौतुकम् आनन्दं कथं त्यज्यति ?
धर्मस्य सत्यस्य अपायभयेन जयशङ्कया वत्सस्य रामस्य विरहं द्रव्यामि,

वत्स कठोरहृदये । नयनाभिराम
रामं विना न खलु तिष्ठति जीवितं मे ।
धातुर्बलादुपयमस्त्वयि जातपूर्वः

कैकेयि । मामुपयम नयतीति मन्ये ॥१५॥

तदनु निजमनोरथैकपूरणे कृतादरा(क) कैकेयी सोप-
हासमवादीत् ।

सत्यविप्लवमपत्यसङ्गतः

सङ्गत भृशमपश्यतस्तव ।

आश्रुतस्य विफलत्वमस्ति चे-

दाश्रुतस्य रचितोऽयमञ्जलिः ॥१६॥

किन्तु किं वक्ष्यामि वत्समिति शेषः । कल्पं यावत् आपन्नव्यमित्यर्थः
आत्तिजननी व्यथाजननी अकीर्तिः अयथः तव जायेत । शार्दूल-
विक्रीडित एतम् ॥१४॥

वत्समिति । हे कठोरहृदये । नयनाभिरामं वत्सं रामं
विना मे क्वम जीवितं न खलु तिष्ठति, हे कैकेयि ! धातुर्बलात्
देवबलात् त्वयि जातपूर्वं उपयमः विदाञ्च माम् उपयमं यमसमीपं
नयतीति मन्ये स्मृतावयामि । वसन्ततिबक एतम् ॥१५॥

(व) कृतादरा कृतयला ।

सत्यविप्लवमिति । अपत्यसङ्गतः अपत्यक्षेत्रेण सङ्गतं जातं
भृशम् अत्यर्थं सत्यविप्लव सत्यध्वसम् अपश्यतः अनवबोकायतः तव
आश्रुतस्य प्रतिज्ञातस्य विफलत्ववैफल्यम् अस्ति चेत्, तदा आश्रुतस्य
सत्यज्ञानवत्ताया इति यावत् अयम् अञ्जलिः रचितः कृतः । त्वं
ज्ञानी अपि यदि सत्यं त्यजसि तदा ज्ञानवत्तां भ्रिमिति भावः ।
रथोद्धताएतम् ॥१६॥

किं नागतस्ते श्वसोः सकाश-
 मरिन्दमः सत्यगिरां पुरोमः ।
 श्येनामिषीभूतकपोतपोत-
 जीवातवे शस्त्रनिकृत्तगालः ॥१७॥

किञ्च,

अभ्यर्च्य कक्षैचिदुपाश्रिताय
 वितीर्थ्य विप्राय विबोचने स्त्री ।
 आपूरयत्कश्चिदलर्कसन्नः
 प्राज्ञः प्रतिज्ञा प्रथितप्रभावः ॥१८॥

किमिति । सत्यगिरा सत्यगतिना पुरोगः व्यपगामी अथ
 इत्यर्थः मरिन्दमः तदाख्यन्तपतिः श्येनस्य पक्षिविशेषस्य आमिषी-
 भूतः भोग्यवस्तुभूत य. कपोतपोतः पारावतशिशुः तस्य जीवा-
 तवे जीवनाय शस्त्रेण निकृत्त छिन्न गालं येन तथाभूतः ते तव
 श्वसोः कर्षणोः सकाश श्वशरगोवरतामित्यर्थः किं न आगत. ?
 पुरा कश्चिदरिन्दमो नाम राजा शरणागत कपोतशायक रक्षामीति
 प्रतिज्ञा कृत्वा तदनु तद्गच्छन्पार्थभागताय श्येनाय सत्यरक्षार्थं
 कपोतमासस्य खण्डमासं ददाविति पुराणवार्ता । उपजाति-
 दृत्तम् ॥१७॥

अभ्यर्च्येति । अलर्कसन्नः अलर्कनामा कश्चित् प्रथितप्रभावः
 विस्वातमहिना प्राज्ञः कक्षैचित् उपाश्रिताय विप्राय अभ्यर्च्य
 पूजयित्वा स्त्री विबोचने नयने वितीर्थ्य दत्त्वा प्रतिज्ञाम् आपूरयत् ।
 यत्त्वं याचसे तदहं दास्यामीति बहुप्रतिज्ञोऽसौ पश्चात् नयने ते
 अहं वाचे इति कथयते कक्षैचित् विप्राय ते हव नयने दत्त्वा
 प्रतिज्ञा सफलोचकारेति यावत् । उपजातिदृत्तम् ॥१८॥

असुरसमरवेलाजातबाधावसाने
 वरयुगमदिशस्व प्रीतिपूर्वं यथा मे ।
 अशियिलगुणबन्धा. सत्यसन्धा नरेन्द्रा
 जललिपिरिति काम सङ्गिरन्ता गिरं ताम् ॥१९॥

किं बहुना,

सत्योद्या गिरमिह निर्वह स्वभावात्
 सम्मानं भुवि न सहेय राममातुः ।
 संस्थास्ये विषमुपभुज्य पश्यतस्त्वि
 सन्नाहं त्यजसि न चेत् प्रवर्त्तमानम् ॥२०॥

असुरेति । असुरैः सह समरवेलायां युद्धसमये जाता या बाधा
 रौडा तस्या अवसाने उपशान्तौ सत्प्रयासत इति भावः त्व प्रीति-
 पूर्वं यथा मे मद्य वरयुगं वरद्वयम् अदिश दत्त्ववानसि, अशि-
 यिलः निश्चल इत्यर्थः, गुणबन्धः वेधा सत्यगुणशालिन इति यावत्
 सत्यसन्धा सत्यप्रतिज्ञा नरेन्द्रा ता गिरं वाच प्रतिज्ञा ते इति शेषः
 काम सस्यक् जललिपिः जललिखनलेख्यपत्रमिति अचिरस्थायिनी-
 मिति भावः सङ्गिरन्ता कीर्त्तयन्तु त्वं मिथ्यावादीति सर्वे वदन्त्विति
 भावः । मालिनीवृत्तम् ॥१९॥

सत्योद्यामिति । इह ससारे स्वभावात् सत्योद्या गिरं सत्वकतां
 वाचं निर्वह प्रतिपालय । भुवि पृथिव्या रामस्य मातुः कौशल्यायाः
 सम्मानं राजमातेति समादरं न सहेय । चेत् यदि प्रवर्त्तमानम्
 उपस्थितमित्यर्थः सन्नाहम् अहं यो रामाभिषेकविषयमिति भावः
 न त्यजसि, तद्वा पश्यतः ते तव अनादरे षष्ठी पश्यन्त त्वाम् अना-
 ह्णेत्यर्थः, विषम् उपभुज्य प्रीत्या संस्थास्ये सरिष्यामि ॥२०॥

एव वादिनीमिना भूयोऽपि भूपतिरवदत् । अयि
कठिनहृदये । किमुक्तं सुक्तलोकमर्थ्यादया दयापेतया (श)
खयेति ।

नैवाभवस्त्वमिह शीलवतीषु गण्या
नवागमत् पितृमता गणना स रामः ।
नैवापमात्मजसुखान्यहमप्यनार्थ्यं ।
नैवापमम्बु भरतेन न मे प्रदेयम् ॥२१॥

किञ्च,

वासस्त्वचा भवतु किञ्चन तारवीणां
क्षयाद्गुमाञ्च भवनानि भवन्तु वन्याः ।
कैकेयि । तस्य शयनानि कथं भवेयु-
स्त्वचेतसोऽपि कठिनानि शिलातलानि ॥२२॥

(श) सुक्तलोकमर्थ्यादया त्यक्तलोकस्त्रियेत्यर्थः । दयापेतया
निर्देयया ।

नैवेति । हे अनार्थ्ये । दुराचारे । इह जगति त्वं शीलवतीषु
सुशीलासु नारीषु मध्ये गण्या नैव अमर, स राम पितृमता मध्ये
गणना नैव अगमत् । अहम् आत्मजसुखानि पुत्रजनितानि सुखानि
नैव आप नैव प्राप्तवानस्मि । भरतेन प्रदेयम् अम्बु, जल तर्पणो-
दकमिति यावत् नैव अहम् आप नैव प्राप्तवानस्मि । सर्वत्र
भाविनि भूतवदुपचारोऽत्र दृश्यः । तथाच त्वं सुशीलासु गण्या
न, राम पितृमून्यो भविष्यति, अहं पुत्रसुखवाञ्छतं वनु भरत-
दत्त तर्पणोदकं न गृहीष्यामीति निष्कर्षः । वसन्ततिजकं वृत्तम् ॥२१॥

वास इति । हे कैकेयि । तस्य रामस्य तारवीणा तदम्बु-
भिर्निर्गतः त्वचा वल्कलानामित्यर्थः मध्ये किञ्चन वास, वसन्

एवं भर्त्रा भर्त्रिताप्यार्द्रचित्ता

नाभृटेषा मन्यराक्रान्तवृत्तिः ।

राकाचन्द्रे राजमानि निशायां

वीरच्छत्रा चन्द्रकान्तस्थलीव ॥२३॥

तदनु सुहृन्मात्रमापि राममुखवलीकनसुखमनुभूषु-
र्दग्धरथः कुमारमानयेति सुमन्त्रमादिदेश । तेन सत्वर
राजभवन प्रवेशितस्ततो रामः कृतप्रणामः पितरमयथा-
भूतमुखविकासमारा(ष)दालक्ष्य चकितमतिः (स) किमि-
दमिति कैकेयीमन्वयुङ्क्त (ह) । सापि पापाश्रया प्रत्व-
वादीत् । वत्स ! प्रतिश्रुतवरद्वयनिर्वहणे निपुणैतर(च)-

भवतु, वन्द्या वनसम्बन्धिनः छायाद्रुमाः छायाप्रधानतरवः भवनानि
गृह्णाथि भवन्तु । किन्तु तत्र वेतसः अपि कठिनानि शिला-
तलानि कथं शयनानि शय्याः भवेयुः ? वसन्ततिबक वृत्तम् ॥२३॥

एवमिति ! एषा कैकेयी मन्वरया आक्रान्ता अभिभूता वृत्तिः
सदाचाररूपा वस्थाः तथाभूता अतएव राजमाने दीप्यमाने राका-
चन्द्रे पूर्व्यभाचन्द्रमसि निशाया वीरुधा लतया रुद्रा व्याष्टता चन्द्र-
कान्तस्थलीव भर्त्रा स्वामिना एवम् इत्य भर्त्रितापि तिरस्कृतापि
आर्द्रचित्ता सदया अन्यत्र खवन्ती न अभूत् । शालिनीवृत्त, मात्तो
मौ वेच्छालिनी वेदलोकैरिति तल्लक्षणात् । उपमाबह्वार. ॥२३॥

(ष) आरात् दूरत. ।

(स) चकितमति. शङ्कितमनाः ।

(ह) अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् ।

(च) प्रतिश्रुतवरद्वयेति प्रतिश्रुतयो, प्रतिज्ञातयोर्भ्रमिति भावः

स्तातस्ते सम्प्रति सानुशयस्तनयवात्सल्यात् (क) सत्वव्य-
त्यासत्रामाञ्च (ख) गाढ(ग)मगाधशोकसागरे निमज्ज-
तीति । वरहय तावत्तव वन्यवृत्त्यैव वने वर्त्तनमवनेरवन
(घ) भरतस्य चेति । रामस्तदाकर्ण्य प्रमुदितहृदयः कृत-
ञ्चलिरेनां व्यजिज्ञपत् ।

भीतो भूभरतः किमस्व । भरत. किंवा वनात्यावनात्
त्वस्ताऽहं सगरान्ववायककुदस्तातः कुतः शोचति ।
दिव्यायाः सरितो निवापकरणाञ्चघ्नीं प्रतिज्ञामिमां
आवाभ्यामिह पूरयिष्यति न चेत् पुत्री कथं स्यादयम् ॥२४॥

वरयोर्द्वयस्य निर्वहणे सम्पादने प्रदाने इति यावत् निपुणैतरः
अनिपुण. अक्षम इत्यर्थः ।

(क) सानुशयः सानुतापः । तनयवात्सल्यात् तनयस्य तव वात्-
सल्यात् स्नेहात् ।

(ख) सत्वति सत्वस्य प्रतिज्ञातस्य व्यत्यासः विपर्यासः तस्मात्
त्यास भय तस्मात् ।

(ग) गाढम् अत्यर्थम् ।

(घ) वर्त्तनम् व्यवस्थानम् । अवने' श्रुतिव्या अवने रक्षणम् ।

भीत इति । हे अस्व । मात । भरतः भूभरतः भूभार-
धारणात् किं भीतः ? नैव भीतो भवेदित्यर्थः । अहञ्च पावनात्
विशुद्धात् वनात् वनवासादिति यावत् किवा त्वस्तः ? नैव त्वस्त
इत्यर्थः । अतः सगरान्ववायककुदः सगरवशतिलक तातः पिता
कुतः कथं शोचति ? शोकस्य नैव किञ्चित् कारणमित्यर्थः ।
दिव्याया. सरितः सन्वभ्यविवक्षया घञी दिव्याया सरिति मङ्गाया-
मित्यर्थः निवापकरणात् पितृपुरुषाणां तर्पणकरणात् भर्तारण्यः

वनसुवि तनुमात्रत्वात्प्राप्तं मे
सकलभुवनभारः स्थापितो वत्समूर्ध्नि ।
तदिह सुकरतायामावयोस्तर्कितायां
मसि पतति गरीयानस्य ! ते पक्षपातः ॥२५॥

किञ्च,

तातः स्ववाचा व्यवहृत्य हृद्य
वत्साभिषेकोत्सवमङ्गल मे ।

कतार्दिति भावः लघ्वीम् अतिक्षुद्रां इमा प्रतिज्ञाम् आवाभ्या
पुत्राभ्या रामभरताभ्यामिति भावः करुणाभ्या पूरायष्यति न चेत्
तदा इह जगति अयं राजा कथं पुत्री पुत्रवान् स्यात् ? पुत्रवता-
नेन किं फलं प्राप्तम् ? नैव किञ्चिदिति भावः । यस्य वश्यो भगीरथः
घोरं तपः समाख्याय गङ्गाराधनेन दिव्यलोकात् मङ्गलानां च
पितॄन् सप्तद्वारन् घोरा प्रतिज्ञासुत्तारं सोऽयं पिता कथं सामान्या-
मेता प्रतिज्ञाम् आवाभ्या न पूरयेदिति विशदोऽर्थः । शादुल-
विक्रीडित इत्तम् ॥२४॥

वनसुवीति । हे अम्ब ! मातः ! वनसुवि तनुमात्रस्य स्वशरीर-
मात्रस्य त्वात् रक्षय मे मम आज्ञापितं, किन्तु वत्सस्य भरतस्य
मूर्ध्नि शिरसि सकलानां भुवनानां भारः स्थापितः । तस्त्वं तस्मात्
इह एतयोर्विषययोरित्यर्थः सुकरतायां सौकर्ये तर्कितायां विवे-
चितायां सत्वाम् आवयोः मध्ये मयि ते तव गरीयान् अतिमङ्गलान्
पक्षपातः स्नेहः पतति, यतः मयि अल्पभारं भरते च विपुलं
भारं अर्हसि अतस्ते मयि स्नेहः भरतादपि समधिक इति
मन्ये इति भावः । मास्मिनीष्टम् ॥२५॥

तात इति । तात, पिता स्ववाचा निजेन वचसा हृद्य प्रियं

प्रणामसञ्ज्ञस्य मयापितस्य

किं पूर्णपात्रस्य न पात्रमासीत् ॥२६॥

तत्क्षणमशनिहत (ङ) इव पर्वतः सर्वतः (च) परीत-
द्वदहन (छ) इव वनस्पति (ज) द्विस्पतिपदभ्रशविधुर
(झ) इव नहुष पपात निःसंज्ञः पङ्क्तिरथ (ञ) । तबः
श्चा पितृनिदेशविचारमचिर(ट)माचरेति राममादिदेश ।
स एषः,

मातुराज्ञा वहन् मूर्ध्ना मालामिव महायथाः ।

वनाय रामो वव्राज जगतामवनाय च ॥२७॥

वृत्तस्य भरतस्य अभिषेकोत्सवसदृश मे मद्वा मन वा व्यवहृत्य
व्याहृत्येत्यर्थं मया अपितस्य दत्तस्य प्रणामसञ्ज्ञस्य पूर्णपात्रस्य पात्रं
भाजनं क्व कथं न आसीत् ? पित्रा स्वयं भरताभिषेकवार्ताया-
स्तृप्ताया वन गच्छता मया यत् प्रणामपूर्णपात्रं पित्रो दोषते
तदसौ कथं न नृह्लातीति भावः । उपजातदृत्तम् ॥२६॥

(ङ) अशनिहतः वज्राहतः ।

(च) सर्वतः समन्तात् ।

(छ) परीतद्वदहनं व्याप्तदावानलं ।

(ज) वनस्पतिः वृक्षः ।

(झ) द्विस्पतीति द्विस्पतेरिन्द्रस्य पदात् अशनेन विधुरः
व्याकुलः ।

ञ। पङ्क्तिरथ दशरथः ।

(ट) विटनिदेशेति । पहानदेशस्य आज्ञाया विचारः कार्याकार्य-
त्वावधारणमित्यर्थं तस्मिन् । अचिरम् अविलम्बम् ।

मातुरिति । महायथाः रामः मालामिव मालः कैकेय्याः

असी समासाद्य (ठ) कौशल्यासदनमभिषेकप्रतिबन्ध (ड)
कैकेयीनिबन्धमात्मनश्च वनवास प्रणामानन्तरं तस्यै न्यवेद-
यत् । एतदाकर्ण्य विदीर्षं हृदया विषदिग्धमुखमिलीमुख-
विद्वन्नवणयुगलेत्र (ठ) सहसा भूम्या निपत्य विललाप ।

रेखारथाङ्गसरसीरुहशङ्खचिह्ने

क्षेमङ्करे तव करे जगता त्रयाणाम् ।

कान्तारकन्दखननं रचयेति नून-

मावद्भवान् प्रतिसरं भगवान् वशिष्ठः ॥२८॥

आज्ञाम् भूर्धा वदन् जगताम् अवनाय रक्षणाय राजसकुलनिधने-
नेति भावः । वनाय वदन् राज जगाम । चशब्द पादपूरणार्थः । अनुष्-
वृत्तम् ॥२७॥

(ठ) समासाद्य प्राथ्य ।

(ड) कौशल्यासदनं कौशल्यामृच्छन् । अभिषेकप्रतिबन्धम् अभि-
षेकव्याघातम् ।

(ठ) विवेति विषदिग्ध विषलिप्तं मुखम् अयं यस्य तादृशः
यः शिखोच्छ्रित शरः तेन विद्वन्नवणयुगलं कर्णयुगलं यस्या तथा-
भूतेव ।

रेखेति । भगवान् वशिष्ठः रेखारथाङ्गसरसीरुहशङ्खचिह्ने
रेखाचक्रपद्मशङ्खचिह्नेषु अथएव त्रयाणां जगता क्षेमङ्करे शुभकरे
तव करे त्वं कान्तारस्य दुर्ममकाननस्य कन्दाना मूलशिशेषाणां खनन-
मन्त्रणार्थमिति भावः रचय कुरु इति एतदर्थेभिन्नार्थं नूनं निश्चित
प्रतिसरं कौतुकं हस्तस्त्रवमिति यावत् आशङ्कवान् नूनस्तत्प्रेक्षे इति
वार्थः । कोमलकरेण कन्दखननस्य दुष्करत्वात् तस्य दृष्टीकरणार्थे
स्त्रवन्धनमिति भावः । वसन्ततिष्ठके वृत्तम् ॥२८॥

तत्र सौमित्रि(ण)रतिमात्रप्रवृद्धमन्यु. (त) शतमन्युस-
मान(थ)मेनमग्रजमकथयत् । आर्य्य । न कार्य्यमिदं लोक-
गर्हणीयायाः कैकेय्या वचसा जरसा (द्) च समाक्रान्त-
स्त्रान्ततया (ध) कृत्याकृत्यविवेकमूकस्य राज्ञः प्रज्ञाशैथिल्या-
(न)न्नि.सृतेन वचसा सत्यज्य राज्यमटवीपर्य्यटन विधा-
तुम् । किन्तु तुभ्यमनभ्यर्थयमानाद्य (प) प्रथममेव पित्रा
प्रदत्ता ननु पृथ्वी । क्षत्रधर्मोऽपि सत्यात् पथः प्रमाद्यो-
(फ)ऽपि वर्षाश्रमरक्षतः समीचीनः (ब) प्रायेण पुरुष
निश्चये (भ) नियोजयेत् । नियतं नियते(म)र्बलमति-

(ण) सौमित्रिर्लक्षणः ।

(त) क्षतिमात्रेति क्षतिमात्रम् अत्ययं प्रवृद्धो मन्युः क्रोधः
यस्य तादृशः ।

(थ) शतमन्युसमानम् इन्द्रतुल्यम् ।

(द्) जरसा वार्द्धक्येन ।

(ध) समाक्रान्तस्त्रान्ततया अभिभूतमनस्कतया ॥

(न) प्रज्ञाशैथिल्यात् बुद्धिभ्रंश्यात् ।

(प) अनभ्यर्थयमानाय क्षयावसानाय ।

(फ) प्रमाद्यः प्रक्षयः ।

(ब) वर्षेति वर्षानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणाम् आश्रमाणां
ब्रह्मचारिण्डिवाणप्रस्थभिज्जूणां रक्षतः रक्षणात् समीचीनः
सत्कृतः ।

(भ) निश्चये सक्तये ।

(म) नियते. देवस्य ।

लङ्घ्य (य) पौरुष(र)मेव पुरुषस्य धीरस्य पुरुषार्थान् (ल)
समर्पयेत् ।

मा भूत्वत्यदपद्मयोररुणिमा कान्तारसञ्चारतः

पाणौ पाटलिमा मनाक् प्रसरतु ज्याकर्षणादेव मे ।

कैकेयीपरिभूततातवचने नस्त्री भवान्मास भूत्

किंवा मामकमार्थ्यशौर्यजलधे । नस्त्र धनुर्वर्त्तताम् ॥२६॥

एवमाचक्षाणं (व) लङ्घणं रामः साम्बयन्नेवावोचत् ।
वत्स । सवित्त्वंशजातानां(श) पितृनिदेश एव देशिकः(ष)
सर्वकर्मसु । बहवः खलु पितृवचनगौरवात् गोहत्या(स)-

(य) अतिरुद्ध अतिक्रम्य ।

(र) पौरुषं पुरुषकारः ।

(ल) पुरुषार्थान् धर्मार्थकाममोक्षान् ।

मेति । कान्तारेषु दुर्गमेषु वनेषु सञ्चारतः पर्यटनेन तव पद-
पद्मयोः अरुणिमा लोहितं मा भूत् न भवत । मे मम पाणौ
ज्याकर्षणादेव मौर्वीकर्षणादेव मनाक् वरं पाटलिमा रक्तिमा प्रसरत
वर्त्तताम् । भवान् कैकेया परिभूतस्य वशीकृतस्य तातस्य वचने नचः
अवनतः तत्पावनरत इति यावत् मास्य भूत् न भवत । हे आर्य्य !
हे शौर्य्यजलधे ! शौर्य्यसागर ! मामकं मदीयं धनुः किंवा क्व वा
वर्त्तताम् ? न वर्त्ततामिति यावत्, तातवचनमनुर्वन्तं भवन्तमह-
महसरन् धनुर्धरः तव विपक्षान् नाशयिष्यामीति भावः । शार्दूलक
विश्रीद्धितं हतम् ॥२६॥

(व) आचक्षाणं वदन्तम् ।

(श) सवित्त्वशजातानां सूर्य्यकुलप्रसूतानाम् ।

(ष) पितृनिदेशः पितृादेशः । देशिकः प्रवर्त्तकः ।

(स) गोहत्या गोवधम् ।

मपि मातृवधमपि तारुण्यविनिमय(ह)मपि सृक-
शुद्धैरुकेयपूरप्रभृतयः (च) कुर्वाणास्तेऽपि निर्विचारमाचा-
रवता(क)मग्रगण्या इति गण्यन्ते । तस्मादवश्य वश्य
एव (ख) पितुरवगाहे (ग) गहनमिति । तत्र विस्तृतपुत्र-
वात्सल्या (घ) कौशल्या तेन सह गन्तुमभिलषन्ती कृत-
प्रणामेन रामेण सविनयमेवमभिहिता ।

कान्तारभाजि मयि केकयराजपुत्र्याः

कार्कश्यकन्दलितया दलितस्य वाचा ।

तातस्य शोकदहनग्लपित शरीर

मातस्त्वया न तु कदाचिदुपेक्षणीयम् ॥३०॥

(च) तारुण्यविनिमयं यौवनपरिवर्तम् । यौवनं पित्रे दत्त्वा
पितृवर्द्धकप्रवृत्तमिति भावः ।

(क) सृकशुद्धैरिति सृकशुद्धैस्तदाख्यो मृनिः, रैषुकेयः रेणुकासुतः
परशुरामः, पूर ययाते कनीयान् सुतः, ते प्रभृतयः आदयः, येषां
तथोक्ताः ।

(क) आचारवता सदाचारशालिनाम् ।

(ख) वश्य एव वशवद् एव ।

(ग) अवगाहे प्रविशामि ।

(घ) विस्तृतपुत्रवात्सल्या अतीवपुत्रस्नेहवती ।

कान्तारेति । हे मात । मयि कान्तारभाजि वन गते त्वया,
केकयराजपुत्र्या कार्कश्येन नैष्ठुर्येण कन्दलितया युक्तया वाचा
दलितस्य निर्भिन्नस्य तातस्य पितृ शोकदहनेन शोकाग्निमा ग्लपित
ज्वलित शरीरं कदाचित् न तु उपेक्षणीयं नैव अनवधानतया दर्श-
यनीयम् अपितृ सेवनीयमेवेति भावः । वसन्तिलक वृत्तम् ॥३०॥

ततः सा तनयस्य स्वस्त्ययनाय समस्तदेवताकीर्तन-
पुरःसरी(ङ)माश्रिषमाचचचे । रामस्तामभिवन्द्य निष्-
क्रान्तः प्रक्रान्तनेपथ्यायाः (च) सीतायाः प्रासादमास-
साद ।

कल्याणवाद्सुखितां सहस्रैव कान्तां

कान्तारचारकथया कलुषीचकार ।

अश्लोदनादमुदिता विपिने मयूरीं

सन्नासयन्निव धनुर्ध्वनिना पुलिन्दः ॥३१॥

अयमेनासुपगन्तुसुपक्रान्ता(ङ्ग)मकथयत् ।

प्रिये जनकनन्दिनि । प्रकृतिपेशलामीदृशीं

कथं ग्लपयितुं सहे तव शिरीषमृचीं तनूम् ।

(ङ) समस्तेति समस्तानां देवतानां कीर्तनं पुरःसरं बध्नाः
तादृशीम् ।

(च) प्रक्रान्तेति प्रक्रान्तम् आरब्ध नेपथ्यं राजमहिष्युचित-
परिच्छदं बध्नाः तथोक्ता तस्याः ।

कल्याणोति । विपिने वने अश्लोदच्छ मेघस्य नादेन ध्वनिना
मुदितां प्रफुल्ला मयूरीं धनुर्ध्वनिना कार्मुकनादेन सन्नासयन् पुलिन्द
इव व्याध इव, रामः कल्याणवादेन अद्यैवाभिप्रेको भविता पत्युरिति
मङ्गलसमाचारेण सुखिताम् उल्लासिता कान्तां सीतां कान्तारे
चारः गमनं तस्य कथया कार्तव्या सहस्रैव कलुषीचकार व्यथया-
मास । उपमालङ्कारः । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥३१॥

(ङ्ग) अथ रामः । एनां सीताम् । उपगन्तुम् अलगन्तुम्
उपक्रान्ताम् उद्यताम् ।

प्रिये इति । हे प्रिये जनकनन्दिनि ! गृहीतानां वृत्तानां

गृहीतहरिणीगणत्रिकविसारिनानाशिरा-

क्षतिक्षरितशोणितान्णवृकानने कानने ॥३२॥

तदनु (ज) नानाविधप्रजज्ञप्रतेनाप्यनुन्मिषदनुजिग-
मिषाशैथिल्याया (झ) शैथिल्या लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगम-
नव्यवसाये (ञ) वाशिष्ठाय (ट) सुयज्ञाय भूपणमशेष नाग-
सहस्रेण सह (ठ) शत्रुञ्जयाह्वय(ड)मतुलं मातुलदत्त हस्ति-
नमगस्त्यकौशिकाभ्याञ्च महार्हाणि च रत्नानि वितीर्य (ढ)

उतानामिति यावत् हरिणोगणाना त्रिकेषु पृष्ठवशाधरेषु, पृष्ठवशा-
धरे त्रिकमित्यमरः । नितम्बभागेष्विति यावत् विसारिण्यः याः
नाना बहुवः शिराः धमन्य तासा क्षत्या त्रोटनेन क्षरितैः, निःसृतैः
शोणितैः, रक्तैः, अरुणानि रक्तानि पृक्काणा व्याघ्रविशेषाणांश्च आन-
मानि सुखानि यत्र तादृशे क्षतिभयङ्करे इति भावः कानने वने
प्रकृतिप्रेमणा स्वभावच्छदोम् देहशी तत्र तत्र शरीर ग्लपयितु लेश-
यितु कथं सङ्गे क्षयननुमन्ये ? नानुमन्तु शक्तोमीत्यर्थः । पृष्ठी-
दत्तम् ॥३२॥

(ज) तदनु तदनन्तरम् ।

(झ) अनुन्मिषदिति न उन्मिषत् अनुजिगमिषायाः शैथिल्य
अस्याः तद्योक्तायाम् अनुजिगमिषायाामिति निःसृज्यत्वामिति भावः ।

(ञ) अनवसितेति अनवसितः अनुगमनव्यवसायः, अनुगमनोद्द-
योगः, यस्य तादृशे अनुजिगमिषतीति यावत् ।

(ट) वाशिष्ठाय वशिष्ठसुताय ।

(ठ) नागसहस्रेण हस्तिसहस्रेण सह ।

(ड) शत्रुञ्जयाह्वय शत्रुञ्जयनामकम् ।

(ढ) वितीर्य दत्त्वा ।

निर्जरारातिवीर्यमुषी (ण) धनुषी निरपायत्राणकर्मणी (त) वर्मणी (थ) निर्मर्यादशिलीमुखकतानुषङ्गी (द) निषङ्गी निर्वर्त्तितवीरपानी (ध) कृपाणी वरुणेन (न) जनकसदसि (प) दत्तमेतत्सर्वभादाय मामनुगच्छेति सौमित्रिमन्व-ग्रहीत् । सीतापि निजाभरणगणं सुयज्ञपद्मै विदधे (फ) । सौमित्रिरपि स्वधनेन कञ्चित्कौशल्याश्रितमुपाध्यायमतोष-यत् । तत्र सङ्कुटुम्बाय त्रिजटाभिधाय (ब) द्विजातये स्वहस्ततलनिक्षिप्तदण्डदेशा(भ)वधिक गोधन काञ्चित्कौशल्यादिभ्यो

(ण) निर्जरेति निर्जराणा देवानाम् अरातय शत्रवः तान् वृष्णीत इति तथोक्ते असुरविध्वंसिनी इत्यर्थः ।

(त) निरपायेति निरपाय निर्विघ्न त्राणकर्म आत्मरक्षणकर्म ययोः तादृशे ।

(थ) वर्मणी कवचे ।

(द) निर्मर्यादेति निर्मर्यादैः मर्यादा सीमा तद्गृहितैः अक्षयै-रित्यथ शिलीमुखे कतः आनुषङ्गः आश्रयः ययोः तथोक्तौ ।

(ध) निर्वर्त्तितेति निर्वर्त्तित सम्पादितं वीरपानं वीरभोजनं वीराणां यद्द्वानुष्णामिति भावः पानं रक्षणं याम्या तथोक्तौ, यामाने पापरक्षण इत्यस्याद्भावे अन्ट् ।

(न) वरुणेन जहाधिमेन ।

(प) जनकसदसि जनकसभायाम् ।

(फ) विदधे समर्पयामास ।

(ब) सङ्कुटुम्बाय सखीकाय । त्रिजटाभिधाय त्रिजटानाम्ने ।

(भ) स्वहस्तोत्तरे स्वस्य हस्ततले निक्षिप्तः अर्पितः राज्ञेति भावः दण्डः शासनं यथोः तादृशौ ।

द्विजातिभ्यश्च रघुपतिर्वित्तानि विविधानि विततार ।
 ततस्ते पौरनारीणा विश्वासान्निःश्वासजृम्भानिलचलद्धर०
 किसलयानामश्रुसलिलासारेण(म) शोकपावकेन च वपूंषि
 मनासि च सिक्ता दग्ध्वा च निषिद्धपरिजनानुगमनतया
 प्रकाशितप्रवाससिद्धान्ताच्छुद्धान्ता(य)न्निश्चक्रमुः । तत्र,

सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा

मा भूदिय सकलमानवनेत्रपात्रम् ।

इत्याकलय्य नियतं पिदधे विधाता

वाष्पोदकेन नयनानि शरीरभाजाम् ॥३३॥

(म) विश्वासात् प्रणयातिरेकादिति यावत् । निःश्वासजृम्भानिलेन
 चलन् अधरकिसलय, अधरपल्लव, यासा तथोक्तानाम् । अश्रुसलिला-
 सारेण वाष्पवारप्रवाहेण ।

(य) प्रकाशितेति प्रकाशित, प्रवासस्य वनवासस्य सिद्धान्तः स्वैर्यं
 यत्र तथाभूतात् । शुद्धान्तात् अन्तःपुरात् ।

सीतेति । पुरा पूर्वं गगनचारिभिः खेचरैरपि अदृष्टा इयं
 सीता सकलमानवाना नेत्रपात्रं दृष्टविषयता गता मा भूत् न
 न भवत् इति आकलय्य विविच्य विधाता शरीरभाजा प्राणिना
 नयनानि वाष्पोदकेन अश्रुवारिणा पिदधे आच्छादयानास इति
 नियत ध्रुव मन्ये इति यावत् । अत्र नियतमिति षट्सुत्प्रेक्षावाचक,
 मन्ये शङ्के ध्रुव प्राये नूनमित्येवमादय । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकाः
 शब्दा इवशब्दोऽपि तादृशः । इति दर्शयोक्तादिशब्दो अहृषा-
 दिति बोध्यम् । वसन्ततिलक उत्तम् ॥३३॥

रुद्धापि यान्तमनुगच्छति मैथिली मां
वत्सो जहाति न कटाचन लक्ष्मणोऽपि ।
इत्येतयोरनुगति प्रतिबोध्य गन्तुं
भूयोऽपि राजभवन प्रविवेश रामः ॥३४॥

तस्मिन् सुमन्त्रेण विज्ञाप्य दशरथे दाशरथौ (र) भूप-
तिभूताविष्ट इव (ल) विष्टरा(व)न्निपत्य सदारः सदार-
चितपरिदेवनीक्कण्ठा स्वयमप्यकरोत् । तदा सुमन्त्र
कैकेयीमब्रवीत् । देवि । विरम विरम रामाभिषेकसमुन्नि-
षिताह्लादाद्गुरावग्रहादाग्रहात् (श) । पुरा खलु ब्रह्मणो
वरप्रसादा(ष)द्वगतसकलप्राणिभाषणतया (स) पर्यङ्कप-

रुद्धापीति । मैथिली सीता रुद्धापि निवारितापि यान्तं
गच्छन्त नाम् अनुगच्छति, वत्स लक्ष्मणोऽपि कटाचन न जहाति
न त्यजति नामति शेष, दात हेतो राम एतयो सीतालक्ष्मणयोः
अनुगतिम् अनुगमनमित्यर्थं प्रतिबोध्य विज्ञाप्य राज्ञे इति
शेष गन्तुं भूयोऽपि पुनरपि राजभवन प्रविवेश । वसन्ततिष्ठक
छन्दम् ॥३४॥

(र) दाशरथौ रामे ।

(ल) भूताविष्ट इव केनचिद्देवयोनिना अभिभूत इव ।

(व) विष्टरात् व्यासनात् ।

(श) रामेति रामस्य अभिषेके समुन्निषितः सम्यक् विकसितः
य आह्लादाद्गुरावग्रहात् स्वानन्दारम्भ इत्यर्थं तस्य अवप्यङ् प्रतिबन्धो
यस्मिन् तादृशात् । व्याप्यहात् यत्रात् निर्बन्धादित्यर्थः ।

(ष) वरप्रसादात् वरप्रभावात् ।

(स) अवगतेति अवगतं विदितं सकलानां प्राणिनां भाषण
येन तस्य भावः अवगतसकलप्राणिभाषणता तया ।

र्यन्तपरिसरत्पिपीलिकालापे (ह) कृतज्ञासं तव पितरं
 हसनकारणं पृष्ट्वा तद्विवरणं (घ) पत्युर्मरणहेतुरित्यवेत्यापि
 भूयसो (ङ) निबन्धात् कुपितेन राज्ञावज्ञातायाः (ख)
 मातुस्ते मार्गं (ग) मा कुर्वीथा इति । ततः,

कृतासमञ्जनिर्यासं सगर केकयात्मजा ।

निदर्शनेन निर्दिश्य निरवभान्निज पतिम् ॥३५॥

(ङ) पर्यङ्गस्य खडायाः पर्यन्तेषु प्राप्तदेशेषु परिसरन्तीनां
 सञ्चरन्तीनां पिपीलिकानाम् आलापे अन्योन्यभाषणे ।

(घ) तद्विवरणं तस्य विवरणं प्रकाशनम् ।

(ङ) अवेत्यापि ज्ञात्वापि । भूयस अत्यन्तात् ।

(ख) राज्ञा तव पित्रा केकयराजेनेति शेषः । अवज्ञाताया
 अवसतायाः ।

(ग) मार्गं पन्थानं वैश्व्यावच्छन्वनरूपमिति भावः । पुरा विधात-
 वरात् केकयराजस्य सर्वप्राणिभाषणज्ञानशक्तिर्जाता । तत्प्रकाशे
 च तस्य ऋत्युरिति स्थिते कदाचित् तस्य मङ्घिषी तस्य वरविवरणं
 जानती अपि पिपीलिकाहासे कृतनिबन्धा भर्तुर्निधनायाभवदिति
 भावः ।

कृतेति । केकयात्मजा केकयी कृतः असमञ्जस्य निर्यासः परि-
 त्यागः येन तादृशम् असमञ्जास्त्वपुत्रनिर्वासिनमित्यर्थः सगर निदर्-
 शनेन दृष्टान्तेन निर्दिश्य दर्शयित्वा निजं पतिं दशरथ निरवभान्नात्
 निबन्धेन बबन्धेत्यर्थः । पुरा सगरो नाम ऋपतिर्व्योष्ठं सुत-
 समसञ्ज परित्यज्य कनिष्ठेषु षष्टिसहस्रेषु सतिभक्तरोत्, अतः
 व्योष्ठपरित्यागोऽस्य कुलस्थितिं प्रतिबभ्रातीति भावः । अतुष्टुत्तम्

तत्र,

सिद्धार्थको महामात्यस्तत्परित्यागमब्रवीत् ।

सरयूपतितानेकप्रजामरणकारणात् ॥३६॥

अथ दशरथेन रामः सपरिच्छद एव गच्छेति निर्दिष्टः

केवल खनित्रपिटके वल्कलयुगलञ्च प्रार्थयत् ।

सुखोचितानां सुव्यक्तदिव्यलावण्यसम्पदाम् ।

त्रयाणामपि कैकेयी वल्कलादीन्युपाहरत् ॥३७॥

अथ रघुकुलनाथो मध्यमाम्बानियोगाद्

गुणवति परिधाने मङ्गलार्हे निराशः ।

अधिकुचतटवलाज्जानकी वाप्यसेका-

दपगतखरभावं वल्कलं पर्यधत् ॥३८॥

सिद्धार्थक इति । महामात्यः महामन्त्री सिद्धार्थकः सरय्वं पतितानाम् अनेकप्रजाना मरणकारणात् तस्य असमञ्जस परि-
त्यागं सगरेणेति शेषः अब्रवीत् । पुरा सगरसुतोऽसमञ्जः अयो-
ध्यावासिनीनां प्रजानां शिष्यन् बलात् गृहीत्वा सरय्वा प्रक्षिप्य नाश-
यामास । ततः प्रजाभिः क्रन्दतीभिरावेदितो नृपतिः पुत्रं
तादृशं दुराचारं दृष्ट्वा निर्वासयामासेति पुराणवाचोबुद्धयेया ।
अब्रुवृत्तम् ॥३६॥

सुखोचितानामिति । कैकेयी सुखोचितानाम् अभ्यस्तसुखानां
सुखलाभितानामिति भावः सुव्यक्ता दिव्या लावण्यसम्पद् सौन्दर्य-
शोभा वेषां तथोक्ताना त्रयाणा सीतारामलक्ष्मणानां वल्कलादीनि
उपाहरत् । सर्वान् परिच्छदान् आच्छिद्य वन्यपरिच्छदान् तेभ्यः
दत्तवतीति भावः । अब्रुवृत्तम् ॥३७॥

अथेति । अध्यानन्तर रघुकुलनाथः रामः मध्यमायाः अम्बायाः
भातः कैकेय्या नियोगात् आदेशात् मङ्गलार्हे मङ्गलिके गुणवति

तत्र ये चित्रोयन्तः (ग) सर्वे निर्विकारवदनलक्ष्मीक-
मिच्छाकुकुलाध्यक्षमध्यक्षयन्तः(घ)स्तीषामिव शोकशङ्कुसङ्कीलि-
तमानमानाः(ङ)माननेषु पारस्पर्येणास्मुरः(च)द्विकारः ।

सवल्लले दाशरथौ विषादा

दामोर्लिताक्षो यद्भूदग्निष्ठः ।

तदेव जात करण महर्षे

काकुत्स्थयाथार्थविलोकनस्य ॥३६॥

शोभने परिधाने वसने निराश आशाराहत सन् आधकुचतट-
स्तनतटयोर्परि वल्लता पतता वाष्पाणा नयनवारीणा सेकात्
अप्रगतः विनष्ट खरभार कार्कश्य यस्य तादृशम् अशुसितत्वादा-
द्रीभूततया वृद्धुर्भित्यर्थं वल्लज एक्षत्वच पर्यधत्त परिहितवान् ।
कार्त्तिकीष्टम् ॥३८॥

(ग) चित्रोयन्त चित्रार्पिता इवाचरन्तः ।

(घ) निर्विकारेति निर्विकारा वदनस्य लक्ष्मीः श्रीर्यस्य तथो-
क्तम् । इक्ष्वाकुकुलाध्यक्षम् इक्ष्वाकुलप्रवर राममित्यर्थं । अध्यक्षयन्तः
पश्यन्तः ।

(ङ) शोकेति शोकशङ्कुना शोकरूपेण कीलेन सङ्कीर्णितं
विद्ध मानस येषा तथाभूतानाम् ।

(च) पारस्पर्येण क्रमेण । अस्फुरत् प्रकटतामगच्छत् ।

सवल्लले इति । दाशरथौ रामे सवल्लले परिहितवृक्षत्वचि
सति वशिष्ठः यत् दामोर्लिताक्षः निमीलितनयनः अभूत् तदेव
नेत्रनिमीलन महर्षेः वशिष्ठस्य काकुत्स्थस्य रामस्य यथार्थं तत्त्वं
परमात्मत्वमिति भावः तस्य विलोकनस्य साक्षात्कारस्य करण
साधकतम, करण साधकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः । जातम् ।
तेन निमीलनेन रामोऽयं परमात्मेति तत्त्वदर्शनम् अभूदिति
द्विष्कर्षः । उपजातिष्टम् ॥३६॥

अस्य पीताम्बरत्यागे किं जाता विक्रिया पुरा ।

इति प्रत्यग्दृशा श्रेष्ठो वशिष्ठो नातिविव्यथे ॥४०॥

सोऽयं मैथिलीवत्कलधारणमरुणदरुणसारथिकुलगुरुः
(ख) । तत्र, प्रयाणाय प्रणिपतन्तीं सुषामाङ्गिथ्य कौशल्या
शङ्कदमवदत् ।

घर्मे निदाघकिरणस्य करैः कठोरैः

कान्तारमध्यपदवीषु नखम्पचासु ।

त्वां वीक्ष्य निस्तुलपदां वनदेवताभि-

निन्दिष्यते नियतमेव निमेषहानिः ॥४१॥

अस्येति । अस्य रामस्य पीताम्बरत्यागे पीतवसनपरित्यागेना-
न्यविधवस्त्रपरिधाने इति भावः पुरा पूर्वं किं विक्रिया विकारः
जाता ? न कापोत्तर्यः, सम एव भावः आसीदिति भावः । इति
धिवेति शेषः प्रत्यग्दृशा परात्परदर्शिनं श्रेष्ठो वशिष्ठः न अतिविव्यथे
नातिव्यथितः । परात्परस्य परमात्मनः रामस्य राजार्हे परिच्छेदे
वत्कले वा को भेद इति विविच्य सन्नापमत्सजदिति निष्कर्षः ।
अतुष्टुवृत्तम् ॥४०॥

(ख) अरुणसारथेः स्वर्यस्य कुलगुरुः वशिष्ठ इत्यर्थः । अरुणत्
न्ववारयदित्यर्थः ।

घर्मे इति । घर्मे शीघ्रो निदाघकिरणस्य उष्णरश्मिः कठोरैः
करैः किरणैः नखम्पचासु नखपर्यन्तसन्तापनीञ्चति यावत् कान्तार-
मध्यपदवीषु वनमध्यवर्तं सु निस्तुलपदां निरुपमचरन्त्याम् अतिसूदुला-
ङ्गिमित्यर्थः त्वा वीक्ष्य दृष्ट्वा वनदेवताभिः निमेषहानिः निनिमेषः
देव इत्यर्थः विधातेति यावत् नियतं निश्चितं निन्दिष्यते कथमोदृश्याः
सुलक्षणाया अरण्ये ममनम् ? सर्वथा क्षिण् विधातारं यस्य वस्तु-
विनेको नास्तीति निन्दाहेतुरिति भावः । वसन्ततिबक वृत्तम् ॥४१॥

अथ मैथिलीनाथः सलक्ष्मणः सप्रदक्षिणं राजानं
जननीजनञ्च प्रथम्य प्रतिषिद्धप्रतिहारचक्रो (ज) निश्च-
क्राम ।

रथो दशरथाज्ञापरतन्त्रेण द्वारि समानीतः ।

प्रारब्धयात्रस्य रघूद्वहस्य
प्रागेव सीता रथमारुरोह ।
आनीलरथ्यं रथमारुरुक्षी-
रङ्गां प्रभोरथसरी प्रभेव ॥४२॥

दाशरथी च रथमारुरुहतुः ।

यथा यथा राघवराजधानीं
विहाय सीता विपिनोत्सुकाऽभूत् ।
तथा तथाजायत यातुकामा
बद्धां विना राक्षसराजलक्ष्मीः ॥४३॥

(ज) प्रतिषिद्धेति प्रतिषिद्धं भा सामनुसरेति निवारितं
प्रतिहारचक्रं दौवारिकसमूहः येन तथोक्तः ।

प्रारब्धेति । सीता, प्रारब्धा कृता यात्रा प्रयाण्य येन तादृशस्य
रघूद्वहस्य रामस्य प्रागेव पूर्वमेव आरोहण्यादिति शेषः आनीला रथ्या
रथवाहाः अथा इत्यर्थः यस्य तादृशं रथम् आरुरुक्षीः आरोहु-
मिच्छोः अङ्गां प्रभोः द्विवक्त्रस्य अप्सरी अपवर्तिनी प्रभेव रथम्
आरुरोह । उपमालङ्कारः । इन्द्रवज्राद्यत्तम् ॥४२॥

यथेति । सीता राघवराजधानीम् अयोध्यां विहाय यथा
यथा विपिनोत्सुका वनाभिसुखी अभूत्, राक्षसराजस्य रावणस्य
लक्ष्मीः तथा तथा बद्धा विना परित्यज्येति भावः यातुकामा मन्मथो-
न्मुखी अजायत आसीत् । उपजातिद्यत्तम् ॥४३॥

आबालवृद्धमनुमच्छति रामभद्र-
 मेघा पुरी तदिह मा खलु निर्मुखा स्यात् ।
 इत्यादरादिव धरा बहुधा विधाय
 धूलिच्छलान्निजतनुं तमनुप्रतस्ये ॥४४॥
 नृपसुखविमुखेन स्नेन कान्तेन साकं
 दुहितरि विधिपाकात् कान्ताय व्रजन्त्याम् ।
 अकुशलमिति मत्वा नूनमङ्गाय धात्री
 परिजनसुखवाष्पं पांशुभिः पर्यहार्षीत् ॥४५॥

आबालेति । आबालवृद्धं बालवृद्धपर्यन्तं सर्वो जन इति भावः
 रामभद्रम् अनुगच्छति, तत् तस्मात् इह जगति एषा पुरी अयोध्या
 निर्मुखा गुणरहिता अकृतज्ञेति भावः सा खलु स्यात् नैव भवतु,
 इति भियेति शेषः धरा अयोध्याभूमिः धूलिच्छलात् बहुधा निज-
 तनुं विधाय कृत्वा आदरादिव तं रामभद्रम् अनुप्रतस्ये अनुजगाम ।
 रामानुसारिणा जनानां बहुधा सञ्चारात् रजोन्वकार आविरासी-
 टिति भावः । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥४४॥

नृपेति । विधिपाकात् दैवदुर्विपाकात् नृपसुखविमुखेन त्वक्तराज्य-
 सुखेनेत्यर्थः स्नेन निजेन कान्तेन स्वाभिना रामेणेत्यर्थः साकं सङ्ग, साकं
 साङ्गं सम सजुरित्यमरः । दुहितरि कन्याया सीतास्वामित्यर्थः कान्ताय
 व्रजन्त्यां गच्छन्त्या सत्यां धात्री पृथिवी अकुशलम् अमङ्गलम् अवा-
 त्त्रिकमिति भावः मत्वा अङ्गाय अटिति पाशुभिः रजोभिः परि-
 जनानां सुखवाष्पं वदनाशुजलं पर्यहार्षीत् परिजहार नूनसृ-
 प्रेचे । आत्माकाले रोदनमङ्गलकरमिति बुद्ध्या रजोयोगेन जनानां
 नयनवारिधोषणं कृतवतीवेत्यर्थः । उत्प्रेषाबह्वारः । साविनी-
 वृत्तम् ॥४५॥

रामानुसारसहनिर्गतपौरवर्मा
 संस्थानमात्रमृहचत्वरराजमार्गा ।
 निर्मुक्तभोगभुजगत्वगिव क्षणेन
 लघ्नीवभूव रघुपुङ्गवराजधानी ॥४६॥

अथ दशरथः सान्त.पुरजनः पुरान्निर्गत्य गत्यन्तरामा-
 वात्तमेव रामं सुचिरमवलोकयन्नालोकपथ(भ्र)मतिक्रान्ते
 सुमन्त्राक्रान्तस्यन्दने (ज) रघुनन्दने स्यन्दमानवाष्पप्रवाही
 (ट) मोहसुपमस्य भूभ्यां पपात । ततः षरिजनकृताश्वा-
 साल्लव्यसंज्ञाय राज्ञे कौशल्यासदन(ठ)मरोचत । दाशरथि-

रामेति । रघुपुङ्गवाना रघुश्रेष्ठानां राजधानो अवोध्या रामा-
 सुषारेण राममनुषरामीति बुद्ध्या सह निर्गतः युगपत् वह्निर्गतः
 पौरवर्मः यस्याः तद्योक्ता, संस्थानमात्राः चिह्नमात्रा चिह्नावशेषा
 इति भावः । मृहचत्वरराजमार्गाः यस्याः तथाविधा मृहचत्वर-
 राजपथमात्रावशिष्टेति भावः, अतएव क्षणेन निर्मुक्तः परित्यक्तः
 भोगः भुजगशरीरमित्यर्थः, भोगः सुखे स्त्रियादिभ्येतावहेच्च फणकाय-
 खोरित्त्वमरः । यथा तादृशी भुजगत्वगिव सर्पनिर्मोक इव लघ्नी-
 वभूव । उपमाबह्वारः । वसन्ततिलक इत्तम् ॥४६॥

(भ्र) आलोकपथं दर्शनपथम् ।

(ज) सुमन्त्रेति सुमन्त्रेण तदाख्येन शरथिना आक्रान्तः
 सञ्चालितः स्यन्दनः रथो यस्य तादृशे ।

(ट) स्यन्दमानेति स्यन्दमानः प्रचरन् वाष्पप्रवाहः अशुजल-
 समूहः यस्य तथाभूतः इदञ्चित्यर्थः ।

(ठ) कौशल्यासदनं राममादुर्गम् ।

दृष्टमहमिकया (ड) समूच्छन्महाप्रनीधदुरवगाहतया (ढ)
मन्दायमानस्यन्दनवेगः सकलजनविवेककोकनदं (ण)
मुकुलयन् (त) मोहतमस्य (थ) तमसातट(द्)सुपागतत्,
चरमगिरिशिखर(ध)मपि सहस्रदीधितिः (न) ।

आविःप्रलापमटवीं भजतो जनस्य
काकुत्स्थपादविरहासहमानसस्य ।
आस्तीर्णपण्ययनान्यभवन् गृहाणि
मूलस्थलानि तमसातटभूरुहाणाम् ॥४७॥

(ड) अहमहमिकया अहनयत. अहनयत. रामसहस्ररानी-
त्येवमायह.।तरेकेयेति भावः, अहमहमिका तु सा सात् यः
परस्पर भवत्यहङ्कार इत्यमर ।

(ढ) समूच्छदिति समूच्छिताम् अभिभावतां महाजनानाम्
ओघेन समूहेन दुरवगाहतया दुर्गततया ।

(ण) सकलेति सकलानां जनानां विवेकः ज्ञानमेव कोकनदं
रक्तोत्पलम् ।

(त) मुकुलयन् निमीलयन् आह्वयति भावः ।

(थ) मोहतमसा मोहान्तरकारेण ।

(द्) तमसातट तमसा नाम नदी तस्यास्तट. तम् ।

(ध) चरमगिरिशिखरम् अस्ताचलचूडाम् ।

(न) सहस्रदीधितिः सूर्यः ।

आविरिति । तमसायाः तटेषु ये भूरुहाः वृक्षाः तेषां मूलस्थ-
लानि तलप्रदेशाः काकुत्स्थस्य रामस्य पादविरहासह चरमविक्षेपा-
ज्जनमानसं यस्य तथाभूतस्य आविर्भूतः प्रलापः धृतं तत् बह-
विलापसहितमिति यावन् यथा तथा अटवीं कान्तारं भजतः

अथ निशीथे (प) दाग्णरथिः सुमन्त्रेण संमन्त्रा वञ्चितजनसहति(फ)रतिविनतानन्दनेन स्यन्दनेन (ब) वेदश्रुतिगोमतिनिष्यन्दिनी नाम नदीः (म) तत्र च परिष्कृता-प्रिच्छाकवे मनुना दत्तां वसुमतीमतीत्य (म) विविधवन-गहनवीरुत्तृणपटलपिहितरथतुरगखुरमुद्रया पदव्या (य) गङ्गातरङ्गसङ्गतमूल गगनमङ्गालिङ्घितशृङ्गं शृङ्गवेरपुरा-लङ्कार(र)मिङ्गुदीपादपसुपागमत् । तत्र, ✎

गच्छतः जनस्य आस्त्रीणां विरचितानि पञ्चैश्वर्यानि पत्रशय्याः
येषु तादृशानि षट्हाणि अभवन् । वसन्ततिषकं पृच्छन् ॥४७॥

(प) निशीथे अर्द्धरात्रे ।

(फ) वञ्चितजनसहतिः प्रतारितास्तुवात्किञ्चलोकसमूह इत्यर्थः
अनुयातिकान् जनान् परित्यज्येति भावः ।

(ब) अतीति अतिक्रान्तः विनतानन्दनः गरुडः येन तादृशेन
प्रजविनेति भावः । स्यन्दनेन रथेन ।

(म) वेदश्रुतीति वेदश्रुतिः गोमती निष्यन्दिनी च वाः नदीः
कृतोत्प्लेखत्वः ।

(म) वसुमती भूमिम् । अस्तीत्य अतिक्रम्य ।

(य) विविधेति विविधाभिः नानाविधाभिः वनगहनवीरुङ्घ्रिः
वनस्य निविडलताभिः लक्षपटलैः लक्षसमूहैश्च पिहिते आच्छन्ना
रथतरगाणां खुरसुद्राः खुरपुटाः यथा तथाभूतया । पदव्या वर्त्मना ।

(र) गगनमङ्गालिङ्घितम् आकाशमङ्गालिङ्घितम् अङ्गुष्ठाभिति
भावः । शृङ्गेति शृङ्गवेरं नाम पुरं नगरं तस्य अलङ्कारं भूषण-
भूतम् ।

दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैर्दृश्यं शुभैः कर्मभिः
 श्रुत्वा माह्वरहयादुपगतां वृत्तिञ्च वैखानसीम् ।
 वेगोज्जृम्भितहर्षशोकजनितैर्वाष्पैर्निघादाधिपः
 शीताशीतगुणान्वितैरविरलैः संपृक्तवक्त्रोऽभवत् ॥४८॥

सौम्यं सुहृत्समासाद्य गुहः कृताञ्जलिरञ्जसा (ल) रघु-
 नाथमनुनाथितवान् (व) । देव । पित्रनियोगप्रवृत्तान्तः-
 करण(श)मपि भवन्तं विज्ञापितुमज्ञातजानपदरीति(घ)-
 भारती मां मुखरयति(स) । अस्यै तदनिवार्यवीर्योद्भूतभव-

दृष्ट्वेति । निघादानां चाण्डालानाम् अधिपः गुह इत्यर्थः
 अनेकजन्मरचितैः बहुजन्मरतैः शुभैः कर्मभिः दृश्यं वाचात्करणीय-
 मिति यावत् मातु कैकेय्याः वरहयात् पित्रदत्तादिति शेषः हेतोः
 वैखानसी वृत्ति तापसवृत्तिम् उपागतम् आश्रित रामं दृष्ट्वा श्रुत्वा च
 वेगेन उज्जृम्भिताभ्याम् उद्दोषिताभ्यां हर्षशोकाभ्यां जनितैः रामदर्शने
 हर्षः वनप्रस्थाने च शोक इति भावः अतएव शीताशीतगुणान्वितैः
 हर्षजनितैः शीतलैः शोकजनितैः उष्णैरिति यावत् अविरलैः घनैः
 अविरतधारैरिति यावत् वाष्पैः अश्रुभिः सस्पृक्तम् आस्रुतं वक्त्रं
 वदनं यस्य तथाभूतः अभवत् । शार्दूलकिंकीडित वृत्तम् ॥४८॥

(ल) अञ्जसा स्मृति ।

(व) अनुनाथितवान् प्रार्थितवान् ।

(श) पित्रिति पित्रनियोगे आज्ञापानने इत्यर्थः प्रवृत्तं
 तत्परम् अन्तःकरणं यस्य तादृशम् ।

(घ) अज्ञातेति अज्ञाता अविदिता जानपदानां नगरवासिनां
 रीतिः प्रथा यथा तादृशी ।

(स) मुखरयति वाचाब्रवीति वक्त्रं प्रेरयतीत्यर्थः ।

मं दुर्गं युक्तमनुषक्तभोज्यजातमन्थरं मन्थराहृदयतोदावह(ङ्)-
मस्मदीयं राज्यम् । तदिदमनिश प्रथमप्रवृत्तं (ञ) परिगृह्य
किञ्चिदनुगृह्य परिजनयोग्यभाजनमसुञ्च(क)न्नेव तातादे-
शेन देशेऽस्मिन् विस्मयनीयानुभावसुनिवृन्दमन्दाकिनीसन्द-
र्शनेन (ख) मन्दायमानजननीजनदुर्दश(ग)श्चतुर्दश दशरथ-
कथिता. समाः समापयतु (घ) भवानिति ।

तस्मिन्नित्यं प्रार्थनाभाजि सख्यौ

प्रत्याचख्यौ रामभद्रः प्रियोक्त्या ।

(ङ) अनिवार्येति अनिवार्यं वीर्यं येषा तादृशा चङ्गटाः
उत्कटा भटवर्गा योद्धृत्तगूहा यस्मिन् तथाभूत वत् दुर्गं तेन युक्तम् ।
अनुषक्तेति अनुषक्तेन एतत्तस्मिन्चित्तम भोज्यजातेन मन्थरम् अवि-
चलम् । मन्थरेति मन्थरायाः कैकेयीपरिचारिण्याः हृदयस्य तोदा-
वह सन्तापकर भवत्सुखदर्शनादिति भाव ।

(ञ) अनिश एतत्तम् अक्षुञ्चन्निति क्रियाया विशेषणम् । प्रथम-
प्रवृत्त प्रथमोपस्थित प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रसायाभावादिति
भाव ।

(क) परिजनयोग्यभाजनं परिवारोचितपालम् । अहं जनं
कामिति भावः । अक्षुञ्चन् अत्यजन् ।

(ख) विस्मयेति विस्मयनीयः अनुभावः प्रभावः यस्य तथाविधं
सुनिवृन्दं वस्वा तादृशी वा मन्दाकिनी मङ्गा तस्याः सन्दर्शनेन ।

(ग) मन्दायमानेति मन्दायमाना अत्यायमाना अल्पवदुभूय-
मानेति यावत् जननीजनाना साहवर्गाणा दुर्दशा यस्य तथाभूतः
विस्मृतमनुष्यजनदुःख इति भावः ।

(घ) समाः वत्करान् । समापयतु गमयतु ।

तस्मिन्निति । तस्मिन् सख्यौ युहे इत्यं प्रार्थनाभाजि सति

मातुर्वाक्याद्वल्कलेनावृतं मे

गात्रं चात्रप्रक्रियां नार्हतीति ॥४६॥

ततस्तु तदनुरोधेन (ङ) रोधस्तरो(च)रधस्तात् सुमन्त्र-
नियन्त्रितरथ्ययोर्दाशरथ्यो(छ)रातिथ्यं समधुपर्कं कर्तुमिव
मन्दमन्दमरविन्दवृन्दस्यन्दमानमकरन्दविन्दुसन्दोहवाह्नि
वाहिनीतरङ्गमरुति(ज) वाति काननगमनावस्थां काकुत्-
स्थस्य प्रेक्षितुमक्षमायामिव क्षामति चरमे (झ) तिरो-
हितायामङ्गामधिदेवतायां (ञ) सन्ध्याञ्चरमां (ट) रामः

रामभद्रः मातुः कैकेय्याः वाक्यात् बल्कलेन वृक्षत्वचा आवृतं मे मम
गात्रं शरीरं चात्रप्रक्रियां क्षत्रियवृत्तिं राजकार्यमिति यावत् न
अर्हति इति एवमुपया प्रियोक्त्या प्रियवचनेन प्रत्याचख्यौ प्रत्याख्या-
तवान् गुह्यवाक्यं नाकरोदिति भावः । शालिनीवृत्तं, मातौ गौ चे-
च्छालिनी वेदलोकेरिति तद्वक्ष्यात् ॥४६॥

(ङ) तदनुरोधेन गुह्यस्य अनुरोधेन ।

(च) रोधस्तरोः तदतरो ।

(छ) सुमन्त्रं ति सुमन्त्रेषु नियन्त्रिता नियमिता रथ्या अथवा
वयोः तथाभूतयोः ।

(ज) अरविन्देति अरविन्दवृन्देभ्यः पद्मसमूहेभ्यः स्यन्दमानानां
निःसरतां मकरन्दविन्दूनां सन्दोहवाह्नि समूहवतीत्यर्थः । वाहिनी-
तरङ्गमरुति नदीतरङ्गवायौ । वाति वहति सति ।

(झ) प्रेक्षितं द्रष्टुम् । अक्षमायामिव अक्षमायामिव ।
क्षामति अक्षते । चरमे पश्चिमे ।

(ञ) तिरोहितायाम् अदर्शनं गतायाम् अङ्गामधिदेवतायां
दिवाधिदेव्याम् ।

(ट) चरमां सन्ध्यां सायंसन्ध्याम् ।

समाप्य तस्यां तरुमूलभुवि लक्ष्मणकल्पितं पर्यतल्प(ठ)-
मभजत ।

रामे विदेहसुतया तरुमूलसंज्ञ-

मन्तःपुरं विशति लक्ष्मणसौविदक्षम् ।

निध्याय तं नियमितामितवाष्पदृष्टि-

निद्रां निरस्य निषसाद् निषादनाथः ॥५०॥

व्यतीतायां विभावर्थ्यामर्थ्यममरीचिवीचिमालाहारिणि
पूर्वोर्वीधरमूर्ध्नि विरचितजटाबन्धौ (ड) सह सीतया दाश-

(ठ) पर्यतल्प पत्रशय्याम् ।

रामे इति । रामे विदेहसुतया सीतया सहेति शेषः लक्ष्मणः
सौविदक्षः कञ्चुकी यत्र तथोक्त लक्ष्मणपरिचारकमिति यावत्, सौवि-
दक्षाः कञ्चुकिन इत्यमरः । तरुमूलं सज्ञा यस्य तथोक्तम् अन्तःपुरं
विशति गच्छति सति निषादनाथः चण्डालाधिपतिर्गृह इत्यर्थः तं
रामं निध्याय चिन्तयित्वा परमात्मत्वेनेति भावः, नियमिता निवा-
रिता अमिता अतिशाश्विनोत्वर्थः वाष्पदृष्टियेन तथोक्तः रामस्य
तत्त्वदृष्ट्या परिहृतशोक इति भावः निद्रा निरस्य त्वङ्गा निषसाद्
व्यासाञ्चक्रे । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥५०॥

(ड) व्यतीतायां गतायाम् । विभावर्थ्यां रजन्त्याम् ।
अर्थ्यमेति अर्थ्यमूणः सूर्यस्य मरीचवः मयूष्मा एव वीचि-
मालास्तरङ्गश्रेण्यः तामिः हारिणि मनोहारिणोत्वर्थः पूर्वोर्वीधर-
मूर्ध्नि उदयाचलशिखरे । विरचितेति विरचितः विशेषेण कल्पितः
जटाबन्धः वाभ्या तथाभूतौ ।

दधी भागीरथीकच्छ(ठ)मामच्छताम् । तत्र रामः प्रहृष्ट-
चेताः सीतामाचष्ट ।

मेध्यास्त्रमार्गपरिमार्गणदुर्णयस्य

दिव्यौषधिं कपिलकोपमहाज्वरस्य ।

तातानुतर्पणपचेलिमभागधेयां

भागीरथीं भगवतीं शरणं भजामः ॥५१॥

तदनन्तरं रामः सान्त्ववचननिवारितसुमन्त्रः (ण)
ससौमित्रिर्मङ्गलानि प्रार्थयमानया तस्या मैथिल्या सह
गुहिनानीतां नाव(त)माकरोह । स एष निषिध्य निषा-

(ठ) दाशरथी रामलक्ष्मणौ । भागीरथीकच्छ भागीरथ्याः
जलप्राय प्रदेशम् तटमिति यावत्, जलप्रायमनूप स्यात् पु सि कच्छ-
स्तथाविध इत्यमरः ।

मेध्येति । मेध्य. अश्वमेधीयः अश्वः तस्य मार्गः गतिरिति यावत्
तस्य परिमार्गणं परितः समन्तात् अन्वेषणमेव दुर्णयः अपथ्याचारः
यस्य तादृशस्य कपिलकोपमहाज्वरस्य कपिलमहर्षेः कोपरूपस्य
महतो ज्वरस्य दिव्यौषधिं शसयित्वा इति यावत्, तातानां पितृष्णाम्
अनुतर्पणेन पश्चात् तर्पणेन पचेनिमं परिणतमिति यावत् भागधेयं
सौभाग्यं यस्यां तथाभूतां भगवतीं भागीरथीं गङ्गां शरणं निस्तार-
कारिणीं भजामः सेवामहे । पुदा मेध्याश्चाहरणार्थिषु समरात्मजेषु
मत्पूर्वजेषु कपिलमहर्षेण दग्धेषु भगीरथः बद्धतपोभिरिमा गङ्गां
पातालं नीत्वा तान् गङ्गाजलसङ्गोद्धृत्य तर्पयामासेति पुराणवार्ता ।
वसन्ततिब्बक टिप्पणम् ॥५१॥

(ण) सान्त्वेति सान्त्ववचनेन प्रियवाक्येन निवारितः अनुमन्त-
नाय निषिद्ध इति यावत् सुमन्त्रः येन तथाभूतः ।

(त) नावं तरस्त्रिभू । स्त्रियां नौत्तरस्त्रिरित्यमरः ।

दाधिपते(थ)रनुगमनमपि तूर्णमेवावतीर्णं सुरसरितपारः(द)
 सम्पूर्णशस्ये मख्याभिधाने जनपदे कृतपदञ्चलञ्चवेधन-
 चतुर(ध)श्चतुरो मृगान् निहत्य कुत्रचिद्वनस्पतिमूले निशा-
 मनैषीत् (न) । अन्येद्यु(प)र्वन्थेन पथा प्रयाता(फ)स्ते प्रभा-
 ते प्रतीयमानहोमधूमप्राम्हारं (ब) भारद्वाजाश्रममाश्रय-
 न्तद्याभिवन्द्य तममन्दहर्षं (भ) महर्षिजनेनादिष्टवर्त्मना (म)
 वैकर्तनीपूरोपप्लवं प्रवेन वैष्णवेन निस्तीर्थ्य(य) श्रमधनजन-

(थ) निषादाधिपतेः शुद्धस्य ।

(द) अक्षतीर्थेति अक्षतीर्थः सुरसरितः गङ्गायाः पारः येन
 लथोक्तः गङ्गासुतीर्थ इत्यर्थः ।

(ध) चञ्चदिति चञ्चता धावतां लक्ष्याया शरव्यायां लुगाणा-
 मिति यावत् वेधने चतुरः निपुणः मृगयानिपुण इत्यर्थः ।

(न) अनैषीत् अतिवाहयामास ।

(प) अन्येद्युः अपरस्मिन् दिने ।

(फ) प्रयाताः प्रस्थिताः ।

(ब) प्रतीयमानेति प्रतीयमानं लक्ष्यमाणं होमधूम एव प्राम्हारं
 पूर्वद्वारं प्रथमं द्वारमित्यर्थः यच्च तादृशम् ।

(भ) अमन्दः अत्यन्त. हर्षः रामदर्शनज इति भावः यच्च तथा-
 भूतं तं भरद्वाजम् अभिवन्द्य अभिवाद्य ।

(म) आदिष्टवर्त्मना कथितमार्गेण ।

(य) वैकर्तनीपूरोपप्लवं विकर्तनस्य सूर्यस्य अपत्य स्त्री वैकर्तनी
 यमुना तस्याः पूरः प्रवाह एव उपप्लवः उपद्रवः तम् । स्रजेन
 नौकया । वैष्णवेन वेणयो वशविशेषाः तेषामय वैष्णवः तेन वंश-
 कल्पितेनेत्यर्थः । निस्तीर्थं उत्तीर्थं ।

सन्निधानशमितशाब्रवसत्त्वचारित्रं (र) विचित्रं चित्रकूटम-
चक्षुमभजन्त (ल) ।

अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु माद्यत्-

परभृतकुलचञ्चत्यञ्चमैरञ्जितासु ।

जनकदुहिदयोगाज्जातसाकेतसौख्य-

श्चिरमरमत रामश्चितकूटस्थलीषु ॥५२॥

अथ मां वनवासवैरस्या(व)दपि राम. समाह्वये हेति
प्रत्याशया परतन्त्र सुमन्त्र कानिचिद्दहानि गुहसकाशे
नीत्वा निराग(श)स्तत. प्रतिनिवृत्तो निवृत्तोऽस्मि रामयोऽध्या-

(र) शमेति शाम एव धनं येषां ते शमघनाः ऋषय इत्यर्थं तेषां
जनानां तापसजनानामित्यर्थः सन्निधानेन समर्थेषु शमितम् व्यप-
नीतं शाब्रवम् अन्योन्यगतुभावः यत्र तादृश सत्वानां प्राणिया
चारित्र्य यस्मिन् तथाभूत विनीतश्चापदकुञ्जमिति भव ।

(ल) अभजन्त प्रपु ।

अनुजेति । राम अनुजेन लक्ष्मणेन रचितं निर्मितः य
पर्णागार पत्रकुटीरं तेन हृद्यासु मनोज्ञासु मद्यतासु महृष्यता
परभृतकुलानां कोकिलवन्दनं चञ्चलं प्रसरञ्जि पञ्चमै स्वर्गविशेषै.
रञ्जितासु आभोटितासु चित्रकूटस्थलीषु जनकदुहितुः सीताया
योगात् सङ्गात् जात साकेतसौख्यम् अयोध्यानिवाससुखं यस्य तथा-
भूतं सन् चिरं दोषकालम् अरमत सुखेन तस्यावित्यर्थः । साविना-
ष्टतम् ॥५२॥

(व) वनवासेति वने वासस्य वैरिणात् विरसत्वात् दुःखाकार्यवा-
दिति भावः ।

(श) िराग. रामस्य प्रत्यागमनं प्रतीति शेष. ।

भासाद्य निर्दाशरथिः (घ) सारथिरिति शोकातिरेकात्
 पौरजनजनितदीनाक्रन्दमन्दीभूतनेमीषोषा(स)द्वरुह्य र-
 थाद्दशरथं प्रयाणोन्मुखप्राण प्राणंसीत् (ङ) । एतद्दर्शनेन
 विसंज्ञो (च) दशरथः कौशल्यासुमित्राभ्यां समाश्वासितः
 कथं प्रयातं रामेण कथं कथितं मैथिल्या किं वृतः सौमि-
 त्तिरिति सुहुर्मुहुश्चुकुण्ठितकण्ठः सुमन्त्रमन्वयुक्त (क) ।
 सोऽपि राज्ञे व्यजिज्ञपत् । देव ! कथं ब्रवीमि, कठिन-
 हृदयोऽहम् ।

सेवारसानुगतपौरमनोरथस्य

पारे रथस्य च सुतो तव वर्त्तमानौ ।

भूत्वा विदेहदुहितुर्नवसौविदस्यौ

भागीरथीतटवने पथिकावभूताम् ॥५३॥

(घ) निष्टतोत्सवा निरामन्दामित्थर्थः । आसाद्य प्राप्य । निर्दा-
 शरथि रामचक्षुण्यरहित ।

(ङ) पौरैति पौरैः पुरवासिभिर्जने जनित आरब्ध इत्यर्थः
 यः दीनः कातरः आक्रन्द तेन मन्दीभूतः हृत्सीभूतः मेभिषोषः
 चक्रपान्धनिर्यस्य तथाभतात् ।

(ङ) प्राणसीत् प्राणनाम ।

(च) एतद्दर्शनेन सुमन्त्रदर्शनेन । विसंज्ञः विचेतन ।

(क) अन्वयुक्त व्युत्पन्नत् ।

सेवेति । तव सुतो रामचक्षुण्यौ सेवाया यो रसः अनुरागः
 तम् अनुगतानां पौराणां पुरवासिनां च अनुगच्छतामिति शेषः
 मनोरथस्य अभिलाषस्य रथस्य च पारे वर्त्तमानौ परिव्रज्यपौरजना-
 नुसरणौ रथरहितौ चेत्यर्थः विदेहदुहितः सीताया नवौ सौवि-

किन्तु,

देव । त्वत्तनयस्य कुन्तलभरं क्षीरैः स्वधेनूद्भवैः

सेक्तुं नालमरुन्धतीपतिरभूत्तस्याभिषेकोत्सवे ।

सिक्तो हन्त स एष मैथिलसुतावाष्पोदकोत्पादके-

न्यं ग्रीधचरितैजटां रचयितुं क्षीरैर्निषादाहृतैः ॥५४॥

तस्या विटेहृदुहितुः पदयोर्नखेषु

लाक्षां विनाप्यरुषिमा सहसा बभूव ।

वन्ये पथि प्रियतमेन सह व्रजन्त्या

वैवर्त्यमाविर्भवन्न कदापि वक्त्रे ॥५५॥

दक्षौ कञ्च, किनौ रक्तकावित्यर्थः भूत्वा भागोरथ्या गङ्गायाः तटवने
तीरकानने पथिकौ पाटचारिणौ अभूताम् । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥५१॥

देवति । हे देव ! अरुन्धतीपतिर्वाशिष्ठः स्वधेनूद्भवैः यस्य डोम-
धेनुजातैः क्षीरैः दुग्धैः तस्य तव तनयस्य रामस्य अभिषेकोत्सवे
कुन्तलभरं केशनिचयं सेक्तुं न कलं समर्थः अभूत्, हन्त खेटे स एष
कुन्तलभरं मैथिलसुतबाः सीतायाः वाष्पोदकानाम् अशुजलानाम्
उत्पादके निषादेन चाण्डालेन युद्धेन आहृतैः आनीतैः न्यपोधात्
वटात् चरितैः निःसृतैः क्षीरैः जटा रचयितुं सिक्तः । वटनिर्या-
सेन केशानां जटिलत्वं दृष्ट्वा सीता हरोदेति भावः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥५४॥

तस्या इति । लाक्षां अलक्तकरागं विनापि तस्या विटेहृदुहितुः
सीतायाः प्रियतमेन रामेण सह वन्ये पथि व्रजन्त्या गच्छन्त्याः सत्याः
पदयोर्नखेषु सहसा अरुषिमा लौहित्यं बभूव । किन्तु वक्त्रे वदने
कदापि वैवर्त्यं माबिन्ध्वं न आविर्भवत् प्रियतमसदङ्गजोक्तासातिशया-
दिति भावः । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥५५॥

सीतापतेः किसलयैः परिकल्प्य तल्पं
 सञ्चार्य सत्वदमनाय निशासु दृष्टिम् ।
 धन्वी तदङ्घ्रिभजनादिव पुण्यलभ्या-
 दस्त्रपत्र एव वनवर्त्मनि लक्ष्मणोऽभूत् ॥५६॥

एवं सुमन्त्रनिवेदितपुत्रचरित्रश्चरमगिरिशिखरजुषि
 निगमवपुषि ज्योतिषि (ख) हृदयलग्नशोकशल्या कौशल्या-
 माश्लास्य नरपतिरित्यमकथयत् । पुरा खलु सरयूरोधसि
 (ग) विविधतरुनिवहपिहितविवस्वति वेतस्वति सृगया-
 स्मृहया(घ)कमपि समयमगमम् । तत्र,
 तोयादाननिदानपुष्करगजभ्रान्त्या तपस्वी मया
 १पद्मः कञ्चन शब्दवेधनविदा पाथः सरय्या हरन् ।

सीतापतेरिति । पुण्यलभ्यात् सुकृतसुखभात् तस्य रामस्य
 अङ्घ्रिभजनादिव चरणसेवनादिव धन्यं कृतार्थतरुं गतं लक्ष्मण
 किसलयैः पल्लवैः सीतापतेः तस्य शय्या परिकल्प्य रचयित्वा सत्त्वानां
 स्वापदानां दमनाय निवारणाय निशासु दृष्टिं सञ्चार्यं उन्मील्येत्यर्थः
 वनवर्त्मनि अरण्यमार्गे अस्त्रपत्र एव निद्रारहित एव अथवा देवभावं
 प्राप्त एव अभूत् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥५६॥

(ख) चरमेति चरमगिरिशिखरजुषि अस्ताचलचूडाबलन्विनि ।
 निगमवपुषि वेदमयशरीरे ज्योतिषि सूत्र्ये इत्यर्थः ।

(ग) सरयूरोधसि सरयूतीरे ।

(घ) विविधेति विविधैर्नानाप्रकारैः तरुनिवहैः वृक्षसमूहैः
 पिहितः आच्छादितः विवस्वान् सूर्यः येन ताडये । वेतस्वति वेत-
 समूहे इति यावत् । सृगयास्मृहया सृगवार्धमित्यर्थः ।

तोयेति । शब्दवेधनविदा शब्दानुसारेण लक्ष्यवेधनपठनेत्यर्थः

तस्मिन्नीर्जरदन्धयोरनुसृतिं कर्तुं चितां चिन्वतोः

श्वपो मय्यपतद्भवानपि सुतप्रेम्णा प्रणश्येदिति ॥५७॥

अहं वैश्यस्य शूद्रायां ज्ज्वस्तस्मान्न संभवेत् ।

ब्रह्महत्या इति मामुक्त्वा स्वर्गतो दुर्गतो मुनिः ॥५८॥

तदवश्यं वश्य एवास्मि मृत्योरिति नरपतिः श्रुतिमार्गं
गतं राम एव विरराम (ङ) ।

मुनिश्रापकृतोत्पत्तिर्विपत्तिर्निष्प्रतिक्रिया ।

यतो ह्यश्वरथायाशु दिदेश दशमीं दशाम् ॥५९॥

श्वपो सरथाः प्रायः जलं हरन् कश्चन तपस्वी तोयस्य आदानं यद्दृश्यं
तस्य निदानं कारणभूतं पुष्करं शुण्डादण्डः यस्य तादृशस्य गजस्य
श्वान्त्वा गजोऽयं निधिं शुण्डादण्डेन जलमाकर्षतीति श्चमेयेति वावत्
विद्मः शरेण ताडितः । जरदन्धवो ब्रह्मयोरन्धयोश्च तत्पितृवोः तस्य
तपस्विनः इतस्तेति भावः जननीजनकयोः अनुसृतिं मृतपुत्रानुगमनं
कर्तुं चितां चिन्वतोः प्रविशतोरिति वावत् भवानपि सुतप्रेम्णा
पुत्रस्तेऽज्जनितशोकेनेति वावत् प्रणश्येत् विनाशं लभेत इति श्रापः
भवति अपतत् । त्वमपि क्षात्राखिव पुत्रशोकेन प्राणान् त्यक्त्यसीति
श्रुतौ दौ दिवं गताविति भावः । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ॥५७॥

अहमिति । अहं वैश्यस्य शूद्रायां भार्यायामिति शेषः जातः
तस्मात् ब्रह्महत्या ब्रह्मबधजनितं पातकमिति वावत् न संभवेत् तवेति
शेषः इति माम् उक्त्वा च दुर्गतः दुर्गवस्वः शरच्चतदेहतयेति भावः
श्रुतिं तापसः स्वर्गतं स्वर्गं प्राप ॥५८॥

(ङ) श्रुतिमार्गं इति श्रुतिमार्गं श्रवणविवरं न तु दर्शनपथमिति
भावः नतः रामः यस्य तथाभूतः रामनाम श्रेयवन्निति वावत् ।
विरराम तृष्णीमाद्य ।

श्रुतीति । मुनिश्रापेन कृता उत्पत्तिर्भ्रष्टाः तथाभूता मुनिश्रापः

किं बहुना,
 नाक्रान्तं त्रिदिवं परैः सुमनसां कान्ता न वन्दीकृता
 नाकीर्णं पुरुहूतशासनधरैः सांकेतवाञ्छाङ्गनम् ।
 नादिष्टा सचिवाश्च भूतलपरित्राणाय यद्यप्यसौ
 नाक शोकवशाद्गाह्यरथो नास्या वहन् वाहने ॥६०॥
 अथ दशरथप्रशसामासलैः (च) कैकेयीनिन्दाकन्द-

लनितेति यावत् विपत्तिः विपत् निष्प्रतिक्रिया अप्रतिकार्यत्वार्थः ।
 यतः सा दशरथाय आशु शीघ्रं दशसो दशा ऋत्युमित्यर्थः । दिदेश्च
 दत्तवती ॥५६॥

नाक्रान्तमिति । यद्यपि परैः शत्रुभिः असुरैरिति भावः त्रिदिव
 स्वर्गं न आक्रान्तं नोपद्रुतमित्यर्थः सुमनसा देवानां कान्ता नार्थः
 न वन्दीकृता न हठेन हृता असुरैरिति शेषः, पुरुहूतस्य इन्द्रस्य
 शासनधरैः किङ्करैः साकेतस्य अयोध्यायाः वाञ्छाङ्गनं वाञ्छा चत्वर
 न आकीर्णं न व्याप्तं साक्षाद्यदानार्थं दशरथानयनावेति भावः । तथा
 भूतलपरित्राणाय पृथिवीराज्यरक्षाय सचिवाः अमात्याः न
 आदिष्टा न आज्ञप्राश्च, तथापि असौ दशरथ वाहने रथे आस्या
 यत्नं न वहन् विना रथमित्यर्थः शोकवशात् नाक स्वर्गम् अगात्
 प्राप । असुराणासुपद्रवनिवारणार्थम् अमात्येषु राज्यभारं निक्षिप्य
 इन्द्रकिङ्कराहृतो राजा प्रायशः रथेन स्वर्गं गच्छति, सास्यतन्तु
 तत्तत् कारणं विनापि रथं विहाय पुत्रशोकात् स्वर्गं जगामेति
 निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६०॥

(च) दशरथेति दशरथस्य प्रशंसया राजाय पुत्रशोकेनात्मनः
 प्राश्नानपि तत्प्राप्तं तथापि सत्यात् न परिस्रष्ट इत्येवमुच्यते भावः
 आसलैः पूर्यैरिति यावत् ।

लितैः (क) रामगुणकीर्तनद्विगुणितैरवरोधवधूजनपरि-
देवनारवैर्मुखरितेषु (ज) दिङ्मुखेषु ।

अभूद्राजकम्बानसङ्गण गगनाङ्गनम् ।

आलोक्यैव तथा शान्तमशेषञ्च महीतलम् ॥६१॥

ततः प्रभाते वशिष्ठवचसा तैलद्रोण्या नरपति निक्षिप्य
क्षिप्रमेव (झ) भरतमकथितदशरथ(ञ)मेव आनयतेति
दूतान् केकयेषु (ट) प्रेषयामासुः । तेषुपि जितपवनजवन-
हयसङ्कोचितपथा(ठ)सुरगपतिपुरे (ड) दुःस्वप्नदर्शनदूयमा-
नमानस भरतमभिवन्द्य गुरुनिदेश व्यजिज्ञपन् । सोऽय
मातामहेन युधाजिता (ड) चानुज्ञातः कतिपयैरेव दिने-

(क) कैकेय्या निन्द्या कन्दलितैः परिपुष्टैः ।

(ज) सुखरितेषु ध्वनितेषु ।

अभूदिति । अशेष सम्य महीतलम् अराजकेन राजराट्टि-
त्वेन स्नानाः सता साधूना गथा यत्न तादृशम् अशेषं गगनाङ्गन
शून्यचत्वरम् आलोक्यैव तथा शान्त निवृत्तोत्सवमिति यावद्
अभूत् ॥६१॥

(झ) क्षिप्रमेव शीघ्रमेव ।

(ञ) अकथितेति न कथिता दशरथस्य कथा वार्ता यस्मै
तादृशम् ।

(ट) केकयेषु तदाख्यदेशेषु ।

(ठ) जितेति जितः पवनः वायुर्धैः ते जवना वेनवन्तः ये हृवाः
तैः सङ्कोचिताः सङ्कीकृता मन्यानः यैः तथाभूताः ।

(ड) सुरगपतिः अश्वपतिः केकयराज इत्यथे तस्य पुरे नगरे ।

(ड) मातामहेन अश्वपतिना । युधाजिता तदाखेन मातुलेन ।

रनिमित्तसम्भूतस्नान्ताकः (ण) साकेत(त)माससाद् ।

अतिचकितमतिः पुरैव पश्यन्

पुरमयथापुरचारपौरवर्गम् ।

न्यविशत भरतः परीतदूतः

पितृभवने पितृकाननादनूने ॥६२॥

स पितरमनवेक्ष्य तत्र मातुः

सदनगतः प्रणिपत्य तामपृच्छत् ।

कनु मम गतवान् पितेति सैषा

परुषतरं भरताय वाचमूचे ॥६३॥

(ण) अनिमित्तेन दुर्निमित्तेन सम्भूत सञ्जात स्नान्ते सनन्ति
अक दु खम् उद्वेग इति यावत् यच्च तथाभूत ।

(त) साकेतमयोध्याम् ।

अतीति । परीतदूतः राजद्यूतपरिष्ठतः भरतः पुरैव पूर्वमेव
अथवा पुरे नगरे चरतीति चारः पौरवर्गं बन्धुम् तादृशं पुरम् अयो-
ध्यानगरं पश्यन् अतएव अतिचकितम् अतिशङ्कितम् मतिबलम् तथा-
भूतः सन् पितृकाननात् श्लेशानात् अनूने अनल्पे तद्सदृशे इत्यर्थः
पितृभवने न्यविशत प्रविष्टवान् । पुष्पिताप्राश्नम्, अयुजि न युगरे-
फो यकारो युजि तु नञौ जरगाश्च पुष्पिताप्येति तल्लक्षणात् ॥६२॥

स इति । स भरतः तत्र पितृभवने पितरम् अनवेक्ष्य अहृष्टा
भासुः कैकेयाः सदनगतः ता मातरं प्रणिपत्य मम पिता कः तु
कुत्र खलु गतवान् इति अपृच्छत् । सा एषा कैकेयी भरताय परुष-
तरम् अतिनिष्ठुरं यथा तथा वाचम् ऊने उक्तवती । पुष्पिताप्रा-
श्नम् ॥६३॥

वनचर इव साक मैथिलीलक्षणाभ्यां
 पिष्टविधिमभिरोद्धुं प्रस्थितो रामभद्रः ।
 तदनु तव पिताभूत् कालधर्मानुकूल-
 स्वमनुभव यथेच्छ निःसपत्नां धरित्रीम् ॥६४॥
 मयूरीव महानाग केकया केकयात्मजा ।
 भारत्या भरतं चक्रे परिक्षुभितमानसम् ॥६५॥
 तदनु भरतश्चिरतर विलप्य विलुप्यमानविवेकः (थ)
 कैकेयीमक्रथयत् ।

परिणतिपरुषाणां पाप्मनां सन्निपातात्
 न हि भवसि चतुर्णां सा त्वमस्माकमस्वा ।

वनचर इति । रामभद्रः मैथिलीलक्षणाभ्यां साकं बार्ह वन-
 चर इव व्याध इव पिष्टविधिं पितरादेशम् अभिरोद्धुं पालयितुं
 प्रस्थितः गतः, तदनु तदनन्तरं रामवनगमनात् परस्मित्यर्थं तव पिता
 कालधर्मस्व सृष्टोः कालकूलं वशङ्गतः अभूत् । त्वं निःसपत्नां शत्रु-
 हृता धरित्री पृथिवी यथेच्छम् अनुभव भुङ्क्ष्व । साक्षिनी-
 वृत्तम् ॥६४॥

मयूरीति । केकयात्मजा कैकेयी मयूरी केकया स्ववाण्या केका
 वाणी मयूरस्येत्यसरः । महानागं महासर्पमिव भारत्या वचसा
 उक्तं रूपयेति शेषः भरतं परिक्षुभितं सन्तापितं मानसं यस्य तथाभूतं
 चक्रे कतवती । तद्वचसा भरतो नितरां व्यथित इति भावः । अनु-
 प्पुष्टम् ॥६५॥

(थ) विलुप्यमानविवेकः विलुप्रबुद्धिः इतिकर्तव्यविमूढ इति
 यावत् ।

परिणतीति । परिणतौ परिपाके विरसानि दारुणानि तेषां

तदिह तनयवत्यः संलपिष्यन्ति कामं
श्रुतिपुटरचितार्त्तैस्त्वां सवित्नीमकीर्त्तैः ॥६६॥

तदनु तन्मुखादाकृष्टदृष्टिरनुजमिदमवादीत् ।
अविकलमिनवश दग्धुमाश्रित्य तापं
जनमनसि किरन्त्या हन्त सत्यां भवत्याम् ।
अनुसनवमपापैर्देवता पूज्यमाना
वहति कथमिदानीमाश्रयाशाभिधानम् ॥६७॥
अविरतदृषितार्त्तं वत्समालोक्य धेनो-
रपि तनुजशतानां मातुरस्रं बभूव ।

पाप्मना पातकानां साङ्गपातात् तत्र शरीरे प्रवेशादिति यावत् सा
प्रतिघातिनी साधुपुत्रविवासिनी च त्वम् अस्त्राकं चतुर्णां रामभरत-
बद्धस्यथलुप्तानां अस्वा माता नहि भवसि मातेति अस्त्राभिश्चतुर्भिः
नैव स्वोधनीयासीति भावः । तत् तस्मात् इह अस्त्रिन् जगति
तनयवत्यः पुत्रवत्यः नार्थं इति शेषः त्वां श्रुतिपुटेषु कर्णकुष्ठरेषु
रचितता चार्त्तिं व्यथा यथा तथाभूतायाः अकीर्त्तं दुर्गशसः सवित्नी
जनवित्नीं कामं सम्यक् संलपिष्यन्ति कीर्त्तयिष्यन्ति । मात्स्वनी-
ष्टत्तम् ॥६६॥

अविकलमिति । हन्तेति खेदे । अविकलं विशुद्धं सम्पूर्णं
वा इनवश स्वर्यवशम् आश्रित्य दग्धु जनानां मनसि तापं किरन्त्या
दृष्ट्यां भवत्या सत्या विद्यमानायास्व अपापैः पुण्यकृद्भिः अनुवरन
प्रतिपन्नं पूज्यमाना देवता अग्निरिति भावः इदानीं कथम् आश्रयम्
आश्रयतीति आश्रयाशः स अभिधानं तत् आश्रयभक्तकनामधेयं वहति ?
आश्रयाशो दृष्टङ्गानुरित्यभरः । त्वमेव आश्रयाशः स्वामर्हतीति
भावः । मात्स्वनीष्टत्तम् ॥६७॥

अविरतेति । तनुजशतानां पुत्रशतानां मातुः जनन्याः अपि

तदिह तनयशोकं सन्तरेटेकपुत्रा
 कश्चय कथामिदानीं कौशलेन्द्रस्य पुत्री ॥६८॥
 अपिबदियममन्त्रे कालयोगान्त्रे
 वरयुगरसनाभ्यां प्राणवायुं तदीयम् ।
 अपनगरमनुष्यावर्त्तनं युक्तरूप
 पिष्टवनवसुमत्या क्वापि वल्मीकवत्याम् ॥६९॥
 एषा निष्कष्टमतिरात्मगुणोचितेषु
 वंशेषु सत्सु बहुधा पिशिताश्रनानाम् ।

धेनो. अविगत सतत त्वपितम् अतएव अर्त्तं क्लिष्टं वत्सम् आढोक्य
 दृष्ट्वा अस्त्रं नेत्रजल बभूव पततीति भावः । तत् तस्मात् इह
 संसारे एकपुत्रा कौशलेन्द्रस्य पुत्री कौशल्या इदानीं कश्चं तनयशोकं
 सन्तरेत् त्वजेत् कश्चय । मास्त्रिनीष्टत्सम् ॥६८॥

अपिबदिति । इयं केकयी कालयोगात् समयबलमाश्रित्येत्यर्थः
 यवर्थे पञ्चमी, नरेन्द्रे राजनि विषवैद्ये च, नरेन्द्रो विषवैद्ये स्यादिति
 कोषः । अमन्त्रे मन्त्ररहिते कर्माणि मन्त्रं मन्त्रिभिः सह अत्रत्वा
 अविच्छेद्यकारिणि सति वरयुगरसनाभ्यां वरइयरूपजिह्वाभ्यां बरीसं
 नरेन्द्रसम्बन्धिनमित्यर्थः प्राणवायुम् अपिबत् एतेनास्या भुजङ्गीत्व-
 दृक्त्वम् । अतः वल्मीकवत्यां वल्मीकाख्यकीटकतसृत्पिण्डशालिन्यां
 क्वापि पिष्टवनवसुमत्या प्रसूयानभूवौ अपनगरमनुष्यावर्त्तनं नगर-
 मनुष्यावस्थानराहित्यं युक्तरूपम् उचितमेवेत्यर्थः । वल्मीकवति
 प्रसूयाने प्रायशः पद्मगान्ता स्थिते नगरमनुष्यावासोऽयुक्त एव युक्तसु
 अनागरिकाणाम् अन्यावसायिनां तत्तन्मन्त्रौषधविद्या वास इति
 निष्कर्षः । भुजङ्गया इव केकय्याः सहवासेन राज्ञो विनाश इति
 भावः । मास्त्रिनीष्टत्सम् ॥६९॥

एषेति । निष्कष्टमतिः क्षुद्राशया एषा आत्मनः स्वस्य गुणो-

माकन्दशालिनि वने विषवह्नरीव

हा हन्त ! केकयकुले कथमाविरासीत् ॥७०॥

जननीति विहीना मे जननीति स धर्मवित् ।

निरयान्निरयाक्षीरो निरयादिव सानुजः ॥७१॥

ततः सामात्यः पत्युश्चितारो ह्यणमभिलषन्तीं कौशल्यां
भरत प्रपद्यतैर्निवार्य (द) वशिष्ठाधिष्ठितेन पथा दशस-
थाय यायजूकाभिप्रेतं (ध) प्रेतकृत्यमशेषमकरोत् ।

ताते पिष्टवनं याते यातु भ्राष्टवन तथा ।

भरतः प्रार्थयामास प्राञ्जलिः प्रकृती कृती ॥७२॥

चितेषु नीचाशयशालिनिर्भवति भावः बह्वधा पिशिताशनानां राजसानां
वशेषु सत्सु विद्यमानेषु माकन्दशालिनि व्यास्यतरुगोभिनि वने विष-
वह्नरीव विषलतेव केकयकुले अतगुणशालिनीति भावः कथम् आवि-
रासीत् जाता ? हा हन्तेति खेटसूचकसव्ययद्वयम् । वचनतिबक
दृत्तम् ॥७०॥

जननीति । स सानुजः सलक्ष्मणः वीरः धर्मवित् रामः मे मम
जननी माता जनानां नीतिविहीना नीतिश्रष्टा दुर्णयवतीत्यर्थः इति
हेतोः निर्वास्ति अयं शुभावहविधिर्त्वं तथाभूतात् अयुभादि-
त्यर्थः, अयं शुभावहो विधिरित्यमरः । निरयात् नरकात् एता-
दृशमाहसहवासरूपपादिति भावः निरयादिव निरगच्छदिव । उत्-
प्रेच्छालङ्कारः ॥७१॥

(द) निवार्योति निवार्यं स न्वयत्वेत्यर्थः ।

(ध) यायजूकाभिप्रेतं याज्ञिकोचितमिति यावत् ।

ताते इति । कृती भरतः प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः सन् ताते
पितरि पिष्टवनं प्रसंगान् याते कृते इति यावत् तथा तेन प्रकारेण
भ्राष्टरिति भावः भ्राष्टवनं आतु रामस्य वनं यत् रामो वसति

ताभ्यां सुमित्राकीशल्याभ्यामन्तःपुरजनेन च सह
भरती भवनमभजतः । अथ यथाविधिविहितोर्ध्वदैहिकं
गमितचतुर्दशदिवसं (न) दिवसकरकुलहितकरैः(प)र्नगर-
वृद्धैः सार्द्धममात्याः समुपेत्य मुकुटाभरणाय भरतं प्रार्थया-
सासुः । ततस्तान् निर्वभ्रतः (फ) सरेऽयं प्रत्यवादीत् ।

बहुभिरिह किमुत्तैस्त्यक्तसौमित्रिवृत्ति-

मुकुटमथ वह्यं युष्मदाज्ञा हि पूज्या ।

मम परमवकाशः पर्यशालानुकूलः

क्वचिदपि विपुलायां नास्ति चेद्दण्डकायाम् ॥७३॥

तद्वनमित्त्वर्थः यातुं मनुं प्रकृतीः अमात्यादीन् प्रार्थयामास ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥७२॥

(न) गमितेति गमिता अतिक्रान्ताः चतुर्दशदिवसाः येन तादृश,
अत्रिबो द्वादशेऽहनीति शास्त्रात् द्वादशदिनात् परमशौचान्तरदिने
आह्वविधानं तत्परे चतुर्दशेऽहनि प्रतिष्ठाभोजनादिकं समाप्तं स्थित-
मिति भावः ।

(प) दिवसकरकुलेति दिवसकरकुलस्य सूर्यकुलस्य हितकरैः
हितैषिभिः ।

(फ) निर्वभ्रतः आपहृतः ।

बहुभिरिति । इह अस्मिन् विषये बहुभिः उक्तैः वचनैः युष्माक-
मिति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्त्वर्थः, युष्माकम् आज्ञा
पूज्या हि पूजनीया एव ममेति शेषः, परं किन्तु चेत् अटि क्वचि-
दपि विपुलायां महत्यां दण्डकाया दण्डकारण्ये पर्यशालानुकूलः
यत्तद्वृत्तीरोचितः मम अवकाशः स्थानं न अस्ति न भवति न प्राप्यते
इति भावः, अथानन्तरं तदेत्वर्थः त्वक्ता सौमित्तेर्लक्ष्मणस्य वृत्तिः

५. लुक्त्वा रामसेवोत्सुकमना निश्चक्राम ।
 अनवधि रचयित्वा सत्पथे पाशुलत्वं
 भुवननयनसौख्यप्रातिकूल्यञ्च कृत्वा ।
 नरपतिगृहमध्यात् तूर्णमुदुर्णमाना
 कुटिलगतिरुदस्थान्मन्यरा नाम वात्या ॥७४॥

ततः,

केशहस्तं स्वहस्तेन गृहीत्वा तद्वधोद्यतम् ।
 कौशल्या वारयामास क्रुद्धं रामानुजानुजम् ॥७५॥
 ततः सान्तःपुर (ब) एव पुरान्निर्गत्य शिल्पिवर्गसमी-

व्यवहारः रामसेवनरूपेति भावः येन तादृशः सन् सुकृतं वञ्चेयं
 राजकिरीटं धारयेयम् । दण्डकारण्ये रामपरिचर्यां विहाय
 नैव राजश्रियं गृह्णामीति भावः । यसन्तिलकं दृत्तम् ॥७३॥

अनवधीति । कुटिलगतिः वक्रगामिनी मन्यरा नाम वात्या
 घूर्णवायुविशेषः सत्पथे सदाचारे उत्कृष्टे मार्गे च अनवधि
 अत्यन्तं पाशुलत्वं कलङ्क धूलिसञ्चयञ्च रचयित्वा प्रदायेत्यर्थः भुवनस्य
 जगतः नयनानां सौख्यस्य प्रातिकूल्यं विपर्ययं कृत्वा च सर्वान्
 जनान् असन्वोष्येति भावः उदुर्णमाना सती नरपतेः राज्ञः
 गृहमध्यात् उदस्थात् उत्तस्यो निर्जगामेत्यर्थः । माखिनीदृत्तम् । रूप-
 कमलङ्कारः ॥७४॥

केशहस्तामिति । कौशल्या केशहस्तं हस्तेन केशेषु तामाक-
 र्षन्सित्यर्थः स्वहस्तेन गृहीत्वा तस्याः मन्यराया वधे उद्यतं
 क्रुद्धं कुपितं रामानुजस्य भरतस्य अन्वुजं शत्रुघ्नं वारयामास स्त्री-
 कृत्या नैव कार्येति न्यमोऽतः । अनुष्टुप्दृत्तम् ॥७५॥

(ब) सान्तःपुर. अन्तःपुरजनसहितः ।

कृतसरणि(भ)भरतः पुरतः प्रसृतनरगजरथतुरगचरणक्षु-
 क्षीणीतलसमुत्कीर्णेन (म) रेणुनिकुरम्बेन जम्बालयन्म्वर-
 गङ्गां (य) गङ्गाञ्च सुमन्त्रभणितगुणनिवहगुहानुमत्या (र)
 निस्तीर्थ दूरादेवाश्रमद्वारि निवेशितबलभारो (ल) भर-
 द्वाजाभिवन्दनमकरोत् । सोऽयं प्रीतमना मुनिभरत तज्ज-
 ननीजनमपि प्रत्येकमालोक्य सेनामप्याह्वय यद्योचितमा-
 तिथ्यमकुरुत ।

तथातिथ्य चक्रे भरतबलेभाजां तनुभृतां
 भरद्वाजः सोऽयं भृकुटिभटकल्याखिलसुरः ।
 तपस्तप्त्वा घोरं दिवि सुमनसस्तत्फलभुजो
 यथा तेषां तोषं क्षणमभिलषेयुर्मुनिकृतम् ॥७६॥

(भ) शिल्पिवर्गेति शिल्पिनः वर्गैः समीकृता असमाना समाना
 कृता सरणि. पङ्क्तिः यस्य तथाभूतः ।

(म) प्रसृतेति प्रसृताना चञ्चितानां नरगजरथतुरगाणां चरणैः
 क्षुस्यात् दलितत्वात् क्षीणीतलत्वात् भूतत्वात् समुत्कीर्णेन समुत्थापितेन ।
 रेणुनिकुरम्बेन रजसमूहेन ।

(य) जम्बालयन् कर्दमयन् । अम्बरगङ्गा मन्दाकिनीम् ।

(र) सुमन्त्रेति सुमन्त्रेण भणितः उक्तः गुणनिवहः गुणराशि-
 र्यस्य तादृशः यो गुह्यः तस्य अनुमत्या अनुज्ञया ।

(ल) निवेशितेति निवेशितः संस्थापितः बलानां सैन्यानां भारः
 अतिशयः वेन तथोक्तः ।

तथेति । भृकुटिभ्रूभङ्गिरेव भटः सेनाप्ररुषः तस्य कल्याः
 दश्याः अखिलाः समपाः सुराः देवा यस्य तथोक्तः आज्ञावशंवददेवमण
 इति यावत् सोऽयं भरद्वाजः भरतस्य बलभाजा सेनासमेतानां

इति दिनं दिनशतकल्प (व) तत्र नीत्वा सुनेर्निर्देशे न
 सर्वेऽपि चित्रकूटवनोद्देशमविशन् । तत्र सत्र्यस्तसैन्य(ग)-
 स्तत इतो गुह्येन सह राममन्विष्यन् हव्यगन्धिना गन्धव-
 ह्नेन(घ) होमधूमेन च दूरादेव विभाव्यमानमचपलसृगगण-
 (स)मदृश्यरूपाभिर्वनदेवताभिरवकीर्यमाणवलिकुसुम(ह)-
 मशेषितपिशिताशनपिशाचोच्चाटनमन्त्रायमाणलक्षणचाप-
 घोषश्रवणसमुचितसामीप्यप्रदेशं(ञ) नूतनपरिकल्पितपर्श-

तनुभृतां प्राञ्जिना तथा तादृशम् आतिथ्यं चक्रे कतवान् यथा घोरं
 कठोरं तपः तद्धा चरित्वा दिवि स्वर्गे तस्य तपसः फलं भुञ्जत इति
 तथोक्ताः सुमनसः देवाः तेषा भरतसैनिकाना मुनिना भरद्वाजेन
 कृत जनितं तोषं प्रीतिं क्षणम् अभिलषेयुः इच्छेयुः । भरतसैनिका
 भरद्वाजेन कृतातिथ्याः दिव्य सुखमनुभवन्ति स्मिति भावः । शिख-
 रिणीवृत्तं, रसै रुद्रैस्त्रिभुजा यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात्
 ॥७६॥

(व) दिनशतकल्पं शतसंख्यकदिनसदृशं रामदर्शनौत्सुक्यादिति
 भावः ।

(ग) सत्र्यस्तसैन्यः सन्निवेशितबलः ।

(घ) हव्यगन्धिना कृतगन्धवता । गन्धवह्नेन वायुना ।

(स) विभाव्यमान लक्ष्यमाणम् । अचपलसृगगणं शान्तत्वा-
 दिति भावः ।

(ह) अवकीर्यमाणेति अवकीर्यमाणानि इतस्ततो विशिष्य-
 माणानि बलिकुसुमानि पूजापुष्पाणि यत्र तथोक्तम् ।

(ञ) अशेषतेति अशेषताना समस्ताना पिशिताशनानां मासा-
 शिनां पिशाचाना निकष्टदेवबोनिविशेषाणाम् उच्चाटने दूरीकरणे

शालावाप्तव्यवैखानसकुटुम्बिनीनिविडित-भूभागमनोकह-
शाखावलम्बमानवल्कलाजिन(क)मभुं तरुशाखारचितै(ख)-
रम्बरचरपतिसेनागणकरकिसलयविमुक्तैरिव(ग) नवपल्लवभ-
ङ्गशबलैः(घ) कुसुमनिकरैरभ्यर्च्यमानजानकीनिवासतरुमूल-
वेदिक(ङ)मालच्छमाणासङ्गकार्मुकनिषङ्ग(च)मतिथिजनसप-

यो मन्त्र स इवाचरन् लक्षणस्य अक्षापस्य धनुषः षोषः शब्द तस्य
अव्ययसंज्ञितः अभ्यन्तश्रवण इत्यर्थः साभीष्यप्रदेश यस्य तथाविधं
लक्षणस्य धनुर्निनादेन विद्रावितार्पिताशनासति यावत् ।

(क) नूतनेति नूतनपरिकल्पितासु नवप्रस्तुतासु पर्यशालासु
कुटीरोप्यर्थः वसन्तीति वास्तव्याः वासिन्य इत्यर्थः या वैखानसानां
तापसानां कुटुम्बिन्यः पत्युः ताभिः निविडितः परिपूरितः भूभागः
प्रदेशः यस्य तथोक्तम् । अनोकहेति अनोकहानां उच्चाणां शाखासु
अवलम्बमानानि वल्कलानि उच्चत्ववः अजिनानि कृष्णमृगधर्माणि च
यत्र तादृशम् ।

(ख) तरुशाखैर्नि तरुशाखासु उच्चपल्लवैर्ष्विति यावत् रचितैः
स्थापिते ।

(ग) अम्बरैति अम्बरचराणां खेचराणां पति सूर्यः तस्य सेना-
गणा इव करकिसलयाः किरणपल्लवा ते, विमुक्तैरिव पाततेरिव ।

(घ) नवेति नवैः पल्लवानां भङ्गैः कन्दैः शबलानि विचित्राणि
वै ।

(ङ) अभ्यर्च्यमानेति अभ्यर्च्यमाना पूज्यमाना जानक्या सीतया
निवासतरुमूलवेदिका वासतरुतलपरिष्कृता भूमि यत्र तादृशम् ।

(च) आलच्छेति आलच्छमाणा, सम्यक् दृश्यमाना खड्गधर्मुस-
निषङ्गाः अक्षपापदूषीरा यत्र तथाविधम् ।

र्यापर्युत्सुकसौमिति-समाहृतकन्दमूलफलकल्पितैकदेश(छ)-
मविनाभूतजनकदुहित्चरणनलिनविन्यास(ज)मपहसित-
साकेतं रामणीयक (झ) रामाश्रमं भरतः ससश्रममभजत
(ञ) ।

अथात्रासं शान्तिरहृतसुसुतानामसुलभं
नवाम्भोदश्यासं नलिननयनं वल्कलधरम् ।
जटाजूटापीडं भुजगपतिभोगोपमभुजं
दृश्यं श्रीमन्तं विपिनभुवि सीतासहचरम् ॥७७॥

(छ) सपर्युति सपर्यायां सेनाया पर्युत्सुकेन व्यस्तेन सौमि-
त्विद्या लक्ष्मणेन समाहृतै. समानीतै. कन्दमूलफलै. कल्पितः सञ्जितः
एकदेशो यस्य तथोक्तम् ।

(ज) अविनेति अविनाभूत. अरहितः सन्निवेशित इत्यर्थः
जनकदुहितः सीतायाः चरणनलिनयो. पदकमलयो. विन्यासः विन्या-
सविज्ञमिति यावत् यस्मिन् तथाविधम् ।

(झ) अपहसितं साकेतम् अयोध्या येन तथाभूतं साकेतादपि
मनोरममिति भावः । रामणीयकम् अतिसुन्दरम् ।

(ञ) ससश्रमं सावेगम् । अभजत प्राप ।

अथेति । अथानन्तर विपिनभुवि वनप्रदेशे शान्तेः शमगुणस्य
आवासम् आधारं, न कृतं सुकृतं पुण्यं यै. तेषाम् अपुण्यवतामित्यर्थः
अहृतं न दुष्कृतमित्यर्थं, नवाम्भोदश्यास नवनीरदश्यासक, नलिननयनं
पद्मनेत्रं, वल्कलधरं, जटाजूटम् आपीडः भूषण यस्य तादृशं जटा-
शोभनमित्यर्थः, भुजगाना पतिर्वासुकिः तस्य भोगः शरीरं तद्द-
पसौ तत्सदृशो भुजो यस्य तादृशं महाभुजमित्यर्थः, श्रीमन्तं, सीता-
सहचर राम इत्यर्थः । शिखरिणोदत्तम् ॥७७॥

ततस्तस्योपान्ते जनकयजनाधीनजननां
ववन्दे वैदेहीं रजनिकररेखामिव नवाम् ।
अरण्यानां पुण्यात्पदकमलमुद्रापग्निचयात्
अयोध्यासध्रीचीमविकलमवस्थां विदधतीम् ॥७८॥
स्वतः सिद्ध यस्मिन्नितरदुर्वापं विजयते
सुमित्रापुत्रत्वाद्पि जगति रामानुजपदम् ।
यदीयाच्चिद्वन्द्वप्रतिनिधि भवेदम्बुजयुग
निशीथे निनिर्द्रं यदि तमपि साक्षादकृत सः ॥७९॥

तत इति । ततः रामदर्शनानन्तरं तस्य रामस्य उपान्ते साक्ष-
धाविति यावत् नवा रजनिकररेखामिव चन्द्रकशामिव पुण्यात्
पवित्रात् पदकमलयोः या छद्मा चिह्नं तस्याः परिचयात् सङ्गात्
अरण्यानां काननानाम् अविकलं सम्यक् अयोध्यासध्रीचीम् अयो-
ध्यासदृशीमित्यर्थः अवस्थां विदधतीं जनयन्तीम् अयोध्यायाः तस्याः
पदकमलचिह्नेन तादृशी शोभा आसीत् तादृशी शोभाम् उत्पादय-
न्तीमिति भावः जनकस्य यजनं यज्ञभूमिः तदर्धानं जननम् उत्पत्ति-
र्यस्याः ता वैदेहीं चीता ववन्दे प्रणनास, ददर्शौत केचित् । शिष्टि-
रिषीष्टम् ॥७८॥

कृत इति । यस्मिन् इतरदुर्वापसु अन्यदुर्लभ स्वतः सभावात्
सुमित्रापुत्रत्वाद्पि सिद्ध रामानुजपदं रामानुज इति शब्दः जगति
विजयते सर्वोत्कृष्टेषु वर्तते, यदि अम्बुजयुगं पद्मयुग्मं निशीथे
अर्द्धराले सर्वास्तु रात्रिष्विति यावत् निनिर्द्रं विकसित भवेत्, तदा
यदीयस्य यत्नमन्विनः अचिद्वन्द्वस्य नेत्रयुगलस्य प्रतिनिधिं तस्यमि-
त्यर्थः स्यादिति शेषः, स भरतः तं चक्ष्णुष्यमपि साक्षादकृत साक्षाद्-
कृतवान् । चक्ष्णुष्यस्य सीतारामयोर्निशि सुप्रबो रक्षणार्थं जागरुष्व-
त्वात् तदीयनेत्रद्वन्द्वस्य रात्रिष्वपि विकस्यरयोः पद्मयोः साम्यप्रकृतः

ततः प्रपद्य सञ्जा(द)मनुज्ञया गुरोरमरसरिति (ध)
विरचितसमुचितनिवापकृत्यं (न) प्रणिपत्य राममसकृत्
(प) प्रवचयितुं भरतः प्रार्थयत् । विकर्त्तनकुलस्य (फ) यद्-
नुकूल गुणगणस्य यदनुगुणं यशोरूपस्य यदनुरूपं समा-
चारस्य (ब) यत् समुचितं प्राचीनभाग्यस्य (भ) यद्योग्यं
लोकगर्हणीयाय (म) यदनर्हं श्रुतस्य (य) वा यत्सदृशन्तादृ-
शमाश्रयं प्रकाशयन्ती भरतोपज्ञा (र) विज्ञापना । तत्क्षणं
क्षणप्रभाभङ्गुरलक्ष्मीसमावेशलक्ष्मणि (ल) क्षीणीपतिशत-

भावः यतः आत्मवेदिना तत्त्वज्ञानिना वशिष्ठेन अगस्त्यायितम् अग-
स्त्यसुनिवत् आचरितम् । अगस्त्यो यथा गण्डूषमात्रेण सप्तद्र पपौ
तथा वशिष्ठः तत्त्वोपदेशेन तेषां लोकसागर शोषितवानिति भावः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥८०॥

- (द) प्रपद्य प्राप्य । संज्ञा चेतनाम् ।
(ध) गुरोर्वशिष्ठस्य । अमरसरिति गङ्गायाम् ।
(न) विरचितेति विरचितम् अनुष्ठितं सुष्ठुचितं निवापकृत्यं
आवृत्तकार्यं येन तथोक्तम् ।
(प) असकृत् पुनः पुनः ।
(फ) विकर्त्तनकुलस्य सूर्यवंशस्य ।
(ब) समाचारस्य शिष्टाचारस्य ।
(भ) प्राचीनभाग्यस्य पूर्वकृतसुकृतजनितशुभादृष्टस्य ।
(म) लोकगर्हणीयाय लोकनिन्दायै ।
(य) श्रुतस्य ज्ञानस्य ।
(र) भरतोपज्ञा भरतस्य उपज्ञा प्रथमचरितेत्यर्थः । रेदृशी
विज्ञापना कैरपि कदापि न कृतेति भावः ।
(ल) क्षणप्रभेति क्षणप्रभाया विद्युत्तः भङ्गुरा अचिरस्याग्निनी

धृतोक्त्रिते सुकुटे विघटिताश्र(व) रामं प्रणिपत्य सादरं मां
पादुकाभ्या परिष्कुरुत (श) युवामिति रघुवरचरणद्वयं
स्वप्नेव प्रार्थ्य परिचरितुं (प) स्थण्डिलशायिचरितमिव (स)
बभार भरतस्योत्तमाङ्गम् (ह) ।

तथाहि,

त्वया मया च कर्त्तव्यं सत्यवाचः पितृवचः ।

इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम् ॥८१॥

जाबालिप्रार्थनायामपि व्यर्थायाम् (च) ।

या लक्ष्मीः शोभा तस्याः समावेशः सम्यगाविर्भावस्य लक्ष्म्यं चिह्नं
यस्य तादृशे सौदामिनीप्रभे इति भावः ।

(व) क्षौणीपतीनां राज्ञां शतैः पूर्वपुरुषशतैरिति यावत् धृतं
पश्चात् उज्झितं त्यक्तं तस्मिन् । सुकुटे राजकिरीटे । विघटिताश्रं
व्याहृताश्रम् ।

(श) परिष्कुरुतं विशेषयतम् ।

(प) परिचरितुं सेवितुम् ।

(स) स्थण्डिलशायिचरितमिव भूतसंशयनरूपं व्रतमिव ।

(ह) उत्तमाङ्ग शिरः ।

त्वयेति । त्वया मया च सत्यवाचः सत्यवादिनः पितुः वचः
कर्त्तव्यं पालनीयम् । रामः इति उक्तेति शेषः भारती भरतसम्ब-
न्धिनीं भारतीं वाष्णीं प्रत्यादिशत् निराचकार भरतवाक्यं प्रत्या-
ख्यातवान्, प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः । अत्रुष्ट, वृत्तम् ॥८१॥

(च) जाबालीति जाबालिनींस्मिन् सुनिः तस्य प्रार्थनाया त्वया वनं
गन्तव्यमिति पितृरादेशः, किन्तावद् वनत्वम् ? बद्धृष्टादिमत्-
प्रदेशत्वं तदिति तदुत्तरम् । तत्त्वया अयोध्यासन्निधौ कस्मिंश्चिद्-

भरतस्तदनु प्रार्थ्य लेभे लाभविदां वरः ।

काकुत्स्थपादुकाकार महाघं मुकुटद्वयम् ॥८२॥

स एष सानुजः प्रायाद्योध्या भ्रातृशासनात् ।

अटवीं पितृसन्देशाद्ययौ रामः सलक्ष्मणः ॥८३॥

विलङ्घ्य विविधान् देशान् भरतो धृतवल्कलः ।

विषय समुपाश्रित्य विषये विमुखोऽभवत् ॥८४॥

ततश्चायं यावदाय्यस्य प्रत्यागमन तावद्योध्यां नाध्या-
स्ते (क) । तस्मिन्नवधि(ख)मतिक्रम्य चिरायति (ग)

द्याने वासे कृतेऽपि पितुराज्ञा पाङ्किता भवति तत् कर्षं महा-
रथ्यगमनमतो भरतानुरोधेन तथा प्रवर्त्तंस्तेति कुतर्कवादेनानुरोधे-
ऽपीति भावः व्यर्थाया विफलाया सत्याम् ।

भरत इति । तदनु तदनन्तर लाभविदां वरः लभ्यवस्तुज्ञान-
कुशल इत्यर्थः भरतः प्रार्थ्ये यावित्वा काकुत्स्थस्य रामस्य पादुका-
कारं पादुकारूपं महाघं महामूल्यं मुकुटद्वयं लेभे प्राप ॥८२॥

स इति । स एषः सानुजः सशत्रुघ्नः भरतः भ्रातृः रामस्य
शासनात् अयोध्या प्रायात् जगाम । रामः सलक्ष्मणः सन् पितृ-
सन्देशात् अटवीम् अरथ्यं ययौ ॥८३॥

विलङ्घ्येति । भरतः धृतवल्कलः वल्कलपरिधावी सन् विवि-
धान् देशान् विलङ्घ्य अतिक्रम्य विषयं जनपदं राज्यमित्यर्थः समुपा-
श्रित्य सम्प्राप्य विषये सक्चन्दनवनितादौ भोग्यवस्तुनि विहस्रः
वीतस्मृहः अभवत् ॥८४॥

(क) अध्यास्ते अधितिष्ठति ।

(ख) तस्मिन् रामे । अवधिं चतुर्दशवत्सररूपं जनयम् ।

(ग) चिरायति विहस्रमाने ।

सद्य एषाश्रयाश्रय(घ)माश्रित्य प्राणानपि निन्दिष्या(ङ्)भीति
नन्दिग्रामसन्नमाश्रय(च)मश्रियश्रयत् । दाशरथि(छ)रपि
शमधनजनकथितनिशिचरगणरचितकदनपरिहरणाय ग-
हनजठरमवजगाहे (ज) ।

विस्तीर्णाच्चैर्विपिनहरिणैर्वीतभीतिप्ररोहै-

दर्भग्रासेऽप्यकतरुचिभिः ससृह वीक्ष्यमाणः ।

रामः प्राप्य प्रकृतिमहितं स्थानमत्रेर्महर्षे-

र्जग्राहास्य प्रसुदितधियः प्रेमपर्या सपर्याम् ॥८५॥

(घ) आश्रयाश्रयम् अग्निम् ।

(ङ) निन्दिष्यामि त्यक्ष्यामीत्यर्थः ।

(च) आश्रय स्थानम् ।

(छ) दाशरथिः रामः ।

(ज) शमधनेति शम एव धनं येषां तैः जनैः सुनिभिरित्यर्थः
कथितं उक्तं निशिचरगणैः राजसगणैः रचितं कृतं यत् कदनं पौडन
खोकानामिति शमः तस्य परिहरणाय निवारणाय तेषां नाशनेति
भावः । गहनजठरं निविडकाननान्तरालम् । अवजगाहे प्रविशेत् ।

विस्तीर्णैति । रामः विस्तीर्णाच्चैः विषालनेत्रैः वीतभीतिप्ररोहैः
विगतभयसञ्चारैः ऋषिप्रभावादिति भावः, विपिनहरिणैः वनरुग्णैः
दर्भग्रासेऽपि कुशाङ्गु रास्त्रादेऽपि अकतरुचिभिः त्यक्तसृष्टैः सङ्घैः
ससृह सानुराग वीक्ष्यमाणः दृश्यमानः सन् प्रकृतिमहितं स्तः
पूजितं प्रसुदितधियः हृष्टचित्तस्य रामदर्शनेनेति भावः महर्षेः अत्रेः
स्थानम् आश्रमं प्राप्य अस्य महर्षेः प्रेमपर्या सादरानित्यर्थं सपर्याम्
पूजाम् आतिथ्यामित्यर्थं जयाह । सन्दाक्रान्ताहृत, सन्दाक्रान्ता-
ब्जुधिरसनगैर्नो भनौ तौ गयुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥८५॥

सीतामप्यनसूयाभिधाना अस्य पत्नी स्वभूषणैरतोषयत् ।

खण्डनाय वसुधाबभूमलः-

पुण्डरीकतुहिनत्विषा द्विषाम् ।

दण्डकावनमवाप राघव-

अण्डभानुरिव मेवमण्डलम् ॥८६॥

इति विदर्भराजधिरचिते चम्पूरामायणे

श्रीमद्योध्याकाण्डः समाप्तः ।

खण्डनायेति । राघवः रामः चण्डभानुः सूर्यः मेवमण्डल इ-
मिव आकाशमण्डलमिव वसुधा पृथिवी बभूरिव तस्या अनःपुण्ड्री-
कमिव पद्ममिव तस्य तुहिनत्विष इव चन्द्रा इव तेषा द्विषा शत्रूणां
पृथिवीपीडनपराणामिति भावः खण्डनाय विध्वंसाय दण्डकावर्ण-
दण्डकारणम् अवाप प्राप । रघोःइतादृत्तम् ॥८६॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्य विरचिता

चम्पूरामायणायोध्याकाण्डव्याख्या

समाप्ता ॥

अध्यायकाण्डः ।

प्रविश्य विपिनं महत्तदनु मैथिलीवल्गुभो

महाबलसमन्वितश्चितनीलशैलच्छविः ।

निशाचरदवानलप्रशमनं विधातुं शरै-

श्चचार सशरासनः सुरपथे तडित्वानिव ॥१॥

ततः, कण्डूलापनयनपटुशुण्डालकपोलकर्षणविषमि-
तानामतविकट-विटपसालखण्डनिर्यात-निर्यासगन्धा(क)-

प्रविश्येति । तदनु तदनन्तरं महाबलसमन्वितः अतिबलः
चचितसु नीलशैलस्यैव अविः कान्तियस्य तथाभूतः सशरासनः धनु-
ज्ञान् मैथिलीवल्गुवः रामः सुरपथे आकाशे तडित्वान् सविद्युत्
मेघ इव शरैः निशाचरा एव दवानलाः दावानलयः तथा प्रशमन
विधातुं कर्तुं महत् विपिनं वनं प्रविश्य चचार बभाम । पृथ्वीवृत्तं,
जसौ जसयता वसुपहयतिश्च पृथ्वी गुरुरिति तल्लक्षणात् । उपमान-
लङ्कारः ॥१॥

(क) कण्डूलेति कण्डूलाः गात्रकण्डूतिमन्तः अतएव व्यप-
नवने कण्डूलानामिति शेषः पटवः तत्पराः शुण्डालाः प्रशस्तशुण्डा
इत्यर्थः तेषां हस्तिनामित्यर्थः कपोलयोः गण्डूयोः कण्डूतिमतोरिति
भावः कर्षणेन घर्षणेन विषमितं यथा तथा आनमिता विकटाः
अहान्तः विटपाः शाखा यस्य यथाभूतात् सालखण्डात् सर्जयकलात्
निर्यातः निःसृतः यो निर्यासः रसावशेषः तस्य गन्धान् ।

नप्यात्तगन्वान् (ख) विदधानैः(ग)श्चाहुतिगन्धैर्धूमस्तोमैः(घ)-
बभुमौ यमाना विनाभूत-जलाशया(ङ)नाश्रम भागानभितश्च-
रतो(च)रातिथ्यशमितमार्गश्रमयो(छ)र्दाशरथोरध्वानं त-
रसा (ज) रुरोध विराधाभिधानो यातुधानः (झ) । स एष
रोषभीषणस्त्रिंशच्छिखरावतसितविविधसृगश्वशतः शत-
ऋदातनयः (ञ) सीतामपजहार व्याजहार च दाशरथी ।
कौ युवां युवानौ कुतस्थौ वामाचारवत् प्रतिभाति मे वा-
माचारः (ट) । चीरं (ठ) वपुषि जटाशिरसि करे च चण्ड-

(ख) ष्यात्तगन्वान् हृतगर्वाङ् ।

(ग) विदधानैः कुर्वद्भिः ततोऽप्यत्कृष्टै रिति भावः ।

(घ) ष्याहुतिगन्धैः ऋग्व्यगन्धवद्भिः धूमस्तोमैः धूमनिषयैः ।

(ङ) अन्नुभोयमानेति अन्नुभोयमाना अविनाभूताः अश्रम्यं
स्थिता इति भावः जलाशया येषु तान् ।

(च) अभितः सर्वत । चरतोः भ्रमणोः ।

(छ) ष्यातिथ्येति ष्यातिथ्येन शमितः निवारितः मार्गश्रमः
ययोः तत्तन्म निरुतातिथिसञ्चितसत्कारयोरित्यर्थः ।

(ज) अध्वानं पन्थानम् । तरसा बलेन ।

(झ) यातुधानः राक्षसः ।

(ञ) रोषभीषणः क्रोधेन भयङ्करः । त्रिंशत्शेति त्रिंशच्छ
त्रिंशुल्लच्छ शिखरे अये अश्रमसितम् अश्रमस्मितं विविधानां श्रम-
श्रवानां निरुतसृगशरीराणां शत येष तथाभूतः । शतऋदातनयः
शतऋदा नाम नारी तस्यास्तनयः पुत्रः ।

(ट) कुतस्थौ कुतः स्थितौ कुत आगतौ वा । वां युवयोः
व्याचारः व्यवहारः मे मम वामाचारवत् अस्मत्प्रतिकूलाचार इव
प्रतिभाति राजते प्रतीयते इति भावः ।

(ठ) चीरं वल्कलम् ।

कोदण्डः(ड) क्वायमाकल्पः(ढ) क्वचन कल्पलताकल्पेयमनल्पा-
भरणा (ण) तरुणीति । दाशरथिरपि कथितनिजान्वयो
विराधाङ्गे वैपमानां (त) विदेहराजदुहितरं विलोक्य
सकोपः सौमित्रिणा साकं रक्षो (थ) षत्सि शिलीमुखा, द)-
त्रिजघान । ततः,

विशिखे विशिखे तत्र विधातृवरवर्मणि ।

सीतां निक्षिप्य चिक्षेप शूल रक्षो रघूदहे ॥२॥

तदनु शूलमखण्डयदञ्जसा

श्रितशिखं रघुनायकसायकः ।

नियतमेव विराधविरोधिना

हृदयशूलमपि त्रिदिवीकसाम् ॥३॥

(ड) चण्डकोदण्डः भीषणकार्मुकम् ।

(ढ) क्वाकल्प परिच्छेदः ।

(ण) कल्पलताकल्पा कल्पतलासदृशी । अनल्पाभरणा नाना-
बहुारवती ।

(त) कथितनिजान्वयः कथितात्मकुलः । विराधाङ्गे विराधस्य
उत्सङ्गे । वैपमाना कम्पमानाम् ।

(थ) रक्षो राक्षसम् ।

(द) शिलीमुखान् शरान् ।

विशिखे इति । विधातृवर्मद्वयः वर एव वर्म कवचं यस्य तादृशे
दुर्भेदाशरीरे इति भावः । तत्र विराधे विशिखे शरे विशिखे विध्वस्त-
फलके इति रक्षः विराधः, नैर्गतो यादुरक्षसी इत्यमरः । सीता
निक्षिप्य परित्यज्य रघूदहे रामे शूलं चिक्षेप ॥२॥

तदन्विति । तदनु शूलक्षेपानन्तरं रघुनायकस्य रामस्य सायक-
शरः अञ्जसा भट्टति श्रितशिखं तीक्ष्णम् तत् शूलं विराधस्य

विराधोऽपि क्रुधा सरभस(ध)मभिपत्य क्लृप्तो निधाय
रामलक्ष्मणौ गतिनिरोधापराधपरिहरणायैव मिहिरहिम-
करी प्रस्थे वहन् विन्ध्य इव प्रतस्थे (न) । रामस्तत्र विरा-
धवधोद्युक्तं सीमित्तिमेवमभिदधे ।

या तु नः पदवी सेय यातुनञ्चास्य लक्ष्मण । ।

यातु कामं तयैवेदं यातु काम न हन्यताम् ॥४॥

विरोधिनां विपक्षाणां त्विद्विभौकसा देवानां हृदयन्मूलमपि नियत-
मेव सममेव युगपदेवेत्यर्थः अखण्डयत् चिच्छेद । देवशत्रोस्तस्य
मूलच्छेदः देवानां मनस्तापनाशी अमवदिति भावः । द्रुतविल-
म्बित दृप्तं, द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति तल्लक्षणात् ॥१॥

(ध) सरभस सपेगम् ।

(न) गतीति गतेर्निरोधः अवरोधः अस्त्य इहोन्नत्येति भावः
स एव अपराध टोषः तस्य परिहरणाय परिमार्जनाय । मिहिर-
हिमकरी सूर्याचन्द्रमसौ । प्रस्थे सानुनि वहन् धारयन् । पुरा
कुमेरुमिव सां प्रदक्षिणीकुरुतमिति विन्ध्याद्रिणा कुमेरुस्यर्शिना-
भिहितौ सूर्याचन्द्रमसौ कथमावा विधातृविहित्वाचारसतिक्रमेण,
तन्ने वचन न कुर्वे इति कथयामासत् । ततश्च जातकोपेन विन्ध्या-
द्रिणा तथा समुन्नतं यथा सूर्याचन्द्रमसोर्गातनिरोधः सञ्जातः ।
ततश्च देवानां भीतानामनुरोधेन अगस्त्यः विन्ध्यगुरुः समुपेत्य विन्ध्यं
प्रकृतिस्यसक्रोदिति पुराणवाचां ।

यात्विति । हे लक्ष्मण । नः अस्माकं वा तु पदवी मन्वाः वन-
वर्त्तोत यावत् सा इयं पदवी अस्त्य यातुनः रामस्य च । इदं यातु
रक्ष तयैव पदव्या कामं सञ्चन्द यातु गच्छत, न हन्यता न
बध्यताम् ॥४॥

अथि कवलय मामम् विमुञ्च-

त्यतिकरुणं रुदतीमवेक्ष्य सीताम् ।

अरमरचयतामुभावासिभ्यां

पिपाशितभुज भुजभारहीनमेनम ॥५॥

ततस्तीक्ष्णतरक्षुरप्रप्रहरणगवाञ्चितवक्षसा (प) रक्षसा
न परित्यक्तेषु प्राणेषु पराक्रमाविषयपराक्रमी प्राक्रमेता-
मेतौ(फ) तदङ्गलितरुविरधारासेकेन खननक्षमायां कान-
नक्षमायां राक्षसशवोचितं विकटमवट(ब)मुत्पादयितुम् ।

अथेति । अथि मां कवलय भक्षय अम्पू रामलक्ष्मणाभ्यामित्यर्थः
विमुञ्च त्यज इति अतिकरुणम् अतिदीन रुदती विलपन्ती सीताम्
अवेक्ष्य दृष्ट्वा उभौ रामलक्ष्मणौ असिभ्या खड्गाभ्याम् एनं पिपाशित-
भुज राक्षसम् अरं शीघ्रं, अर द्रु तमित्यमरः । भुजयोर्भारेण हीनम्
अरचयताम् अङ्कुरुताम् । पुष्पिताय वृत्तम् ॥५॥

(प) तीक्ष्णतरेति तीक्ष्णतरेण अतिनिशितेन क्षुरप्रेक्ष्य अस्त्र-
विशेषेण यत् प्रहरण प्रहारः तेन गवाञ्चित वातायनाञ्चितं विदा-
रितमिति भावः वक्षो यस्य तेन ।

(फ) पराक्रमेता पराक्रमस्य परैः शत्रुभिराक्रमस्य अभिभवस्य
अविषयौ अगोचरौ पराक्रमौ वीर्ये ययो तथाभूतौ दुरतिक्रम-
शामर्थ्यावित्यर्थः प्राक्रमेताम् आरब्धवन्तौ । एतौ रामलक्ष्मणौ ।

(ब) तदङ्गेति तस्य अङ्गेभ्य गलितानां निन्दितानां राधरधाराणां
सेकेन पातेनेति यावत् खननक्षमायां खननयोग्यायाम् आर्द्रत्वादिति
भावः । काननक्षमायां वनभूमौ राक्षसशवोचितं राक्षसस्य रुतदेह-
सदृशं विकटं दृष्टुम् । अवट गच्छम् ।

तत्क्षणेव क्षणदाचरो भऽपि सञ्ज्ञातप्रत्यभिन्नं (म) सन्
रामं व्यजिज्ञपत् आत्मनो गन्धर्वकुलसम्भवं रम्भापरिरम्भं (य)
तच्छ्रवणकुपितवैश्रवणदत्तरक्षोरूपिणीं शापव्यापदं तस्या-
स्तथाविधमवसानञ्च (र) ।

रक्षोबध. प्रकृत इत्यमेव शंसेत्
स्वर्गाय गायकपदं गर्भितो विराधः ।
नागालयाय वपुरस्य वदेद्वितीव
श्वभ्रै तद्विपदिषुप्रहत स राम' ॥ ६॥

(भ) क्षणदाचर निशाचरः ।

(म) सञ्ज्ञातप्रत्यभिन्नं ससङ्गुतपूर्वस्कार इत्यर्थः ।

(य) रम्भा नाम काचित् सुरसुन्दरी तस्याः परिरम्भ. आलि-
ङ्गनं बलादिति भावः ।

(र) तच्छ्रवणेति ब्रह्म रम्भापरिरम्भस्य आशयेन कुपितः यः
वैश्रवण कुवेरं रम्भाश्चशुर इति भावः तेन दत्ता रक्षोरूपिणीं
राक्षसाकृतिं शापव्यापदम् अभिमन्यावरुपाभापदम् । तस्या. व्यापद
तथाविधं रामलक्ष्मणकृतनिग्रहं इति भावः अवसानं विसृक्तप्राय-
मिति भावः । यदा रामलक्ष्मणौ ते बाहुच्छेदकपनिग्रहं करि-
ष्यत तदा त्वं स्वां प्रकृतिमाप्स्यसीति वैश्रवणप्रसादवार्तामिति
भावः ।

रक्ष इति । अयमेव विराधः रक्षोबधः राजसबधः प्रकृतः
धारख्यं रासेणेति शेष इति स्वर्गाय स्वर्गवासिजनाय शंसेत् कथयेत्
इतीवेत्युच्चार्यं गायकपदं गन्धर्वपदधीं गर्भितः नीतः । तथा
अस्य विराधस्य वपुः शरीरं नागालयाय पातालवासिजनाय वदेत्
रक्षोबध. प्रकृत इतीति शेषः इतीव इत्यस्मात् कारणादिव स रामः

तदनु नाकलीकभजनाय पुरुहतेन (ल) सैमाहृतस्य
भगवतः शरभङ्गस्याश्रमपदं रघुपतिरभजत । तत्र,

दशशतनयनेऽपि वीक्ष्यमाणे

दशरथपुत्रसिषेविषैव जाता ।

मनसिजशरभङ्गकारिवृत्ते-

मनसि मुनेः शरभङ्गनामभाजः । ७॥

स मुनिराश्रमस्य काकुत्स्थमातिथ्येन समाराध्य तत्-
सान्निध्याच्छुद्धां (व) मन्त्रपूतामाहृतिमिव आत्मनस्तनुं
तनूनपाति (श) पातयित्वा शाश्वतं (घ) पद समाश्रि-
तवान् । ततः सुतीक्ष्णस्य तपसः (स) सुतीक्ष्णस्य तस्य

इष्टुषा बाधेन प्रहृत पिङ्ग तत् षण् शब्दे गत्ते अक्षिपत् निखा-
तवानित्यर्थः । यसन्ततिलक एतन्म ॥६॥

(ल) नाकलीकभजनाय स्वर्गप्राप्तये । पुरुहतेन इन्द्रेण ।

दशेति । दशशतनयने सप्तस्राचे इन्द्रे इत्यर्थः वीक्ष्यमाणे
साक्षात् क्रियमाणेऽपि मनसिजस्य कामस्य शराणां भङ्गकारिणी
वृत्तिर्व्यवहारः यस्य तथाभूतस्य जितेन्द्रियस्येति भावः, शरभङ्ग
इति नाम भजते इति तथोक्तस्य मुनेः मनसि दशरथपुत्रस्य रामस्य
सिषेविषा सेवनेच्छा जातैव । तपःसिद्धौऽपि शरभङ्गवृत्तिः राम
परिचरितुं बलमकरोदिति भावः । शुष्पितायाएतन्म ॥७॥

(व) सान्निध्यात् सन्निधानात् । शुद्धा पूताम् ।

(श) तनूनपाति तनू शरीरं न पातयति जाठररूपेण धारय-
तीति तनूनपात् अग्निं तस्मिन् ।

(घ) शाश्वतं चिरन्तरं अक्षयं स्वर्गमिति वाच्यम् ।

(स) सुतीक्ष्णस्य अतिकठोरस्य तपस इति सम्बन्धविवक्षया करणे
शब्दी । सुतीक्ष्णेन तपसेत्यर्थः ।

निदेशाद्दृशात्तस्मादुच्चालितः (ह) सलिलनिधिपानसम्भावितजीवनाभावशङ्कया शरणाश्रयणाय लम्बमाननीलाम्बु-
टकुटुम्बसन्देहावहेन नानानोकृहनिवहेन पिहितभोग(क्ष)मगस्त्याश्रममाससाद् । अकथयच्च मैथिलीम् ।

तस्येदमाश्रमपदं सरसीरुहाक्षि ।
संख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्य ।
भर्ता समस्तसरितां कुपितस्य यस्य
हृत्पारविन्दमकरन्ददशामवाप ॥८॥
इह समदगजेन्द्रन्यस्तहस्तातिभारत्
पथि विनमित्तशास्त्रः प्रलकीहक्ष एषः ।

(ह) उच्चालितः प्रस्थितः ।

(क्ष) सलिलेति सलिलनिधेः समुद्रस्य पानेन सम्भावितस्य क्लृप्तमितस्य जीवनाभावस्य प्राणापायस्य शङ्कया विना ललपानं कथं प्राणधारणमिति भावः । शरणाश्रयणाय परित्यागलाभाय लम्बमानाः मे नीलाम्बुदाना नीलमेघाना कुटुम्बाः परिवाराः तेषासन्देहं अममिति यावत् आवहति जनयतीति तथोक्तेन । नानानोकृहनिवहेन बहुविधदृष्टमङ्गातेन । पिहितभोगम् व्यहतपरिसरम् ।

तस्येति । हे सरसीरुहाक्षि । कमहनयने ! संख्याविहीनस्य असीम्न इत्यर्थः महिम्नः प्रभावस्य एकम् अद्वितीय निकेतनं निबलयः तथाभूतस्य तस्य अगस्त्यस्य इदम् आश्रमपदं तपोवननिबलयः । समस्तसरितां भर्ता सर्वनदीपतिरित्यर्थः कुपितस्य यस्य अगस्त्यस्य इह एव अरविन्दं पद्म तस्य दशाम् अवस्थाम् अवाप प्राप । वसन्तिबक इत्तम् ॥८॥

इहेति । इह आश्रमे पथि समदाः मदस्ताविश्वः ये गजेन्द्राः

अभिनयति निकामं सङ्गतीच्छायहानि-
 मुनिवरकरपाताङ्गुनिविन्ध्याद्रिमुद्राम् ॥९॥
 अस्मिन् महापथधिया वदनं विगाह्य
 निर्गन्तुमक्षमतया जठरे लुठङ्गिः ।
 वन्यैर्गजैरजगराः पिशिताशनेभ्यो
 वातापिदानवदशामुपदेशयन्ति ॥१०॥

तैः न्यस्तानाम् उत्तमिप्रानाम् आकर्षणार्थमिति भावः च्छानां
 शुण्डानाम् अतिभारात् विनमिता शाखा यस्य तादृशः अतएव
 सङ्गता सम्भूतेति यावत् उच्छ्रायस्य यौत्स्यस्य हानिः नाशः यस्य
 तथोक्तः एषः सङ्गतीच्छ्रः मुनिवरस्य अगस्त्यस्य करपातवत् करार्प-
 ण्यात् भुग्नस्य विनतस्य विन्ध्याद्रेः मुद्राम् आकृति निकामं सम्यक्
 यथा तथा अभिनयति अनुकरोतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । साङ्घिनी-
 दृत्तम् ॥९॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् आश्रमे अजगराः महासर्पविशेषाः महा-
 पथधिया महाङ्गु पन्था अयमिति बुद्ध्या वदनम् अजगराणामिति
 भावः विगाह्य पविश्य निर्गन्तुं वह्निर्गन्तुम् अक्षमतया जठरे अज-
 गराणामिति भावः लुठङ्गिः च्छङ्गिः वन्यैः गजैः करणभूतैः
 पिशिताशनेभ्यः राक्षसेभ्यः वातापिदानवस्य दशाम् अवस्थाम् उप-
 देशयन्ति ज्ञापयन्ति । वातापिदानव दानव एवम् अगस्त्यमुनेजठरे
 लुठितः सन् पञ्चत्वं प्राप्तेति अक्षयन्तीति भावः । पुरा इत्थल-
 वातापी नाम दानवो वनं विचरन्तो मुनीन् ब्राह्मणाश्च भोजनाय
 निमन्त्र्य गृहभानोतबन्तौ । ततः च्छेष्टः इत्थलः कनिष्ठं वातापिं
 मेघरूपिणं कृत्वा निहृत्य तन्वासेन अश्यागत मुनि ब्राह्मणं वा
 भोजयामास । अथ मुक्तवति तस्मिन् जाताकसतया निद्रामाविष्टे
 दानवेनाग्नेन आतापे । निष्कमच्छेत्युक्त एव स आतापिः भक्षयितु-
 म् अक्षय उदरं विदार्य निरगच्छत् । ततश्च तावभौ तस्य मुनेर्ब्राह्मणस्य

तत्र,

चुलकगतसमुद्रास्वाद्ने कुम्भयोने-
रितरकरनिरस्ता मच्चिकोत्साररीत्या ।
गमनगतिविहीना ये घनाः पल्लवान्ते
विपिनमहिषवेधैः केवलं ते बलन्ते ॥११॥

एवं विपिनविलोकनविस्मितमतिस्तदुटजनिकट(क)०
मासाय रामः शिथैः प्रवेशितः सकललोकवन्द्यमानचर-
णारविन्दमरविन्दभवमिव (ख) वृन्दारकवृन्दैः (ग) परिवृतं

वा मासेन द्वात्त चक्रतः । कदाचित् अगस्त्यं सुनिं निमन्त्र्य
तथैव आतापिमासं भोजयामास । तस्मिन् महासुनौ निद्रिते स
इत्स्वलः तथैव भो आतापे ! निष्कमस्त्रेत्युक्तवान् । परं तस्य सुनेः
घोरेण जठरानलेन स वातापिभस्त्रसात् कतः न पुनर्निरगच्छत् ।
ततः क्रुद्धमभिधावन्तं तमिस्वलं स सुनिभस्त्रसात्करोदिति पुराण-
वाचां । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥१०॥

चुलकेति । चुलकगतस्य नयूपस्थितस्य ससुद्रस्य आस्वाद्ने
पाने तत्काले इत्यर्थः काबाधिकरणे सप्तमी । ये घनाः मेघाः
कुम्भयोनेः अगस्त्यस्य मच्चिकायाम् अन्नमतानामिति भावः उत्सारस्य
ताडनस्य रीत्या प्रकारेण इतरेण वामेनेति भावः करेण निरस्ताः
निष्पिन्नाः अतएव गगने वा गतः तत्रा विहीना विरहिताः
हस्तप्रहारवपीडय्या असाभर्थ्यादिति भावः । ते केवलं पल्लवान्ते
कुट्टजबायवमध्ये विपिनमहिषवेधैः वनमहिषाकारैः बलन्ते सङ्ग-
रन्ति । माच्चिकोत्तम् ॥११॥

(क) तदुटजनिकटं तस्य सुनेः कुटीरघनीपम् ।

(ख) अरविन्दभवमिव पद्मबोनिमिव ।

(ग) वृन्दारकवृन्दैः देवगणैः ।

कोपहृद्धारनिरहृद्धाराय (घ) नहुषाय भुजङ्गभावदूषिता-
य(ङ) दत्तभुजङ्गमाय(च)मतिनिरोधकल्पवैपुल्ययो(छ)दुर्-
वगाहमहावनयो(ज)विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोगाधतागाधता-
तस्करकरोदर(झ)मुदरजातजातवेदोजितवातापिदानवाव-
लेपं (ञ) लोपासुद्रावक्त्रभं(ट) सकलसरिहृत्तभनिःशेषीकर-
णवाडव (ठ) ब्राह्मणश्रेष्ठमपास्तसमस्ताश(ड)मप्युगतदत्ति-

(घ) कोपेति कोपेन यः हृद्धारः तेन निरहृद्धाराय दूर्णित-
दर्पाय ।

(ङ) भुजङ्गभावेन बाम्भ्याष्टत्या दूषिताय सञ्जातापरावाय ।

(च) दत्तभुजङ्गमाय दत्ता भुजङ्ग सपुत्र माया येन तादृश, भू भ-
ङ्गसाल्क्षेण पदान्मघोन. प्राभ्र शयद्द वो नहुष प्रसत्तामात रघुवशे
कानिदासः ।

(छ) अतीति अति अत्यन्तः निरोधकल्पः गगनमार्गसंरोधन-
व्यापारः वैपुल्य माहात्म्यञ्च ययो तथोक्तयोः ।

(ज) दुरवगाहेति दुरवगाह दुष्प्रवेश महत् वन काननं जलञ्च
ययोः तथाभूतयोः ।

(झ) गाधता लिङ्गा सूर्यगतिरोधलाभेति यावत् अगाधता
अतन्मस्यता तयोः तस्करौ चौरौ करोदरे हृत्तजठरे यस्य तादृश
हृत्तस्यर्शन नमितविश्यावल्भम् उदरेण पीतसमुद्रमिति भावः ।

(ञ) उदरेति उदरजातेन जाठरेण जातवेदसा अग्निना जितः
वातापिदानवस्य अवलेपः गर्वः येन तथोक्तम् ।

(ट) लोपासुद्रावक्त्रभ लोपासुद्रापतिम् ।

(ठ) सकलेति सकलस्य समस्य सरिहृत्तभस्य निःशेषीकरणे
शेषणे वाडवः शडवानलः तम् ।

(ड) अपास्तेति अपास्त्रा लज्जा समस्ता व्याशा येन तथोक्तम् ।

शाशं (ठ) हृषीकतानजन्मान(ण)मपि कुम्भजन्मानं भगवन्त-
भगस्त्वमपश्यत् ।

प्रभामिवाकीर्णं तमसां निहन्तीं
ब्राह्मीं दधानं नियमेन लक्ष्मीम् ।
तपोनिधिं शौर्यनिधिः प्रपन्नः

स्वनाम सङ्कीर्त्यं ननाम रामः ॥१२॥

ततः परमहर्षेण महर्षिणा प्रणीताभि(त)राशीभिः
सह सुरशासनं शरासनं (थ) सरसिजासनास्त श्रीला-
मण (द) तूणीरयुग्मं रुक्ममयकोश (ध) खड्गञ्च प्रगृह्य तद्वा-
ञ्जया गोदावरीतटप्रकटितां (न) पञ्चवटीमसेवत । तत्र
विस्तृतपञ्चदन्धमप्यप्रतिदन्धशौर्यं शौर्यावस्थाप्रत्ययाय कृता-

(ठ) उपगता आश्रिता दक्षिणाशा दक्षिणा टिक्त्वेन तथोक्तम् ।

(ण) हृषीकतानम् एकाग्रं जन्म यस्य तथाभूतं
धर्मैकनिष्ठमित्यर्थः ।

प्रभामिति । शौर्यनिधिः शौर्यैकाग्र्यः रामः तमसा तिमि-
राणाम् अज्ञानानाञ्च निहन्तीं नाशयित्रीम् आकीर्णं सौरी प्रभामिव
ब्राह्मीं लक्ष्मीं ब्राह्मं तेज इत्यर्थः । नियमेन सातत्येन दधानं तपो-
निधिम् अगस्त्यं प्रपन्नः प्राप्तः सन् स्वनाम निजनामधेय सङ्कीर्त्यं
ननाम ववन्दे । उपजातिवृत्तम् । उपमाञ्चद्वारः ॥१२॥

(त) प्रणीताभिः कृताभिः ।

(थ) सुरशासनं सुरनामकदेवविनाशनं शरासनं धनुः ।

(द) सरसिजासनाञ्चं ब्रह्मास्त्रम् । श्रीलामणम् ऐन्द्रम् ।

(ध) रुक्ममयकोशं स्वर्यमय खड्गपिधानमित्यर्थः ।

(न) गोदावरीतटे प्रकटिता प्रकाशं गता ताम् ।

धरोक्ष(प)मिव ताक्ष्यं महामहीध्रकल्पं गृध्रराज(फ)म-
द्राक्षीत् ।

पानेन हीनजलमध्विमपास्य नून
मैनाक एष मुनिमाश्रयतीति जाताम् ।
शङ्कामिमा रघुपतेः कथितात्मवश-
स्वत्तातमितमहमित्यहरञ्जटायुः ॥१३॥

रामस्तु दशरथमिव तं पश्यन् काश्यपकुलसम्भूतं
सम्पातेरनुजम् (ब) अनुचरचितपर्णशालः (भ) पञ्चवद्व्यं

(प) अप्रतिद्वन्द्वम् अप्रतिबलं शौर्यं यस्य तथाभूतम् । शौर्या-
वस्थायाः प्रत्ययाय विश्वासाय । कृतापरोक्ष कृतसाक्षात्कारम् ।

(फ) ताक्ष्यं गरुडम् । महामहीध्रकल्प महापर्वतनिभं
गृध्रराजं जटायुषमिति यावत् ।

पानेनेति । जटायुः कथितः वर्णितः आत्मनः वशः येन
तथाभूतः सन् तव तातस्य पितृर्दशरथस्य मित्तं सखाहम् इति
उक्तेति शेषः पानेन गरुडूपकरणेन हीनजलं शुष्कजलम् अध्विम्
ससृद्रम् अपास्य लज्जा एषः मैनाकः तदाख्यः पर्वतः मुनिम्
अगस्त्य पीताम्बुमिति भावः आश्रयति नूनं निश्चितम् उत्प्रेक्षे
वा इति जाताम् इमा रघुपतेः शङ्काम् अहरत् अपनीतवान् ।
वसन्ततिष्ठक वृत्तम् ॥१३॥

(ब) काश्यपकुलसम्भूतं काश्यपस्य इदं काश्यप तत् कुलं काश्यप-
कुलं तस्मात् सम्भूतं काश्यपात् विनताया जातो गरुडः तत्सुत-
मित्यर्थः । सम्पातेः तदाख्यस्य गरुडप्रथमपुत्रस्य अनुज कनिष्ठम् ।

(भ) अनुजेति अनुजेन लक्ष्मणेन रचिता निर्मिता पर्ण-
शाला पत्रकुटीरं यस्य तथाभूतः ।

कश्चिक्कालं गमयामास । अथ कदाचिदुपचीयमानमनो-
भववैभवः (म) पाककपिशकलममञ्जुमञ्जरीपुञ्जपिञ्जरी-
भूतकेदारप्रपञ्चः (य) पञ्चबाणप्रयाणोचितवीरपाणवत्पत्र-
पुटपातदृश्यावश्यायविन्दुसन्दोहस्यन्द्रातपे (र) निरानन्दतां
चन्दनानुलेपने निर्लीलुपतां (ल) चन्द्रशालायां (व) निरा-
शतां चन्द्रकान्तस्थले निरास्थतां वातायनसेवने निरुत्-
सुकता (श) वापीकूपोपकण्ठे निरुत्कण्ठतां वासरावसाने
निरादरतां (ष) वारिविहारे (स) निराकाङ्क्षतामुत्पन्नमा-

(म) उपचीयमानेति उपचीयमानं वर्द्धमानं मनोभवस्य कामस्य
वैभवं प्रभावः यत्र तथोक्तः ।

(य) पाकेति पाकेन परिषत्त्वा कपियैः पिङ्गुवैः कलमाना
धान्याना मञ्जुभिः मनोज्ञैः मञ्जरीपुञ्जैः वङ्गरीनिचयैः पिञ्जरी-
भूता. केदारप्रपञ्चाः क्षेत्रनिचयाः यत्र तादृशः ।

(र) पञ्चबाण्येति पञ्चबाणस्य कामस्य प्रबाणं युद्धयात्मायाम्
उचितम् उपयुक्तं यत् वीरपाणं तद्वत् पत्रपुटाभ्येव पात्राणि तेषु
दृश्याः व्यवश्यायविन्दुनां विशिरकषाना सन्दोहः समूहः यत्र तथा-
विधः । चन्द्रातपे ज्योत्स्नायाम् ।

(ल) निर्लीलुपतां लोभरार्हित्यम् ।

(व) चन्द्रशालायां उपरितलन्दहे, चन्द्रशाला शिरोमूह-
मित्यमरः ।

(श) निरास्थताम् आस्था यत्रः तद्ग्राहित्यं तत्र शैत्यत्वादिति
भावः । वातायनसेवने गवाक्षवायुसेवायां निरुत्सुकताम् श्योत्सुक्य-
रार्हित्यम् ।

(स) वासरावसाने रजन्यागने निरादरताम् आदरशून्यत्वं
शीतार्तिशयादिति भावः ।

(ष) वारिविहारे जलक्रीडायाम् ॥

लायामुपेक्षतामुपवनभजनेऽप्युद्विग्नतां (ह) जनानां जन
 यन् गम्भीराभोगगर्भगृहस्य (क्ष) च घनेष्टिकारचितभित्ति-
 श्चत्तिरस्करिणीपटलस्य (क) च शशोदरलोमशृदुकम्ब-
 लस्य (ख) च कालागरुधूमस्य च काश्मीराङ्गरागस्य (ग) च
 निर्धूमाङ्गारभरितहसन्तिकायन्त्रस्य (घ) च सुभगङ्गरः
 करेणुकरनिकरवर्त्मकणायमानतुषारधूलिधूपरवासरः (ङ)
 सरसीरुहवनदावपावकस्तुहिनव्रणितलासिकाधरदूरीकृतव-
 श्रक्त्यः (च) प्रक्षीणतारुण्यपण्याङ्गनाङ्गवत्प्रयातसौ-

(ह) उतपलमाहायाम् उपेक्षताम् अनादरम् । उपवनभजने
 उद्यानविहारे उद्विग्नता क्लिष्टत्वम् ।

(क्ष) गम्भीरेति गम्भीरः व युद्धप्रवेश इति यावत् आभोगः
 विस्तारः यस्य तादृशं यत् गर्भगृहं गृहोभ्यन्तरं तस्य ।

(क) घनेति घनाभिः निर्वह्नाभिरष्टिकाभिः रजिताया निर्मित-
 तायां भित्तौ कुक्ष्ये चक्रणं चिक्रणं यत् तिरस्करिणीपटलं जवनिका-
 यञ्चयः तस्य ।

(ख) शशेति शशः श्वभविशषस्य उदरलोमवत् शृद्ध कोमलं यत्
 कम्बलं तस्य ।

(ग) काश्मीराङ्गरागस्य कुङ्कुमवलेपनस्य ।

(घ) निर्धूमेति निर्धूमैर्धूमैः शूयैः अङ्गारैः भरितस्य पूरितस्य
 हसन्तिकायन्त्रस्य अग्निभाजनस्य प्रस्य ।

(ङ) करेण्विति करेणूनां करणकर एव वर्त्मकणायमानतुषार-
 यमाना ये तुषारा एव धूलय ताभ्यं धूपरः वासरः दिवसः यत्
 तद्ये च ।

(च) सरसीरुहेति सरः रुहवनस्य पद्मवनस्य दावपावकः
 दावाग्निः । तुहिनोति तादृशं तादृशेन व्रणितेन क्षतेन लासिकाया

भास्यप्रपासविवेशस्तालवृन्तविशान्त्रिकरः (छ) कामिनौ-
स्तनभरगिरिदुर्गसीम्नि निर्भयनिलीननिदाघभावो दिवा-
भीतव्रात(ज)स्याप्यनतिभयङ्करदिवाकर(झ)चकोरनिकर(ञ)-
स्याप्यनतिचेमङ्करनिशाकरः (ट) कादम्बकदम्बस्याप्यनति-
प्रीतिकरकमलाकरः (ठ) करयुगलतस्त्रस्त्रिकावन्धनतया
नीहारास्तकशङ्कया हृदयकलमिव गोपायन्त(ड)मशान्त-

भक्तकीनाम् अक्षरेण दूरीकृतं त्वक्त वशकल्प रेणुवादनकार्ये यस्मिन्
तथाभूतः ।

(छ) प्रचीष्येति प्रकषेण क्षयं गतं तादृशं यौवनं यासा तथा-
भूता याः पश्याङ्गना वेश्याः तासाम् अकृत्वत् प्रवातं सौभाग्यम्
व्यादरो यस्य तादृशः प्रपासविवेशः पानीयथासायतनं यत् तथोक्तः ।
तालवृन्तेति तालवृन्ताना विशान्त्रिकरः व्यवहाररहित इति यावत् ।

(ज) कामिनोति कामिनोना स्तनभर एव गिरिदुर्गं तस्मै सीम्नि
सीमाया निर्भयं यथा तथा निलीनः स्थितः निदाघभावः चम्पुभायः
यत् तादृशः । दिवाभीताना मेचकाना व्रातस्य समूहस्य ।

(झ) अनतिभयङ्करः दिवाकरः सूर्यः यत् तथोक्तः तीक्ष्णता-
दाहिलादिति भावः ।

(ञ) चकोरनिकरस्य चकोरास्त्रपक्षिणः ।

(ट) अनतिचेमङ्करः नातिसुखदः निशाकरचन्द्रः यत् तथाभूतः ।

(ठ) कादम्बकदम्बस्य कलहंसदम्बस्य अनतिप्रीतिकरः नाति-
सुखदः कमलाकर सरोवर यस्मिन् तथोक्तः ।

(ड) करेति करयुगेन हस्तयुगलेन कृतं स्त्रिकावन्धनं माङ्ग-
लिकवन्धनविशेषः यस्य तस्य भावः तत्ता तथा, नीहार एव अन्तकः
सृत्युः तस्मात् शङ्कया, हृदयकलं हृदययन्त गोपायन्तमिव रक्षणमिव
शीतलायात् हस्ताभ्यां इतद्वद्वयस्य स्वस्वमिति भावः ।

दन्तवीणाव्यापारवेपमानाधरपुटतया शीतिकापिशाचि-
कानिर्हरणाय (ठ) निपुण मन्त्रजपमिव कुर्वन्तमविरलपुल-
कपालीकम्बलितकलेवरतया सकरणविधिवितीर्णरोम-
कम्बलकृताङ्गरत्न(ण)मिव भिक्षामटन्त दुर्गतवर्गं नि-
र्घृणा (त) कदाचिदपि कमला (थ) नालोकयतीति तस्यै
सास्रय इव (द) तदीयावासतामरसकोशं (ध) नाशयन्नग-
जमतङ्गजकरपुष्करोत्थितशोकरनिकराकारै(न)रतिपरुषस्त्र-

(ठ) अत्रान्तेति अत्रान्तः अन्तरत दन्तवीणायाः दशनरूपवीणा-
यन्त्रस्य व्यापारेण सञ्चालनेन वेपमान कम्पमानम् अधरपुट यस्य
तत्तया, शीतिका शीतमेव पिशाचिका दुष्टदेवयोनिविशेषः तस्याः
निर्हरणाय निराकरणाय ।

(ण) अविरलेति अविरलाभिः घनाभिः पुलकपालीभि रोमाञ्च-
मञ्जुयैः कम्बलितम् आहत कलेवर यस्य तत्तया, सकरणेन सदयन
विधिना दैवेन वितीर्णैः दत्तैः रोमकम्बलै लोमरूपै, कम्बलैः कृता
अङ्गरत्ना शरीरस्य त्वाण्य शोतादिति भावः येन तम् ।

(त) निर्घृणा निर्दया ।

(थ) कमला लक्ष्मीः ।

(द) तस्यै कमलायै । सास्रय इव सद्वेष इव ।

(ध) तदीयः कमलासम्बन्धी आवासः आश्रयः यस्तामरसकोशः
षट्पदसङ्घ' तम् ।

(न) मज्जेति नगजाना परितोयाना सतङ्गजाना हस्तिना
करा हस्ता एव पुष्करा शुण्डादण्डाः तेषु उल्लिखिताना शोकरनिकरा-
आभिव आकारो येषां तैः ।

रशरजाततापप्रतप्तगगनाङ्गनाङ्गस्त्रवत्-स्त्रेद्विन्दुसदृचै(प)र-
क्षीणमहिमहिमप्रसारै(फ)रध्वगन्त.करणानि सीमन्त-
यन् (ब) हेमन्तसमयः समुदजृम्भत ।

यत्र कान्ता न पश्यन्ति क्लान्ता विरहवर्जिता ।

निशावसानवेलाञ्च वेलाञ्च व्यसनाम्बुधेः ॥१४॥

तत्र (भ) पर्याशालामध्यमध्यासीनं (म) लक्ष्मणाग्रज-
मुपससर्पं शूर्पणखा ।

(प) अतिप्ररूपेति अतिप्ररूपेण अतिदारुणेन अरशरेण कामश-
रेण जानेन तापेन उष्णता प्रतप्तायाः सन्तप्तायाः गगनाङ्गनावाः
आकाशनार्थाः अङ्गोभ्यः स्त्रवन्तः निःसरन्तः ये स्त्रेद्विन्दुवः घर्भकणाः
तत्सदृचै. तद्विभैः ।

(फ) अक्षीयेति अक्षीयः प्रष्टु इति यावत् सहिषा येषां
तथाभूताः ये हिमप्रसारः तैः ।

(ब) अध्वगन्तःकरणानि पथिकमनादि सीमन्तवन् विदारयन्
व्यथयन्ति यावत् । समुदजृम्भत आविरभूत् ।

यत्रेति । यत्र यस्मिन् काले विरहवर्जिता विच्छेदान्तेन क्लान्ता
व्यथिताः क्लान्ताः नार्थः निशावसानवेला प्रातःकालञ्च व्यसनाम्बुधेः
दुःखसमुद्रस्य वेलाञ्च समय तदञ्च न पश्यन्ति न विचारयन्तीति यावत्
अभिचारस्य समयासमययोरनिगम्यस्य विपत्सम्पदोश्च, विचार न
कुर्वन्तीति भावः । अनुष्टुप्छन्दम् ॥१४॥

(भ) तत्र समये ।

(म) अध्यासीनस्य अघ्नितिष्ठन्तम् ।

तस्मिन्नुज्जृम्भितोष्णस्तनतटदयिताहीनसंहारकाले

काले प्रालेयधाराकवचितगैनामोर्गदिकचक्रबाले ।

कामान्वा राक्षसी सा पतिमतिमतनीभैथित्रीप्राणनाथे

लाक्ष्मीलीलारविन्दे नवपिणितधियन्तन्वती श्ये निर्वेव ॥१५॥

ततस्तेन ज्ञानकीजानि(य)रिति जानीच्छि जनमसुं
ममानुजमतिमनुजबल(र)मबलावियुक्तं युक्तमाश्रयितुं
तवेति रामेण प्रत्याख्याता (ल) सौमित्रिसुपेत्य यथामनी-
षित(व)मभाषत । तेनापि भद्रे । तस्यार्थस्य दासोऽहं
दासभार्यापदमनार्थ्यमार्यायाः (श) कुलसम्भूतायास्तस्मा-

तस्मिन्निति । उज्जृम्भितं प्रकटितम् उष्ण स्तनतट यस्या
तथाभूता या दयिता कान्ता तथा ज्ञानस्य जनस्य विरहिण्य एत
यावत् संहार कलयति साधयतीति तस्मिन्, प्रालेयधाराभि-
च्छिमसम्पातेः कवचितं पूरित गगनाभोग, दिक्चक्रबाल टिप्पणञ्च
यस्मिन् तथोक्ते तस्मिन् काले सा कामान्वा राक्षसी लक्ष्मीलीलार-
विन्दे कमलाया विद्यासरसिजे नवपिणितधिय नूतनसंसर्गादि
कुर्वती श्ये निर्वेव श्येनपञ्चिणीव भैथित्रीप्राणनाथे रामे पतिमति
पतिवृद्धिम् अतनोत् कृतवती । उपमालङ्कारः । स्रग्धराहृतं, अश्र-
याना लनेण त्रिंसुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥१५॥

(व) जानकीजानिः ज्ञानकी जाया यस्य तथोक्तः ।

(र) अनुजं कनिष्ठम् । अतिमनुजबलम् अतिक्रान्तमनुज्यतेजसम् ।

(ल) प्रत्याख्याता निराकृता ।

(व) यथामनीषितं यथाकामम् ।

(श) दासभार्यापद दासीपदमिति यावत् अन्वार्थम् अयोग्यम् ।

ख्याया, माननीयायाः भवत्या इति शेषः ।

तमेव भजेथाः । किञ्च, क्रूरसत्वभयानककाननसञ्चारा
चतुरां (घ) विहाय वैदेहीं तत्रभवती(स)मेवासी परिगह्नी-
भ्यतोति लक्ष्मणेनाभिहिता विहितं (ह) हितमिति तदीयं
दत्तममनुत (च) ।

दशरथात्मजयुग्मनिरीक्षण-

क्षणसमाकुलबुद्धिरियं दधौ ।

उभयकूलसमुत्थितशाहल-

भ्रमगतागतखिन्नगवीदशाम् ॥१६॥

वृषस्यन्ती वृषस्वन्धं राघवं रावणानुजा ।

भूयः शूर्पणखा भेजे शूर्पकारातिवदधिता ॥१७॥

(घ) क्रूरोत क्रूरैर्निष्ठुरैः सत्वैः प्राण्भिर्भ. भयानके भोषणो
कानने य सञ्चारः अमण स्थितिर्वा तत्र अचतुराम् अपटीवसीम् ।

(स) तत्रभवतीं नान्या भवतीम् ।

(ह) विहितं कृतम् अभिहितं वा ।

(च) अमनुत बुबुधे ।

दशरथेति । दशरथस्य आत्मजयुग्मस्य राकलक्ष्मणवोरित्त्वर्थः
निरीक्षणे अलोकने क्षणेन समाकुला सम्मोहिता बुद्धिर्बद्धाः
तथाभूता इय शूर्पणखा उभयोः कूलयोः समुत्थितस्य सञ्जातस्य
शाहलस्य नवदण्डपूर्णदेशस्य अन्तर्गतगतामताभ्यां आतायाताभ्यां खिन्ना
क्लान्ता वा मवी तस्या. दशाम् अवस्था दधौ प्राप । अत्रान्यस्य धर्मं
कथयन्त्यो वदन्त्विति तथाविधधेनोरवस्थामिव अवस्थां दधाविति
विश्वप्रतिश्विप्रतीतेर्निर्दर्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन्
वस्तुसम्बन्धोऽसम्बन्धवन् वापि कुलचित् । यत्र विश्वाहुविश्वत्व बोधयेत्
सा निर्दर्शनेति । द्रुतविश्वमितं वृत्तम् ॥१६॥

वृषस्यन्तीति । वृषस्यन्ती काशकी रावणानुजा शूर्पणखा शूर्प-

तदनु जनकदुहितुरनितरयुवतियोग्य' (क) भाग्यं
रामस्य रामणीयकं निरूप्य (ख) पुनरेवमचिन्तयत् ।

लावण्याम्बुनिधेरमुथ दयितामेनामिवैन जन
कस्मान्नासृजदस्मदन्वयगुरोरुत्पत्तिभूः पद्मभूः ।
आस्तामैतदरण्यवासरसिके ह्य कष्टमस्मिन् जने
कान्तिं काननचन्द्रिकासमदशां किं निर्ममे निर्ममे ॥१८॥
सीतामाहर्तुकामामसुलभविषयप्रार्थनोद्दामकामां
सौमित्रिः शस्त्रपाणिर्दंशमुखभयिनीं तामनार्थ्यां निवार्यम् ।

कारेण कामेन अतिबाधिता अतिपीडिता सती भूयः पुनः उपस्कन्धः
उपस्थेव स्तम्भौ यस्मि तादृशं राक्षसं रामं भेजे प्राप । अतुष्टुवृष्टम्
॥१७॥

(क) जनकदुहितुः सीतायाः । अनितरयुवतियोग्यम् अपर-
कामिनोर्दुर्बलमिति यावत् ।

(ख) रामणीयकं सौन्दर्यं निरूप्य इहा ।

लावण्येति । अस्मदन्वयगुरोः अस्माकं कुलगुरोः प्रवक्ष्यस्य उत्-
पत्तिभूः जनकः पद्मभूः ब्रह्मा लावण्याम्बुनिधेः लावण्यसागरस्य
असृष्ट्यं रामस्येति भावः एना नारोमिव एनं जनं भाषित्वात्म-
निर्देशः । कान्ता कस्मात् न अस्मज्जत् न सृष्टवान् ? एतस्य
कान्ता अहं कथं न कृता विधातेति भावः । एतत् आस्तां तिरुत्त
एतस्य कान्ता मा न करोतु विधातेति भावः ह्य कष्टम् अरण्यवास-
रसिके वनवासप्रणयिनि निर्ममे भोगवासनारहिते अस्मिन् जने
काननस्य चन्द्रिकायाः समा दशा अवस्था यस्याः तादृशीम् अरण्य-
कान्दृकासवेत्यर्थः कान्तिं लावण्यं किं कथं निर्ममे सृष्टवान् इत्यवा-
प्तिमिति यावत् । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥१८॥

कामक्रोधाधिकानामहमहमिकया प्रेङ्गतामायतानां
तस्याः श्वासानिलानामकुरुत तरसा मार्गविस्तारकृत्यम् १६
ततस्तस्या निकृत्तकर्णनासिकायाः (ग) कनीयस्याः
परिभव वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च जनस्थानवर्ती समर-
मुखमुखरः (घ) खरस्रतुर्दंशसहस्रसख्यं (ङ) चतुर्दंशाध्यक्ष-
रचितं रक्षोबल (च) रामलक्ष्मणी जिष्टुः प्रेषयामास ।

सीतामिति । शस्त्रं पाणौ यस्य तथाभूत. अस्मिन् इत्यर्थः
सौमित्रि. अक्षयः सीताम् आहर्तुकामं रामसखायात् चोरवित्त-
कामाम् अक्षयस्य विषयस्य सुरतसुखस्येति भावः प्रार्थने उद्दामः
उत्कटः कामोऽभिवाचः यस्यास्तथाभूता ताम् अनार्थं दुष्टं दश-
सुखस्य रावणस्य भगिनीं निवार्य निषिध्य तरसा बलेन काम-
क्रोधाभ्याम् अधिकानाम् अहमहमिकया परस्परस्पर्द्धया प्रेङ्गता
निःसरताम् श्वावताना दीर्घांशा तस्याः शूर्पणखायाः श्वासानि-
लाना निःश्वासकृता मार्गविस्तारकृत्य वर्त्मविस्तारस्य कार्यं नासा-
च्छेदेनेति भावः । अकुरुत कतवान् । अग्धराष्टकम् ॥१६॥

(ग) निकृत्तेति निकृत्ता क्विप्ता कर्णौ नासिका च यस्यास्तयो-
क्तायाः ।

(घ) जनस्थानवर्ती जनस्थानं नाम दण्डकारण्यान्-पातिप्रदेश-
विशेषः तत्र स्थितः । समरसुखसुखरः समरसुखे सपानशिरसि
सुखरः अयगामी ।

(ङ) चतुर्दंशेति चतुर्दंशसहस्राणि संख्या यस्य तयोक्तम् ।

(च) चतुर्दंशेति चतुर्दंशभिरध्यक्षैः रचितम् । रक्षोबलं राक्षस-
सैन्यम् ।

अथ द्वाशरधिनिरीक्ष्य दिक्षु रक्षोणामुपसर्पन्तमपसर्पभू-
 तया (क) तथा शूर्पणखया निदर्शितसरणिमरणिमिव
 मन्थनात् प्राग्नाविष्कृततेजःप्रसरं (ज) सीतारक्षणे लक्ष्म-
 णमादिश्य यातुधानबध (झ) तथाविधमतनुत (ञ) । तपो-
 धननिधनकरकरनिकुरम्ब(ट)मिदं पक्षभाषणस्युहयालु
 तालुजाल(ठ)मिदं परदारनिरीक्षणनिरपत्नपनेत्रवृन्द(ड)मि-
 दमिति निश्चिततरशरशतशकलितनिश्चिन्नावयवानाह्वल्य

(क) उपसर्पन्तमापतन्तम् । अपसर्पभूतया चरभूतया, अपसर्प-
 सर, स्यश इत्यमरः ।

(ज) निदर्शितसरणिं प्रदर्शितघघम् । सरणिमिव अग्निसन्धन-
 काष्ठमिव मन्थनात् प्राक् पूर्वम् अनाविष्कृतः अपकटितः तेजसा
 प्रसर. यस्य तद्योक्तम् ।

(झ) यातुधानबधं राक्षसबधं, यातुधानः दुग्धजनो नैर्द्धतो
 यातुरक्षणी इत्यमरः ।

(ञ) अतनुत कृतवान् ।

(ट) तपोधनेति तपोधनानां कुनीना निधनकरं सङ्कारकमित्यर्थः
 करनिकुरम्बं इक्षुसमूहः ।

(ठ) पक्षेति पक्षभाषणे निष्कुरवाक्योक्तौ व्युहयालु तत्पर-
 मिति यावत् तालुजाल लक्षणया वदनवृन्दम् ।

(ड) परदारोति परदाराया परस्त्रीयां निरीक्षणे अपलोकने
 निरपत्नं निर्लेख्यं नेत्रवृन्दं नयनसमूहः ।

प्रत्युटज दशयद्भि(द)स्तपोधनाध्वशुद्धिं विदद्भुम् (ण) इति
 मृध्नराजनिदेशादिव (त) देशान्तरादापतद्भिः पतद्भिः (द)
 कङ्कप्राचीकप्रायेरनवकाश(द)मभूदाकाशम् । तत्र निक्षि-
 तशिरसि विक्षिरसि विश्वगन्धिना (ध) शरीरसुतवसास्रो-
 तसा प्रेत्यापि (न) क्रियमाणाश्मदूषणे (प) दूषणे वीष-

(द) निक्षितेति निक्षिततरेण अतिते जगोर शरणतेन शक्यं
 ताना स्वागृह्यताना निक्षिचराणां राजमानाभ्यं स्ववयवान् अद्भिः
 पतौकुरुपायोति शेष आहृत्य आहृत्य प्रत्युटज प्रतिकुटीर दश-
 यद्भि ।

(ण) तपोधनेति तपोधनानाम् अध्वनं पथं राजमाना स्त-
 श्वदूषितस्येति भावः शुद्धिं परिष्कृतिमिति यावत् तत्तन्नाममन्त्रे-
 नेति भावः विदद्भुम् कुरुत ।

(त) मृध्नराजेति मृध्नराजस्य जटायुषः निदेशादिव आदेशादिव ।

(द) पतद्भि पक्षिभि ।

(द) कङ्कप्राचीकप्राये कङ्कप्राचीकाख्यपक्षिवृद्धनेरित्यर्थः । अत-
 वकाश निरन्तरं पूर्णमिति यावत् ।

(ध) निक्षिप्तशिरसि विद्वमकके । विक्षिरसि तटाग्न्यराजसे ।
 विश्वगन्धिना आसगन्धवता, विश्व स्यादासगन्धि अदित्यमर ।

(न) शरीरेति शरीरात् श्रुताना निर्गोत्रताना वसाना हृन्मदना,
 हृन्मदस्तु वपा वसेत्यमरः । स्रोतसा प्रवाह्येण । प्रेत्यापि परस्य क
 गत्यापि ।

(प) क्रियमाणेति क्रियमाणम् आश्रमाणां ब्रह्मदद्यादना
 दूषणं तेन तथोक्ते ।

भीषणवीक्षणस्वरः (फ) स्वर. राघवमाहवायाह्वयत (व) ।
 तत्र विपश्चिद्भि(भ)रप्यनिश्चीयमानजयापजयमनिमिषै(म)-
 रप्यननुसन्धीयमानशरसन्धानमोक्ष(य)मभूदभूतपूर्वं इन्द्र-
 युद्धम् (र) । तत्र खरो गृहीतकोदण्ड(ल)स्वसक्तदनुभूय-
 माननमनोन्नमनायास. (व) समरसमापनचतुरश्चतुरानना-
 स्त्रसन्धानाहं दाशार्हशरासनं (श) ग्राहयितुकाम इव

(फ) रोषेति रोषेण भीषणं भयङ्करं यत् वीक्षणं दर्शनं तेन
 स्वर. उप. ।

(व) आह्वयस्य संज्ञायाम् । आह्वयत आह्वयतवान् ।

(भ) विपश्चिद्भिर्वाद्भिः, विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञ. सन् सुधी.
 कोविदो युध इत्यमर ।

(म) अनिश्चीयमानेति अनिश्चीयमानो अनिश्चीयमानो जया-
 पजयौ यत्र तथाभूतम् । अनिमिषैः निमेषरहितैः ।

(य) अनन्विति न अनुसन्धीयमानो न लक्ष्यमाख्यौ शराणां
 सन्धानमोक्षौ सयोगत्वागौ यत्र तथाभूतम् ।

(र) अभूतपूर्वं पूर्वसभूतम् । इन्द्रयुद्धम् अन्यसाहाय्यं विना
 द्वयोरेव वीरयोरेव परस्परयुद्धं तत् ।

(ल) गृहीतकोदण्ड गृहीतकार्मुकम् ।

(व) अनुभवमानेति अनुभवमान अवबुध्यमान. नमनोन्नमनयोः
 आयास यस्य तथोक्त ।

(श) समरेति शरस्य स्यामस्य समापने चतुर. निपुण सप्य-
 ऋजयःशुभ इति यावत् । चतुराननास्त्रसन्धानाहं ब्रह्मास्त्रसन्धान-
 योग्यम् । दाशार्हशरासनं नारायणकार्मुकम् ।

शामहस्तात् प्राक्तन (घ) चाप श्ररेरपजहार । सोऽपि
कोपपावकपावकिताननः कुम्भसम्भवदत्त (स) धनुराधत्त ।

खरपरुषि श्ररासने गृहीते

खरकिरणान्वयशेखरेण तेन ।

खररघुवरयो. रण समाप्तं

खरनखरायुधयोरिव क्षणेन ॥२०॥

खरबधपरिशुद्धे दण्डकारण्यभागे

मुनिभिरभिहितानामाशिषा तादृशीनाम् ।

स्वयमचरमपात्र स्वैर्गुणैर्मन्थराभूत्

तदनु मनुकुलेन्दुः सानुजः शौर्य्यराशिः । २१॥

(घ) प्राक्तनं पूर्वदृष्टं साधारणमिति भावः ।

(स) कोपेति कोपपावकेन क्रोधानलेन पावकितम् अन्तर्भावितम्
अनन सुखं बन्धु तथाभूत् । कुम्भसम्भवदत्तम् अगस्त्यदत्तम् ।

खरेति । खरकिरण. उष्णरश्मि. सूर्य्ये इत्यर्थं तस्य अन्वयः
वश. तस्य श्रेखरेण शिरोभूषणभूतेन तेन रामेण, खर पिबताति
खरपा खरराक्षसघातिनीत्वर्थ. इट् रोपः यस्य तादृशे श्ररासने
कार्मुके गृहीते सति, खरनखरायुधयोरिव उद्भटनखिनोरिव
खररघुवरयो. रण क्षणेन अल्पकालेन समाप्तं निःशेषता गतम् ।
पुष्पितायाश्चत्तम् ॥२०॥

खरेति । खरस्य बधेन परिशुद्धे विशुद्धिं गते निष्कल्युचीकृते
इति भावः दण्डकारण्यभागे सति मन्थरा कुजा केकयीपरिचारिणो
स्वैर्गुणैः शम्भवनप्रयाणमन्त्रणादानरूपैरिति भावः मुनिभिरभिहि-
तानाम् उक्तानां तादृशीनाम् आशिषाम् आशीर्वादानां स्वयम्
अचरमपात्रं प्रथमभाजनं, साधु कृतं मन्थरया यत् रामो वनं प्रत्रा-

तथाहि,

प्राग् मन्यरेति महिषीति वरद्वयीति

धर्मव्ययव्यथितभूपतिभारतीति ।

काकुत्स्थकाननकथेति च सन्ति संज्ञाः

पौलस्त्यभीतभुवनत्रयभाग्यपङ्क्तेः ॥२२॥

अथ शूर्पणखा लङ्कामपि जनस्थानमिव विजनस्थानं(ह)
काकुत्स्थेन कारयितुं दशकण्ठीपकण्ठे (क्ष) कृत्येव (क)
निपत्य रामलक्ष्मणयोर्यथातथ्यं वैदेह्या देहसीन्दर्यं खर-

जित, यन वय निष्कण्ठकेऽस्मिन् सुखेन निवसामः, तत् तस्यै मन्यरायै
स्त्रास्त भूयादित्येवमाशिषा पात्रमिति भावः, चभूत । तदनु मन्यरा-
शीर्षादानन्तर शौर्व्यं राशि सातुजः सबद्धाणः सतु कुलेन्दु सतु वश-
चन्द्र राम आशिषा पात्रमभूदित्यन्वय ॥२१॥

प्रागिति । पौलस्त्यात् रावण्यात् भीतस्य भुवनत्रयस्य भाग्य-
पङ्क्ते भाग्यपरम्परायाः प्राक् पूर्वं मन्यरा इति महिषी केकयीति
वरद्वयी वरयो रामवनवासभरतरान्यङ्गाभरूपयोः द्वयी इति
धर्मव्ययात् सत्यक्षयात् व्यथितस्य अर्दितस्य भूपतेः राक्षः दशरथस्य
भारती इति काकुत्स्थस्य रामस्य काननकथा दण्डकारण्यवासयात्
इति च संज्ञाः अभिधानानि जल्पनानीत्यर्थः सन्ति । यस्य सन्ति त्वक
ष्टत्तम् ॥२२॥

(ह) विजनस्थानं विगत जनानां प्राणिनां स्थानं यत् तादृशं
प्राणिसून्यामित्यर्थः ।

(क्ष) दशकण्ठीपकण्ठे रावणसमीपे ।

(क) कृत्येव अभिचारिकी क्रियेव ।

प्रमुखैः साकमनीकस्य (ख) चतुर्दशसहस्रसंख्यस्य पञ्चता-
करणकारणभूतामात्मावन्नाञ्च (ग) विन्नापयामास ।

स दण्डकायां कृतदण्डकायां

स्वसारमेना प्रथितस्वसारः ।

निशाम्य रामस्य निशम्य वृत्तं

चक्रे रुषं राक्षसचक्रवर्ती ॥२३॥

ततः प्रस्थाप्य जनस्थाने राक्षसानष्टी नष्टमति(घ)रयं
ताडकेयं हाटकमृगं (ङ) पुरस्कृत्य सीताह्वयां (च) हरिणीं
अहीतु तस्यावसथ(छ)माससाद् । मारीचोऽप्याकर्णितरा-

(ख) साक मङ्ग । अनीकस्य सैन्यस्य ।

(ग) पञ्चताकरणकारणभूता निधनसाधनहेतुभूताम् । आत्मा-
वन्नाञ्च आत्मनः स्वस्य अवन्नाञ्च अवमानना नासाकर्ण्यच्छेदरूपामिति
भावः ।

स दण्डकायामिति । प्रथितः प्रसिद्धः स्वस्य आत्मनः सारः बलं
यस्य तथाभूतः विख्यातमहाबल इत्यर्थः । स राक्षसानां चक्रवर्ती
सन्नाट् रावणः दण्डकाया दण्डकारण्ये कृतदण्डः कायो यस्याः
तथाभूता किञ्चकर्षणासिकामिति भावः एता स्वसारं भगिनीं मूर्ध-
ण्यस्तां निशाम्य दृष्ट्वा रामस्य वृत्तं चरितं राक्षसोपद्रवरूपमिति
भावः निशम्य श्रुत्वा रुषं क्रोधं चक्रे कृतवान् । उपजातिवृत्तम् ॥२३॥

(घ) नष्टमतिः दुर्बुद्धिः ।

(ङ) ताडकेय ताडकासुतं मारीचम् । हाटकमृगं स्वर्णमृगम् ।

(च) सीताह्वया सीतानाम्नीम् ।

(छ) आकसथम् आश्रमम् ।

वक्षसतिः (ज) प्रयत्नशतैरप्यनिवार्यमाणे तस्मिन् रावणे
 सुबाहुमेव(झ) बहुमन्यमानो गत्यन्तराभावात् (ञ) तदभ्य-
 र्थनामभ्युपेत्य जातरूपमयसृगरूपं(ट) गृहीत्वा सीता वञ्च-
 यितुं पञ्चवटीमगाहत । दशमुखोऽपि जलधरपथस्थापित-
 रथो दाशरथिविघटने कृतास्य(ठ)स्तस्यौ ।

विपिनमवजगाहं राजसाना करोटी-
 रसकृदसकृदाविकीर्णमालीक्य शोचन् ।
 कृतकचिरिव वर्त्मन्यङ्कुशानां कुशाना
 पथिकचरस्यलाविन्यङ्कुरं न्यङ्कुरेष. ॥२४॥

(ज) व्याकथितरावणसतिः व्याकथिता श्रुता रावणस्य सति
 माताहरण्याऽप्यार्यात् भाव येन तथोक्तः ।

(झ) सुबाहुमेवैत यो रामहस्तेन प्राक् निहत इति भावः ।

(ञ) गत्यन्तराभावात् उपायान्तराभावात् ।

(ट) जातरूपमयसृगरूप काञ्चनसृगरूपमित्यर्थः ।

(ठ) जलधरति जलधरपथे व्याकाशे स्थापितः रथो येन
 तथाभूतः । दाशरथिविघटने रामस्य व्यास्रमात् अपसारणे ।
 कृतास्य कृतप्रचलने ।

विपिनासात् । एष राजसाना करोटीः शिरकङ्कालभूत मारीच
 गत्यं चङ्कु सृगमिशेष सन् असकृत् व्यसकृत् पुन पुन व्याकाश्य
 गत्यन्ततो द्वाष्ट निवृत्त्यर्थं व्याविकीर्णसुदृशु यथा तथा शोचन् हा
 नोऽस्तीति शोकं कुर्वन् वर्त्मनि पाथ अङ्कुशानां अङ्कुशालीना
 व अस्यान्वसितं यावत् कुशानां पथिकचरस्यलाविनि पान्यपदजत-
 तां पथिकानां चङ्कुरं कृतकचरितं बह्वाङ्कुराग इव विपिनं वनम् अवन-
 यन्ति इति । सावित्रीकृतम् ॥२४॥

तदनु जनकपुत्रीयाञ्जया तज्जिष्टु-
 र्हरिणमनुजगाहे चापमादाय रामः ।
 समय इति च भेजे पाशमातत्य मृत्युः
 कुशिकसुतमखाजौ भ्रष्टमेन जिघांसु ॥२५॥
 आकृष्य दूरमुटजादथ दर्शिताङ्गः
 क्रव्याद् एष रघुनाथशरेण विद्ध ।
 कार्त्तस्वरेण तनुतां विजहौ हतोऽस्मी-
 त्यार्त्तस्वरेण सह रामवचोनिभेन ॥२६॥

एतदाकण्ठे विदीर्णहृदया हृदयदयितप्रेम्णा (ङ)

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं रामः जनकपुत्र्याः सीतायाः
 वाचञ्जया प्रार्थनया तज्जिष्टुं तदुपद्रवार्थी सन् चापं धनु-
 रोदाय हरिणं काञ्चनमवामिति शेषः अनुजगाहे अनुसवारः ।
 मृत्युर्यमश्च समय इति धियेति शेषः कुशिकसुतस्य विश्वात्मनस्य
 मखाजौ यज्ञवन्तरे भ्रष्टं रामशरात् निष्कृतं प्रप्तमिति भावः एत-
 मारोच जिघांसु हन्तुमिच्छुः सन् पाशं बन्धनयन्त्रम् आतत्य
 पिस्तृत्य भेजे अजुजगाम च । सार्वभौमोऽयम् ॥२५॥

आकृष्येति । अथानन्तरम् एष क्रव्याद् राजसः दर्शिताङ्गः
 अङ्गं दर्शयन्नित्यर्थः । उटजात् आचमकृटोरित् दूरम् आकृष्य राम-
 मिति शेषः कार्त्तस्वरेण शीघ्रमेव रघुनाथशरेण रामसायकेन
 विद्धं सन् रामस्य वचोनिभेन वदसा तुल्येन हतोऽस्मीति आर्त्त-
 स्वरैश्च करुणनिनादेन सह तनुतां शरीरधर्मं विजहौ तत्याज
 कमारोति यावत् । वसन्तिलक इत्यम् ॥२६॥

(ङ) हृदयदयितप्रेम्णा प्राणप्रियप्रणयनः ।

कर्त्तव्याकर्त्तव्यमजामाना जानकी जानीहि भ्रातरमिति
 सौमित्रिमार्गद्वेष । ततश्चार्य्येण कार्य्यमिद(ठ)मादिष्टं
 दिष्टदोषान्मथ्याप्रतीतिः पराभवति भवतीं (ण) परं
 त्रिभुवनैकघनुर्धरस्य शौर्य्यराशे. रामार्य्यस्य कः अर्द्धीत
 कौणपघुणनिमित्ता (त) विपत्तिमिति प्रणिपत्य प्रत्यङ्ग-
 चक्ष्णाण (थ) हृदयतोदकारिण्या (द) वाण्या मोहविह्वला
 सा बह्वतर्जयत् । भूयोऽपि लक्ष्मणः परुषभाषणभाषिणीं
 प्रजावती(ध)मेवमभाषत ।

सुसुखि । मम सुमित्रा सत्यमस्वा यदासीत्

तदभजमवितर्कं मातृसम्पर्कसौख्यम् ।

अहह विधिविपाकाद् व्याहरन्ती दुरुक्तिं

त्वमसि विपिनमध्ये मध्यमास्वा हि जाता ॥२७॥

(ठ) इदं कार्य्यं भवत्या रक्षणासिति भावः ।

(ण) दिष्टदोषात् भाग्यदोषात् मिथ्याप्रतीतिः स्तुष्टाबोधः भव-
 तीम् चार्थ्या पराभवति व्यथयतीत्यर्थः ।

(त) अर्द्धीत विश्वसेत् ? कौणपघुणनिमित्ता कौणपः राजस-
 एव घुणः कीटविशेष तन्निमित्ता तज्जनितामित्यर्थः ।

(थ) प्रत्याचक्ष्णाण निराकुर्वन्त भ्रातरनुसरणे अस्तीकुर्वन्तमिति
 भावः ।

(द) हृदयतोदकारिण्या हृदय व्यथयन्त्या ।

(ध) प्रजावती भ्रातृजाया, भ्रातृजाया प्रजावतीत्यमः ।

सुसुखीति । हे सुसुखि । यदा सत्यं मम सुमित्रा अस्वा
 आसीत् भवतीति शेषः तत् तदा अनितर्कं वितर्करहितं सत्यमिति

इत्युक्त्वा भ्रातृजाया भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे
ततक्षणमेव रन्धान्वेषी (न) दशकन्धर (प) स्यन्दनं विहाय
विहायस्थला (फ) त्रवतीर्थं निजान्तं करणेऽप्यमान्तं रागं (ब)
वर्हिः प्रकटयन्निव धृतकाषायपटसंन्यासवेषः (भ) पर्णश्या-
लामाससाद् ।

रामाश्रमाद् विगतलक्ष्मणसन्निधानात्
सीतां जहार चपलः पिशिताशनेन्द्रः ।
माला महोत्पलमयीं पल्लभ्रमेण
देवालय्यादिव निरस्तजनादलर्कः ॥२८॥

यावत् मातृसम्पर्केसौख्यं मातृवद्ववाससुखम् अभज प्राप्तवानस्त्री-
त्यर्थः । अहह खेदे विधिपाकात् दौर्भाग्यात् विपिनमध्ये कानन-
मध्ये दुरक्तिं दुष्टा वाच व्याहरन्ती कथयन्ती त्व मध्यमा अस्वा
माता कैकेकीत्यर्थं हि निश्चितं जाता अस्मि । माखिनीष्टम् ॥२७॥

(न) रन्धान्वेषी द्विद्वान्वेषणपरः ।

(प) दशकन्धर रावणः ।

(फ) विहायस्थलात् अन्तरीक्षात् ।

(ब) अमान्तम् अपर्याप्तं प्रभूतमिति यावत् रागं प्रणयम् ।

(भ) धृतति धृतं गृहीतं. काषायपटः कषायरक्तवसनं संन्यास-
वेषं येन तथाभूतः ।

रामाश्रमादिति । चपलः अधीरः पिशिताशनेन्द्रः राक्षसपतिः
निरस्तजनात् निर्जनात् देवालयात् पल्लभ्रमेण मांसबुद्ध्या महो-
त्पलमयीं मालाम् अलर्क इव काक इव, विगत लक्ष्मणस्य सान्नि-
धानं स्थितिः. यस्मात् तथाभूतात् रामाश्रमात् सीतां जहार ।
वसन्तिलर्कं श्लेषम् । उपमालङ्कारः ॥२८॥

हा नाथ । क्व चिरायसीति बहुशो व्याक्रुश्य वाष्पाविलं
 चक्षुर्दिक्षु विमुञ्चतीं दशरथस्याद्यामवेक्ष्य स्तुषाम् ।
 रे रे रावण । मा बधूं प्रतिरुधामुञ्चेति गृध्राधिपो
 रुद्धाध्वानमनल्पकोपमकरोद्दशेवण रावणम् ॥२९॥

समभूत्समये तस्मिन् समर समरहसोः ।

मिथोमथनसक्रुड्गृध्राक्षसराजयोः ॥३०॥

दशमुखरथमाशु ध्वस्तरथं विस्तृत

शिथिलतरवरूथ शीर्णचक्रं स चक्रे ।

वारुदभिहतशक्तिप्रासबाणासिखङ्ग-

त्रिशिखविशिखतूषीपाशकुन्तः शकुन्तः ॥३१॥

हा नाथेति । गृध्राणाम् अधिपः जटायुः, हा नाथ । क्व
 कुत्र चिरायसि विलम्बसे ? इति बहुश. पुन पुनः व्याक्रुश्य उच्चै-
 कथयित्वा दिक्षु वाष्पाविलम् अशुक्लरूपं चक्षुः, विमुञ्चतीं विक्षि-
 पन्ती दशरथस्य आद्या प्रथमा स्तुषा पुत्रबधूम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा रे रे
 रावण । बधू जानकी मा प्रतिरुध हरेत्यर्थ. आसुप्तु सर्वथा
 धरित्यज इत्युक्त्वा अध्वान पन्थान रुद्धा अप्येवण काननाप्ये रावणम्
 अनल्पकोप मचाक्रुड्गम् अकरोत् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥२९॥

समभूदिति । तस्मिन् समये समरहसो. तल्लयवेगवोः मिथः
 परस्परं मथनेन पीडनेनेत्यर्थः सक्रुड्गयो गृध्राक्षसराजयो.
 पक्षिराजराक्षसाधिपयो समरसंप्रान समभूतुः सस्यक् आवर्त्तत ।
 अक्षुप्तुवृत्तम् ॥३०॥

दशमुखेति । गरुड्गः पक्षाभ्याम् अभिहता शक्तिः प्रास-
 बाणः अस्तिस्तलवारविशेष. खड्गः प्रसिद्ध त्रिशिख त्रिशूलं
 विशिख शरविशेष. तूषी पाश. कुन्तश्च येन तथाभूत. स शकुन्त.

राक्षसाभिज्ञतः क्षिप्रं पपात पततां वरः ।

मैथिलीपक्षपातेन पक्षपातमवाप सः ॥३२॥

तत्क्षणमन्यरथाधिरूढेन रावणेन भूयोऽपि नीय-
माना जानकी ऋष्यमूकशृङ्गसङ्गतप्लवङ्गपञ्चके पञ्चचूडाधर
इव क्ष्माधरकुमारि (म) कस्मिंश्चित् सुग्रीवसात्कृतदशग्रीव-
प्रतापानलसदृशं बालिविनाशपिशुनं महोल्कापातप्रतिभं
(य) रामसाहाय्यप्रोत्साहनाय पुत्रमभि पतत्पतङ्गविस्व-
शङ्कावह (र) कनककपिशकौशेयमयोत्तरीयान्तरितमाभर-

पक्षो जटायु आशु शीघ्रं दशमुखस्य रावणस्य रथं ध्वस्ता नष्टा
रथ्या वाह्या यस्य तथोक्तं, विस्त्रुतं साराथिरहितं शिथिलतर-
दुर्बल इति भावः वरुण्य रथयुग्लिसाधनकाष्ठविशेषः यस्य तादृश
तथा शीघ्रचक्रं भग्नरथाङ्गं चक्रे कृतवान् । बालिनीष्टम् ॥३१॥

राक्षसेति । पततां वरः पक्षिराजः जटायुः राक्षसस्य रावणस्य
अग्निना क्षतं ताडितः सन् क्षिप्रं शीघ्रं पपात । स जटायुः
मैथिल्या सीतायाः पक्षपातेन स्नेहेन पक्षपातं पक्षयोः स्नेहमिति
यावत् अवाप प्राप्तवान् । अलुष्टवृत्तम् ॥३२॥

(म) ऋष्यमूकेति ऋष्यमूकास्त्वष्टङ्गे सङ्गतं मिलितं प्लवङ्गानां
वानराणां पञ्चकं यस्य तादृशे अदण्डे पञ्चचूडाधरे इव पञ्चशृङ्ग-
शालिनीव क्ष्माधरकुमारे पर्यतशावके चूडपर्वते इति भावः ।

(य) सुपीवेति सुपीवसात्कृतः सुपीवायत्कीकृतः दशपीवस्य
रावणस्य यः प्रतापानलः तत्सदृशम् बालिविनाशपिशुनं बालि-
विनाशसूचकं महोल्कापातप्रतिभं सजानु उल्कापातः तत्प्रतिरूपम् ॥

(र) पुत्रं सुपीवमित्यत्र भावः अस्मिन् सुपीवसन्निधावित्यर्थः,
अभियोगेऽज्ञायाः पततः इति विषयस्य स्वर्णवृष्यस्य शङ्का वृत्तीति
तथोक्तम्

अभारल)मपातयत् तत्पतनमपि (व) स्वतेज.पतनमिव न
पश्यन् लङ्कालङ्कारभूतामशोकवनिकां मैथिलीमनयदन-
यज्ञो (श) दशग्रीव' ।

अशोकवनिका लेभे राक्षसीपरिवेष्टिताम् ।

सीता मारुतिबालाग्निस्तम्भनार्हामिवीषधिम् ॥३३॥

काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसामधिपतेर्वाग्वागुरावेष्टिते

कृत्वा हाटकताडकेयहरिणे शार्दूलविक्रीडितम् ।

आगच्छन्ननुजेन तत्र गदितामाकर्ण्य वार्त्तान्ततः

सीतासङ्गमलालसस्तदुत्तराम. प्रतस्थे द्रुतम् ॥३४॥

(ब) कनकेति कनकवत् कपिशेन पिङ्गलेन कौशेयमयेन लम्बिको-
षोऽप्यविरचितेन उत्तरोऽथ चत्वारतम् व्यावृत्तम् व्याभरणभारम्
अलङ्कारजातम् ।

(व) तत्पतन तस्य अलङ्कारजातस्य पतनम् ।

(श) अनयज्ञ दुर्नयपरः ।

अथोक्तेति । अशोकवनिका राक्षसीपरिवेष्टिता सीता मारुते-
र्हनुमतः बालाग्नि पुच्छाग्नि तस्य स्तम्भनार्हा शमयितीमिति
भावः शोषधीमिव कृताविशेषमिव लेभे माप । सीतासन्निधानात्
लङ्कादाहे अशोकवनिकाया न काकुत्स्व दाहपीडाभूदिति भावः ॥३३॥

काकुत्स्थ इति । अथ सौम्यमृगवधानन्तर काकुत्स्थ रामो-
ऽपि रक्षसामधिपते रावणस्य, वागेन मया सह रामप्रतारणार्थं
गच्छेत्वेव वचनमेव वागुरा प्राश तथा वेष्टिते व्याष्टते ततो निस्त-
र्त्तुमशक्ते इति भावः हाटकताडकेयहरिणे काञ्चनमृगकृप-
भारीचे इत्यर्थः शार्दूलविक्रीडित व्याघ्रवदाचारतमित्यर्थः कृत्वा त
विनाश्येति भावः आगच्छन् तत्र पथीति शेषः अनुजेन लक्ष्मणेन

अथ कथं स्यादिति वाष्पगर्भ-

मालोक्यमानो वनदेवताभिः ।

विलोकयन् केवलपर्यशाखां

विलीनचेता विललाप रामः ॥३५॥

हा कष्टमत्र न हि सा किमिदं प्रवृत्त-

मालोक्यामि चटुलामिह पादमुद्राम् ।

मा वीक्ष्य नूनमगृहीतमृग मुहूर्त्तं-

मन्तर्हिता तरुषु रोषवतीव सीता ॥३६॥

गदिताम् उक्तां वाक्ताम् आकण्ठं श्रुत्वा ततः सीतासङ्गमलाक्षस-
सीतादर्शनाधीं सन् तत् उटज कुटीरं श्रुत शीघ्रं प्रतस्थे चचाख ।
शार्दूलविक्रीडितं हस्तं, सूर्याश्वैर्यदि म. सजौ सततमाः शार्दूल-
विक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥३४॥

अथमिति । अयं रामः कथं स्यात् किमाचारो भवेत् ? इति
वनदेवताभिः वाष्पगर्भम् उद्गमनखनवारि यथा तथा मालोक्यमान
दृश्यमानः रामः केवला सीतारहिता पर्यशाखा विलोकयन्
विलीनचेता विलुप्तचित्तः सन् विललाप परिदेवितवान् । उपजाति-
हृत्तम ॥३५॥

हा कष्टमिति । हा कष्टं सा सीता अत्र अस्मिन् प्रदेशे न हि
नैव अस्तीति शेष । इदं किं प्रवृत्तं किमुपस्थितम् ? इह चटुल
चञ्जला रावणकर्तृकहरणसमये इतस्ततः सञ्चारार्थित भावः पा
मुद्रा चरणविन्यासचिह्नम् मालोक्यामि पश्यामि, सीता म.
अगृहीतमृगं वीक्ष्य दृष्ट्वा मुहूर्त्तं रोषवतीव क्रुद्धेव तरुषु अन्तर्हि-
तिरोधानं गता इति नूनम् उत्प्रेक्षे । वसन्तार्तिहृत्तम् ॥३६॥

त्वदभिलषितपूर्त्यै वञ्चितः पञ्चवय्या-
 मचरमचरमोऽह मोहभाजां प्रजानाम् ।
 तदिह सरलबुद्धे । नैष रोषस्य कालः
 सुमुखि । मम सुख किं सोढसीतावियोगम् ॥३७॥
 यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाच्चि ।
 चान्द्र हरामि हरिणं मम सन्निर्धेहि ।
 यावन्न मुञ्चसि मया हृतमेषमेन
 तावद्धातु तव वक्तृतुलां मृगाङ्कः ॥३८॥

त्वदभिलषितम् । हे सुमुखि । मोहभाजां सुस्थानां प्रजानां,
 प्रजाभ्यां सन्ततो जने इत्यमरः । अचरम प्रथमः अचरणीर-
 न्यर्थः अतिमूढ इति भावः अहं तव अभिलषितस्य सौवर्ण्यरूपस्य
 तवषयस्येति भावः पूर्यै पूरणाय वञ्चितः प्रतारितं सन् पञ्चवय्याम्
 अचरं विचारितवान् । हे सरलबुद्धे ! अकृतिहृदये ! तत् तस्मात्
 इह मयोति शेषः एषः रोषस्य क्रोधस्य कालः समयः न मम सुखं
 लज्जन्त्या नयनमित्यर्थः सोढः सीताया वियोगः येन तादृशं किम् ?
 नैव कदाचित् सीतावियोगं सोढवानस्तीति भावः । वसन्ततिलकं
 वृत्तम् ॥३७॥

यदीति । हे मृगाङ्क । यदि अपूर्वमृगे कौतुकम् अस्ति तवेति
 इति, तदा अहं चान्द्रं चन्द्रसम्बन्धिनं हरिणं हरामि, मम
 सन्निर्धेहि । १५५ भागच्छ । मया हृतम् एतन्न एष मम चान्द्रमिति
 भावः । तन्मृगाङ्कं न त्यजसि, तावत् मृगाङ्कं चन्द्रः अकलङ्क
 इति भावः । कृतुलां सुखसादृश्यं दधाति माप्रोत् । वसन्त-

सप्राणा चेज्जनकतनया किन्न तिष्ठेत मद्यं
हिंस्रैः सत्वैर्न किल विहता रक्तसिक्ता न भूमिः ।
गोदावर्या, पुलिनविहृति रामशून्या न कुर्याद्
युक्त नक्तञ्चरकवलनात् संस्थिता सर्वथा सा ॥३६॥

लोकान्तरप्रणयिन श्वशुरं प्रणन्तु-

माघ्नप्तकालमतिलङ्घ्य यदि प्रयासि ।

विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साधि । तस्मै

सौमित्रिरेव भरते निदधातु राज्यम् ॥४०॥

सप्राण्येति । चेत् यदि जनकतनया सीता सप्राणा जीवि
तेत्यर्थः तदा किं कथं मद्यं न तिष्ठेत न मत्समीपे स्नाभिलाषं
प्रकाशयेत् ? जीविता अवश्यमेव मत्समीपमागत्य सा तोषयेदिति
भाव । हिंस्रैः सत्वैः प्राणिभिः न किल विहता नैव नाशिता,
यतः भूमिः रक्तसिक्ता न, रामशून्या सती गोदावर्या, पुलिने
सैकते विहृति विहार न कुर्यात्, तस्मात् नक्तञ्चरस्य निशाचरस्य
कवलनात् भक्षणत् सा सर्वथा सर्वैः प्रकारैः संस्थिता मृता इति
युक्त स्थितम् । मन्दाक्रान्ताष्टत्तं, मन्दाक्रान्ताश्वधिरसनगैर्न भनौ
तौ गयुम्भनिति तल्लक्षणात् ॥३६॥

लोकान्तरेति । यदि आघ्नप्तकालम् आदेशसमयं ममेति शेषः
अतिबहु अतिक्रम्य लोकान्तरप्रणयिनं स्वर्गस्थं श्वशुरं प्रणन्तु
अभिवन्द्य प्रयासि गच्छसि, हे साधि ! तदा तस्मै श्वशुराय
विज्ञाप्य मामपि समाह्वय तत्र नयेत्यर्थः । सौमित्रिरेव लक्ष्मण
एव भरते राज्यं निदधातु अर्पयतु । वसन्ततिलक एतम् ॥४०॥

इत्थं विलप्य दयिता विपिने विचिन्वन्
 रामो न तत्र धृतिमान् न च लक्ष्मणोऽपि ।
 तादृग्विधामपि दृशां कथयन् स्ववाचा
 वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेताः ॥४१॥

तत्र (घ) प्रारभमाणप्रयाणान् (स) प्राणानवष्टभ्य (ह)
 जटायु क्रियमाणसौतान्वेषस्य सलक्ष्मण राममालक्ष्य(च)-
 न्नवाचत । आयुषन् । मां खड्गविद्यतपक्षतिं (क) क्षिति-
 तले निक्षिप्य क्षिप्रतरं (ख) जहार मैथिलीं रावण इति ।

इत्थमिति । इत्थं विलप्य रामः तत्र विपिने वने दयिता
 कान्ता विचिन्वन् अन्विषन् न धृतिमान्, लक्ष्मणोऽपि न च धृति-
 मान् धैर्यशाली आसीदिति शेषः । तादृग्विधा दशमवस्था
 स्ववाचा कथयन् वल्मीकाम् जन्य यस्य तथोक्तो मुनिरेव का कथा-
 न्येषामिति भावः कठोरचेताः निष्ठुरक्षितः पाषाणहृदय इति
 भावः आसीदिति शेषः, तादृशकठिनहृदयस्यैव तदवस्थावर्णने वाक्-
 प्रसरणम्वादिति भावः । वचन्तिलक इत्तम् ॥४१॥

(घ) तत्र अरण्ये ।

(स) प्रारभमाण प्रक्रस्यमाण प्रयाणं निर्गमनं येः तथाविधान् ।

(ह) अवष्टभ्य किञ्चित् स्थिरीकृत्येत्यर्थः ।

(च) आलक्षयन् पश्यन् ।

(क) खड्गेति खड्गेन विद्यते विलूने पक्षती पक्षमूले यस्य
 तथाभूतम् ।

(ख) क्षिप्रतरम् अतिद्रुतं त्वत्तो भवादिति भावः ।

स्वयमपि शरभङ्गस्वीकृतां भङ्गहीनां
सपदि गतिमवाप्तः संहृतायुर्जटायुः ।
नयनसलिलमिश्र रामहंस्तेन दत्तं
दशरथदुरवापं प्राप नैवापमश्वः ॥४२॥

अथ दक्षिणारण्यानीं प्रस्थिते काकुत्स्थे राक्षसी काचि-
दशोमुखी नाम सौमित्रिमभिभूय तदीयेन (ग) शस्त्रेण
शूर्पणखासिद्धिमभजत (घ) । तदनु क्रौञ्चारण्यसरण्या (ङ)
प्रयातावेतौ महर्षेः स्थूलशिरसः शपात् कौणपतां प्रपन्नः
(च) पन्नगपतिभोगभीषणाभ्यां (छ) भुजाभ्यां बबन्ध यथार्थ-

अयमिति । अयमपि आत्मनैवेत्यर्थः सीतारक्षार्थमिति भावः
संहृतं नाशितम् अयुः जीवनकालः येन तथोक्तः जटायुः सपदि
शरभङ्गेन तदाख्येन मुनिना स्वीकृता चम्ब' भङ्गहीनाम् अक्षयसि-
त्यर्थः गतिं स्वर्गवासमिति भावः अवाप्तः प्राप्तं सन् दशरथदुर-
वापं दशरथदुर्लभं नयनसलिलमिश्रं सवाप्यं रामहंस्तेन दत्तं
नैवापं पितृबोकोद्देयम् अश्वः तर्पणजडमिति यावत् प्राप । साक्षितो-
त्तम् ॥४२॥

(ग) तदीयेन सौमित्रिसम्बन्धिना ।

(घ) शूर्पणखासिद्धिं शूर्पणखेव नासाकर्यच्छेदमिति भावः ।
अभजत प्राप ।

(ङ) तदनु तदन्तरं क्रौञ्चारण्यसरण्या [क्रौञ्चपर्वतीवक्रानन-
भागेश] ।

(च) कौणपता राक्षसत्वं पपन्नं प्राप ।

(छ) पन्नगेति पन्नगपतिर्वास्तुकिः तस्य भोग इव देह इव भीषणौ
दाभ्याम् ।

नामा कबन्धः (ज) । तदनन्तरमनशुपात्रेषु (झ) राक्षसो-
नेत्रेषु सदोत्पादितवारिभ्या (ञ) तरवारिभ्या रामलक्ष्म-
णयोः कबन्धबाहुयुगल कदलीलावमिवालयुत (ट) ।

तदनु दनुकबन्धेनादरादर्थितौ तौ

गिरितटभुवि देहं देहृतुस्तस्य भीमम् ।

अकथयदथ शापापायतुष्टं स रामं

तपनतनयमैत्रया मैथिलीं प्राप्नुहीति ॥४३॥

तस्मिन्(ठ) नृथमूकमार्गमुपदिश्य स्वर्गं गते मतङ्गाश्रम-
वासिन्या शवर्या कृतां सपर्या (ड) रामः परिगृह्य तदनु-

(ज) वधार्थनामा बन्धनामा । कबन्ध तदाख्यः, कबन्धोऽस्त्री
क्रियायुक्तमपमूर्च्छकलेवरमित्यमरः ।

(झ) अनशुपात्रेषु अशुपातरहितेष्वित्यर्थः ।

(ञ) सदेति सदा सततम् उत्पादित जनित वारि जलं वाभ्या
तथोक्ताभ्या तासा पतिपुत्रादीना वधादिति भावः ।

(ट) कदलीलावमिव कदलीच्छेदमित्यख्ययत किञ्चम् ।

तदन्विति । तदनु तस्य बाह्वुच्छेदनादनन्तरमित्यर्थः दनुकबन्धेन
दनुनामकेन कबन्धेन आदरात् आर्षितौ प्रार्थितौ तौ रामलक्ष्मणौ
गिरे पर्वतस्य तटभुवि तटदेशे तस्य भीम देहं देहृतुः मन्मोक्त-
वन्तौ । अथ देहदाहानन्तर शापस्य अपायेन मोघनेन तुष्टं स दनु-
राम तपनतनयान् सूर्यपुत्रेषु सुप्रोवेष्टेत्यर्थः सङ्घ मैत्र्या मङ्गल्या
मैथिली नीता प्राप्नुहि लभस्व इति अकथयत् । मालिनीउत्तम् ॥४३॥

(ठ) तस्मिन् दनौ ।

(ड) मतङ्गाश्रम मत्स्य तदाख्यस्य सुनेः आश्रमवासिन्या अश्रम-
स्थितया शिव्या रामभगवत्या । सपर्या पूजाम् ।

अथा मनोज्ञकूजितविहङ्गमृगगणविहारमनोहरं गहन-
पद्मवगाह्य (द) व्याकोशकुशेश्यपरिचयकषायैर्वनदेवता-
लतादीलानुकूलैः (ए) कूलायतलीलापरवशवशावल्लभम-
दाम्बुचुम्बिभिः (त) शम्बरारातिशरधिसदृशतटसहकारशि-
खरविसरदासवासाससीकरशेखरैः (थ) विविधलतालासिका-
लास्त्रीपदेशदेशिकायमानै (द) कायमानसमानाभोगलता-
गृहकेलिलुब्ध-लुब्धकपुरन्धीशिथिलधम्मिल्ल-मल्लिकागन्धमास-

(द) गहनपदं वनभूमिम् । अवगाह्यं प्रविश्यम् ।

(ए) व्याकोशेति व्याकोशानि विकचानि, व्याकोशविकचस्तुटा इत्यमरः । कुशेश्यानि पद्मानि तेषां परिचयनं सम्पर्ककषायैः शरभिभिः । वनदेवतेति वनदेवतानां लतासु दोले दोलने अलुकूलाः सहायाः तैः ।

(त) कूलायतेति कूलेषु तटेषु आवृता यथा लीला क्रीडा तस्याः परवशानां परतन्वाशा तदामल्लानामिति यावत् वशावल्लभानां करेषुपत्तीनां सदाम्बुनि सदल्लानि चुम्बानि स्तृशन्तीति तद्योक्तैः ।

(थ) शम्बरेति शम्बरारातेः कामस्य शरधेः लुपीरस्य सहस्रं यत् तटसहकारस्य तटस्थितचूतस्य शिखरात् मञ्जर्या इति भावः विसरन् विसारं गच्छन् यः आसवासारः मकरन्दसम्पातः तस्य शीकरः कषयः शेखर शिरोभूषणभूत येषां तादृशैः ।

(द) विविधेति विविधा नानाप्रकारा लता एव लासिका नर्तक्यः । तस्या लस्योपदेशे नृत्त्यशिक्षायां देशिकायमानैः आचार्यायमाथैः

सै(ध)र्मल्लिकाच्च पक्षविचोभचोदीभूतपाथ. पाथेयै स्तंठवनप-
वनै(न)रनुकम्पमानः पम्पामभजत् ।

इति श्रीमद्दिग्भैराजविरचिते चम्पूरामायणे
श्रीमदरख्यकाण्डः समाप्तः ।

(ध) कायेति काबस्य देहस्य यत् मानं परिभाष्य तत्समानः
व्याभोगः विस्तारः येषां तादृशेषु खतादृशेषु केलिबुझानां क्रीडा-
लावसानां लुब्धकपुरन्दीणां व्याधपत्नीनां शिथिलेषु क्रीडावशात्
विश्लथेर्धं धम्मिल्लेषु सयतकेशेषु, धम्मिल्लाः सयताः कचा इत्यमरः ।
या मल्लिकाः तदाख्यपुष्पाणि तासां गन्धेन मासलैः स्यूतैः परि-
पुष्टैरिति भावः ।

(न) मल्लिकाचेति मल्लिकाच्चास्यां हंसविशेषास्यां, राजहृषास्तु
ते चञ्चुचरणैर्बोद्धितैः सिताः । सलिलैर्मल्लिकाच्चास्ते धार्तराष्ट्राः
सितेतरैरित्यमरः । पक्षयोर्दिग्भोभेन सञ्जाखनेन चोदीभूतानि
पाथास जलानि प्राथेयानि सम्बलानि येषां तैः तत्सम्पृक्तैरिति
भावः ।

इति श्रीजीवानन्दविद्याशानरभट्टाचार्येण कृता चम्पू

रामायणारख्यकाण्डव्याख्या समाप्ता ।

अथा मनोज्ञकूजितविहङ्गमृगगणविहारमनोहरं गहन-
पद्मवगाह्य (द) व्याकोशकुशेश्यपरिचयकषायैर्वनदेवता-
लतादीलानुकूलैः (ए) कूलायतलीलापरवशवशावल्लभम-
दाम्बुचुम्बिभिः (त) शम्बरारातिशरधिसदृशतटसहकारशि-
खरविसरदासवासाससीकरशेखरैः (थ) विविधलतालासिका-
लास्त्रीपदेशदेशिकायमानै (द) कायमानसमानाभोगलता-
गृहकेलिलुब्ध-लुब्धकपुरन्धीशिथिलधम्मिल्ल-मल्लिकागन्धमास-

(द) गहनपदं वनभूमिम् । अवगाह्यं प्रविश्यम् ।

(ए) व्याकोशेति व्याकोशानि विकचानि, व्याकोशविकचस्तुटा इत्यमरः । कुशेश्यानि पद्मानि तेषां परिचयनं सम्पर्ककषायैः शरभिभिः । वनदेवतेति वनदेवतानां लतासु दोले दोलने अलुकूलाः सहायाः तैः ।

(त) कूलायतेति कूलेषु तटेषु आवृता यथा लीला क्रीडा तस्याः परवशानां परतन्वाशा तदामक्तानामिति यावत् वशावल्लभानां करेषुपत्नीनां सदाम्बुनि सदल्लानि चुम्बानि स्तृशन्तीति तद्योक्तैः ।

(थ) शम्बरेति शम्बरारातेः कामस्य शरधेः लुपीरस्य सहस्रं यत् तटसहकारस्य तटस्थितचूतस्य शिखरात् मञ्जर्या इति भावः विसरन् विसारं गच्छन् यः आसवासारः मकरन्दसम्पातः तस्य शीकरः कषयः शेखर शिरोभूषणभूत येषां तादृशेः ।

(द) विविधेति विविधा नानाप्रकारा लता एव लासिका नर्त्तक्यः । तस्या लस्योपदेशे नृत्त्यश्चाया देशिकायमानैः आचार्यायमाथैः

द्वितसञ्चारपथिकप्रपञ्चा (घ) प्रमदचञ्चलचञ्चरीककुलकञ्चु-
कितमाधवी (ङ) माधवी भूतिरुदजृम्भन (च) ।

यत्र कान्तैर्वियुक्ताना युक्तानामपि सुभ्रुवाम् ।

दोलाकर्म वितन्वन्ति मनांसि च वपूंषि च ॥२॥

करतलैरुपचायमध्येक्षयै-

रपचयञ्च वनेषु जनेषु च ।

सुमनसां मनसामपि यद्दिने

विरचयन्ति विलीलविलीचनाः ॥३॥

(घ) सन्ततेति सन्ततं निरन्तरम् आकृष्टितम् ध्यानमित पञ्चशरस्य
कामस्य यत् शरासन धनुः तस्य शरासारेण शरवर्षणेन वद्वितः
स्यगित इति यावद् सञ्चारो गतिर्येषा तथाभूताः पथिकप्रपञ्चाः
धान्यसङ्काः यस्यां तथोक्ता ।

(ङ) प्रमदेति प्रमदेन उल्लासेन वञ्चलम् अस्थिर यत् चञ्चरीक-
कुल भ्रसरष्टन्द तेन कञ्चुकिता आष्टता माधवी लताविशेषः यस्यां
तादृशी ।

(च) माधवी सधोर्वसन्तस्य इयं माधवी वासन्तीत्यर्थः भूतिः
श्रीः शोभेति यावत् उदजृम्भत आविरभूत् ।

यत्वेति । यत्र वसन्ते कान्तैः वियुक्ताना विरहिताना युक्तानां
सङ्गतानामपि सुभ्रुवा नारीणा मनांसि च वपूंषि शरीराणि च
दोलाकर्म दोलनकार्यं वितन्वन्ति विस्तरयन्ति यथाक्रममिति भावः ।
तथाच कान्तविरहितयः मनसि कि कर्तव्यं कथमिदानीं स्यास्यामि
कुलात्सारािणी अथच कि कुलेन पुरुषान्तरमाश्रयामीत्येवमान्दोलनं
कुर्वन्ति । अविरहितयस्तु कान्तैः दोलायन्मधिधरुद्धं आङ्गानि
आन्दोबयन्तीति भावः । अनुष्टुप् ॥२॥

करतलेरिति । अथ किञ्च यद्दिने यस्य वसन्तस्य दिने विज्ञोक्त-

त्रिसमशरसमरसमये (क) पम्पां समन्तात् पर्यटन्
 लहृदयो हृदयदयिता हृदि लक्षयन् लक्ष्मणमिदं
 मभाषत ।

आधौ सिद्धौषधिरिव हिता केलिकाले वयस्या
 पत्नी त्रेता यजनसमये क्षत्रियाण्येव युद्धे ।
 शिष्या देवद्विजपितृसमाराधने बन्धुरार्त्तौ
 सीता सा मे शिशिरितमहाकानने का न जाता ॥३॥
 मलयगिरिचरोऽय मन्मथाधोरषाञ्जा-
 मथितपथिकवर्गो मारुतव्याजहस्ती ।

विबोचनाः चञ्चलनयना. नार्यः वनेषु करतलैः सुमनसा पुष्पाणाम्
 उपचयं चयन जनेषु च ईक्ष्यैः नयनैः अपचयं मनसो विचलनं
 विरचयन्ति । द्रुतविलम्बितं दृत्तम् ॥३॥

(क) असमशरेति असमशरस्य कामस्य समरसमये युद्धकाले ।

आधाविति । सा सीता शिशिरितं स्रसन्निधानादिति भावः
 मृदु काननं तस्मिन् मे सम का न जाता ? तथाहि आधौ मन-
 पीडायां हिता हितकारिणी आधिनाशिनीति भावः सिद्धौषधि-
 रिव सिद्धा प्रसिद्धिं गता औषधिरिव, केलिकाले क्रीडाया वयस्या
 सखी, त्रेता अग्नित्रयं, गार्हपत्यो दक्षिणार्धे अग्नि-
 अग्नित्रयमित त्रेतेत्यमरः । तथा यजनसमये युद्धकाले पत्नी सृ-
 ष्ट्कारिणी सखीको धर्मसाधरेदिति शास्त्रात् युद्धे क्षत्रियाणी
 एव वीराचारवतीति भावः । देवाना द्विजाना पितृणां समाराधने
 शिष्या अन्ते वासिनी, आर्त्तौ विपदि बन्धुः । शार्दूलविक्रीडितं
 दृत्तम् ॥३॥

मलयति । अय मलयगिरिचरः मलयप्रदेशसञ्चारी मन्मथः
 काम एव आधोरणः हृदिपकः, अधोरणो हृदिपकः अन्तरः । तस्य

विरचयति मदीये शैल्यसौरभ्यमान्य

त्रिविधमदसमृद्धी मानसे वप्रलीलाम् ॥५॥

एव तु सहविरक्तशानुक्तशानुभावं (ज) भावसन्धुक्षण-
विचक्षणलक्षणवचनधार्यमाणधैर्यं (झ) राघवमग्रतः सुग्रो-
वो विलोक्य बालिप्रणिहितापसर्पधिया (ञ) सुदूरमपस-
सर्प(ट) । स तु समन्त्रमन्त्रिभिस्तयोराशयमवजिगमिषु-
राञ्जनेय प्रभञ्जनसञ्जातं (ठ) प्राहिणोत् ।

आश्रया नाथितः सम्प्राप्तः पाथकवर्गः वेन तथोक्तः, शैल्य सौरभ्यं
शान्त्यञ्च तत् शैल्यसौरभ्यमान्य तेन त्रिविधेन मदेन समृद्धः समुत्ते-
जितः मारुतव्याजहृत्स्वी पवनरूपभातव्रु मदीये मानसे वप्रलीलाम्
उत्खातकेलिम्, उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते इति ।
विरचयति करोति । मम मानस नितरा व्यथयतीति यावत् ।
अत्र प्रकृतस्य मलयमारुतस्य प्रतिषेधेन हृत्स्विस्थापनात् अपङ्गति-
रलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । प्रकृत प्रतिषिद्धान्यस्थापनं स्यादपङ्ग-
तिरिति । मारुतनीष्टम् ॥५॥

(ज) दुःसहेति दुःसहेन सोढुमशक्येन विरक्तशानुना विच्छेदा-
नलेन कृशः क्षीणः अनुभावः प्रभावः बल्य तादृशः तम् ।

(झ) भावेति भावस्य आशयस्य सन्धुक्षणेन समुत्तेजनेन विचक्षण-
लक्षणस्य वचनेन धार्यमाणधैर्यं यस्य तथोक्तम् ।

(ञ) बालीति बालिना वानरराजेन प्रणिहितः प्रेरितः अप-
सर्प चरः तस्य धीः तथा हेतुना ।

(ट) अपससर्पं पञ्चायितम् ।

(ठ) तयोः रामलक्ष्मणयोः आशयं भावम् । अवजिगमिषु
जिह्वःसुः । आञ्जनेयम् अञ्जनासुत प्रभञ्जनसञ्जातं, वायुजातं च न-
भन्तमित्यर्थः ।

तपनपवनयोः प्राप्तवान् पुत्रभावं

शतसखकृतबाणो विद्यया जन्मना च ।

स तु दशमुखकीर्त्तिस्तोमसोमस्य पक्ष

चरम इव तनूमान् प्राप रामं हनूमान् ॥६॥

स एव स्त्रीकृतभिक्षुकवेषः सविनयमेतौ आबभाषे ।

भवन्ती कतरौ कान्ताकारौ (ड) कान्तार कथमिदमवातरतां (ढ) विचित्रतराजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि (ण) दिनस्यास्य सुदिनत्वाद्भवन्ती न जीमूतौ (त) जटावल्कलयुतावपि जङ्गमत्वाद्भवन्ती न कल्पवृक्षौ तमोपहालोकललितावपि (थ) यौगपद्यभास्करसान्निध्याद्भवन्ती न पुष्पवन्तौ(द) ।

तपनेति । य विद्यया जन्मना च तपनपवनयोः सूर्यसहस्रोः पुत्रभाव पुत्रत्व प्राप्तवान् सूर्यसकाशात् शिञ्जितविद्यः पवनात्मजश्चेत्यर्थः शतसखेन इन्द्रेण कृतं दत्त इति यावत् बाणः अस्त्रविद्येति भावः यस्य तथाभूत्, स तु दशसखस्य रावणस्य कीर्त्तिस्तोमः यशोराशिरेव सोमश्चन्द्रः तस्य तनूमान् शरीरो चरमः पक्ष इव कृष्णपक्ष इव रावणयशोविहन्नेति भावः हनूमान् राम प्राप । साञ्जिनीष्टत्तम् ॥६॥

(ड) कान्ताकारौ मनोहराकृतौ ।

(ढ) अवातरता प्राविशताम् ।

(ण) विचित्रेति विचित्रतराभ्याम् अतिविचित्राभ्यां जिष्णुभ्यां जयसाधनाभ्या कोदण्डाभ्या धनुर्भ्या मण्डितौ अलङ्कृतौ ।

(त) जीमूतौ मेघौ ।

(थ) तमोपहेति तमोपहेन ध्वान्तविध्वंसिना आलोकेन तेजसा ललितौ सुन्दरौ ।

(द) यौगपद्येति यौगपद्येन समकालत्वेन भास्करयोः सूर्ययोः

कुशस्तम्बेऽपि सम्भूतं सौरभ्यमिव भासते ।

तपोवेषेऽपि सौन्दर्यं युवयोर्युवयोगिनोः ॥७॥

युष्मद्वार्त्तासुधास्त्रादलुब्धयोः श्रोत्रयोः सुखम् ।

स्वयमेव ग्रहीतु मे जिह्वा प्रह्ला प्रवर्त्तते ॥८॥

कश्चिदस्ति समस्तवानरपतिः सुग्रीव इति तेन श्वाह
भयादृश्यम्कमुपाश्रितेन युवाभ्या सह सख्यमिच्छता प्रेषितं
हनुमदभिधानं दधान भिक्षुरूपप्रतिच्छन्न (ध) वानरमिम
आञ्जनेय प्रभञ्जनसञ्जात जानीतमिति । ततस्तदीय
वचनमाकर्ण्य कर्णयुगलसुधावर्षिं देवर्षिप्रतिमो (न) दाश-
रथिस्तद्दर्शितेन पथा तमुपाश्रित्य विरचितभुवनसौख्यं
सख्यं तपनतनयेन साक(प)मग्निसाक्षिमकरोत् ।

शान्नाध्यात् सन्निधानात् सन्निधानदर्शनादिति भावः पुष्पवन्तौ भिन्नितो
दिवाकरनिशाकरो ।

कुशेति । युवानौ योगिनौ तयो युवयोः तपोवेषेऽपि सौन्दर्यं
कुशस्तम्बेऽपि सम्भूतं सौरभ्यमिव भासते राजते । कुशस्तम्बे
सौरभ्यस्य सर्वथैवासम्भव इव तापसस्य सौन्दर्यासम्भवेऽपि युवयो-
स्तत्सम्भव इति सङ्घत् वैचित्थ्यमिति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥७॥

युष्मदिति । मे मम जिह्वा युष्माक वार्त्तां वृत्तान्त एव सुधा
अमृत तस्या स्वास्त्रादे लुब्धयोः लोलुपयोः श्रोत्रयोः कर्णयोः सुख
स्वयमेव ग्रहीतु प्रह्ला नन्वा तत्परेति यावत् प्रवर्त्तते । युष्मद्वार्त्ता
श्रवणे मम स्त एव प्रवृत्तिर्भवतीति भावः ॥८॥

(ध) हनुमदभिधानं हनुमन्नाम दधानं धारयन्तम् । भिक्षुरूप-
प्रतिच्छन्न भिक्षुकवेषम् ।

(न) देवर्षिप्रतिमः देव ऋषिः देवर्षिः तत्प्रतिमः तत्सदृशः ।

(प) तपनतनयेन ह्यर्थं सुतेन सुर्पावेष्टेत्यर्थः, साक सङ्घः ।

योगं वितन्वति हनूमति राघवस्य
 वैवस्वतेन हरिणा समवर्त्तिना च ।
 मेने विधिघटयितुं हरिमिन्द्रपुत्रं
 वैवस्वतेन हरिणा समवर्त्तिना च ॥६॥

ततस्तत्क्षयं सम्भूतविस्त्रम्भाय (फ) प्रतिश्रुतबालि-
 बधाय कथितनिजदशाय दाशरथये सुग्रीवो दशग्रीवनीय-
 मानसीतापातितानि कानिचिदाभरणान्यदर्शयत् ।

प्रत्यर्पितानां कपिपुङ्गवेन
 रामः स्वकान्ताष्टतभूषणानाम् ।
 सस्कारहान्या परिधूसराणा
 प्रचालनं वाष्पजलैश्चकार ॥१०॥

योगमिति । हनूमति वैवस्वतेन सूर्यपुत्रेण समवर्त्तिना
 सदाचारवतेत्यर्थः हरिणा वानरेण सुग्रीवेत्यर्थः योगं सख्यं वित-
 न्वति विस्तारयति सति विधि विधाता इन्द्रपुत्रं हरि वानरं
 बालिनमित्यर्थः समवर्त्तिना अपक्षपातिना वैवस्वतेन सूर्यतनयेन
 हरिणा यमेन घटयितुं सङ्गमयितुं मेने इच्छति इत्यर्थः । वसन्व-
 तिबक इत्तम् ॥६॥

(फ) सम्भूतविस्त्रम्भाय सञ्जातप्रत्ययाय ।

प्रत्यर्पितानामिति । रामः कपिपुङ्गवेन वानरराजेन प्रत्यर्पि-
 तानां सस्कारहान्या संस्काराभावेन परिधूसराणां मलिनानां स्वका-
 न्त्या घृतानां भूषणानां वाष्पजलैः प्रचालनं चकार । इन्द्रवज्राष्टतम्

ततः सौमित्रिभणितनिर्वन्धसन्धुचितधैर्येण (व) रामे-
 णानुयुक्तो (भ) बालिवैरकारण भानुसूनु(म)रित्यमकथयत् ।
 पुरा खलु निखिलरिपुकुलतिमिरनिचयमरोचिभालिनं (य)
 बालिनं मायावी नाम दानवः कश्चन दुन्दुभे(र)भ्राता
 रुद्ध्वा (ल) तद्बलचकितधृतिरुगनगरकुहरमगाहत (व) ।
 तदनुगाहमानेन मानशालिना (श) बालिना विलमुख-
 ष्पलनाय निहितस्तस्योत्थानवेला प्रतिपालयन्नह (ष)

(व) सौमित्रोति सौमित्रिणा लक्षणेन भणितेन उक्तेन निर्वन्धेन
 व्याप्तद्वन्द्वनेन सन्धुचित सन्दीपित धैर्ये यस्य तादृशेन ।

(भ) अलुयुक्तं पृष्टं ।

(स) भालुसूनु सुग्रीवः ।

(य) निखिलेति निखिलानि समस्याणि रिपुकुलानि शत्रुकुलानि
 एव तिमिरनिचयाः अन्धकारसमूहाः तेषां मरोचिभाला स्वर्यं त
 सर्वशत्रुघातिनामिति यावत् ।

(र) दुन्दुभेः तदास्यदानवस्य ।

(ल) रुद्ध्वा अलुरुध्य आहूयेति यावत् ।

(व) तद्बलेति तस्य बालिनः बलेन चकिता शङ्किता धृतिः
 धैर्यं यस्य तथाभूतं । उरुगनगरकुहरं पातालम् । अगाहत प्रविष्ट-
 वानित्यर्थः ।

(श) तदनुगाहमानेन तदनुघातिना । मानशालिना घाति-
 मानिना ।

(ष) विलसुखपालनाय विलस्य गङ्गरस्य सुख विलसुखं तस्य
 पालनाय रक्षणाय यदि विलसुखात् पुनः स पलायते इति तत्-
 प्रत्यवेक्षणार्थेति भावः । निहितः स्थापितः । तस्य बालिनः ।

चिरकालेऽप्यतीते फेनस्थान मांसनिःसृतमसृग्पूर(स)मवेत्त्य
भ्राता मे निहत इति निरचिनवम् (ह) । तदनु विपुलो-
पलपटलपिहितविलसुखः सबलीमुखबलस्तस्मै (ज) दत्त्वा
स्वयमुदश्रुदकनैवापमवापं (क) शोक्रान्धः किष्किन्धाम् ।
अथ विदितवृत्तान्तरमात्त्रैरभिषेचिते मयि मायाविनं
निहत्य खरतरभुजपरिघविघट्टितविलवदनपिधानस्त-
रसा (ख) रसातलात् पुरं प्रविष्टोऽतीव रुष्टः प्रभ्रष्टाशयः (ग)
बहुशः प्रणिपतन्तं प्रतिपादितयाथातथ्यं (घ) मां नगरा-

उत्थानवेला शत्रुजयानन्तर प्रत्यावर्त्तनसमयम् । प्रतिपालवन् प्रती-
जसाथः ।

(स) फेनस्थान फेननिर्चितम् । मांसनिःसृतं मांसनिर्गमितम्
असृक्पूर शोणितप्रवाहम् ।

(ह) निरचिनवं निश्चितवानस्मि ।

(ज) तदनु तदनन्तरम् । विपुलेति विपुलेन सहता उपलपटलेन
प्रस्तरसङ्घेन पिहितम् आच्छादितं विलस्य सुखेन तथोक्तः ।
सबलीसुखवनं वानरसैन्यसमेतं । तस्मै बालिने ।

(क) उदश्रु उद्वाप्यः । उदकनैवाप तर्पणाञ्जलिभिति यावत्
अवाप प्राप्तवानस्मि ।

(ख) खरतरेति खरतरेण तीक्ष्णतरेण भुजपरिघेण बाहुदण्डेन
विघट्टितं दूरोक्तं विलवदनस्य गह्वरसुखस्य पिधानम् आच्छादन
येन तथाभूतः । तरसा बलेन ।

(ग) प्रभ्रष्टाशयः प्रभ्रष्टः आशयः सनसो भावः यस्य तादृशः
विकृतमना इत्यर्थः ।

(घ) प्रतिपादितेति प्रतिपादितं बोधितं याथातथ्यं तत्त्वं येन
तादृशम् ।

द्विरागसमपि (ङ) निरकासयत् । तदनु तदनुधावनात्
 ज्ञान्दिशीकस्य (च) मम पर्वतेऽस्मि(क)न्नकुतोभयसञ्चार-
 कारणमाकर्ण्य तां पुरैकदा बालिनमतुलभुजबलमखिल-
 कुलाचलचलनचतुर (ज) चतुरर्णवलङ्घनजङ्घाल (झ) दुन्दु-
 भिर्नाम वृन्दारकारिर्लुलायकायः (ञ) परिभूय समरे सम-
 तिष्ठत । निहतस्य तस्य (ट) शवं बाहुबलावलेपेन बालो
 सकललोक-विलयविलोलदनिल-बलचलितलघुतूलली लया
 मतङ्गाश्रमच्चितौ (ठ) चिप्रमच्चिपत् ।

(ङ) निरागस निरपराधम् ।

(च) तदनुधावनात् तस्य बालिनः पञ्चादभिद्वयणात् । कान्दिशी-
 कस्य कस्या दिशि गन्तव्यमिति अजानत इत्यर्थः ।

(क) पर्वतेऽस्मिन् ऋष्यमूके इत्यर्थः ।

(ज) अखिलेति अखिलानां सर्वेषां कुलाचलानां, महेन्द्रो मलयः
 सङ्घः शुक्तिमान्दक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपालश्च सप्तैते कुलपर्वता
 इत्युक्तानां सप्तानां पर्वतानां चलने कम्पने चतुरः शक्त इति
 यावत् तम् ।

(झ) चतुरर्णवेति चतुर्णाम् अर्णवानां समुद्राणां लङ्घने जङ्घालं
 प्रशस्तजङ्घाशालिनम् अर्णवलङ्घनक्षममिति यावत् ।

(ञ) वृन्दारकारिः देवशत्रुः । लुलायकायः सहिषाकृतिः ।

(ट) तस्य दुन्दुभेः ।

(ठ) सकलेति सकलानां लोकानां विलये विध्वंसे विलोचनं
 बहून् यः अनेनः वायुः तस्य बलेन चलितस्य लघोः तूचस्य लीलया
 आलुह्ययेति भावः । मतङ्गेति मतङ्गस्य तदाख्यस्य घनेः आश्रम-
 चितौ आश्रमदेशे ।

तत्र बालिकरनुन्ननिष्पतद्-

दुन्दुभिप्रसृतरक्तविन्दुभिः ।

पाटलं तदभवन्मुनेर्वनं

तस्य वक्त्रमपि रोषपाटलम् ॥११॥

ततो मतङ्गशापबलाद्बालिवश्यसृष्ट्यमूकं विमृष्ट्या(ङ्)-
स्मिन् विस्मृतपुरनिवाससुखे सुचिरं निवसति सति मयि ।

अयमसुखयदेव देव । धीमान् हनूमान्

रिपुरिति भवतोऽपि त्वस्तमस्तौजसं माम् ।

दवहुतवहधूमस्तोम इत्यम्बुवाहा-

चकितमिव मयूर मारुतो वारिशीतः ॥१२॥

तत्रेति । तत्र चितौ बालिनः करेषु सुप्तात् निक्षिप्तात्
निष्पततः दुन्दुभेः दुन्दुभिश्वादित्यर्थः प्रसृतेः निर्गन्तैः रक्त-
विन्दुभिः तत् सुनेः वनं पाटलं रक्तं, तस्य सुनेः वक्त्रमपि वदनमपि
रोषेण क्रोधेन पाटलं रक्तं अभवत् । रथोद्धताद्यत्, रात् परैर्नर-
बगैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥११॥

(ङ) मतङ्गेति मतङ्गस्य शापः, येन मे आश्रमच्छेत्तमेवं रक्तद्रुषितं
कृतं सोऽन्वागत एव छिन्नशिराः पतेदित्येवंरूपः, तस्य बलात् प्रभा-
वात् । अंबालिवश्यं बालिना आगन्तुमशक्यमिति भावः । विमृष्ट्य
विविच्य ।

अवमिति । हे देव ! अयं धीमान् सुबुद्धिर्हनूमान् दवहुत-
वहधूमस्तोमः दावाग्निधूमराशिः इति धियेति शेषः अम्बुवाहात्
शेषात् चकितं भीतं मयूर वारिशीतः जङ्गशीतलः मारुतः वायुरिव
रिपुः शत्रुरिति धियेति शेषः भवतोऽपि त्वत्तं शङ्कितम् अस्तौजसं
दुर्बलं माम् एव इत्यं तव सङ्गमनेनेति भावः अमुखयत् सुखी-
चकार । उपमाबद्धारः । बालिनीद्यत् ॥१२॥

श्रुत्वाथ रामः शोकोद्ग्रां सुग्रीवगिरं यद्येवं महा-
भाग । मा भैषी(ठ)र्मम श्रिलीमुख(ण) एव बलीमुखस्य (त)
तस्यासून् कालक्षेपमपास्य (थ) पास्यतीत्युक्त्वा तत्प्रत्य-
यार्थं (ट) पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितदुन्दुभिकलेवरस्तत्कर्मणाप्य-
हसत्य सुग्रीवस्य (ध) प्रार्थनया सप्तभुवनभवनस्तम्भसम्भाव-
नया किल सप्तधा धात्रा वर्धमानपरिणाहरोहान् (न)
सप्तसालानप्यविधेययातुधानकुलविविधबधविधायकेन सा-
यकेन (प) विव्याध । सोऽय सायको निकटगिरिकटक-
मपि पाटयामास (फ) ।

(ठ) मा भैषीः भय मा कुरु ।

(ण) श्रिलीमुखः शरः ।

(त) बलीमुखस्य वानरस्य ।

(थ) कालक्षेप कालविलम्बम् अपास्य अकृत्वा शीघ्रनित्यर्थः ।

(ट) तत्प्रत्ययार्थं तस्य विश्वासार्थम् ।

(ध) प्रेरितेति प्रेरित निःक्षिप्तं दुन्दुभेः कलेवर येन तथोक्तः ।
तत्कर्मणापि दुन्दुभिसप्रक्षेपेणापि । अहसत्य बालिवधे पारकता
प्रति अविश्वस्तस्येति भावः ।

(न) सप्तेति सप्तानां भुवनानां भूरादीनां स्तम्भा एते भवन्त्विति
स्तम्भावनया सननेन वर्धमानः दृढि नीयमानः परिणाहरोहः
विशालताविस्तारः येषां तान् ।

(प) अविधेयेति अविधेयानाम् अवश्यानां दुर्विनीतानामिति
यावत् यादुधानानां राक्षसानां कुलस्य विविधः मानाप्रकारः यो बधः
कृत्वा तस्य विधायकेन सायकेन । सायकेन शरेण ।

(फ) निकटगिरिकटकं सन्निहितपर्वतनितम्बम् । पाटयामास
विभेदः ।

निभिन्नसालकटकोऽस्मि यथा तथा त्व

पौलस्त्यसालकटक युधि पाटयेति ।

ऊचे शिलादलनजातरवेण नून

तस्मै बलीमुखवराय शिलीमुख सः ॥१३॥

ततस्तत्प्रत्याहृतन पुरुहृततनुजेन (ब) साङ्गं तस्य
तलातलयुद्धे (भ) प्रवृत्ते सति सज्जनदुर्जनयार्भेद रूपतो(म)-
ऽपि विवेक्तुमक्षमतया मनसि विचारयन् सदसि वाचं-
वमतामुपेत इव (य) वारम्भो तयो(र)रप्येकवेषकर्मणो-

निभिन्नोति । स शिलीमुखः शरः अस्मि अहं यथा निभिन्नं
पाटित सालकटक दृक्षमण्डल येन तथाभूतः, तथा त्व युधि पौल-
स्त्यस्य सालकटक प्राकारदुर्गं, प्राकारो वरयः साल इत्य-
मरः । पाटय खण्डय इति शिलादलनजातरवेण पर्यतभेदनसञ्जात-
ध्वनिना तस्मै बलीमुखवराय सुप्रोवाय ऊचे अत्रयीत् इति नूनम्
उत्प्रेक्षे । वसन्ततिबक दृक्षम् । उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥१३॥

(ब) तत्प्रत्याहृतन तेन सुप्रोवेण प्रत्याहृतः प्रातिकूल्येन
युद्धार्थमिति भाव आहृतः तेन । पुरुहृततनुजेन इन्द्रतनवेन बालि-
नेत्यर्थः ।

(भ) तस्य सुप्रोवस्य । तलातलेति तलैश्च तलैश्च प्रहृत्य यत्
दृक्षं तत् तलानल तच्च तत् युद्धञ्चेति तस्मिन् ।

(म) रूपतः आकृतेः ।

(य) सदसि सभायाम् । वाचयमतां तूष्णीन्भावम् उपेत इव
प्राप्त इव ।

(र) तयोर्बालिसुप्रोवयोः ।

भेदमनवगच्छन्नमुक्तशरो(ल)ऽभूडाशरथिः । सुग्रीवस्तु बालि-
बलासहनतया लब्धदैन्यो वदान्य इव मार्गणापातमार्गे (व)
सदा चक्षुर्विचक्षिपन्नपगतधृति(श)रतिदूरमपासरत् । तमे-
न(ष)सृष्टमूके मूकवत्तपया निषस्रं (स) विषस्रहृदय दया-
लुरालोक्य त्रैलोक्यैकधन्वी रामस्तद्भेद(ह)मवगन्तुकामः
कामप्यभिज्ञानमाला (क्ष) सुग्रीवग्रीवाया बाणनिवारण-
निपुणां (क) सिद्धौषधिमिव बद्धा भूयोऽपि बालिनमाह-
वायाह्वयेति तमादिदेश । पुनरप्यवाप्य किष्किन्धां पर्जन्य
इव (ख) गर्जति तस्मिन् (ग) सूत्रामपुत्रस्ताराभिहितां हि-

(ल) अनवगच्छन् अजानन् । अमुक्तशरं अनिच्छिन्नशरं ।

(व) लब्धदैन्यं प्राप्तदारिद्र्यः । वदान्य इव दातेव । मार्गणस्य
शरस्य व्यापातमार्गे आगमनपथे ।

(श) अपगतधृतिः विगतधैर्यः ।

(ष) तम् एन सुपीवम् ।

(स) तपया लज्जया निषस्रं क्षुब्धम् ।

(ह) तद्भेदं तयोर्बालिसुपीवयोर्भेदम् ।

(क्ष) अभिज्ञानमालाम् अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञान शोऽय-
मिति प्रत्यायकं चिह्नं मालां ताम् ।

(क) बाणनिवारणनिपुणा शरापातनिवारणीमिति यावत् ।

(ख) वर्जन्य इव मेघ इव ।

(ग) तस्मिन् सुपीवे ।

तीक्ति(घ)मतिक्रम्य दुरतिक्रमतया नियतेः (ङ) समारब्ध-
समरो दाशरथिशरशकलीकृतवक्षःस्थलः (च) क्षितितले
सहसा पपात । अथ विदितवृत्तान्ता सन्तताशुनिष्यन्द-
कलुषिततारा (छ) तारानगरान्निर्गत्य वारिवारितं (ज)
वारणयूथपतिमिव सुग्रीवनिर्भयनिरीक्ष्यमाण(झ)सुद्वतग्रीव-
मुत्थातुमक्षमतया क्ष्मातलापितकूर्परयुगलं (ञ) गलगल-
दसृक्पूरशारशरीरं (ट) शरासनशिखरनिन्यस्तहस्तेन सन्नि-

(घ) छ्त्वाप्तपुत्रः इन्द्रात्मजः बालीत्वर्थः । ताराभिहितं
तारया क्षमाहृष्या अर्भाहिता ता, सा युद्धाय गच्छ अशुभलक्षण
इत्येवमुक्तामिति यावत् । हितोक्तिं हितवाक्यम् ।

(ङ) नियतेर्देवस्य ।

(च) दाशरथीति दाशरथेः शरेण शकलीकृतं विदीर्णं वक्षःस्थल
यस्य तथाभूतः ।

(छ) सन्तेति सन्ततानाम् अविच्छिन्नानाम् अश्रूणां निष्यन्देन
पातेन कलुषिता आविळिता तारा नेत्रकषीनिका, तारकाण्डः
कषीनिकेत्यमरः । यस्याः तथाविधा ।

(ज) वारिवारितं वारिर्गजबन्धनी तथा वारितं प्रतिबद्धसामर्थ्यं
मिति यावत्, वारी तु गजबन्धनीत्यमरः । वार्यर्गलाभङ्ग इव
प्रयत्न इति रघुवशे कालिदासः ।

(झ) सुग्रीवेति सुग्रीवेण निर्भयं यथा तथा निरीक्ष्यमाणं
निहतत्वादिति भावः ।

(ञ) क्ष्मातलेति क्ष्मातले भूमौ अप्तितं पातितं कूर्परयुगलं
कफोष्णहृद्य येन तथोक्तम् ।

(ट) गलेति गलात् कण्ठात् गलता स्रवता अस्सृक्पूरेण रक्त-
प्रवाहेण शारं शबलं शरीरं यस्य तथोक्तम् ।

कर्षस्थितेन (ठ) काकुत्स्थेन कृतसन्नापमपेताडम्बर(ड)मि-
वाम्बुधिमस्तोन्मुखमिव मयूखमालिन (ढ) बालिनमा-
लिङ्ग स्वाङ्गोत्तसिततदुत्तमाङ्गा (ण) रघुनाथमित्यमक-
थयत् ।

कारुण्यं निरवधि यत्तव प्रसिद्धं

शीताशो' सहजमिवात्तिहारि शैत्यम् ।

तत्सर्वं मनुकुलनाथ ! रम्यकीर्त्तं ।

मत्पापात्कथय कथं त्वया निरस्तम् ॥१४॥

(ठ) शरासनेति शरासनस्य धनुषः शिखरे विन्यस्तः अर्पितः
हस्तो येन तयोक्तः तेन । सन्निकर्षस्थितेन समीपार्त्तिना ।

(ड) कृतसन्नापं कतशिष्टाभापम् । अपेताडम्बरम् आडम्बर-
हीनम् ।

(ढ) अस्तोन्मुखम् अस्ताचलगमनोन्मुखं मयूखमालिनं स्मर्यम् ।

(ण) स्वाङ्गेति स्वस्य अङ्गेन क्रोडेन उत्तसित गृहीत तस्य
बालिनः उत्तमाङ्गं शिरः यथा तादृशो ।

कारुण्यमिति । हे मनुकुलनाथ । मनुवंशपते । हे रम्यकीर्त्तं !
शीताशोचन्द्रस्य सहज स्वाभाविकम् आर्त्तिहारि सन्नापहारक
शैत्यमिव तव निरवधि अशेषं कारुण्यं कपालुत्व प्रसिद्धं विख्या-
तम् । तत् सर्वं मत्पापात् मदीयभाग्यदोषात् त्वया कथं निरस्तं
त्यक्तं कथय । प्रहृषिष्योऽस्तं, त्याशाभिर्भनजरगाः प्रहृषिष्योऽमिति
तल्लक्षणात् ॥१४॥

एवंविधे प्रियतमेऽप्यनपेतजीवां
 मां राक्षसीति रघुपुङ्गव । साधु बुद्धा ।
 बाणं विमुञ्च ययि सम्प्रति ताडकारे !
 श्रेयो भवेद्दहितसङ्गमकारिणस्ते ॥१५॥
 साधारणी क्षितिभुजां मृगयेति पूर्व-
 मुक्तं त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन् ।
 शाखासृगीं तदिह मारय मां शरैण
 को नाम राम । मृगयुदेयते मृगीणाम् ॥१६॥

एवमि त । हे रघुपुङ्गव । रघुकुलदृषभ । एतेन दृषतल्यबुद्धे-
 स्तव किमकार्यमिति भावः । हे ताडकारे ! एतेन स्नाहत्यायामपि
 तव दृष्ट्या नास्तानि सूचितम् । प्रियतमे प्राणश्वरे एवंविधे एवस-
 वस्थानं गते इत्यर्थः आप अनपेतजावाम् अगतप्राणा सा राक्षसीति
 साधु सम्यक् बुद्धा विज्ञाय सम्प्रति माय बाण शरं विमुञ्च त्वज,
 एव सति दायतसङ्गमकारिणः कान्तसङ्गविधायिनस्ते तव श्रेयः
 शुभं भवेत् । वसन्ततिलक दृत्तम् ॥१५॥

साधारणीति । हे सत्यवादिन् । त्वयैव पूर्वं जनसंसदि लोक-
 समाजे मृगया मृगस्त्रीकारं क्षितिभुजा राज्ञा साधारणी सामान्यधर्म
 इति यावत् उक्तं कथितं, तत तस्मात् हे राम । शाखासृगी वानरीं
 माम् इह खासन् स्थाने मारय जिहि, को मृगयुः व्याधः मृगीणां
 दयते अनुकम्पते ? न कोऽपीत्यर्थः नाम सम्भावनायाम् । मृगयोमृगीं
 प्रति दयाकरणे सम्भावनापि नास्तीति निष्कर्षः । वसन्ततिलकं
 दृत्तम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं
 दर्पणे । सामान्यं वा विशेषण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च
 कारणेनेदं कार्येषु च समर्थते । साधस्यैतेतरेणार्थान्तरन्यासो-
 ऽप्युक्त इति ॥१६॥

सन्त्वस्य पूर्वमसुतस्तव बाधुषु
 भेजे यथाद्रिमकुतोभयस्य प्रसूक्तम् ।
 भर्ता ममायमपि राम । ररभेद्यं
 प्राप्तो मदीयहृदयस्थलमद्रिदुर्गम् ॥१७॥
 नाहं सुकेतुतनया न च सप्तमाली
 बाली च त्रिभुवनप्रथितप्रभावः ।
 तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरभेद्या
 धन्वी कथं भवसि राघव । मामविह्वला ॥१८॥
 क्षितिपतितनयाना हन्त गर्भेश्वराणां
 किमु निरवधिमौग्धं शीर्थैवज्जन्मसिद्धम् ।

सन्त्वस्येति । हे राम ! एष तव वन्धु सुप्रीवः पूर्वम् अस्तः
 असुप्रात् वालिन सन्त्वस्य सस्यन् भौत्वा यथा अजुतोभवन् ऋष्यभूक्त
 भेजे, तथा अयमपि मम भर्ता बाली शरैरेवेद्य भेजुमशक्यं मदीय
 हृदयस्थलम् अद्रिदुर्गं पवतरूपं शत्रुदुःप्रवेशस्थानं प्राप्तम् । वसन्-
 तिलकं वृत्तम् ॥१७॥

नाहमिति । अहं सुकेतुतनया ताडका न, सप्तमाली सप्तानां
 तालानां समाहारं सप्तमाली न च, त्रिभुवने प्रथितः विख्यातः
 प्रभावः यस्य तथाभूतः बाली न च । हे राघव । अहं वज्र
 हृदया अत्रिकठिनहृदयति भावः अतएव विशिखैः शरैः अभेद्या
 भेजुमशक्या तारा अस्मि, माम् अविह्वला कथं धन्वी धनुष्मा भवसि ?
 नैव धनुष्मानिति त्वा गणयासाति भावः ॥१८॥

क्षितिपति । हन्त खेदे । हे राघव । गर्भेश्वराणां व्याज्जन्म-
 प्रभूणा क्षितिपतितनयानां राजपुत्राणां मौग्ध्यं सूदृढं शीर्थै-
 वत् शीर्थैवत् निरवधि अशकं तथा जन्मसिद्धं किमु ? जन्मावधि

मम हृदि निरपाये वर्त्तमाने कपीन्द्रे

रघुवर । यद्मुष्मै तिष्ठसे चापपाणिः ॥१६॥

एव विलपन्त्या हारायिताशुधारायाः (त) तारायाः
परिदेवनरवैर्वाष्पाब्जु कणाभ्युक्ष्यैरक्षीणश्वासानिलैश्च (थ)
कृताश्वास इव लब्धसन्नो वाली निजनन्दनमिच्छाकुनन्दने
(द) समर्प्याङ्गदमङ्गसङ्घिनीं काञ्चन काञ्चनमालां (ध)
श्रीकावनतश्रीवाय (न) सुश्रीवाय दत्त्वा निजभुजबलप्रशान्ता-
न्तासुरः प्रशान्तासु(प)रभूत् । तत्र हा सकलभुवनबहुमत !

एते शौर्यशास्त्रिनः रूढाश्चेति भावः, यत यत्र मम हृदये वर्त्तमाने
अतएव निरपाये अवये कपीन्द्रे वानरराजे सति अतश्चै अहृष्य
हृदयस्थितस्य कपीन्द्रस्य वधार्थमिति भावः, क्रियया यमभिप्रेतीत्य-
नेनासुष्मै इत्यस्य सम्यदानत्वम् । चापपाणिः धनुष्पाणिः सन्
तिष्ठसे । मम प्राणेश्वरं वह्निस्थितं हतवानसि, हृदयस्थं न कथ-
मपि हन्तुं शक्यमिति कथं तव इदानीमपि धनुर्धारणमिति
भावः । शास्त्रिनीष्टम् ॥१६॥

(त) हारायितात हारायिता हारवदाचरिता अशुधारा
यस्याः तथाभूताया ।

(थ) वाष्पेति वाष्पाब्जुनाम् अश्रूणा कणाः तेषाम् अभ्युक्ष्यैः
सुकैः । अक्षीणश्वासानिलैः दार्घनिश्वासकारुतैः ।

(द) निजनन्दनं स्रष्टवम् । इच्छाकुनन्दने रामे ।

(ध) अङ्गसङ्घिनीं शरीरस्थिता काञ्चन कामपि काञ्चनमालां
सौवर्ण्यहारम् ।

(न) शोकेति शोकेन अवनता योवा यस्य तयोक्ताय ।

(प) निजेति निजेन भुजबलेन प्रशान्ता निर्जिता इति यावत्
अहुरा वेन तथाभूतः । प्रशान्तासुः गतासुः नृत इत्यर्थः ।

बाहुबलानलश्लभायिताहितबल । ललिङ्गगन्धर्व । गन्धसि-
न्धुरपञ्चताकरणपञ्चानन । दशमुखभुजभुजङ्गभोगनिरोधाय-
ह्निदुण्डिकायिबालबलय । (फ) बालिन् । विलय कथ गतो-
ऽसीति वाष्पाविलमुखा (व) बलीमुखास्तस्य राजाज्ञया
यथाभिप्रेत प्रेतकृत्यं सर्वे निर्वर्त्तयामासुः ।

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे रामश्यामपयोमुचा ।

अभिषेक्तु स्थिता मेघास्तन्महीं महिषीमिव ॥२०॥

आर्यार्यान्विषणा कार्या शरदीत्युक्तसंविदा ।

कपीन्द्रेणार्थितो रामः किष्किन्धावर्त्तनं प्रति ॥२१॥

(फ) बाहुबलेति बाहुबलमेव अनलं अग्निं तत्र श्लभायितं
श्लभभवत् आचारितस्य अहितबलं येन तथोक्तं तत्सम्बुद्धौ । ललित-
गन्धर्व ! चारुद्वग ! गन्धेति गन्धसिन्धुरणा गन्धगजाना पञ्चता-
करणे विनाशने पञ्चाननः सिद्धः तत्सम्बुद्धौ । दशमुखेति दश-
मुखस्य भुजा बाहुव एव भुजङ्गभोगा पञ्चगदेहाः तेषां निरोधाय
बन्धनाय आह्निदुण्डिकायिद्वारित बालबलय पुच्छमण्डल यस्य तथा-
विधः तत्सम्बुद्धौ ।

(व) वाष्पाविलमुखाः अशुपर्यवदनाः ।

अभिषिक्ते इति राम एव श्यामपयोमुक् नीलजलधरः तेन
सुग्रीवे अभिषिक्ते सिंहासनाधरापते तु मेघाः महिषीं राजपत्नी-
मिव तन्मही किष्किन्धाविलस्य अभिषेक्तु स्थिताः आविर्भूताः ।
वर्षाकालः समुपस्थित इति ॥ २० ॥ अनुष्टुप् वृत्तम् ॥२०॥

आर्यार्या इति आर्या इति आर्या इति वाव् शरदि शर-
काले आर्याया रीतायाः अन्विषणा कार्या इति उक्तसंविदा
कथितप्रतिज्ञेन कपीन्द्रेण सुग्रीवेण रामः किष्किन्धावा वर्त्तनं
स्थितिं प्रति अर्थितः आचितः अनरुद्ध इति भावः ॥२१॥

न योग्या नगरप्राप्तिरित्युक्तवति राघवे ।
सुग्रीवप्रार्थनाप्यासीद्भरतप्रार्थना समा ॥२२॥
दत्तार्जुनविकासेन धर्त्तराष्ट्रान्निरस्यता ।
तेन जीमूतकालेन देवकीनन्दनायितम् ॥२३॥

तत्र,

आस्त्राकीं रूपलक्ष्मीमसकृदपहरत्यात्मकान्त्या तदास्त्रां
भर्त्तार नः सुरेन्द्रं किमपि न गणयन् बालिनं द्रुमजघान
इत्थं मत्वेव वैरं भ्रूयति घनघटा राघवस्याहवोत्या-
माश्रामाश्राश्च रुद्धा स्तनितमिषमहासिंहमाद् ततान ॥२४॥

नेति । राघवे रामे नगरप्राप्तिः नगरवासः न योग्या नोचिता
चतुर्दशवर्षीयवनवासप्रतिज्ञाभङ्गभयादिति भावः, इति उक्तवति सति
सुग्रीवस्य प्रार्थनापि भरतस्य प्रार्थनया समा तुल्या आसीत् ॥२२॥

दत्तेति । दत्तः अर्जुनस्य वृक्षविशेषस्य तृतीयपाण्डवस्य च
विकासो येन तथाभूतेन धर्त्तराष्ट्रान् ऋषिविशेषान् दुर्योधनादीश्च
निरस्यता दूरोकुर्वता वर्षाकाले हृसा भूतलं त्यक्त्वा मानसं सरो
यान्तीति प्रसिद्धिः । तेन जाह्नवकालेन वर्षाकालेन देवकीनन्दना-
यित देवकीनन्दनः कृष्णः तद्वटापरितम् । अथा देवकीनन्दनः
अर्जुनस्य जय दुर्योधनस्य च पराजय सम्पादयामास, तथा षष्ठाकाण्डः
अर्जुनवृक्षविकासयात् हृसाश्च दूरोकगोतीति भावः ॥२३॥

आस्त्राकीभिति । आस्त्राकीम् अस्त्रत्वस्वन्विनीं रूपलक्ष्मीम्
आस्त्रातिश्रियम् आत्मकान्त्या निजदेहप्रभया असकृत् पुनः पुनः अपहृ-
रति एष इति शेषः, तत् अस्त्रद्वन्द्वरश्मम् आस्ता तिष्ठत, नः आस्त्रार्क
भर्त्तारं स्त्रामिनं सुरेन्द्र देवराजं किमपि न गणयन् इत्थं भ्रूयति
बालिनं तत्पुत्रं जघान इतवान्, इत्थं वैरं सिद्धं तत्र घटा
सिंहान्द भ्रूयति राघवस्य रामस्य आहवोत्याश्च आश्रामाश्राश्च यथायम्

उपचितजीवनधारासत्त्वमथभाजो निरस्तसन्तापाः ।

भूषा इव नक्मेघाः पौलस्त्यमहाबलाकुलिताः ॥२५॥

तेन किल्ल रघुधितिरतिमात्रप्रवृद्धमन्युः (भ) शतमन्यु-
शरासनशारङ्गरतारापथां (स) घनतरघनरवमुखरितहरि-
शुखाभोगां (य) कदम्बवनपवनाकम्पननिराडम्बरकादम्ब-

उत्थितम् उदिताम् आशाम् आशाश्च दिशश्च रुद्धा आष्टव्य आच्छा-
द्येत्यर्थः स्तनितमिष गर्जितव्याजं महासिञ्चनाद् ततान विस्तृतवान्
अनवरतं गर्जितवानित्यर्थः । स्रग्धराष्टतम् ॥२४॥

उपचितति । उपचितानि परिपुष्टानि प्रभूतानीत्यर्थः जीवनानि
जलानि धारयन्तीति तथोक्ताः सत्प्रथभाजः प्रशस्तमार्गवर्तिनः आकाश-
सञ्चारिणश्चेति भावः, तथाविधाः पक्षे उपचिताभिः परिपुष्टाभिः
जीवनधाराभिः जीवनावस्थाभिरिति भावः सत्प्रथ शिष्टाचारं
जन्मे इति तथोक्ताः, निरस्तसन्तापाः नितस्तः निवारितः सन्तापः
पीडनजनितः दुःखजनितश्च लोकानामिति भावः यैः तथाविधाः नव-
मेघाः भूषा इव राजान इव पौलस्त्यस्य पूर्वदिग्भवस्य वायोरिति
भावः महाबलेन पक्षे पौलस्त्यस्य रावणस्य महाबलेन आकुलिताः
सञ्चालिताः विच्युभिताश्च । यमकादौ भवेदैक्य उलोर्वोर्लोरोस्तथेति
नयेनात्र पौरुष्येत्यस्य स्थाने पौलस्त्येति पठितं श्लेषानुरोधादिति
बोध्यम् । आर्याष्टतं, यस्याः प्रादे प्रथमे द्वादशे सात्वास्तथा ततोऽपि
ऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदशे चतुर्थके सार्थेति तल्लक्षणात् ॥२५॥

(भ) अतिमात्रेति अतिमात्रं प्रवृद्धः मन्युः शोकः सीताविरह-
जनित इति भावः यस्य तथोक्तः ।

(स) शतमन्युर्प्रति शतमन्योरिन्द्रस्य शरासनेन धनुषा शारतरं
चित्रतरं तारापथम् अन्तरीक्षं यस्यां तथाभूताम् ।

(य) घनतरेति घनतरण्य गभोरेण घनरवेण मेघनिनादेन सुख-

कुटुम्बा(र)मम्बुदकदम्बकवलिताम्बरां (ल) शिलीन्ध्रसम्बन्ध-
बन्धुरवसुम्बरां (व) विकचकुटजनिवयकवचितमहारण्यां
प्राष्टपेण्यां प्रक्रियां (श) प्रेक्षमाणो लक्ष्मणमिदमभाषत ।

अयं कालः कालप्रमथनगलाभैरभिनवै-

रहयूना यूनामपहरति धैर्यं जलधरैः ।

स्मराधारा धारापञ्चचयजडा वान्ति सहसा

नभस्वन्तः स्वन्तः कथमिव वियोगः परिणमेत् ॥२६॥

रितः शब्दितः पुरित इति यावत् हरिन्मुखाना दिङ्मुखानाम्
आभोगः विस्तारः यस्या तथोक्ताम् ।

(र) कदम्बेति कदम्बवनाना पवनस्य आकम्पनेन निराडम्बरः
निरुत्सवः कादम्बकुटुम्बः कलहसपरिवारः यस्या तथाविधाम् ।

(ल) अम्बुदेति अम्बुटाना मेघाना कदम्बेन समूहेन कवचितं
पस्तम् अम्बरभाकाशं यस्या तादृशीम् ।

(व) शिलीन्ध्रेति शिलीन्ध्राणां भूमिकटलीविशेषायाः सम्बन्धेन
सम्पर्केण प्ररोहेत्येत्यर्थं बन्धुरा चञ्चतानता बहुम्बरा भूमिः यस्यां
ताम् ।

(श) विकचेति विकचेन प्रस्फुटितेन कुटजनिचयेन कुटजसमूहेन
कवचितम् आश्रितं महारण्यं यस्या तथोक्ता प्राष्टपेण्या वार्षिकीं
प्रक्रियां व्यापारम् ।

अयमिति । अयं कालः वर्षाकालः काले प्रमथ्नाति संहरतीति
कालप्रमथनः हरः तस्य गलाभैः नीलैरित्यर्थः अभिनवैः जलधरैः
अहयूनाम् अहङ्कारवता यूना तरुणानां धैर्यम् अपहरति नाश-
यति । स्मराधाराः कामोद्दीपिनः धाराया जलसम्पाताना परिचयेन
सम्पर्केण जडाः शीतलाः घना वा नभस्वन्तः वायवः सहसा वान्ति
वहन्ति, वियोगः स्वन्तः शोभनावसानः सन् कथमिव परिणयेत् परि-

महासमरसूचकः प्रतिदिशं मनोजन्मनो
 मयूरगलकाहलीकलकलः समुज्जृम्भते ।
 षयोद्मल्लिने दिने परुषविप्रयोगव्यथां
 नरेषु वनितासु वा दधति हन्त केका इति ॥२९॥
 अशोधरोदरविनिर्गतवारिधारा-
 सम्पर्दमांसलसमीरसमीर्यमाणैः ।
 आमोदवीचिनिचयैः कुटजप्रसूनै-
 राकाशमेतदवकाशविहीनमासीत् ॥२८॥

षाकं गच्छेत् ? कथं वियोगमतिवाहयामीति भावः । शिखरिणी-
 पृत्तं, रघैरुद्रैः स्वयं यमनसभला गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥२६॥

मञ्जेति । मनोजन्मनः मनमिजस्य महासमरसूचकः महासंयाम-
 व्यङ्गकः मयूराणां गलाः कण्ठा एव काहल्यः वादित्वविशेषाः तासां
 कलकलः प्रतिदिशं समुज्जृम्भते समुद्गच्छति इति खेदे । षयोद्मल्लिने
 मेघाष्टते दिने नरेषु वनितासु नारीषु वा मध्ये के नराः का नार्यः
 इति केकाः मयूरप्राण्यश्च परुषा दारुणा विप्रयोगव्यथा विरहपीडितं
 दधति धारयन्ति जनयन्ति च । केका वाणी मयूरस्येत्वमरः । पृथ्वी-
 पृत्तं, जसौ क्षयला वल्लभहयतिश्च पृथ्वी सुररिति तल्लक्षणात् ॥२७॥

अशोधरेति । अशोधराणां मेघानाम् उदरेभ्यः विनिर्गतानरं
 वारिधाराणां सम्पर्देन मांसलाः परिपुष्टाः ये समीरा वाताः तैः
 समीर्यमाणैः प्रेर्यमाणैः विस्तारं नीयमानैरित्यर्थः, आशोदाः
 सौरभाख्येव वीचिनिचयाः तरङ्गसमूहाः तैः उपलक्ष्ये तृतीया ।
 कुटजप्रसूनैः कुटजपुष्पैः एतत् आकाशम् अवकाशविहीनं निरवकाशं
 समीर्यमानमिति भावः आसीत् । वसन्ततिब्बकं पृत्तं ॥२८॥

घनश्यामलपत्रस्य व्योमन्यग्रोधशाखिनः ।

प्ररोहा इव लक्ष्यन्ते वारिधारा धरां गताः ॥३९॥

अम्भोधिपाने सलिलेन साक-

मापीतमीर्वाग्निशिखाकलापम् ।

तप्तोदरा वारिधरा वमन्ति

विद्युत्क्षतोन्मेषमिषेण नूनम् ॥३०॥

इत्य प्रवृत्तेषु घर्नादनेषु (घ) दाशरथिना कथमपि नीतेषु तदाकारकान्तिविजितमिव (स) शनैःशनैर्मेघमण्डलं पाण्डुर(ह)मभूत् । तस्य चापस्य व्यापारवेलायां (क्ष) न

घनेति । धरां गताः भक्तलप्राप्ताः वारिधाराः, घना मेघा एव श्यामलानि पत्राणि यस्य तथोक्तस्य व्योमन्यग्रोधशाखिनः व्याकाश-वटतरोः प्ररोहा इव लम्बमाना सन्ताना इव लक्ष्यन्ते । उत्-प्रोक्षाबद्धारः । अन्नुष्टुप् छन्दः ॥३९॥

अम्भोधीति । वारिधरा मेघाः विद्युत्क्षतायाः सौदामिन्या उन्मेषमिषेण विक्रासव्याजेन अम्भोधिपाने तप्तोदरजलपानसमये सलिलेन साकं सक्त व्यापारम् अर्वाग्निशिखाकलापम् पाण्डुरजलशिखापुञ्जम् अतएव तप्तोदरा सन्तप्तजठरा सन्तप्तमिति उद्विग्नरन्ति नूनसुव-प्रोक्ते । अत्रापङ्गुल्यानुप्याणितोतप्रोक्तालङ्कारः । इन्द्रवज्राष्टम् ॥३०॥

(घ) घर्नादनेषु मेघादिवसेषु ।

(स) तदिति तस्य दाशरथे व्याकारस्य वा कान्तिः श्यामलतेति भावः तथा विजितमिव ।

(ह) पाण्डुरं पाण्डुवर्णं विजितस्य तेजोहान्या शरीरस्य पाण्डुता जायते इति भावः ।

(क्ष) तस्य दाशरथेः । चापस्य घनुषा । व्यापारवेलायां प्रक-टनसमये ।

सन्निधातव्य(क)मित्यन्तरिचान्तरादन्तर्हितं किल पाक-
शासनशरासनम् (ख) ।

रघुपतिचापघोषसमयो भवितेति भिया-

ऽप्युपरतमुद्भट घनघटाजनितं स्तनितम् ।

श्वसितसरुद्धिरस्य विजित. किल शान्तिमगात्

करिचितकेतकीकुटजनीपवनः पवनः ॥३१॥

तापोपशान्तिवटनात् क्लतलोकहर्षा

वर्षानटी गगनरङ्गतलात् प्रयाता ।

अश्वोद्वाद्यमचिरेण शशाम सर्वं

निर्वापिताश्च महसैव तडित्प्रदीपाः ॥३२॥

(क) सन्निधातव्य न सद्युपस्थातव्य पराजयभयादिति भावः ।

(ख) पाकशासनशरासनम् इन्द्रधनु । शरवृकालः प्रवृत्त इति भावः ।

रघुपतीति । रघुपते रामस्य चापस्य धनुषः घोषसमयं निना-
दकालः भविता इति भिया भयेन घनघटाभिर्नेत्रघण्डैः जनितं स्तनितं
गर्जितम् उद्भटमपि उत्कटमपि उपरतं निवृत्तम् । परिचितं सम्पृक्तं
केतकीना कुटजाना नीपाना कदम्बानाञ्च वनयेन तथाभूतं केतकी-
कुटजनीपसम्पर्कवानित्यर्थः पवनः अथ रघुपते. श्वसितसरुद्धिः निःश्वा-
सवायुभिः विजितं क्लिप्तं शान्तिम् अगात् शशाम । नर्दकं वृत्तं,
यदि भवतो नजौ भजजला गुरुनर्दकमिति तल्लक्षणात् ॥३१॥

तापोपशान्तीति । तापस्य शोषजनितस्येति भावः उपशान्तिः
उपशसनं तस्य वटनात् सम्पादात् तापोपशान्तिजनकनर्तनाञ्च क्लतः
लोकानां जगतां दर्शकानाञ्च हर्षः आनन्दः यथा तथोक्ता वर्षा-
नटी वर्षारूपनर्तकी गगनमेव रङ्गतला नृचक्षेत्रं तस्मात् प्रयाता

क्रमेण वाहिनीजातं (ग) समलं भाविनीं वानरवा-
हिनीपूर्तिं (घ) मसहमानमिव तनिमानं (ङ) मभजत । दुर्दि-
नापाये (च) लङ्कायामपि राजहंसनिःशङ्कसञ्चारं (छ)
सम्भविष्यतीति मत्वा किल भूम्यामपि समजनि राजहंस-
निःशङ्कसञ्चारं (ज) । एवं प्रोषितायामपि प्रोषितजन
श्रेमुषीमुषि (झ) प्रावृषि ।

चलिता । अचिरेण तत्क्षणेनैव सर्वम् अन्धोद्वाद्यं घनगर्जनमिति
भावः शशाम निवृत्तम् । सहमेव तडित्प्रदीपाः विद्युत् एव दीपाः
निर्वापिताश्च निर्वाण्य नीताश्च । रूपरुमलङ्कारः । वसन्ततिबन्धं
वृत्तम् ॥३२॥

(ग) वाहिनीजातं नदीसमूहः ।

(घ) भाविनीं भविष्यन्तीं वानरवाहिनीपूर्तिं कपिसेनाप्रताहम् ।

(ङ) तनिमानं क्षीयताम् ।

(च) दुर्दिनेति दुर्दिनस्य मेघाच्छन्नदिवसस्य दुःसमयस्य च अपाये
अवसाने शरदागमे इत्यर्थः । पक्षे राजसकुलावसाने इत्यर्थः ।

(छ) राजहंसस्य राजश्रेष्ठस्य रामस्तोत्रार्थः अथच राजहंसानां
राजश्रेष्ठानां रावणपराजितानामिति भावः निःशङ्कसञ्चारः निर्भय-
विचरणम् ।

(ज) राजहंसेति राजहंसानां वर्षासु मानसं गतानामिति भावः
निःशङ्कसञ्चारः वार्षिककलुषितजलचपानशङ्कारहितं जनविचरणमिति
यावत् ।

(झ) प्रोषितायां निर्गळितायाम् अवसितायामिति यावत् ।
प्रोषितेति प्रोषितानां प्रवासिना विराहण्यामिति भावः श्लेषासुषि
पञ्चाहादिशब्दा विमोहजनन्यामिति भावः ।

कामक्षिप्तपृषत्कभिन्नहृदयच्छिद्रप्रणालीगल-
न्यैत्रीसारलघौ प्रतिश्रुतगिरन्निर्वोढुमप्यक्षमे ।

सुग्रीवे चिरसस्थिता शमयितुं रागान्धतां तादृशीं

किष्किन्धा द्रुतमाप कोपकलुषो रामाञ्जया लक्ष्मणः ॥३३॥

तत्र सौमित्रिरतीवरुष्टः प्रविष्ट इत्यङ्गदेन विज्ञापितो
ऽप्यनङ्गसङ्गरसङ्गतपरिश्रमाद्जातजागरः (ज) सुग्रीवस्तद्-
र्शनत्वात्सङ्कलितसकलप्लवङ्गकुलकिलकिलायिवेन प्रबुद्धः(ट)

कामेति । कोपकलुषः कथं सुयोवः गतेष्वपि घनकालेषु
अस्माकं वार्त्तामपि न नयतीति क्रोधेनाविबुधेताः लक्ष्मणः रामस्य
आञ्जया आदेशेन, कामक्षिप्तेन मदनप्रेरितेन पृषत्केन शरेण भिन्नं
विदीर्यं यत् छिद्रं तदेव प्रणाली तस्याः गलता निर्गच्छता नैत्री-
सारेण सख्यरूपसारवस्तुना लघु महत्त्वरुद्धिनः तस्मिन् अतएव
प्रतिश्रुता वर्षान्ते भवत्कार्यार्थं प्रवर्त्तिष्ये इत्येव रूपा गिर वाचं
निर्वोढुं धारयितुमपि अथच प्रतिपाद्ययितुमपि अक्षमे अशक्ते
सुग्रीवे चिरसस्थिता दोषकालप्रियाविरहेण सञ्चितानिति वावत्
तादृशीं रागान्धतां प्रेसातिशयेन निर्विवेकतानिति भावः शमयितुं
निवारयितुं द्रुतं शीघ्रं किष्किन्धां प्राप । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
॥३३॥

(ज) अनङ्गेति अनङ्गसङ्करेण मदनरथेन सङ्गतः सञ्जातः यः
परिश्रमः खेदः तस्यात् । अजातजागरः न जातः जागरः प्रबोधः
यस्य तथाभूतः सुरतातिशयश्चमत्सुप्त इत्यर्थः ।

(ट) तद्दर्शनेति तस्य लक्ष्मणस्य दर्शनात् यस्यासः भयं तेन
सङ्कलितस्य सञ्जुष्यस्य सकलप्लवङ्गकुलस्य समस्तवानरघन्दस्य किलकिला-
यितेन किलकिलेति शब्देनेत्यर्थः । प्रबुद्धः जागरितः ।

सचिवयोः प्लक्षप्रभावनाम्नो. प्रभावेण (ठ) प्रकृतिं (ड) प्र-
पेटे । ततस्तस्मिन् सुग्रीवे राघवरोषस्य कारणं निरूप-
यति (ढ) सति मुखरितहरिन्दुखो(ण)ऽभूत्प्लक्षणाज्याधोष. ।

तत्रासन द्रुतमपास्य पति. कपीना

तत्रास नम्नवदनो घनचापघोषात् ।

सन्तोषपोषमिव भूरि भजन् भुजङ्गः

सन्तोषनाशपिशुनात्तरुणाभ्रघोषात् ॥ ३४ ॥ ^

ततः प्रतिश्रुतकार्यस्य प्रीक्षाहनाय प्रणयक्रुपितेन
भ्रात्रा प्रेषित एष इति साकृतिना (त) धार्यमाणधैर्यैः
सुग्रीवः सौमित्रि सान्त्वयितु नारां प्रेषितवान् ।

(ठ) प्रभावेण प्रकृष्टबोधनेनेति भावः ।

(ड) प्रकृति स्थास्थम् ।

(ढ) निरूपयति विचारयति कथं राघवो सति रूढ इति पृच्छ-
तीति भावः ।

(ण) मुखरितेति मुखरितं ध्वनितं हरिन्दुखं दिङ्मुखं येन तथा-
भूतः दिशो ध्वनयन्नित्यर्थः ।

तत्रेति । तत्र किष्किन्धाया कपीनां पति सुग्रीवः द्रुतम्
आसनम् अपास्य त्यक्त्वा आसनादुत्थायेत्यर्थः भूरि प्रभवं यथा तथा
सन्तोषपोष सन्तोषातिशय भजन् भुजङ्गानः पूर्वमिति भावः भुजङ्गः
सन्तोषनाशस्य पिशुनात् प्लक्षकात् तरुणाभ्रघोषात् नवमेघगर्जना-
दिव घनचापघोषात् भगोरधनुर्निनादात् नम्नवदनः नताननं सन्
तत्रास विभवाङ्कार । उपमाङ्कारः । वसन्ततिखक हतम् ॥३४॥

(त) साकृतिना कृतवता ।

द्राग्वारुणीभजननिङ्गुतराजतेजो

निष्क्रान्ततारमुपशान्ततमोविकारम् ।

पूर्वाशया विशति सत्पथभाजि मित्ने

सत्यं निशान्तसमस्य निशान्तमासीत् ॥३५॥

सा तु रामा (घ) रामानुज (द) मासाद्य चैवमवोचत् ।

द्रागिति । पूर्वाशया पूर्वप्रतिश्रुतप्रतिपादनमनेन कार्यमित्या-
शया सत्पथभाजि सदाचारसम्पन्ने मित्ने लक्ष्मणे विशति प्रवि-
शति पक्षे पूर्वाशया प्राच्या दिशा प्राच्या दिशि उदयेनेति यावत्
सत्पथभाजि सन् प्रशस्तः पन्थाः सत्पथभाकाशमित्यर्थः तत् भजते
इति तथोक्ते गगनतलसञ्चारिणीति यावत् मित्ने सूत्र्ये विशति
उदय गच्छतीति भावः । अथ सुपीवस्य निशान्तं गृह्ण, निशान्तं
गृह्णशान्तयोरित्यन्तरं । द्राक् क्काटति वारुणीभजनेन सद्यपानेन
निङ्गुतम् अपनीतं अशितमिति यावत् राजतेजः राज्ञः स्वस्य
तेजः प्रभावः विवेकसामर्थ्यमिति भावः पक्षे वारुणी वरुणाधि-
ष्ठिता प्रतीचीदित्यर्थः तस्याः भजनेन संश्रयेण निङ्गुतं विगतं
राज्ञश्चन्द्रस्य तेजः दीप्तिः यस्मिन् तथाभूतं परनारीसम्योगेन पुरुषस्य
मानहानिर्जायते इति च ध्वन्यते । निष्क्रान्ता अन्तःपुरात् निर्गता
लक्ष्मणसान्त्वनार्थमिदं भावः तारा वाल्मिपत्नी पक्षे निष्क्रान्ता
विनष्टा अदर्शन मता इति यावत् ताराः नक्षत्राणि यस्यात् तादृ-
शम् । उपशान्तः शान्तं नीतः तमसः कोऽस्य रामकार्यसाधने
विस्मृतिरूपस्येति भावः पक्षे तमसः अन्धकारस्य विकारः प्रसरः यत्र
तथाविधम् अतएव सत्यं सत्ततः निशान्तसमं निशान्तेन निशान्त-
सानेन समम् आसीत् । श्लेषानुवायितोपमाबद्धारः । अन्तितलकं
दृष्टम् ॥३५॥

(घ) रामा नारी ।

(द) रामानुज लक्ष्मणम् ।

प्राचीनं व्यसनं सुरेन्द्रतनयाज्जातं वने भ्राम्यतः

सुग्रीवस्य निराकृतं खररिपोर्बाणेन सालच्छिदा ।

अद्यास्य व्यसनन्तु पञ्चविशिखादासीदुपेन्द्रात्मजात्

सौमित्ते ! तदपि प्रशान्तमभवज्जराघोषमात्रेण ते ॥३६॥

तदनन्तरं तारासान्त्वनप्रशान्तकोपेन सौमित्त्रिणा
साक तपनतनयः सविनयमाश्रित्य दाशरथिं प्राञ्चलिव्यं-
जिन्नपत, देव । कपिबलमखिलमखिलकुलाचलनिलय(ध)-
मनिलतनये(न)नाङ्गतं पुरुङ्गत इव पुलोमजापहारिणं
बलाभिधानमनुह्लादं (प) रावणं रणे हनिष्यतीति । ततः,

ककुभि कुलिशपाणेर्मैथिलीं तां विचेतुं

विनतमथ दिशायां मारुति प्रेतभर्तुः ।

प्राचीनमिति । हे सौमित्ते ! सालच्छिदा सप्ततान्भेदिना
खररिपोः रामस्य बाणेन वने भ्राम्यतः पर्यटतः सुग्रीवस्य सुरेन्द्र-
तनयात् इन्द्रसुतात् वाञ्छिन इत्यर्थः जातं ससङ्गतं प्राचीनं पूर्वतनं
व्यसनं विपदित्यर्थः निराकृतं खण्डितं बालिवधेनेति भावः । अस्य
त उपेन्द्रात्मजात् कृष्णपुत्रात् पञ्चविशिखात् पञ्चशरात् कामादित्यर्थः
यत् व्यसनं कान्तासु समासक्तिरूपमिति भावः आसीत्, तदपि व्यसनम्
अद्य ते तव ज्याघोषमात्रेण धनुर्निनादमात्रेण प्रशान्तं निवृत्तम्
अभवत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३६॥

(ध) अखिलेति अखिलाः समयाः कुलाचलाः महेन्द्रादयः
सप्त सर्वताः निबयाः आवासाः यस्य तथोक्तम् ।

(न) अनिलतनयेन वायुपुत्रेण हनुमतेत्यर्थः ।

(प) पुरुङ्गत इव इन्द्र इव पुलोमजापहारिणं शचीकारकं
बलाभिधानं बलनामकम् अनुह्लादं प्रह्लादकनिष्ठभ्रातरमित्यर्थः ।

वरुणदिशि सुषेण यक्षराजाञ्चितायां

हरिति शतबलिं च प्राहिणोद् वानरेन्द्रः ॥३७॥

तदनु (फ) दिनेषु केषुचिद् गतेषु मासातिपातना-
सहो(ब) नियतमुदयदण्डः(भ) सुग्रीव इति सत्वरमितरेषु(मै)
दिगन्तरप्रेषितेषु निवृत्तेषु श्लवङ्गबलेषु, पितृपतिहरिति(य)
प्रेषिता मासतिजास्ववदङ्कटनलनीलप्रभृतयोऽप्यलक्ष्मीतो
पलब्धयस्तनयनायकुपितकण्ठशापनिःप्रेषित चराचरमपर-
चितचारप्रान्तरं कान्तार नीर्त्वा (र) कान्तारे कस्मिंश्चिद्सु-

ककुभोति । वानरेन्द्र सुग्रीव ता भौषिणी विवेतुस् अन्वेषुं
कुलिशपाशेः इन्द्रस्य ककुभि दिशि पूर्वस्यामिति भावः विनतं
तटाख्य वानरस्य, अथानन्तर प्रेतमर्तुः वसस्य दिशाया दक्षिण-
स्यामिति भावः मासति जलुमन्तं, वरुणदिशि प्रतीच्यामिति
भावः सुषेण, यक्षराजेन = वेरेण अञ्चितायास् अलङ्कृताया हरिति
दिशि उत्तरस्यामिति भावः शतबलि नाम वानरस्य प्राहिणोत्
मेरेयाभास ॥३७॥

(फ) तदनु तदनन्तरम् ।

(ब) मासातिपातनासक्त मासस्य अतिपातनम् अतिक्रमं न
सहते इति तथोक्तः सासमध्ये युष्माभिः सीतामन्विष्य निवर्त्तितव्यं
नोचेत् बधिष्यामि युष्मानिति प्रागादेशादिति भावः ।

(भ) उदयदण्डः तीक्ष्णदण्डः ।

(मै) इतरेषु विनतादिषु ।

(य) पितृपतिहरिति दक्षिणस्या दिशि ।

(र) अलब्धेति अलब्धा अप्राप्ता सीताया उपलब्धिरधिगमः यैः
तथोक्ताः । तनयेति तनयस्य पुत्रस्य नाशेन कुपितस्य कण्ठस्य तटाख्यस्य
सहर्षेरित्यर्थः शापेन निःप्रेषिता विनाश गता, चराः जन्तवः अचराः

रमैकं निरीक्ष्य रक्षःपतिरिति (ल) बुद्ध्या बुद्धाय सन्नद्धा (व)
बभूवुः ।

निश्चिचरपतिरित्यवेक्ष्य रोषा-

दशनिनिपातनिभेन ताडनेन ।

असुरहितममुं प्रहृत्य दैत्यं

सुरहितमेव चकार बालिपुत्रः ॥३८॥

ततस्तारेयवचनात् (श) तत इतो विचित्र्य निकट-
गिरिसानुशयाः (ष) सानुशयाः खलिलाशया (स) जलचर-

वृक्षादयश्च यस्य तादृशं मद्भूतमिति भावः । अपरचितेति अपर-
षितः विरहितः चारः सञ्चारः जनानामिति भावः यत्र तादृशं
प्रान्तरम् अन्धन्तरभागः यस्य तथाविधम् । कान्तारं दुर्गमवर्त्म,
कान्तारो वर्त्म दुर्गममित्यमरः । तीर्त्वा अतिक्रम्य ।

(ल) रक्षःपतिः राक्षसराजः रावण इति यावत् ।

(व) सन्नद्धाः समुद्यताः ।

निश्चिचरेति । बालिपुत्रः अकूटः निश्चिचरपतिः रावणः अय-
मिति शेषः इति अवेक्ष्य वृद्धा रोषात् क्रोधात् अशनिनिपातनिभेन
वज्रपातसदृशेन ताडनेन चपेटप्रहारेणोत यावत् असुराणां हितम्
असुं दैत्यं प्रहृत्य सुराणां देवानां हितमेव चकार । पुष्पिताम्या-
वृत्तम् ॥३८॥

(श) तारेयवचनात् ताराया अपत्यं पुमान् तारेयः अङ्गदः
तस्य वचनात् ।

(ष) विचित्र्य अन्विष्य । निकटेति निकटस्थं वसिष्ठितस्य गिरेः
पर्वतस्य सानुषु प्रस्तेषु शेरते इति तथोक्ताः ।

(स) खलिलाशया ऊहपानाभिजाषेण ।

पतङ्गपत्नोत्पतनानुमीयमानपल्ललोपशब्दं (ह) किमपि
 विलकुहरमवगाह्य (क्ष) कञ्चन काञ्चनमयं मायानिर्मितं (क)
 पिहिताशानभोभागं (ख) विहिततपोभङ्गायै (ग) सुराङ्ग-
 नायै हेमायै (घ) द्रुहिष्येन वितीर्थं (ङ) मेरुसावर्षिं दुहित्वा
 स्वयम्भया कृतावनं (च) वनोद्देशमविशन् । ततः कृताति-

(ह) जलचरेति उच्चवराणां पतङ्गानां पक्षिणां हससारस-
 प्रभृतीनामिति यावत् पतनोत्पतनाभ्याम् अनुमीयमानं पल्लवं
 क्षुद्रसरः उपशब्दे प्रान्ते वस्य तथोक्तं, यामान् उपशब्दं स्याद्दि-
 त्वं सरः ।

(क्ष) विलकुहर गङ्गरान्तरम् । अवमाञ्ज प्रविश्य ।

(क) मायानिर्मित मायया रचितम् ।

(ख) पिहितेति पिहितः आच्छादितः आशाना दिशा नभसः
 आकाशस्य च भागः येन तथाविधम् ।

(ग) विहितेति विहित कृतः तपसः भङ्गः यथा तथाभूतायै ।

(घ) हेमायै तदाख्यायै ।

(ङ) द्रुहिष्येन ब्रह्मणा वितीर्थं दत्तम् ।

(च) मेरुसावर्षीति मेरुसावर्षः दुहित्वा कन्यया हेमागर्भसम्भूत-
 येति भावः स्वयम्भया तदाख्याया कयाचित् कामिन्या कृतम्
 अवनं रजस्य वस्य तादृशम् । पुरा मेरुसावर्षिंतामि कश्चित् घोरं
 तपश्चकार । तेन च भीतेन ब्रह्मणा तत्तपोभङ्गार्थं हेमानान्दी
 काचित् सुरसुन्दरी प्रेषिता । सा च मेरुसावर्षिं तथा पर्यचरत्
 यथा तस्या तस्मात् स्वयम्भया नाम कन्यका जाता । ब्रह्मा च परि-
 तुष्टस्तन्मात्रे हेमायै तत् वनं प्रददौ । तथा च बन्धायै स्वयम्भयायै
 दत्तमिति पुराणवाच्यं ।

थ्यायाः (क) स्वयंप्रभायाः प्रभावेण विलादुत्तीर्णानां समया-
तिपातेन (ज) पतिष्यति सुधीवदण्ड इति विक्रति(झ)सु-
पेत्य सङ्गतमनांगटे(ञ)नाङ्गदेन पवनतनयवचनप्रत्ययप्रत्या-
नीतप्रकृतिना (ट) सह प्रायोपवेशसुपेयुषां (ठ) प्लवङ्ग-
पुङ्गवानां परिदेवनकथाप्रसङ्गेन (ड) जटायुषो निधनं
निशम्य विन्ध्यरन्ध्राद्विहितसम्पातः (ढ) सम्पातिर्नाम गृध्र-
राजस्तानेवमवादीत् ।

के यूयमक्षयबलेऽप्यभिधाय पापं

वत्से जटायुषि मम श्रवसी दहन्तः ।

(क) कृतातिथ्यायाः कृतम् आतिथ्यं यथा तथाभूतायाः ।

(ज) समयातिपातेन समयो निर्णीतो भासः तस्य अतिपातेन
अतिक्रमणेन ।

(झ) विक्रति विषादम् ।

(ञ) सङ्गतात् सङ्गतं सम्प्राप्तः अनसः गदः रोगः सन्नाप इति
यावत् तस्य तथाभूतेन ।

(ट) पवन त पवनतनयस्य हनुमतः वचनप्रत्ययेन अवश्यमेव
सीतास्मात् रूपस्यैव यतो मम टक्षिणाच्छि स्फुरति इत्येवं वचो-
विश्रामेन विद्यानाता प्रकृतिः यस्य तथाविधेन आश्रयचित्तेनेति
भावः ।

(ठ) प्रयोपवेशं प्रायः अनशनेन शरणं तदर्थम् उपवेशः तम् ।
उपेयुषाम् अत्रतानाम् ।

(ड) परिदेवनस्य विद्यापस्य कथाप्रसङ्गेन ।

(ढ) विन्ध्यरन्ध्रात् विन्ध्यगिरिमहारात् । विहितसम्पातः कृत-
निर्गमनः ।

के इति अक्षयं बलं यस्य तथाभूतेऽपि वत्से जटायुषि

तस्मात् पुरा किरणदाहितपञ्चयुग्मं

तिम्मांशुमुष्णवचसा शिशिरीकुरुध्वे ॥३६॥

ततस्तैः प्रश्नावितवृत्तान्तः (ण) सम्पातिः प्रोषिता-
युषे (त) जटायुषे निवापाञ्जलिं निर्वृत्य (थ) पुरा कदा-
चिदामिषान्वेषणाय (द) प्रेषितेन विजसुतेन सुपाश्वनाम्ना
समाम्नात (ध) महेन्द्रमहीधरभृन्निर्गतः (न) दशवदननी-

पापम् अमङ्गलं तद्विधनमिति भावः आभषाय उक्त्वा मम श्ववसी
कुरुध्वे दहन्तः यूयं के ? पुरा पूर्वं तस्मात् जटायुष तद्वचसाङ्गेतो-
रिति भावः, किरण्येन समयूखेन दाहितं पञ्चयुग्मं पञ्चद्वयं येन
तथाभूतं तिम्मांशुम् उष्णरंशुम् उष्णवचसा शिशिरीकुरुध्वे शीतली-
कुरुध्व उष्णराशुमपेक्ष्य युष्माकं वचसा उष्णत्वम् अनुभूयते इति
भावः । पुरा गरुडतनयौ सम्पातिजटायुषौ आशयोः कः सूर्य-
कतिबद्धितं शक्त इति कतप्रतिज्ञौ अन्तरीक्षदपतताम् । क्रमेषु
सूर्यसकाशं प्राप्रयोक्तवोः जटायुस्तत्तेजः सोढुमशक्तं ज्येष्ठं भ्रातरं
शरणं गतः । सोऽपि भ्रातृवात्सल्येन कातरं भ्रातरं पञ्चाभ्यासा-
च्छाद्य दग्धपक्ष एव विन्ध्यगिरौ पपात । तेन च जटायुषः पक्ष-
हानिर्न जाता, सम्पातिस्तु निर्दग्धपक्ष एव उत्पतनशक्तिहीनः
तत्रैव तस्याविति पुराणम् । वसन्ततिबक वृत्तम् ॥३६॥

(ण) प्रश्नावितेति प्रश्नावितः वृत्तान्तः आहनिधनवात्तां यस्मै
तथाभूतः ।

(त) प्रोषितायुषे गतजीविताय ।

(थ) निवापाञ्जलिं तोयाञ्जलिम् । निर्वृत्य दत्त्वा ।

(द) अमिषान्वेषणाय भक्ष्यवस्त्वाहरणाय ।

(ध) समाम्नात कथितम् ।

(न) महेन्द्रेति महेन्द्रमहीधरश्च महेन्द्रगिरेः रत्न्यात् गङ्गरात्
निर्गतः इति ।

यमानजानकीपरिदेवनं जानानः सूक्ष्मचक्षुः (प) पुन-
रेवमवोचत् । अलङ्कातर्य्येण (फ) लङ्गाभिधानां यातुधान-
राजधानीमधिवसति सीता द्रशवदननीता । तत्र गच्छन्तु
भवन्तः । किञ्च,

दिवाकरप्लोषभवां ममार्त्तिं

निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।

जगाद वः कार्य्यमहार्य्यधैर्याः ।

क्षणेन तां द्रक्ष्यथ राजपत्नीम् । ४० ॥

इति ब्रुवाणं कृतसौहृदं तं

सम्पातिमापृच्छ परापरत्नम् ।

प्रवृद्धहर्षाः प्रथितप्रभावाः

प्रतस्थिरे वानरदूथनाथाः ॥ ४१ ॥

(प) सूक्ष्मचक्षुः सूक्ष्मदर्शी ।

(फ) कातर्य्येण विषादेन अल विषाट सा कृत ।

दिवाकरेति । हे अहार्य्यधैर्याः ! अतिधीरा इत्यर्थः निशाकरो
नाम मुनिः दिवाकरस्य सूर्यस्य प्लोषभवा दाहजनिता मम अर्त्तिं
व्यथा निरस्यन् निराकुर्वन् वः युष्माक कार्य्यं जगाद उक्तवान् ।
यदा रामदूताः सीतान्वेषणार्थं त्वत्सकाशभागस्य तदुत्तान्तमा-
ख्यास्यन्ति तदा तेषु स्रष्टत्तान्तमाख्याय स्वस्यपत्नौ भवितेति कथित-
वानित्यर्थः । अत क्षणेन ता राजपत्नीं सीता द्रक्ष्यथ । उपेन्द्रवज्रा-
दत्तम् ॥ ४० ॥

इतीति । इतीत्य ब्रुवाणं कथयन्तं कृतसौहृदं सम्पादितमित्य-
क्त्यं परापरत्नं पूर्वापरवार्त्ताभिन्नं तं सम्पातिम् आपृच्छ साधु

पर्याप्तं प्रमदमुपेयुषां कपीनां
 पान्यानां दशमुखमार्गमार्गणाय ।
 पाथेयीकृतकपिराजशासनाभां
 पाथोधिर्नयनपथातिथिर्वभूव ॥४२॥
 सूत्रामपुत्रारिशिलीमुखानां
 स्मृत्वा गणस्तत्र बलीमुखानाम् ।
 अपामपारस्य निधेस्य पश्यन्
 अवाङ्मुखो वक्त्रुमवाङ्मुखोऽभूत् ॥४३॥

याम इति सम्भाव्य प्रथितप्रभावाः विख्यातमाहात्म्याः वानरयूथ-
 नाथाः कपिसेनापतयः प्रहङ्गहृषाः सन्तः प्रतास्यरे चलिताः । उप-
 जातिवृत्तम् ॥४१॥

पर्याप्तं प्रभूतं प्रमदं हृषं सम्पातिदर्शनादिति
 भावः उपेयुषां प्राप्नवतां दशमुखस्य रावणस्य मार्गमार्गणाय वक्त्रा-
 न्वेषणाय पान्यानाम् अध्वगाना पाथेयीकृतं सम्बलीकृतं कपिराजस्य
 शासनम् आदेशः यैः सुयोदादेशवर्तिनामित्यर्थः कपीनां वानराणां
 पाथोधिः सहस्रः नयनपथातिथिः वृष्टिपथपतितः बभूव । प्रह-
 र्षणीवृत्तं, व्याशाभिर्मेनजरगाः प्रहर्षणीयमिति तल्लक्षणात् ॥४२॥

सूत्रामपुत्रेति । तत्र सहस्रतीरे बलीमुखानां वानराणां गणः
 सूत्राम् इन्द्रस्य पुत्रः बाली तस्य अरिः शत्रुः रामः तस्य शिबीसु-
 खानां शराणां सूत्रा कर्मणि षष्ठी अपारस्य अशक्यपारगमनस्य अपां
 निधेः सहस्रस्य च पश्यन् अत्रापि कर्मणि षष्ठी वक्त्रुम् अवाक्
 वाक्यरहितं मुख यस्य तथाभूतः अतएव अवाङ्मुखः अधोमुखः
 अभूत् । उपजातिवृत्तम् ॥४३॥

यमामजानकीपरिदेवनं जानानः सूक्ष्मचक्षुः (प) पुन-
रेवमवोचत् । अलङ्कातर्य्येण (फ) लङ्गाभिधानां यातुधान-
राजधानीमधिवसति सीता द्रशवदननीता । तत्र गच्छन्तु
भवन्तः । किञ्च,

दिवाकरप्लोषभवां ममार्त्तिं

निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।

जगाद वः कार्य्यमहार्य्यधैर्याः ।

क्षणेन तां द्रक्ष्यथ राजपत्नीम् । ४० ॥

इति ब्रुवाणं कृतसौहृदं तं

सम्पातिमापृच्छ परापरत्नम् ।

प्रवृद्धहर्षाः प्रथितप्रभावाः

प्रतस्थिरे वानरदूथनाथाः ॥ ४१ ॥

(प) सूक्ष्मचक्षुः सूक्ष्मदर्शी ।

(फ) कातर्य्येण विषादेन अल विषाट सा कृत ।

दिवाकरेति । हे अहार्य्यधैर्याः ! अतिधीरा इत्यर्थः निशाकरो
नाम मुनिः दिवाकरस्य सूर्यस्य प्लोषभवा दाहजनिता मम अर्त्तिं
व्यथा निरस्यन् निराकुर्वन् वः युष्माक कार्य्यं जगाद उक्तवान् ।
यदा रामदूताः सीतान्वेषणार्थं त्वत्सकाशमागत्य तदुत्तान्तमा-
ख्यास्यन्ति तदा तेषु स्रष्टत्तान्तमाख्याय स्वस्यपत्नौ भवितेति कथित-
वानित्यर्थः । अत क्षणेन ता राजपत्नीं सीता द्रक्ष्यथ । उपेन्द्रवज्रा-
दत्तम् ॥ ४० ॥

इतीति । इतीत्य ब्रुवाणं कथयन्तं कृतसौहृदं सम्पादितमित्य-
क्त्यं परापरत्नं पूर्वापरवार्त्ताभिन्नं तं सम्पातिम् आपृच्छ साधु

हे वीरा यूथनायाः । परिणतिपरुष. कोऽयमासीद्विषादः

कस्मादस्माकमेतज्जलनिधितरणे शक्तिरेतावतीति ।

स्मृत्वा राज्ञः प्रतिज्ञामयमनिलसुतो लङ्घनायोन्मुखे-

द्वेदः प्रादुर्भवेत् किं कथयत पयमानास्य दे गोप्पदे वा ॥४५॥

उदपतदुपभोक्तुं मण्डलं चण्डभानोः

परिणतफलबुद्ध्या बालभावेऽपि साऽयम् ।

तदनु कुलिशपातक्षुस्रगण्डाय तस्मै

वरमदिशदमेय वायुदस्यै विधाता ॥४६॥

हे वीरा इति । हे यूथनाया वीरा । परिणतिपरुषः परि-
णामविरस. एतस्य जलनिधे तरणे एतावती शक्ति कस्मात् भवे-
दिति शेषः इति कोऽयम् अस्माक विषादः आसीत् ? राज्ञः
सुधीषस्य प्रतिज्ञां मासातिक्रमेण प्राणदण्डहृत्पाप्मिति भावः स्मृत्वा
अयम् अनिलसुतः वायुपुत्र. इत्युच्यते. वेत् यदि लङ्घनाय
उन्मुख. तत्परो भवेदिति शेषः तदा पयसासु आस्यदे आघादे
पयोधिधित्वर्थं गोप्पदे वा भेद विशेषः अस्तेति शेष किं प्रादु-
र्भवेत् ? नैवेत्यर्थं कथयत । वायुपुत्रस्य पयोधिलङ्घनं गोप्पद-
लङ्घनामिव तद् यद्ययं गन्तुमुन्मुखो भवेत् तदास्माक को विषाद इति
भावः । स्वर्धराष्टकम् ॥४५॥

उदपतदिति । कोऽयं इत्युच्यते. बालभावेऽपि शैशवेऽपि परिणत-
फलबुद्ध्या परिपक्व फलमेतदिति बोधेन चण्डभानोः उष्णरश्मे-
मण्डलस्य उपभोक्तुं मन्त्रवित्तत् उदपतत् अन्तरीक्षतत्पपात । तदनु
तदनन्तर कुलिशपातेन वज्रपहारेण क्षुस्रं भग्नं मण्डो यस्य यथा-
भूताय । अस्मै इत्युच्यते विधाता ब्रह्मा वायोरस्य पितृरिति भावः
दस्य सन्तोषाय अमेय परिभास्यमशक्य वरसु अदिशत् दत्तवान् ।
पुरा देवे साहस्रोडात् स्वर्गविम्बं पक्कफलमिति मत्वा तत् पहीतं

हृद्य जाम्बवता परापरविदा सन्सुक्षितप्राभवः
 कृत्वा वृद्धिसुपेयुषा स्ववपुषा त्रैविक्रम प्रक्रमम् ।
 आरुह्याद्रितटं यथोचितमसौ सम्भ्रान्य सेनाधिपान्
 आसन्नानथ सन्ननाह तरितुं वारा निधिं सारुतिः ॥४७॥
 इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे

किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ।

उत्पन्नं हनुमन्तं राक्षसकाले सूर्य्यभिधावतीति सन्त नो
 देवराज तस्मै वज्रं निक्षिपेत् । स तु वज्राहत्या भग्नहनुमन्त-
 रन्तिक एव पपात । तदवबोध्य नाताश्च अङ्गनां स्मृशनात्तां वायु-
 मकथयत् । वायुः पुत्र तादृशं दृष्ट्वा शोकार्तः नाहं जगतः कार्यं
 करोमीति निश्चलस्तस्थौ । अथ देवा वायुसञ्चाराभावेन सर्वं जगत्
 विनश्यद्वलोकयन्तः ब्रह्माणं शरणं ययुः । ब्रह्मा तु तत्सर्वमाकर्ण्य
 देवमथैः सह वायुमुपेत्य तत्पुत्रम् अक्षतशरीरं विधाय विविधान्
 वरान् दत्त्वा वायुमतोषयदिति पुराणवार्ता । सात्विनीष्टत्सम् ॥४६॥

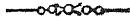
इत्यमिति । इत्यस्मिन् अनेन प्रकारेण परापरविदा पूर्वापरवार्ता-
 भिन्नेन जाम्बवता सन्सुक्षितः ससुक्षितजितः प्राभवः प्रभाव इत्यर्थः
 वसुधैव कुटुम्बक इत्यसौ सारुतिः हनुमान् बुद्धिसुपेयुषा प्राप्तवत्या
 स्ववपुषा निजशरीरेण त्रैविक्रमं त्रिविक्रमं वासनं तस्य अर्थं
 त्रैविक्रमः तं प्रक्रमम् उद्दयोगं त्रिभुवनव्यापनसन्नाहमिति भावः
 कृत्वा अद्रितटं पर्वततटम् आरुह्य आसन्नान् सन्निहितान् सेनाधिपान्
 सेनापतीन् यथोचितं सम्भ्रान्य सत्कृत्य वारा निधिं ससुद्धं तरीत्
 सन्ननाह सम्भवदृते । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥४७॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण कृता

चम्पूरामायणकिष्किन्धाकाण्ड-

व्याख्या समाप्ता ।

अथ सुन्दरकाण्डः ।

ततो हनूमान् दशकण्ठनीतां
सीता विचेतुं यथि चारणानाम् ।
महेन्द्रशैलस्य खगेन्द्रवेगः ।

प्रस्थादुदस्यात् प्रथमानमानः ॥१॥

तदानीमुदन्वदुल्लङ्घनदृढतरनिहितचरणनिष्पीडनं (क)
सीदुमच्चमः क्ष्माभृदेष निःशेषनिःसरत्रिभ्ररौघतया निर-
न्तरनिष्पतद्वाष्पपूर इव (ख) इतस्ततो विततजीमूतवृन्द-
स्यन्दतया पारिप्लवाश्रितिलधाम्निज इव (ग) सन्वस्यमानकु-

तत इति । ततः अनन्तरं खगेन्द्रवेगः गरुडवेगधरः, प्रथमानः
विस्तार गच्छन् मानः गौरवं यस्य तथाभूतः, हनूमान् दशकण्ठेन
रावणेन नीता सीता विचेतुं अन्वष्टु महेन्द्रशैलस्य प्रस्थात् तटात्
चारणाना खेचराणां यथि आकाशे उदस्यात् उत्पपात । उपजाति-
श्रुतम् ॥१॥

(क) उदन्वत सलदस्य उल्लङ्घनाय दृढतर तथा तथा निहिता-
भ्याम् अप्रतिताभ्यां चरणाभ्यां निष्पीडनम् ।

(ख) क्ष्माभृत् पर्वत एव महेन्द्रः । निःशेषेति निःशेष यथा
तथा निःसरन् निर्गलन् । भ्रौघः प्रस्रवणप्रवाहः यस्मात् तत्तया ।
निरन्तरेति अनन्तर निष्पतज वाष्पपूर, नयनजलधारा यस्य तथा-
भूत इव ।

(ग) विततेति विततः विस्तृतः जीमूतवृन्दना शेषसमूहानां

ञ्जरयूथतया सञ्जातश्वयथुरिव (घ) ससाध्वसतया धावमान-
हरिणीगणचरणकोटिपाटनोद्धूतधातुधूलिपटलितविकटक-
कतया क्षरितशोणित इव (ङ) तत्क्षणेप्रबुद्धकण्ठोरवक-
ण्ठरवमुखरितकन्दरतया (च) कृताक्रन्द इव (क) परिसर-
गह्वरनिविरसन्नि स्तसरीसृपतया (ज) निर्गलितान्वमाल
इव (झ) घूर्णमानतरुविटपकोटिताडितजलदहन्यस्यन्दित-

स्यन्दः क्षवण यस्य तत्तया । पारिप्लवश्चपलः शिथिलः धम्मिल्लः केशचयः
यस्य तथाभूत इव ।

(घ) सन्त्रस्यमानेति सन्त्रस्यमान सम्यक् त्वासं गच्छत् कुञ्जरयूथं
हृस्तिष्ठन्दं यस्मिन् तत्तथा । सञ्जातश्वयथुरिव ससृङ्गूतशोथरोग
इव ।

(ङ) ससाध्वसतया समयतया धावमानानां हरिणीगणानां
चरणकोटिभिः चरणार्थैः पाटनेन कुट्टनेन उद्धूतानाम् उच्चि-
म्नाना धातुधूलीना गौरिकादिचूर्णाना पटलितं सञ्चितं विकटकम्
उत्कटकं कटकं नितम्ब. यस्य तत्तया । क्षरित निःसृतं शोणितं
रक्तं यस्य तथाभूत इव ।

(च) तत्क्षणेति तस्मिन् क्षणे सारुतेरुत्पतनसमये इत्यर्थः प्रबु-
द्धाना भग्ननिद्राणा कण्ठोरवाणा सिंहानां सत्तगजानां वा कण्ठरवेश्ण
निःक्षनेन मुखरितः शब्दितः कन्दरः गुहा यस्य तत्तया ।

(क) कृताक्रन्द इव रुदन्निव ।

(ज) परिसरेति परिसरगह्वरेभ्यः तटगर्सेभ्यः निविरसन्तः स्वनन्तः
गर्जनन्तः निःसृताः सरीसृपाः पक्षगाः यस्य तत्तया ।

(झ) निर्गलिता निर्गता चन्त्राणा कुक्षिस्थशिराविशेषाणां
माला श्रेणी यस्य तथाभूत इव ।

श्रीकरनिकरकोरकिताकारतया समुपजातस्वेद इव (ज)
स्फुटिततटोपलपतनदलितकीचकसुषिरसंमूर्च्छत्पवनफुत्-
कारपरिपूरितगगनतया प्रवर्द्धमानोर्द्ध्वास इव (ट) वच-
सामविषय दौस्थ्य (ठ) अभजत ।

कृत्वा मारुतिलङ्घनोत्थितरयात्तत्रानुयात्रा तत.

पर्यायात्पतता महेन्द्रगहनक्षौणीरुहाणां ततिः ।

मध्येवारिनिधिप्रकाशितशिखा सेतोः कृते भाविनः

सूत्रन्यासनिखातशङ्कुनिवहभ्रान्तिं पयोवी दधी ॥२॥

(ज) घूर्णमानेति घूर्णमानाना तरुणा वृक्षाणा पिटपकोटिभिः
शाखायैः ताडितात् क्षुप्त्वात् जलददन्दात् मेघसङ्घात् स्रन्दितेन
निःसृतेन श्रीकरनिकरेण अम्बुकणनिचयेन कोरकितः सञ्जातकलिकः
आकारः यस्य तत्तया । समुपजातस्वेद इव सञ्जातघर्म इव ।

(ट) स्फुटितेति स्फुटितस्य मारुतेश्वरणस्य निर्भरन्यासात्
प्रच्युतस्य तटोपलस्य तटशिखायाः पतनेन दलितस्य छिद्रितस्येति
यावत् कीचकस्य वंशविशेषस्य, वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्यनि-
बोद्धता इति कोषः । सुषिरे विवरे संमूर्च्छतः पवनस्य फुत्कारेण
परिपूरित गगनं यस्य तत्तया । प्रवर्द्धमानः प्रकर्षेण वृद्धिं गच्छन्
उर्द्ध्वासः यस्य तथाविध इव ।

(ठ) वचसामविषय वक्तुमशक्यमिति यावत् । दौस्थ्यं दुःस्थता
दुःखेनावस्थानमित्यर्थः ।

कृत्वेति । ततः अनन्तरं तत्र पर्वते मारुतेर्हनूमतः लङ्घ-
नेन उत्थितः उद्भूतः यो रयः वेगः तस्मात् अलुवात्साम् अलु-
गमन कृत्वा पर्यायात् क्रमेण पतता महेन्द्रगहनक्षौणीरुहाणा
महेन्द्रपर्वतीयवनवृक्षाणां ततिः समूहः मध्येवारिनिधि मध्येसद्युद्धं
प्रकाशिताः शिखाः अप्यायि यस्याः तथाभूता सती भाविनः भवि

पक्षाभिघातरयरेचितवीचिमालः

पाथोनिधेः पवननन्दनविश्रमाय ।

उत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोको

मैनाकभूभृदुदलृम्भत सम्भ्रमेण ॥३॥

तत्र यात्रापत्न्युह. प्रत्युङ्गूत (ड) इति वक्षसा त(ढ)मधः
पातयित्वा प्रयातमेन सान्त्वयन् हिरण्यनाभो (ण) बभाषे ।

सागरेण कृतज्ञेन तवाध्वश्रमशान्तये ।

भारते ! प्रेरितोऽस्म्यत्र सौम्य । विश्रम्य गम्यताम् ॥४॥

अतः लङ्कागमनार्थाभिति भावः सेतोः कृते निमित्त पयोधौ स्त्रव-
न्यासाय सेतुनिर्माणं स्त्रवपाताय निखातस्य प्रोथितस्य शङ्क-
निवहस्य कीलकवृन्दस्य आनिं भ्रमं दधौ जनयासास लोकानामिति
शेषः । भारतेर्वगेन उत्पन्न अलुप्ततानां समुद्रप्रतिताना वृक्षाणा-
नप्राणि भावित्वेवन्वार्थं स्त्रवपातार्थं निखाता शङ्कव इव लक्ष्यन्ते
इति भावः । शार्ङ्गलविक्राण्डत वृत्तम् ॥२॥

पक्षेति । पक्षाभ्याम् अभघातेन यो रयः वेगः तेन रेचिता
रिञ्जीकृता विल्लेपिता इति यावत् वीचिमाला तरङ्गश्रेणी येन
तथोक्तं, उत्तुङ्गेन उन्नतेन शृङ्गकुलेन शिखरसञ्चयेन कीलितः विङ्गः
नागलोकः स्वर्गं येन तथाभूत अलुप्त इति भावः, मैनाकभूभृत्
मैनाकाचलः पवननन्दनस्य उदलृम्भत विश्रमाय पाथोनिधेः समुद्रात्
सम्भ्रमेण त्वरया उदलृम्भत उन्नत्यौ । वचनतिलक वृत्तम् ॥३॥

(ड) तत्र समुद्रमध्ये इत्यर्थः । यात्रापत्न्युहः प्रयाणविज्ञः ।
प्रत्युङ्गूत. सञ्जातः ।

(ढ) त मैनाकम् ।

(ण) हिरण्यनाभः हिरण्यं नाभौ यस्य तथोक्तं, कुवर्षाखण्डि-
नध्यत्वाद्विय संज्ञा बोध्या । मैनाकः ।

सागरेणेति । हे सौम्य ! भारते ! सम्भ्रमेण ! मतज्ञेय कर्म

तव पित्रा परिव्रातः पूर्वं पर्वतभेदिनः ।

तस्मान्नास्ति विपश्चोऽत्र सपत्न इति मां भज ॥५॥

एवं प्रार्थयमानमेव सन्मान्य कार्थ्यगत्या गते सति
हनुमति ।

अवलोक्य हिरण्याभमन्धी

बलमानं बलमानमाथिवज्रः ।

अतमन्युरपेतमन्यु रासीत्

पद्ममानात्मजसेवनादसुषिन् ॥६॥

वेदिना गतमेव स्थापित्वात् रामदूतस्य साहाय्यं कृते रामपूर्व-
पुत्रस्य नगरद्वैव उपशान्तिः जगता भवेदिति विवेकवतेति भावः, तव
प्रशंसनस्य ज्ञान्तये विष्टतये अत्र प्रेरितः उत्थापितः व्यक्तिः तत्
विपश्य ॥५॥

तवेति । पूर्वं तव पित्रा प्रव्रजेतेति शेषः पर्वतभेदिनः गोल-
मिहः इन्द्रात् पञ्चकूटभोद्यादादिति यावत् परिव्रातः रक्षितः
अस्तीति शेषः । तस्मान् अत्र ससुद्रे विपश्य गन्तुं जमेति शेषः वहा
अत्र अथि विपश्यः ब्रह्मः कवेति शेषः नास्ति, सपत्नः पत्नवान्
अथ च मित्तमिति शिष्येति शेषः मा भज आशयः । एतेन समापि
कृतज्ञतामाप्स्यति आदिते भावः ।

उपशान्तिः । तव ह्य बलमानस्य दैवस्य ज्ञानं शौरवं ज्ञप्स्यति
श्रुतमिति तव तात्पर्यं । अत्रं वसु तयोक्तः वज्रेण बलसूदन इत्यर्थः
अतमन्युरिन्द्रः प्रश्ना ससुद्रे बलमानस्य उत्पत्तन्मित्यर्थः सारति-
सदस्यः अनामिति भावः, हिरण्यनाभं सेनासम् अवलोक्य दृष्ट्वा
उत्पन्नस्य हनुमतः शेरनात् विश्रामदानादिति यावत् असुषिन्
शेरनात् अतः अन्वयः आसीत् ॥६॥

तदनु यथा पुरं (त) लङ्कापुर प्रतिधावती हनूमतः
सरणिमरुणदरुणसारथेः पदवीं (थ) दिव्य इव वदनं
व्यादाय द्विरसनजननी रंहसा (द) सुरसा ।

उज्जृम्भितस्य तरसा सुरसां विजेतुं
पादौ पयोधिकक्षिति पवमानसूनीः ।
तस्योत्तमाङ्गमभवद्गगनस्रवन्ती-
वीचिचयस्रवलितश्रीकरमालभारि ॥७॥

तनुं तनूकृत्य तदा हनूमान्
कृत्वावगाहं जठरे तदीये ।

(त) यथा पुरं पुरमित्तर ।

(थ) सरणिं पश्यान्मम् । अरुणत् करोध । अरुणसारथेः
सूनीम् । पदवीं मार्गम् ।

(द) व्यादाय विस्तार्य । द्विरसनजननी द्विजिह्वमाता । रंहसा
वदनेन मेव वा ।

उज्जृम्भितस्य । तरसा बलेन सुरसा विजेतुम् उज्जृम्भितस्य
वर्षमानस्य पवमानसूनीः तस्य हनूमतः पादौ पयस्यौ पयोधिक-
क्षिती स्रवन्ती । तथा उत्तमाङ्गं शिरः गगनस्रवन्त्याः सर्ग-
लङ्कायाः वीचिचयस्रवलितश्रीकरमालायाः तदा तदा सुरसा तादृशमपि हनूमन्-
स्योत्तमाङ्गमभवद्गगनस्रवन्तीवीचिचयस्रवलितश्रीकर-
माला तदाभारि तदाभारवत् अभवत् । हनूमान् महाकायो भवदिति
भावः । तदन्वतिष्ठक उक्तम् ॥७॥

तनुमिति । स हनूमान् तदा तदा सुरसा तादृशमपि हनूमन्-
स्योत्तमाङ्गं कृत्वा तदा तदा सुरसा तादृशमपि हनूमन्-
स्योत्तमाङ्गं कृत्वा तदा तदा सुरसा तादृशमपि हनूमन्-
स्योत्तमाङ्गं कृत्वा तदा तदा सुरसा तादृशमपि हनूमन्-
स्योत्तमाङ्गं कृत्वा तदा तदा सुरसा तादृशमपि हनूमन्-

ततो विनिष्क्रम्य स चक्रपाणे-

स्त्रिविक्रमस्य क्रममेव चक्रे ॥८॥

भूयोऽपि सोऽय रघुनाथदूत-

श्चिच्छेद गच्छन्नखरैः खराग्रैः ।

नृसिंहरंहाः पथि सिहिकाङ्ग

• छायानिरोधादुपपन्नमन्युः । ९ ॥

तदनु पारावारस्य (ध) पारे लम्बमानशिखरिणि लम्बमानतनु(न)र्लङ्गापुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसन्दा नितान्तःकरणो(प)ऽभूत् । वानरसेना कथन्तरेदिममन्तरायं वितन्वन्तमुदन्वन्तन्तरतु नाम(फ) । कथमुपयातु यातुधान-

क्रमस्य त्रिविक्रमस्य त्रिषु लोकेषु विक्रमवत् पदं निदधत इति यावत् चक्रपाणेः वासनहृदिपिण्यं नारायणस्य क्रममेव पद्धतिमेव चक्रे अन्तुससारेत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥८॥

भूय इति । सोऽय रघुनाथस्य दूतः नृसिंहरंहाः नृसिंहसमवेग इत्यर्थः । पथि आकाशमार्गं गच्छन् छायानिरोधात् छाया-क्रमणात् उपपन्नमन्युः जातक्रोधः सन् खराग्रैः तीक्ष्णाग्रैः नखरैः सिहिकायां राज्ञजनन्याः अङ्गं चिच्छेद । उपजातिवृत्तम् ॥९॥

(ध) पारावारस्य सदृशस्य ।

(न) लम्बमानशिखरिणि तिष्ठति पर्वते लम्बमानतनुः स्वतरच्छरोरः ।

(प) नितान्तेति नितान्तम् अत्यर्थं चिन्तातन्तुभिः चिन्तास्त्रैः सन्दानितं जडितम् अन्तःकरणं यस्य तथाभूत् । किकर्त्तव्यानवधारणादिति भावः ।

(फ) अन्तरायं तथा च द. सादिजनितमिति भावः वितन्वन्तं

राजधानीमिमां सर्वथा वितथमनोरथो(ब) द्वाशरथिर्मोघी-
 क्ततार्णवलङ्घनः (भ) केवलमहमभवम् । जीवति वा न वेति
 न जानामि जानकीमिति । ततस्तत्रभवतीं (म) सीता-
 मवजिगमिषुराञ्जनेयः (य) प्रच्छन्नसञ्चारहेतोरस्तमय (र)
 गभस्तिमालिनः (ल) केवलमभिललाष । तदनु शातमखस्य
 निक्षेपचापस्य प्रत्यासीदति प्रयोजनवेलेति (व) प्रचेतसे
 कथयितुमिव प्रतीचीं (श) दिशं प्रविशति भगवति भास्व-
 ति (घ) गगनतलमिदमपरमहीधरकटककान्तारसमुद्भव-

विस्तारयन्तम् उदन्वन्त असुदृम् । तरतु नाम कथञ्चित् पारं गच्छतु
 नाम सम्भावनाया सर्वथा तेषां शब्दाधिक्यादिति भावः ।

(ब) वितथमनोरथः विफलाशः ।

(भ) मोघीकतेति मोघीकत विफलीकृतम् अर्णवलङ्घन येन
 तथाभूतः ।

(म) तत्रभवतीं पूज्याम् ।

(य) आञ्जनेयः अञ्जनासुतः हनुमान् ।

(र) अस्तमयम् अस्ताचलगमनम् ।

(ल) गभस्तिमालिनः सूर्यस्य ।

(व) शातमखस्य ऐन्द्रस्य निक्षेपचापस्य न्यासभूतस्य धनुषः ।
 प्रयोजनवेला प्रयोजनसमयः प्रत्यासीदति उपतिष्ठते राजसवधार्थ-
 मिति भावः ।

(श) प्रचेतसे वरुणाय पश्चिमदिगधिपतये इति भावः । प्रतीचीं
 पश्चिमात् । इन्द्रेण प्रचेतसे च धनुर्व्यस्तं, तस्य इदानीं प्रयोजनं
 राजसवधरूपं वर्तते, तत्प्रत्यर्पणाय तं प्रचेतसं कथयितुमिव वक्तु-
 मिवेति निष्कर्षः ।

(घ) भास्वति सूर्ये ।

दावपावकशिखाश्रेणिभि (स) किमिह शोणितम् (ह) ।
 अथवा समीपसमापतत्पतङ्गरश्मिदृढतरवेष्टननिष्ठूतानल-
 तटतपनोपलजालसमुल्लसज्ज्वालापटलैः (ज) किमापाट-
 लम् (क) । आहोस्त्रि(ख)दागताय मित्राय(ग) महार्घमर्घ्यं
 प्रदातुं प्रमुदितचेतसा प्रचेतसा तूर्णमर्णवोद्गीर्थ्यमाणमाणि-
 क्यकिरणैः(घ) किमशुणितम् । आहोस्त्रितारापथतरङ्गिणी-
 सलिल(ङ)मपि शसितुमुज्जृम्भितस्य चरमसागरौर्वाग्नेरर्चिः-

(स) अपरेति अपरमहोधरस्य पश्चिमाचलस्य कटककान्तारात्
 नितम्बकाननात् समुद्रभवतीति तथोक्तः य. दावपावकः दावाग्निः
 तस्य शिखाश्रेणिभि ज्वालासमूहैः ।

(ह) शोणितं रक्तम् ।

(ज) समीपेति समीपे समापततः पतङ्गस्य स्वर्यस्य, पतङ्गौ
 पक्षिस्वर्यौ चेत्यमरः । रश्मिभिः किरणैः दृढतरं यत् वेष्टन तेन
 निष्ठूतः निरूतः अनलः अग्निः येभ्यः तथाभूतानां तटतपनोप-
 लाना तटवर्तिनां स्वर्यकान्तमणीना जालात् समूहात् समुल्ल-
 सङ्गिः ज्वालापटलैः शिखासञ्चयैः ।

(क) व्यापाटल सम्यक् रक्तम् ।

(ख) आहोस्त्रित् अथवा ।

(ग) मित्राय स्वर्याय, सुहृदे इति ध्वनिः ।

(घ) अर्णवेति अर्णवात् समुद्रात् उद्गुगीर्थ्यमाणानाम् उच्चिप्य-
 माणाना माणिक्याना किरणैः मयूखैः ।

(ङ) तारापथस्य अन्तरीक्षस्य तरङ्गिणी मन्दाकिनी तस्याः
 सलिलं जलम् ।

पुञ्जनेन (च) किमिह रञ्जितमिति सकलजनस्य सन्देह-
सन्दोहं (छ) सन्दधाने सन्ध्यारागे समुदञ्चिते (ज) सरसी-
रहश्रेणिषु पत्रपुटकपाटपिधानासु (झ) प्रतिकुमुदवन
मकरन्दभिचामटसु (ञ) मधुव्रतद्विजेषु विकचकुवलयकलि-
काकषणकषायेषु (ट) सायवायुषु तत इतः सञ्चरत्सु तिमि
रेषु कालागरुधूमस्त्रीमश्यामलितेषु दिक्पालपुरगोपुरव्य-
हेषु (ठ) प्रतिकमलाकर (ड) प्रीङ्खितविश्लेषवेदनापूर्वरङ्गे

(च) उज्जृम्भितस्य उत्थितस्य चरमसागरौर्वाग्नेः पश्चिमसमुद्रौव-
वाङ्गवानलस्य । अर्चं पुञ्जेन तेजोराशिना ।

(छ) सन्देहसन्दोह संशयसमूहम् ।

(ज) समुदञ्चिते समुज्जृम्भिते ।

(झ) पत्रेति पत्रपुटान्येव कपाटपिधानानि कवाटरूपानि
आच्छादनानि यासा तासु ।

(ञ) मकरन्दभिचां पुष्परसयाच्जाम् अटत्सु कुर्वत्स्विति
यावत् ।

(ट) मधुव्रतेति मधुव्रता अमरा एव द्विजाः विभाः तेषु । विक-
चेति विकचाना प्रस्फुटिताना कुवलयानां नीलोत्पलानां कषण्येन
सम्पर्केण कषायेषु सुगन्धेषु ।

(ठ) कालायुर्विति कालायुर्कषां क्षणवर्षानां अशुर्कषां
गन्धद्रव्यविशेषाया धूमस्त्रीमेन धूमनिचयेन श्यामलितेषु श्यामवर्षतं
गमितेषु । टिक्पालेति टिक्पालाना दिग्धिपतीनां पुरगोपुर-
व्यूहेषु नगरद्वारसमूहेषु ।

(ड) प्रातकमलाकरं प्रतिसरोवरम् ।

रथाङ्गविहङ्गानां दीनक्रोहारे नक्षत्रमालालङ्कृत गगनम त-
ङ्गजे (ठ) ।

आतिर्बभूव पूर्वाङ्गेः शृङ्गे शृङ्गारजीवितम् ।

तमस्तमालकान्तारकुठारः शशलाञ्छनः ॥१०॥

तत्करास्तमसा रुद्धा रेजिरे गगनाजिरे ।

शैवालचयसञ्छन्नाः सरसीव विसाङ्गुराः ॥११॥

तस्मिन् प्रदोषसमये सहसा हनूमान्

कीर्त्तिञ्छटाजवनिकामपनीय शत्रोः ।

(ठ) प्रेङ्घितेति प्रेङ्घिता प्रसृता या विस्फेपवेदना विरहव्यथा
सा एव पूर्वरङ्गः प्रथमाभिनयव्यापारः तस्मिन् । रथाङ्गविहङ्गानां
चक्रवाक्पक्षिणाम् । दीनक्रोहारे करुणध्वनिविशेषे । नक्षत्र-
मालेति सत्त्वमालाभिः तारामण्डलैः पक्षे नक्षत्रमालया सप्त-
विंशतिसौक्तिकरचित्तङ्कारेण अलङ्कृतः तस्मिन् । गगनेति गगन-
मेव सतङ्गजः हस्ती तस्मिन् ।

आविरिति । पूर्वाङ्गेः उदयाचलस्य शृङ्गे शिखरे शृङ्गारस्य
तदाख्यरसविशेषस्य जीवितं जीवनस्वरूप इत्यर्थः उद्दीपकत्वादिति
भावः तमः अन्धकार एव तमालकान्तारः तमालवन तस्य कुठारः
खेदक इति भावः शशलाञ्छनः चन्द्रः आविर्बभूव । निरङ्गरूपकमल-
ङ्कारः । तद्गतं दर्पणे । निरङ्गं केवलस्यैव रूपय वत्तदेव तदिति ।
अनुष्टुप् ॥१०॥

तत्करा इति । तमसा अन्धकारेण रुद्धाः सवलिताः, तस्य
कराः क्षिरिणाः गगनाजिरे अन्तरीक्षचत्वरे सरसि सरोवरे शैवाल-
चयेन शैवालसमूहेन सञ्छन्ना समाष्टताः विसाङ्गुरा इव मृषाल-
प्ररोहा इव रेजिरे सुशुभिरे । उपमालङ्कारः ॥११॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रदोषसमये रजनीमुखे, लङ्कायां प्रवेश एव

आविर्बभूव सुमनःपरितोषणाय

लङ्काप्रवेशनवनाटकसूत्रधारः ॥१२॥

तत्काले लङ्काधिदेवता(ण)मात्मना सह विग्रहं विधातुं
गृहीतयुवतिविग्रहा (त) मार्गस्यार्गलीभूय भूयसा (थ)
तर्जयन्तीं निर्जित्य तथा (द) वानररचितावज्ञोपज्ञं निज-
विलय (ध) सरसिजासनशासनादावेदयन्त्या (न) विहि-
तानुमति(प)मार्गतिर्लङ्काशामविकलमेव (फ) मैथिलीं वि-

नवनाटकं तस्य सूत्रधार सूत्राभिनेतृपुरुषविशेषं हनुमान् शलो-
रावणस्य कीर्त्तिच्छटा कीर्त्तिर्विस्तार एव जवनिका ताम् अपनीय
निरस्य सुमनसा साधूना परितोषणाय सहसा आविर्बभूव लङ्का
प्रविवेशेति भाव । रूपकमलङ्कारः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥१२॥

(ण) लङ्काधिदेवता लङ्काधिष्ठात्रीं देवीम् ।

(त) गृहीतेति गृहीतः अवलम्बितः युवत्या विग्रहः यया
ताम् ।

(थ) अर्गलीभूयेति अर्गलं कपाटरोधदण्डविशेषः तत् भूत्वा
मार्गरोधिनी भूत्वेत्यर्थः । भूयसा अतिशयेन ।

(द) तथा लङ्काधिदेवतया ।

(ध) वानरेति वानरेण रचिता कृता अज्ञा अस्मानना परा-
जयरूपेति भावः । उपज्ञा आद्य ज्ञानं यस्य तथाभूतं निजविलयं
निजश्च सत् ।

(न) सरसिजासनशासनात् ब्रह्मण आदेशात् । आवेदयन्त्या
यदा वानरेण केनचित् तव अस्मानना करिष्यते तदेव ते ध्व सो
बोद्धव्य इति ब्रह्मशासन विज्ञापन्त्या इति भावः ।

(प) विहितानुमतिः कृतलङ्काप्रवेशानुज्ञः ।

(फ) अविकलमेव सस्यगेव ।

चिन्वन्नैर्ऋतिचक्रवर्तिनः प्रासाद(व)माससाद । तत्र,
 एषा राजससार्वभौमनगरीरक्षश्चमूर्गचिता
 तस्येद सदन विमानशिखरैर्विभ्राणमभ्रावलिम् ।
 एतत् पुष्पकमाहृतं धनपतरित्यादरान्मारुते-
 स्तत्रादर्शयद्दिन्दुदीपकिरणप्रद्योतिताया निशा ॥१३॥

अपिच,

आदित्यः क्षतकृत्य एष भविता सीतापतरीदृशं
 साहाय्य विरचय्य कीर्त्तिममितामादित्सुना सूनुना ।

(व) नैर्ऋतिचक्रवर्तिनः राजसाराधिपते । प्रासाद राजभवनम् ।
 एषेति । तत्र राजसपते प्रासादे इन्दुरेव द्वाप तस्य किरण-
 प्रद्योतिता चञ्चलीकृता अश्या दिशः यथा तथाभूता निशा रजनी
 एषा राजससार्वभौमस्य रक्षःपतेः नगरी रक्षश्चमूर्भिः राजससेनाभिः
 रक्षिता प्रतिपालिता, तस्य रक्षःपतेः इदं सदन गृह विमानशिखरै-
 र्नाजगृहविशेषाभ्यः अभ्रावलि मेषराजि विभ्राणम् अभ्रदुषत्वादिति
 भावः । एतत् धनपतेः कुबेरात् पुष्पक तटास्वरथविशेषः आहृतं
 बलादिति शेषः । इति आदरात् मारुते हनुमतः अदर्शयत् । अत्र
 अदर्शयादवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा बोद्धव्या, अन्यथा वाक्यार्था-
 नङ्गति स्यात्, निशाया अचेतनत्वेन प्रदर्शनक्रियाकारित्वाभावादिति
 वाध्यम् । उक्तञ्च दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
 वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा सता । वाच्येवादिप्रयोगे
 स्वादप्रयोगे परा पुनरिति । शार्दूलविक्रीडितं इत्तम् ॥१३॥

आदित्य इति । एष आदित्यः सूर्यः, सीतापतेः रामस्य ईदृशं
 साहाय्य विरचय्य विधाय व्यसिताम् अपरिच्छिन्ना कीर्त्तिम् आदित्-
 सुना अज्ञोत्सिच्छुना सूनुना पुत्रेण सुप्तोत्प्रेषेत्यर्थः क्षतकृत्यः क्षत-

इत्यालोच्य तदा किल स्वयमपि ख्यातिं ग्रहीतुं परां
लङ्कायां रघुनाथदूतसरणी चन्द्रेण दीपायितम् ॥१४॥

एवमेव पर्यटन्नस्वप्नसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रां निद्रायाप्यति-
शय्य शय्यागृहे कृतसवेश वेशयुवतीपरिहृत(भ)मवरोधबधू-
जनमप्यनिरोधेन (म) निरीक्ष्य तत्र वितथमनोरथो (य)
मासुतिर्विरचितबहुविधचिन्ताप्रकारः प्रासादाद्वपुतः (र)
सन् अशोकवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमभीष्टदेवता-
प्रणाममतनुत (ल) ।

कार्यं भविता भविष्यति । इति आलोच्य किल विविच्येव दीप्येति
भावः चन्द्रेण स्वयमपि परा मङ्गी कात्तिं अहोतं लङ्कायां
रघुनाथस्य रामस्य दूतसरणी दूतवत्मान दीपायित दीपेनेव आच-
रितम् । चन्मते सर्वं स्वकिरणेन प्रदशितमिति भावः । शार्ङ्ग-
विक्रीडित वृत्तम् ॥१४॥

(भ) ए-मेव पर्यटन् इतस्ततो विचरन् । अस्वप्नसुन्दरीति
अस्वप्ना देवाः तेषा सुन्दरीणा देवीनामित्यर्थः । सौन्दर्यमुद्रा सौन्दर्य-
मदर्शित नावत् अतिशय्य अभिभूय निद्रावस्थायामपि सुरसुन्दरी-
सौन्दर्याधिकसौन्दर्यवत्यस्ता इति भावः । कृतसवेश निद्रितमि-
त्यर्थः । वेशयुवतीपरिहृत वेशयुवत्य वेश्याः ताभिः किङ्करीभि-
रिति भावः परिहृतम् ।

(म) अनिरोधेन अबाधेन ।

(य) वितथमनोरथः विफलाशः, तासु मध्ये सत्याः चीतायाः
सत्ता सर्वथा असम्भाविनीति अत्वेति भावः ।

(र) अप्पुतः गतिविशेषेण अवतीर्थः ।

(ल) अतस्तुत कृतवान् ।

असौ जनकनन्दिनीं तत इतो विचिन्वन् क्षणा-

दशोकवनिकामगादपगतान्यमार्गभ्रमः ।

परामभिलषन गति शमधनो यथा निर्मम-

स्त्रयीमखिलकिर्लिपप्रशमनेकदिव्यौषधिम् ॥१५॥

ततस्तस्या नागतालाहिलालतमालकृतमालसरल-
वकुलतिलकामलककुटजलिकुचकेतककङ्किललवङ्गविकङ्कत-
कदम्बकोटुम्बरकपित्याश्वत्यकुरवकमरुवककुन्दतिन्दुकचन्द-
नस्यन्दनचम्पकचाम्पे यपनसर्वतसपलाश पाटलाप्रियालप्रा-
यैरर्जकैरनोकहनिवहैः (व) परिवृतां परिभ्रमन्नभ्रङ्गषविट-
यनिर्वाडितगगनप्रपञ्चां काञ्चन काञ्चनमयीं शिशपा(श)-
मासुरोह ।

तत्र तत्पत्रसंछन्नगात्रः पुत्रो नभस्त्रतः ।

न्यग्रीधदलसलीनजनार्दनदशां दधी ॥१६॥

असाविति । असौ हनुमान् तत इतः जनकनन्दिनी सीतां
विचिन्वन् अन्विष्यन्, अपगतः अन्यस्य मार्गस्य पथ भ्रमः यस्य तथा-
भूतः सन् परा गतिम् अभिलषन् निर्मम शमधनः अखिलानां
किर्लिपाणां प्रशमने एका अद्वितीया दिव्यौषधि ता तद्रूपमित्यर्थः ।
त्रयी वेदसर्गादिव अशोकवनिकाम् अगात् प्राप । उपमालङ्कारः ।
शार्दूलविक्रीडित कृत्तम् ॥१५॥

(व) नागेति नागतालादिभिः अनेकैः वङ्गभिः अनोकहनिवहैः
दृजसमूहैः ।

(श) अम्रङ्गुषेति अम्रङ्गुषे गगनस्यर्शिभिः विटपैः शाखाभिः
निर्वाडितः आद्यतः गगनप्रपञ्चः आकाशविस्तारः यथा तादृशी,
काञ्चन कामपि, काञ्चनमयी सौवर्णी शिशपा शाल्मलीम् ।

तत्रेति । तत्र शिशपातरौ तस्याः पत्रैः संछन्नं समाद्यत्

मल्लीञ्चूतवनादिव स्रुहिवने स्नेच्छेन संस्थापितां
मालां देवकुलादिवामिषधिया चित्तां श्मशाने शुना ।
देवीमाश्रमतस्तथा स्वभवनं नक्तञ्चरेण कला-
दानीतामपनीतवेषरचनामालोकयन्कारुतिः ॥१७॥
पुनरयमेवं चिन्तां ततान (घ) ।

शालं यस्य तद्योक्तं नभस्त वायोः पुत्रं हनूमान् न्ययोधदलेषु
वटपत्रेषु सलोनस्य जनार्दनस्य नारायणस्य दशाम् चवस्थाञ्च
व्यातुरुष्यमिति यावत् दधौ प्राप । अत्र जनार्दनदशाभिव दशान्नि-
त्युपमापर्यवसानात् निदर्शनालङ्कारः । सम्भवनं वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवनं
वापि क्वचित् । यत्र विस्वानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति
दर्शये । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥१६॥

मल्लीमिति । कारुतिः हनूमान् चूतवनात् आश्रयाननात्
स्नेच्छेन नीचजात्यविशेषेण, गोमांसभक्षको यस्य विरुद्धं वड भक्षणं
सर्वाचारविहीनस्य स्नेच्छ इत्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणेनेति यावत्
स्रुहिवने सिद्धलक्षणानने संस्थापिता मल्लीमिव मल्लिकालनामिव
देवकुलात् शुना कुक्कुरेण आभिषधिया भक्ष्यवस्तुबोधेन श्मशाने
क्षिप्त्वा मालाभिव तथा आश्रमतः पञ्चवटीकुटीरात् नक्तञ्चरेण निशा-
चरेण कलात् भिक्षाव्याजमाश्रित्येत्यर्थः । स्वभवनम् आनीताम्, अप-
नीता परित्यक्ता वेषरचना यथा आभरणपरिच्छेदरहितामित्यर्थः
देवी जानकीम् आलोकयत् दर्शय । आलोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्शये ।
आलोपमा यदेकस्योपमानं वड दृश्यते इति । अत्र वडपदं द्वित्वोप-
लक्षकं बोध्यम् । शार्दूलविस्तीर्णितं वृत्तम् ॥१७॥

(घ) पुनरिति अयं हनूमान् पुनः एवम् इत्थं चिन्तां ततान
कतवान् ।

एनां विना रघुपतिः परिगृह्य धैर्यं
 सप्राण एव वसतीति विचित्रमेतत् ।
 ज्योत्स्नां विनापि निवसेन्निशि शीतभानु-
 श्छायां विनापि निवसेद्दिवसेश्वरोऽपि ॥१८॥

एवं चिन्तयता हनूमता नीते निशीथसमये(स) निशी-
 थिनीनाथे (ह) चरमगिरिशिखरोपकण्ठसेवासमुत्कण्ठ-
 माने (क्ष) दग्धकण्ठस्तु निद्राशेषेण स्मरप्रहारेण च कलुषी-
 क्षताक्षः (क) सरसहरिचन्दनचर्चया जानकीदर्शनेच्छया
 च प्रकाटतरागः (ख) वैक्लव्यमालया (ग) सुकुटतटरत्नप्रभया
 च तिरस्कृतनक्षत्रमाला (घ) शनैःशनैरविश्रद्दशोकवनिकाम् ।

रजनिचरमभागे वारसीमन्तिनीनां
 करतलकलिताभिर्दीपिकामार्जनीभिः ।

एनाभिति । शीतभानुश्चन्द्र निशि ज्योत्स्ना विनापि निवसेत्
 तिष्ठेत् । दिवसेश्वरः सूर्योऽपि छाया रूपिणी विनापि निवसेत्
 तिष्ठेत् । किन्तु एना सीता विना धैर्यं परिगृह्य सप्राण एव जीवित
 एव वसतीति एतत् विषितस्य आश्चर्यम् । वसन्तिलोकं वृत्तम् ॥१८॥

(स) निशीथसमये अर्द्धरात्रे ।

(ह) निशीथिनीनाथे चन्द्रमणि ।

(क्ष) चरमगिरिरस्ताक्षरं तस्य शिखरोपकण्ठं शृङ्गसन्निधिः
 नख सेवाया समुत्कण्ठमाने समुत्सुकाक्षमाने ।

(क) कलुषीक्षताक्ष आविलितनेत्रं ।

(ख) प्रकाटतरागं प्रकाशितानुरागं ।

(ग) वैक्लव्यमालया तिर्यक्कक्षावलम्बिहारेण ।

(घ) तिरस्कृतं तिरस्कृता निर्जिता नक्षत्रमाला तारारान्धि-
 यैः तथाभूतं ।

दिशि दिशि परिमृष्टं यत्तमस्तत्तमस्तं
हृदयमवजगाहे केवलं रावणस्य ॥१९॥
भोग्यमदान्वहृदयो रघुवीरपत्नीं
सोमन्तिनीति हतनीतिरवाप पापः ।
आमूलपल्लवितकोमलशल्लकीति
वैतानपावकशिखाभिव वारणेन्द्रः ॥२०॥

एतद्दर्शनवेपमानतनुलता (ङ) मेयिली कापुरुषविषय-
परुषवचनपारम्पर्येण (च) विदीर्यमाणहृदया हृदयदयित-

रजनीति ! रजन्याः रात्रेः चरमभागे शेपाशे वारसोमन्तिनीनां
वाराङ्गनाना परिचारणीनामिति भावः करतलकटाङ्गताभिः करतल-
घृताभिः दीपिका एव आज्ञेयः ताभिः दिशि दिशि यत् तमः तिमिरं
परिमृष्टं निराकृतमिति यावत् तत् समस्तं केवलं रावणस्य हृदयम्
अवजगाहे आचक्राम, भोग्यादृतमभूदिति भावः । साखिनीघृतम् ॥१९॥

सोऽयमिति । सोऽयमदान्वहृदयोः सदनत्तस्वान् पापः पापा-
चारः हतनीतिः दुर्णववान् रावणः वारणेन्द्र आभूतात् पल्लविता
सञ्जातपल्लवा शल्लकी गजभक्ष्यविशेष इति बुद्ध्या वैतानपावकशिखा-
भिव यन्नाग्निज्वालाभिव सोमन्तिनी भोग्या नारीति धियेति शेषः
रघुवीरपत्नी रामभार्याम् अवाप आससाद । उपसालङ्कारः । वसन्त-
तिलक घृतम् ॥२०॥

(ङ) एतदिति एतस्य रावणस्य दर्शनेन वेपमाना कम्पमाना
तनुलता अङ्गलता यस्याः तथाभूता ।

(च) कापुरुषेति कापुरुषाणां विषया गोचराणि यानि परुषाणि
कटूनि वचनानि तेषां पारम्पर्येण विस्तारेणैति यावत् ।

शौर्यप्रत्ययाद्सुमेव(क) दृष्टाव मत्वा दृष्टमन्तरतः(ज) कृत्वा
स्थिता पर्यभाषत (झ) । अथि भोः सकलसमाचारप्रति-
ष्ठानिष्ठः (ञ) परमेष्ठी ननु कुलगुरु(ट)भंवतः परकलत्रगात्र-
नेत्रप्रसक्तिरप्य(ठ)निरपत्रपतां जनयति मोत्रजातानां(ड) ।
भूयोऽपि पञ्चवटीपरिसरममु (ढ) जनं प्रभञ्जन (ण) इवानु-
कूलः कूलोपकृष्टपरिभ्रष्टां नावमिव (त) यदि नयेथाः ।

(क) हृदयेति हृदयदायितस्य रामस्य शौर्यप्रत्ययात् पराक्रमेषु
विश्रान्तात् । असुमेव रावणस्यपीत्यर्थः ।

(ज) दृष्टमन्तरतः दृष्ट मध्येक्ष्येत्यर्थः परपुरुषेण सह संला-
पस्य दोषावहत्वात् परपुरुषसुद्दिश्य दृष्ट प्रति वचनप्रयोगे न दोष
इति भावः ।

(झ) पर्यभाषत प्रत्युवाच ।

(ञ) सकलेति सकलानां समाचाराणां सदाचाराणां प्रतिष्ठा
स्थितिं तस्याः निष्ठा निष्पत्तिः यत्र तथाभूदः सदाचारप्रसूतिरिति
भावः, निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः ।

(ट) कुलगुरुः वंशप्रवर्तवितेति यावत् आदिपुरुष इति भावः ।

(ठ) परेति परकलत्राणां परनारीणां मातृषु अङ्गेषु नेत्रस्य
प्रसक्तिः सञ्चारोऽपि का कथान्येषां स्थानादीनां व्यापाराणामित्य-
पिशब्दार्थः ।

(ड) मोत्रजातानां सत्कुलप्रसूतानाम् अनिरपत्रतां लोकसमाजे
सलज्जतामित्यर्थः ।

(ढ) भूयोऽपि पुनरपि । पञ्चवटीपरिसरं पञ्चवटीप्रदेशम् ।
असुं जनं जन्मिति भावः ।

(ण) प्रभञ्जनः वायु ।

(त) कूलोपकृष्टेति कूलस्य तदस्य उपकृष्टात् साक्षिध्यात्

तवापि (घ) दयते नियत (ङ) मदीयो जीवितेशः साक्षा-
ज्जीवितेशो(ध)ऽपि त्वयि दयालुर्भवेद्दाशरथेरजेयस्य मैत्र्याः
(न) पात्रमपि भवितासि । किन्तु, खरप्रमुखनिशाचर-
बलमथनसमयसुचिरलग्नसान्द्रवसापङ्कपङ्क्तिमितमुख(प)मा-
र्य्यपुत्रस्य शिखीमुखं (फ) भवन्तमन्तरेण (ब) कः अहृधीत(भ)
निजहृदयगलितरुधिरधारया प्रक्षालयितुम् । अथवा जन-
स्थानसमरादारभ्य समराभावावग्रहट्षितानां (म) मौमि-

परिभ्रष्टा विच्युता वात्वावेगात् दूरतः प्रचञ्चितामिति भावः ।
नावमिव तरणिमिव ।

(घ) तवापि इत्थं पूर्वं कृतापराधस्यापीति अपिशब्दार्थः ।

(ङ) दयते दया करोति । नियतम् अवश्य निश्चितमित्यर्थः ।

(ध) जीवितेशः प्राणेश्वरः राम इत्यर्थः । साक्षात् स्वयं जीवि-
तेशः अन्तकः ।

(न) अजेयस्य केनापि जेतुमशक्यस्य दाशरथेः रामस्य मैत्र्याः
सौहृदय्य ।

(प) खरेति खरप्रमुखानां निशाचरबलानां राजससेनानां मथन-
समये विध्वंसनकाले सुचिरलग्नेन सान्द्रेण घनेन वसापङ्केन हृदय-
मेदोहृदपकर्दमेन पङ्क्तिमित मुख यस्य तथाभूतम् ।

(फ) शिखीमुखं शरम् ।

(ब) अन्तरेण विना ।

(भ) अहृधीत शक्नुयादिति भावः ।

(म) समरेति समराभावः स्यामराहित्यमेव अवयवः एतेः
प्रतिबन्धः तेन ट्षितानां सञ्जातट्षणानाम् ।

त्रिपत्रिचातकाना(य) त्वदङ्गलितशोणिताम्बुपारणां तवा-
पनयघनतश्च (र) क सन्नर्थो निवारयितुम् ।

अथ निशिचरनाथ पञ्चवाणावभिन्न

न हि जनकसुतायाः प्रापदेकापि वाणी ।

जनमुपनतमृत्यु पञ्चवक्त्राहिदष्टं

विशति हतविषाधेरोषधे. किन्नु शक्तिः ॥ २२ ॥

एव जनकदुहितुरवधीरणाभणिति(ल)माकर्ण्य कोप-
पराङ्मुखो दशमुखस्तामभितो (व) निवसन्तीरारक्षिका-

(य) सौमित्रीति सौमित्त्रे लंङ्माणस्य पत्रिणः शरा एव चातकाः
तेषाम् ।

(र) अपनयघनत दुर्णयमेघात् ।

अथेति । अथ मैथिलीवाक्यानन्तरम् एकापि जनकसुतायाः
मैथिल्या वाणी पञ्चवाणेन कामेन अवभिन्नं विदीर्यं निशिचरनाथ
राक्षसेन्द्र न हि प्रापत् नैव प्राविशत् । इत विषाधिः विषव्यथा
येन तथाभूतायाः ओषधेः शक्तिः सामर्थ्यं पञ्च वक्त्राणि मुखानि यस्य
तथाभूतेन अङ्घ्रिना सर्पेण दष्टम् अतएव उपनतमृत्युम् उपस्थित-
निघन जन किन्नु किं भोः विशति ? नैव विशतीत्यर्थः आसन्नमृत्यो-
रौषध न किञ्चित् फलोपधायकमिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थ-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्य वा विशेषेण विशेष-
स्तेन वा यटि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
साधस्येतेतरेणार्थान्तरन्यासोऽपि तत इति । मात्स्निनीष्टम् ॥२॥

(ल) अवधीरथेति अवधीरणा अवमानना तस्याः भणितिं वच-
नम् ।

(व) तां मैथिलीम् । अभितः समन्तात् ।

राक्षसीराह्वय भदत्यश्चतुर्भिः(श)रप्युपायैरेनां ममावस्यवशा
कुर्वन्मयमननुकूला(ष)चेदिमा हताशा प्रातराशाय (स)
महानस(ह) नयतेत्यादिश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशान्त(क्ष -
मेव विवेश । तदनु भीषणवीक्षणक्षणदाचरीणा वाक्यदोषो-
न्मेषणान्मुकुलितहृदयपुण्डरीका (क) पुण्डरीकयूथपरि-
हतसारङ्गाङ्गनाभङ्गोमङ्गीकुर्वाणा (ख) गोर्वाणतरुणीव (ग)
शापबलात्सुन्धरा प्रपन्ना (घ) जनकनन्दिनी चिन्तामेवम-
करोत् ।

(श) चतुर्भिरिति चतुर्भिः सामदानभेददण्डरूपैः, सामदानभेद-
दण्डमित्युपायचतुष्टयमित्यस्य ।

(ष) अमनुकूला प्रतिकूलवर्तिनी ।

(स) प्रातराशाय प्रातर्भोजनाय ।

(ह) महानस रन्ध्रशालाम् ।

(क्ष) निशान्ते प्रभाते । प्रत्यासन्ने निकटवर्तिनि । निशान्तं
वृह, निशान्तं वृहशान्तयोरित्यस्य ।

(क) भीषणेति भीषण भयङ्कर वीक्षण दर्शन यासां ताः क्षणा-
चार्यं राक्षस्यः तासाम् वाक्यदोषोन्मेषणात् कर्कशवचनप्रयोगात् ।
मुकुलितेति मुकुलित निमीलितं निस्तम्बमिति यावत् हृदयमेव पुण्ड-
रीकं कसल यस्याः तयोक्ता ।

(ख) पुण्डरीकेति पुण्डरीकयूथेन व्याघ्रवन्देन परिष्टतायाः
सारङ्गाङ्गनाया वृथा भङ्गाम् अवस्थामिति यावत् अङ्गीकुर्वाणा
वृहती अनुकुर्यादिति भावः ।

(ग) गोर्वाणतरुणीव देवाङ्गनेव ।

(घ) प्रपन्ना प्राप्ता ।

नूनं विदितवृत्तान्ते जटायुषि गतायुषि ।

मामिहावस्थितामार्यपुत्रः किन्नावबुध्यते ॥२२॥

आहोस्वित् (ङ) क्रव्यादमायया (च) विपर्यस्तप्रकृतेः

(क) काकुत्स्थ । किमु नास्या सजायते (ज) । अथवा,

न केवल मामहरद् दुरात्मा

कृपाञ्च रामस्य निसर्गसिद्धाम् ।

इदं न चेत् संश्रितवत्सलः किं

भवेत् स तूष्णीं जगदेकवीरः ॥२३॥

इत्यं विलप्य रघुपुङ्गवं चिन्तयन्तो कच्छ्रा(भ्र)न्मूर्च्छा

अगमत् ।

नूनमिति । विदितः ज्ञातः वृत्तान्तः समानेन हरणमार्त्तौति यावत् यस्मात् तादृशे गतायुषि त्यक्तप्राये जटायुषि आर्यपुत्रः रामः इहावस्थिता मा किं कथं न अबुध्यते न जानाति नूनम् । तादृशात् जटायुषः सकाशात् सम वृत्तान्तमाश्रयन् आर्यपुत्रः चास्य-मोति यावत् । अनुष्टुप्-वृत्तम् ॥२२॥

(ङ) आहोस्वित् अथवा ।

(च) क्रव्यादमायया राजसमायया ।

(क) विपर्यस्तेति विपर्यस्ता विकृता प्रकृतिः यस्य तादृशस्य ।

(ज) किमु कथम् आस्या यत्नं मयीति शेषः न संजायते ।

न केवलमिति । दुरात्मा रावणः केवलं मां न, रामस्य निसर्ग-सिद्धा स्नाभाविकीं कृपाञ्च अहरत् । चेत् यदि इदं तदीयकृपाया अपि हरणं न स्यादिति शेषः तदा संश्रितवत्सलः आश्रितकृपालु जगदेकवीरः सर्वशक्तिमानिति भावः सः किं कथं तूष्णीं भवेत् ? नैव भवेदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥२३॥

(भ्र) कच्छ्रात् दुःखातिशयात् ।

निशाचरीस्तां निरवद्यशीलां
निर्भक्षयन्तीर्निभृतं निवार्य ।
अस्वप्नलोकोत्सवमात्मदृष्ट
दु स्वप्नमेकं त्रिजटा जगाद् ॥२४॥

किञ्च,

उपप्लव्यक्ष्य परोक्षभावा-
दुपेत्य पृथ्वीं सुचिरं लुठन्त्याः ।
नक्तञ्चरस्त्रीमुखकर्षितायाः
सीतालतायास्त्रिजटा जटाभूत् ॥२५॥

तदनन्तरमात्मत्यागाय स्पृहयन्त्या मैथिल्यां मारुतिरि-
थमनुपेक्षणीया तपस्विनी नीतिममुञ्चतीति (ट) चिन्तां

निशाचरोरिति । त्रिजटा नाम काचिज राज्ञसी ता निरवद्य-
शीलाम् अनिन्द्यस्त्रभावां निर्भक्षयन्ती तिरस्कृतीः निशाचरा-
निभृत नीचैः निवार्य निषिध्य अस्वप्नलोकानां देवानामुत्तमो यत्र
तथाभूतमात्मना दृष्टम एकं दु स्वप्नं जगाट शशस । देवानामुत्तम-
राज्यसामानां ध्वंसमूल इति भावः ॥२४॥

उपप्लेति । त्रिजटा उपप्लव्यक्ष्य आश्रयतरोः परोक्षभागत
असाक्षिध्यादिति भावः पृथ्वीं भूमिम् उपेत्य प्राप्य सुचिरं लुठन्त्य
नक्तञ्चरस्त्राभिः राज्ञसीभिः सुखे कर्षिताया आकर्षणं नीति-
सीतालतायाः जटा आश्रमभूता लक्ष्मणानां त्रिस्तृतिः व्यभूत् । त-
जातिदृष्टम् ॥२५॥

(ज) आत्मत्यागाय देहत्यागाय ।

(ट) नीतिं अमुञ्चती इदंशे मन्त्र आत्मत्याग एव साक्षात्
ता अमुञ्चती अन्वजन्ती अनुसरन्तीति भावः ।

परिगृह्य नेदीया(ठ)नस्या बभूव । ततः,

देव्या दशाननवचोमयवज्जदीर्ण-

कर्णान्तरव्रणविरोपणभेषजानि ।

विस्त्रम्भणार्थमयमन्वयसङ्गतानि

रामाभिकीर्त्तनमधूनि शनैर्न्यषिञ्चत् ॥२६॥

तदनन्तरं समन्तात् प्रसारितनयना जनकतनया
तस्यां शाखाया शाखासृगमुद्दीक्ष्य चकितहृदया दुःस्वप्न-
बुद्ध्या (ड) सलक्ष्मणाय भर्त्रे भद्रमाशंसमाना (ठ) जनमिमं
दुरापस्त्राप (ण) स्वप्नः कथमाप्नुयादिति विचिन्तयमाना
मायासमायातनेर्ऋतपतिबुद्ध्या तस्मान्मारुतपुत्रात्तत्रास ।
सोऽपि समवतीर्थं वचनवैचित्र्याज्जनकपुत्रीं प्रत्यापयन्(त)
आञ्जनेयः कृताञ्जलिव्यजिज्ञपत् ।

(ठ) नेदीयान् निकटवर्ती ।

देव्या इति । अयं हनुमान् विश्वम्भणार्थं विश्वासार्थं देव्या-
सीतायाः दशाननवचोमयं यत् वज्ज तेन दीर्घं क्षतमिति यावत् यत्
कर्णान्तरव्रण तस्य विरोपणे उपशमने भेषजानि औषधानि अन्वय-
सङ्गतानि वशसयुक्तानि रामाभिकीर्त्तनमधूनि रामनामोच्चारणमधु-
रूपानुपानानीति भावः शनैः क्रमेण न्यषिञ्चत् निषिक्तवान् रामगुणान्
कीर्त्तयामासेति भावः । वसन्तिलक इत्तम् ॥२६॥

(ड) दुःस्वप्नबुद्ध्या समार्यं दुष्टं स्वप्न इति बोधेन ।

(ठ) भद्रं सहजम् । आशंसमाना कारयमाना ।

(ण) दुर्गपस्त्राप दुर्लभनिद्रम् ।

(त) प्रत्यापयन् विश्वासयन् ।

कल्याणि । तीव्रवेगेन त्वद्वियोगेन ताम्यतः ।

राघवेन्द्रस्य दूतं मामन्यथा मास्म मन्यथा ॥२७॥

त्वया सह प्रस्थितचित्तवृत्ति-

र्विभावरौकोकसमानधर्मा ।

वचोऽब्रवीन्मैथिलि ! मन्म, खेन

त्वां कौशल कोशलराजपुत्रः ॥२८॥

अपिच,

शिरसा तव सौमित्रिरकरोद्भिवादनम् ।

अपृच्छत् सोऽपि भद्रं त्वामधिपञ्च वनौकसाम् ॥२९॥

एवमभिहितया तया सम्भूतविस्त्रम्भया (थ) भयानपे-

कल्याणीति । हे कल्याणि ! मा तीव्रवेगेन दुःसहसन्तापेनेति भावः तव वियोगेन विरहेण ताम्यतः । क्लिश्यतः राघवेन्द्रस्य राघवस्य दूत अन्यथा मास्म मन्यथा दूतातिरिक्तं नावगच्छेति यावत् । अनु-
ष्टुष्टम् ॥२७॥

त्वयेति । हे मैथिलि ! त्वया सह प्रस्थिता चित्तवृत्तिः यत्नं तथोक्तं त्वामेव सततं मनसा चिन्तयन्निति भावः, विभावय्यां रात्रेः कोकेन चक्रवाकेन प्रियाविरहितेनेति भावः । समानः धर्मः अवस्था यस्य तथाभूतः कोशलराजपुत्रः राघवः मन्मुखेन त्वां कौशलं कुशलस्य वचः अब्रवीत् । उपजातिष्टम् ॥२८॥

शिरसेति । सौमित्रिः लक्ष्मणः शिरसा तव अभिवादनं वन्दनं अकरोत् । सोऽपि वनौकसा वानराणां अधिपः सुग्रीवश्च त्वां भद्रं ज्ञेयं अपृच्छत् ॥२९॥

(थ) सम्भूतविस्त्रम्भया सज्जातप्रत्ययया ।

तथा (द) तावदनुयुक्तः (घ) पवनतनयो वालिमरणकारण
 अश्रोवस्य सख्यमाख्याय प्राचेतसचेत इव (न) सन्ततसन्नि-
 हितरामनामक(प)मङ्गुलीयक्रमस्य (फ) प्रायच्छत् ।

सौख्यावहस्य पवनात्मजदीयमान-

रामाङ्गुलीयकविलोकनवासरस्य ।

सत्य कला शततमीमपि नैव भेजे

पाणिग्रहोत्सवदिन जनकात्मजायाः ॥३०॥

ततस्तं जानकी नि.सीमहर्षा वभाषे । महाभाग !
 सर्वथास्य दुरात्मन. प्रत्यासीदति (ब) मृत्युस्तथैवमनला-
 भिधानया (भ) विभीषणदुहित्वा मङ्गुल्य स्वमात्रा प्रेषितया

(द) भयानपेतया निर्भीकया ।

(घ) अनुयुक्तं पृष्ट. ।

(न) प्राचेतसचेत इव वाङ्मयीकवित्तमिव ।

(प) सन्ततेति सन्ततं सतत सन्निहित रामनाम यस्मिन् तत् ।

(फ) अस्यै सीतायै ।

सौख्यावहस्येति । जनक आजायाः सीतायाः पाणिग्रहोत्सवदिनं
 विधाहानन्दनदिवस सौख्यावहस्य सुख जनयत. पवनात्मजेन हनु-
 मता दीयमानस्य रामाङ्गुलीयकस्य विलोकनवासरस्य दर्शनदिनस्य
 शततमीमपि कलाम् अथ नैव भेजे नैव प्राप सत्यम् । रामाङ्गुलीय-
 दर्शने वदानी सीताया यादृशं सुखमासीत् विवाहसहोत्सवदिने तादृश
 नैवेति भाव । वसन्ततिब्बक इत्तम् ॥३०॥

(ब) प्रत्यासीदति सन्निधत्ते ।

(भ) अनलाभिधानया अनलानाम्ना ।

भाषितम् । अयमप्यनार्यशीलसुरीयमुषाय(म)मन्तरेण म-
मार्यधुत्वस्य न समर्पयिष्यति । नियतमहमपि मासादूर्ध्वं
न शक्नुयां प्राणान् धारयितुमिति । एतदाकर्ण्यं मारुति-
र्महानुभावे । मा भैषीः । भवन्तीं वहन्नेव तूर्णमुल्लङ्घित-
सागरो राघवचरणसरसिजमुपयास्यामीत्येव मां समर्थं
समर्थयेथा (य) इत्यभिधाय ।

महामहोभ्रसध्रीचीं सोऽय वृद्धिसुपेयिवान् ।

यया नूनमपां राशिः कुल्यातुल्यां विशेद्दशाम् ॥३१॥

अथ तमुवाच सा जनकसुता मुदिता

किमु तव दुष्करं चरणलङ्घितवारिधिः ।

अपितु मया सह प्लवङ्गपुङ्गव । यास्यसि चे-

दियमनपायिनी परिणमेद्भवतः पदवी ॥३२॥

(न) तृतीय चतुर्थ उप.य उण्डित भावः ।

(य) समर्थयेथा सन्नायय ।

महामहोभ्रेति । सोऽय हनूमान् महामहोभ्रसध्रीचो महा-
द्विसहस्री वृद्धि उपेयवान् प्राप्त पर्वताकारशरीरं धृतवानित्यर्थः ।
यया वृद्ध्या अपा राशिं ससृष्टः नूनं निश्चित कुल्यातुल्यां जुष्टचर-
सृष्टीं दशाम् अवस्थां विशेत् गच्छेत् । तदानीं तच्छरीरसकामे ससृष्टः
गोष्पदमिव भासते स्मेति भावः ॥३१॥

अथेति । अथानन्तर तादृशशरीरधारणानन्तर सा जनकमुदिता
सीता मुदिता हृष्टा सीता तं हनूमन्त्वं उवाच, हे प्लवङ्गपुङ्गव । कपि-
श्रेष्ठ । चरणेन लङ्घितः वारिधिः ससृष्टो येन तथाभूतस्य तव
दुष्करं दुःसाध्यं किमु ? किमपि असाध्यं नास्तीत्यर्थः । अपितु
किन्तु मया सह चे याद वास्यसि, तदा इयं अनपायिनी अक्षया ।

किं बहुना, इत्येतदेव चिन्तितं यदहं (ल) राघव-
 गृहिण्यास्तदेव निश्चितं यत् सदृश(व)मीदृशस्य समाचारस्य,
 तदेव प्रकाशितं यदनुगुणं (श) रावणापराधप्रतिक्रियाया-
 स्तदेवानुमोदितं यदनुकूलं कुलवधूशीलस्य, तदेव
 कथितं यदुचितं क्षत्रियाणीवाणीक्रमस्येति (ष) बहुशः
 प्रशस्य सर्वथा रामलक्ष्मणी लङ्कामिमां प्राप्ताविति जानकि
 जानीहि जनमिममनुजानीहि प्रस्थातुम् । किञ्च, काकुत्-
 स्थेन विदितपूर्वं किमप्यभिज्ञान (स) दीयतामिति । सा
 तु दीर्घं निश्चस्य निश्चित्य पुरा खलु चित्रकूटतटवने तरुण-
 तरतरुमणीयतया (ह) मन्दीकृतनन्दनवैभवे (ज) रघु-

कथा वार्त्तां विदिता स्यात्, तदा रामधनुषः का नाम प्रशास्तः ? नैव
 काचित् प्रशसेत्यर्थः । वसन्ततिब्बकं दृत्तम् ॥३४॥

(ल) अहं अक्षुरूपम् ।

(व) सदृश योग्यम् ।

(श) अनुगुण अक्षुरूपम् ।

(ष) क्षत्रियाणीव, णीक्रमस्य क्षत्रियाण्या क्षत्रियपत्न्यां वीर-
 पत्न्या इति यावत् वाणीक्रमस्य वचननियमस्य ।

(स) अभिज्ञान अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञानं प्रमाद्यभूतं
 चिह्नम् ।

(ह) तरुणतरेति तरुणतराणां नवप्रदृङ्गानां तरुणां दृक्षाणां
 क्लृप्तीयतया सौन्दर्येण ।

(ज) मन्दीकृतेति मन्दीकृतं लघूकृतं नन्दनस्य देवोद्दानस्य वैभवं
 वस्मद् शोभेति यावत् येन तथामूने ।

नन्दनोपधानीकृतोत्सङ्गाया (क) मम पयोधरपरिसरे (ख)
खरतरनखराग्रविरचितविदारणं धाराधरनामान काकं
रघुपतिरवालीकयत् ।

कुम्भरूपकुशेशयासनास्त्रं

विजहौ वासविवायसे स वीरः ।

अथ तत्कृपया हृताक्षिमात्र-

श्चिरजीवी स दधौ यथार्थसंज्ञाम् ॥३५॥

सैषा परिचितकथास्मरणाद्विगुणदुर्दशा (ग) केशपिन-
ड(घ)मपरमिदमभिज्ञानमुन्मुच्य (ङ) ।

चूडामणिं कपिवरस्य ददौ दशास्य-

सन्वासपूजितमहान्निभिस्त्र कृशाङ्गी ।

(क) रघुनन्दनेति रघुनन्दनेन उपधानीकृतः शिरोऽवलम्बनीकृतः
उत्सङ्गः क्रोडः यस्या तथाभूतायाः ।

(ख) पयोधरपरिसरे स्तनदेशे ।

कुशेति । स वीरः राम वासविवायसे ऐन्द्रकाके कुम्भरूपं कुशे-
शयासनास्त्रं ब्रह्मास्त्रं विजहौ तत्वाज । अथानन्तर शरत्यागात्
पर तस्य रामस्य कृपया प्रणतं त प्रति अलुकस्मवेत्यर्थः हृतम्
अक्षिमात्रम् एकमात्रं चक्षुर्यस्य तथाभूतः चिरजीवी स काकः
यथार्थरुज्ञाम् एकाक्षेति यथार्थं नाम दधौ दधार ॥३५॥

(ग) द्विगुणदुर्दशा द्विराष्टत्तदु ख ।

(घ) केशपिनड केशाभ्यन्तररक्षितम् ।

(ङ) उन्मुच्य वहिष्कृत्य ।

चूडामणिति । कृशाङ्गी सीता दशास्यात् राज्ञात् यः

आदाय तं प्रणतिपूर्वमभौ प्रतस्ये

माणिक्यगर्भवदनोरगतुल्यबाहु ॥३६॥

ततः कृतकृत्य एव निर्गत्य निजागमन निशाचरपतेः
प्रकटायतु(च)मशोकवनिका प्रबभञ्ज प्रभञ्जनात्मज. (छ) ।

स्वकृत्यैः शाखानामवजातिमतीव प्रकटयन्

अमार्गेण आस्यन् परिकलितभङ्गः सुमनसाम् ।

द्विजाना सन्नास श्रुतिमधुरवाचा विरचयन्

अय लोकोद्यानि दशवदनलीलामतनुत ॥३७॥

सन्नास तेन तन्निवारणार्थमिति भावः पूजनस्य महतः अग्नेः
शिवेयः शिखा ज्वाला यस्य तादृशं चूडामणिं शिरोरत्नं कपिवरस्य
हनुमतः ददौ । असौ हनुमान् तं चूडामणिम् आदाय गृहीत्वा
माणिक्यं रत्नविशेषं मर्भे मध्ये यस्य तादृशं पदनं मुखं फणमण्डल-
मिति भावः यस्य तादृशेन उरगेण सर्पेण तुल्यं बाहुं यस्य तथोक्तः
सन् उरगतुल्येन बाहुना चूडामणिं दधदिति भावः प्रणतिपूर्व-
प्रणामपुरःसरं प्रतस्ये चर्चितः । वसन्ततिष्ठक इत्यम् ॥३६॥

(च) प्रकटयितुं प्रकाशयितुम् ।

(छ) प्रभञ्जनात्मजः हनुमान् ।

स्वकृत्यैरिति । अयं हनुमान् लोकः भुवनमिव उद्यानम् उपवनं
तस्मिन् स्वकृत्यैः निजकार्यैः उल्लम्बनादिभिरिति भावः, पक्षे
स्वकोपदुर्णयैरिति भावः, शाखानां विटपानां पक्षे वंशीयानामिति
भावः, अतीव व्यर्थम् अवनतिं पातं प्रकटयन् कुर्वन्निति यावत्
अमार्गेण आकाशन्तर्गत्यर्थः, पक्षे अशिष्टाचारेण आस्यन् विच-
रन्, सुमनसा पुष्पाणां पक्षे साधूनां परिकलितं कृतं, भङ्गं पातन-
यनं तथोक्तः, श्रुतिमधुरा अत्रिप्रिया पक्षे श्रुतिभिर्वेदैः, मधुरा वाक्

तदनु सरभसमारच्चिकरच्चोगणनिवेदितप्रमदवनकद-
 जकुपितदशवदनप्रेषितान् (ज) पितृपतिकिङ्करभयङ्करान्
 (झ) प्रहस्तपुत्रेण जम्बुमालिना सह (ञ) निहत्य चैत्यतो-
 रण(ट)मुपागतवति हनूमति पुनरपि निशमितामितनि-
 शिचरगणमारणो (ठ) रावणः सचिवान् पञ्च पञ्चाननप-
 राक्रमान् (ड) प्रहस्तप्रमुखान् बलीमुखं जीवग्राह (ढ)
 गृह्णीध्वमिति प्राहिणोत् (ण) । तत्र तानपि पञ्चता (त)
 नीत्वा तोरणपरिषेण (थ) मुहुर्मुहुर्दाशरथिदासोऽहमित्या-

वेदा तेषा द्विजाना पश्चिण्या पक्षे ब्राह्मणाना सन्नास भय विर-
 चयन् जनयन् सन् दशवदनस्य रावणस्य लोला विलासम् अतस्तुत
 विस्तृतवान् असुचकारेत्यर्थः । निर्दर्शनालङ्कारः । सात्त्विकीष्टम् ॥२७॥

(ज) सरभस सवेगम् । आरक्षिकेति आरक्षिकैः उद्यानपालैरित्यर्थः
 रक्षोगणैः निशाचरवृन्दैः निवेदितेन विज्ञापितेन प्रमदवनस्य कदनेन
 मञ्जनेन कुपितः यः दशवदन, रावण, तेन प्रेषितान् ।

(झ) पितृपतीति पितृपतेर्यस्य किङ्करा इव भयङ्कराः तान् ।

(ञ) जम्बुमालिना सह जम्बुमालिनसपीत्यर्थः ।

(ट) चैत्यतोरणं विश्रानस्थानभूत वहिर्द्वारमित्यर्थः ।

(ठ) निशमितेति निशमित श्रुतम् अभितानाम् असङ्ख्याना निशि-
 चरगणाना मारण निधनं येन तथाभूतः ।

(ड) पञ्चाननेति पञ्चाननपराक्रमान् सिंहविक्रान्तान् ।

(ढ) जीवग्राह जीवस्य जीवनस्य ग्राह, ग्रहण यस्मिन् कर्तव्य
 तद् यथा तथा ।

(ण) प्राहिणोत् प्रेषयासास ।

(त) पञ्चता निधनम् ।

(थ) तोरणपरिषेण वहिर्द्वारगलेन ।

स्नानमुहोषयन्तं हनुमन्तं नियन्तुं (द) निखिलरत्नसामर्थ्य-
क्षमक्षकुमारमाक्षिपत् (ध) ।

वचःसङ्घट्टचूर्णीकृतकनकमहाभित्तिचैत्योत्थधूल्या
नक्षत्राणामकाले सरणिमरुणयन् वीरलक्ष्म्या समेतः ।
रत्नशूराख्यशारान् क्षितितलफलके क्षेपणीयान् हनूमा-
नक्षक्रौडां विधातुं दशमुखनगरीचत्वरे तत्वरेऽसौ ॥३८॥

तत्क्षणं क्षणदाचराणामनिमिषता(न)मेव निष्पादित-
तदङ्गनिष्पेषकृत्य(प)स्यैत्यप्रसाद(फ)मुत्पाटितस्तम्भजात जा-

(द) नियन्तु बहुम् ।

(ध) आक्षिपत् प्रैरयत् ।

वच इति । वचसः सङ्घट्टेन आघातेन चूर्णीकृतः कनकमहा-
भित्तिः काञ्चनसहाकृत्यं यस्य तथाभूनात् चैत्यात् वक्षिर्हान-
विश्वासक्षेत्रात् उद्या उद्यिता या धूली तथा, अकाले नक्षत्राणां
सरणिं मार्गम् अन्तरीक्षमित्यर्थं अरुणयन् रक्षीकुर्वन्, वीरलक्ष्म्या
वीर्यसम्पदा समेतः युक्तः, असौ हनूमान् अक्षक्रौडां अक्षेण
तदाख्यराक्षसकुमारैश्च सह क्रौडा युञ्जति भावः पक्षे अक्षक्रौडां
पाशक्रौडा विधातुं अर्जुः क्षितितलमेव फलकम् अक्षक्रौडाभाजन
भूतदारुनिर्मितपट्टविशेषं तस्मिन् क्षेपणीयान् पातनीयान् पक्षे
निक्षेपार्हान् रत्नसु रत्नसेषु शूरा वीरा आख्या वेषा तथोक्तान्
शारान् पाशयुद्धिकाः प्रतीति शेषः दशमुखस्य नगरी लब्धा तस्या-
चत्वरे प्राङ्मुखे तत्वरे त्वरान्वितो नभूव । अश्वराष्टकम् ॥३८॥

(न) क्षणदाचराणां राक्षसानां, अनिमिषतां निमेषपातसकुर्व-
ताम् ।

(प) निष्पादितेति निष्पादितं सम्पादितं तेषां क्षणदाचराणां
पङ्क्तानां निष्पेषकृत्यं निर्दिष्टं कार्यं देन तदाभूतः ।

(फ) सैत्रासात् चैत्यरूपं राजघटकम् ।

सूर्याचन्द्रमसोः प्रवेशविकलां लङ्कापुरीमग्निना
 शुद्धिं कर्तुमसुथ वासवजिता जातो रणस्तोरणे ॥४०॥
 सग्रामदुर्दिने तस्मिन् जहर्ष शरवर्षणि ।
 बर्हीव मेघनादेन मेघनादेन मारुतिः ॥४१॥

तदनु यातुधानप्रबलप्रधाननिधनक्रुद्धो (र) विविधा-
 युध्वैतथ्यं (ल) विमृश्य (व) विजयश्रीसगन्धं गन्धवाहन-
 न्दनं (श) चतुराननास्त्रेण (ष) बबन्ध दशकन्धरात्मजः (स) ।
 तेन दिव्यास्त्रेण विवशशरीर(ह)मेनं पिशिताशनाः शीण-
 वल्कलै(क्ष)र्बन्धुः ।

रोटनं रचयवित्तं तां रोदयित्तमिति यावत् सूर्याचन्द्रमसोः प्रवेश-
 विकलां प्रवेशरहिता सूर्येण चन्द्रेण च प्रवेष्टुमशक्यामिति भावः
 लङ्कापुरीम् अग्निना अग्निदाहेन शुद्धिं कर्तुम् असुथ हनूमतः
 तोरणे वासवजिता इन्द्रजिता सह रणः संप्राप्तः जातः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥४०॥

(र) यातुधानेति यातुधानानां रक्षसां मध्ये प्रबलानां प्रकृष्ट-
 बलशालिनां प्रधानानां श्रेष्ठानां निधनेन बधेन क्रुद्धः ।

(ल) विविधानाम् आयुधानाम् अस्त्राणां वैतथ्यं वैफल्यं
 वरप्रभावेण हनूमतः अज्ञवेध्यत्वाभावादिति भावः ।

(व) विमृश्य विविच्य ।

(श) विजयश्रीसगन्धं विजयत्रियया सगन्धं, गन्धवाहनन्दनं हनू-
 वन्तम् ।

(ष) चतुराननास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण ।

(स) दशकन्धरात्मजः रावणपुत्रः ।

(ह) विवशशरीर पराधोऽदेहम् ।

(क्ष) शोणवल्कलैः शोणान् कृष्टान् बन्धुभिः ।

स मास्तेनैर्ऋतपाशजन्मा

बन्धोऽभवद्धन्धनमोक्षहेतुः ।

पुरा पुलस्त्यान्वयपांशुलेन

वन्दीकृतानां सुरसुन्दरीणाम् ॥४२॥

तदनन्तरमितरहननासहतया (क) निजाङ्गुतस्य द्वि-
व्यास्तस्य प्रभावं विभावयन्(ख) विभावरौचरपतितनूज (ग)
पवनतनयं निजपितृसमीपमुपनिनाय ।

सोऽयं ददर्श दशकम्बरमन्धकारि-

लीलाद्रितोलनपरीक्षितवाहुशीर्थ्यम् ।

वन्दीकृतेन्द्रपुरवारवधूकराय-

व्याधूतचामरमरुच्चलितोत्तरीयम् ॥४३॥

स इति । नैर्ऋतस्य इन्द्रजितः पाशात् जन्मा यस्य तादृश स
मास्तेः हनूततः बन्धः पुरा पूर्वं पुलस्त्यान्वयपांशुलेन पुलस्त्यवश-
कलङ्ककारिणा रावणेनेत्यर्थः वन्दीकृतानां हठहृतानां सुरसुन्दरीणा
बन्धनस्य मोक्षे मोक्षने हेतुः कारणम् अभवत् । उपजातिवृत्तम् ॥४२॥

(क) इतरहननासहतया अन्यविधवधाक्षमतया ।

(ख) विभावयन् प्रकटयन् ।

(ग) विभावरौचरपतितनूजः राजसराजतनयः ।

सोऽयमिति । सोऽयं हनूमान् अन्धकारेः हरस्य यः लीलाद्रि-
श्रीछापर्वतः कैलास इत्यर्थः तस्य तोलनेन उत्क्षेपेण परीक्षितं
बाहुवीर्थ्यं भुजबल यस्य तथाभूतं, वन्दीकृतानाम् इन्द्रपुरवारवधूना
स्वर्गवेश्यानां करायैः व्याधूतेन सञ्चालितेन चामरमस्ता चामरपवनेन
चलितं कम्पितम् उत्तरीयं यस्य तथोक्तं, दशकम्बर रावण ददर्श ।
वसन्ततिब्बक वृत्तम् ॥४३॥

आपाटलाधरपुटान्तविराजमान-
 दद्रामहःप्रसरशारशरीरकान्तिम् ।
 सन्ध्याम्बुदान्तरितमध्यसुधामयूख-
 रेखाभिराममिव वासवनीलशैलम् ॥ ४४ ॥
 संग्रामकेलिपरिघट्टनमग्नमग्न-
 दिग्दन्तदन्तकृतमुद्रभुजान्तरालम् ।
 छायात्मना प्रतितरङ्गविराजमान-
 शीतांशुमण्डलसनाथमिवाम्बुराशिम् ॥ ४५ ॥
 निःश्रेयसः प्रणयिनीं पदवीं निरोद्धुं
 त्रैलोक्यपापपरिपाकमिवात्तरूपम् ।

त्रिभिर्दशकन्धरं विशिनष्टि आपाटलेत्यादिभिः । आपाटले
 देशद्रक्तो अधरपुटान्ते विराजमानेन दद्रामहसां दन्तमयूखानां प्रसरेण
 विस्तारेण शारा चित्रा शरीरकान्तिर्यस्य तथोक्तम्, अतएव सन्ध्या-
 म्बुदानाम् अन्तरिता अन्तर्गता मध्यसुधामयूखस्य अर्द्धचन्द्रस्येत्यर्थः
 या रेखा तथा अभिरामः सुन्दरः तं वासवनीलशैलम् इन्द्रनील-
 पर्वतम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

संप्राप्तेषु । संग्रामकेलौ समरक्रोडायाम् ऐरावतेन सहेति
 भावः परिघट्टनेन ऐरावतकर्तृकप्रहारोपेत्यर्थः मग्नेन निखातेन
 मग्नेन चूर्णितेन दिग्दन्तानां दिग्गजानां दन्तेन कृता मुद्रा चिह्न-
 विशेषः यस्य तथाभूतं भुजान्तरालं वक्षःस्थलं यस्य तथोक्तम्, अतएव
 छायात्मना प्रतितम्बुरूपेण प्रतितरङ्गं विराजमानेन शीतांशुमण्डलेन
 सनाथं सयुक्तम् अम्बुराशिमिव ससृष्टमिव । उपमालङ्कारः । वसन्त-
 तिलकं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

निःश्रेयस इति । निःश्रेयसः सुक्तेः प्रणयिनीं साधनीमिति

सूर्येन्दुपावकमहासि तपोबलेन
 जित्वा यथेष्टमभिषिक्तमिवान्धकारम् ॥४६॥
 सोऽपि भ्रुवङ्गममवेक्ष्य समीरपुत्र
 चित्तीयमाणहृदयः पिशिताशनेन्द्रः ।
 कैलासशैलचलनागसि शापदायी
 नन्दीश्वरः स्वयमुपागत इत्यमंस्त ॥४७॥

ततः प्रहस्तेन विहितविविधानुयोगः (घ) प्रत्यभाषत
 रावणं मारुतिः । अयमहमङ्गामधिपतिकुलतिलकस्य (ङ)
 सत्यसन्धस्य पितृनियोगसमुपनतवनवासनिरतस्य (च) शू-

भावः पदवी पन्थान शिष्टसमाचारमिति भावः निरोद्धुं स्वगयितुमिति
 भावः आत्तरूप घृतविग्रह, त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य पापपरिपाकमिव
 दुष्कृतपरिणाममिव स्थितमिति शेष, तपोबलेन सूर्येन्दुपावकानां
 सूर्ये चन्द्राग्नीना मर्त्यांसि तेजासि जित्वा यथेष्ट यथाकामम् अभि-
 षिक्तं साराज्ये निविष्टमिति भावः अन्धकारमिव स्थितमिति शेषः ।
 वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥४६॥

सोऽपीति । सोऽपि पिशिताशनेन्द्रः राजसेन्द्रः समीरपुत्रं
 वायुपुत्रं भ्रुवङ्गम वामरम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा चित्तीयमाणं विस्मयमानं
 हृदयं यस्य तथाभूतः सन् कैलासशैलस्य चलनम् उत्क्षेपणमेव आग-
 अपराधः तस्मिन् शापदायी अभिसन्तातप्रदाता नन्दीश्वरः श्वरानुचरः
 स्वयम् उपागतः उपस्थित इति अमंस्त मन्यते स्म ॥४७॥

(घ) विहितेति विहितः कृतः विविधः नानाविधः अनुयोगः
 प्रश्नः यश्चै तथोक्तः ।

(ङ) अङ्गामिति अङ्गाम् अधिपतेः दिवसकरस्य कुलं वंशः तस्य
 तिलकस्य । सत्यसन्धस्य नन्दीश्वरस्य ।

(च) पितृनां पितृनियोगेन समुपनते समुपस्थिते वनवासे
 निरतः प्रवृत्तः तस्य ।

पाँकारातिबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूपस्य (क) कुप्यत्खरप्रसु-
खनिशिचरबलपलालजालकल्पानलकल्पशिलीमुखस्य(ज) क-
पटहरिणहननसमयसम्भुषितदारान्घ्रिषणसञ्जातसुधीवसख्य-
समुत्खातवालिकण्टकस्य (झ) दुर्वृत्तक्षत्रवंशवनपवनसार-
थे(ञ)स्तपोनिधेर्जामदन्यस्य भुजबलावलेपलोपहेतोः (ट)
श्रीमती दाशरथेदूर्तोऽहं सीताभार्गभार्गणाय (ठ) दिशि
दिशि तपनतनयप्रेषितानां (ड) वानराणां एकतमः समु-

(क) शूर्पेति शूर्पाकारेण अतिबाधित निर्जित शूर्पं यैः तथा-
भूता नखा यस्याः तथा प्राप्त वैरूप्य रूपस्य विकृतिः नासाकर्षणेहन-
रूपेति भावः यस्मात् तथाभूतस्य ।

(ज) कुप्यदिति कुप्यत् शूर्पणखाया वैरूप्येति भावः खरप्रसु-
खाना निशिचराणां बल राजससैन्यमित्यर्थः एव पलालजाल शुष्क-
धान्यवृक्षचयः तस्य कल्पानलात् प्रलयाम्ने दीपदून तत्सदृश शिली-
मुखं शरः यस्य तथाविधस्य ।

(झ) कपटेति कपटहरिणस्य भायाद्दृगस्य सोरीचखेत्तयः
हननसमये सम्भुषितानाम् अपहृतानां दारान्घ्रि भाय्यांवा इत्यर्थः
अन्धे षण्णे मार्गणे सञ्जातेन सुधीवसख्येन वानरराजमैत्र्या सप्तवृक्षात्
बाली कण्टकमिव येन ताडयत्य ।

(ञ) दुर्वृत्तानां क्षत्राणां राजन्यानां वश एव वृत्तं तस्य पवन-
सारथिः अग्निः तस्य जासदन्यस्य ।

(ट) भुजेति भुजबलस्य बाहुबलस्य यः अत्रोपेदः दर्शः तस्य लोप-
हेतोः विध्वंसकारणस्य ।

(ठ) सीताभार्गेति सीतायां भार्गः पत्न्याः तल्लभार्गणाय अन्धे-
षण्णाय ।

(ड) तपनेति तपनतनयेन अर्घ्यं ह्यतेन ह्यधीवेत्येत्त्यर्थः प्रेषितान-
नाम् ।

दलङ्घनजङ्गलस्तव नगरप्रमदावनसीन्नि (ठ) रघुवरधर्म-
दारान् प्रणम्य प्रतिष्ठासु(ण)र्मदीयमागमनं प्रकाशयितुं
मथिताशोकवनिकानोकहनिवह(त)स्त्वद्दर्शनकुतूहलेन केव-
लमनुभूतनैऋतलूतातन्तुसन्नहन(थ)स्तव परिसरमुपास-
रम् (द) ।

आनाकलोकपरिकीर्तितसच्चरित्र-

मत्रीपरुध्य रघुवंशपतेः कलत्रम् ।

वैतानवेदिजनितं पवमानबन्धुं

वस्त्रेण बहुमविनीत । कथं यतेथाः ॥४८॥

(ठ) नगरेति नगरस्य लङ्कापुर्यां इत्यर्थः प्रमदावनसीन्नि प्रमदा-
वनप्रदेशे ।

(ण) प्रतिष्ठासुः प्रख्यातुमिच्छुः ।

(त) मथिताः पतिताः अशोकवनिकाया अनोकहनिवहाः
पृथक्सूहाः येन तथाभूत ।

(थ) अनुभूतेति अनुभूतं नैऋतलूतातन्तूनां राक्षसरूपक्षट्ट-
कीटविशेषाणां सन्नहनं बन्धनं येन तथाविधः ।

(द) परिसरं प्रदेशम् । उपासरम् आगच्छन् ।

आनाकैति । हे अविनीत दुरावार ! आनाकलोकं स्वर्गलोकं
पर्यन्त परिकीर्तित सन् चरित्रं यस्य तादृश रघुवंशपतेः रामस्य
कलत्रं पत्नीस्य अत्र लङ्कायाम् उपरुध्य अवरुध्य वैतानवेदिजनितं
यज्ञवेदिससुद्धवं पवमानबन्धुम् अग्निम् वस्त्रेण बहु कथं यतेथाः
किमर्थं प्रयास कुर्याः ? विफलः विपरीतफलश्चैष ते प्रयास इति
भावः । अत्र रघुवीरपत्या अवरोधनं वस्त्रेण अग्निबन्धनमिति

प्रेङ्खन्ती पिशिताशया रणमुखे सौमित्रिपत्रिचत
त्वद्गात्रं परितः पतत्रिपरिषच्छत्रच्छवि मा गमत् ।
द्राक् पौलस्थ । पुलस्थवंशविलये सम्भाविते त्वत्कृते
कान्ताना नयनान्तधान्तसलिल मा भून्निवापोदकम् ॥४६॥

बद्धादरोऽपि परदारपरो गृहे त्व-

मिच्छाकुनायककलत्रमनार्थ्य । मा गाः ।

वाताशनोऽहमिति किं विनतासुतस्य

श्वासानिलाय भुजगः स्पृहयालुतालुः ॥५०॥

विस्वप्रतिविम्बभावे पर्यवसानात् निर्दर्शनालङ्कारः । वसन्ततिबकं
वृत्तम् ॥४८॥

प्रेङ्खन्तीति । रणमुखे स्यामशिरशि पिशिताशया मासलोभेन
सौमित्रे लक्ष्मणस्य पत्रिणा शरेण चत तव गात्रं परितः वस-
न्तात् प्रेङ्खन्ती चरन्ती पतत्रिपरिषत् पत्रिसङ्घतिः क्वत्रच्छविस्
व्यातपत्रकान्ति मा गमत् न गच्छत् । हे पौलस्थ । पुलस्थवंश-
विलये । त्वत्कृते तव दुःखविवारलसित्यर्थः । उल्लङ्घनस्य विलये
विध्वंसे सम्भाविते सप्यक् सप्यादत्ते इति कान्ताना त्वदीयानासिति
भावः नयनान्तस्य दान्त निर्गलिता सलिल जलं निवापोदकं तप्रेण-
पारि तवति शेषः मा भूत् न भवेत् । सत्वरं रघुपतेः कान्ता प्रत्य-
प्रेति भावः । शार्दूलविज्रीडित वृत्तम् ॥४६॥

बद्धादर इति । हे अनार्थ्य । दुर्गुत्त । परदारपरः परस्त्री-
लम्पट त्वं बद्धादरोऽपि ज्ञातादुरागोऽपि गृहे आनीतमिति
शेष इच्छाकुनायकस्य रानस्य कलत्र भार्या मा गाः न गच्छ ।
भुजगः पन्नगः अह वाताशनः वायुभुक् इति धियेति शेषः विजना-
सुतस्य गरुडस्य श्वासानिलाय निःश्वासमारुत गोक्तुमिति र्थः किं

बाहुचन्दननिषङ्गकोटरा-
 निर्गतो रघुपतेः शरीरगः ।
 प्राणवायुमविनीत । तावकं
 कालयापनमपास्य पास्यति ॥५१॥

किं बहुना,

मायामृगे समरनाटकसूत्रधारे
 शाखामृगे च भवतः प्रतिकूलवाते ।
 दृष्टोद्यमस्य रघुनायकसायकस्य
 मुक्त्वा प्रणामकवचं कवचं किमन्यत् ॥५२॥

स्यू इत्याहुः तावुर्यस्य तथाभूतः भवेदिति शेषः ? नैव भवेदित्यर्थः ।
 इष्टान्नालङ्कारः । इष्टान्नास्तु सधर्मस्य वस्तुन प्रतिविम्बनमिति दर्पणे ।
 वसन्ततिलक इत्यम् ॥५०॥

बाहुचन्दनेति । हे अविनीत । दुराचार । रघुपतेः बाहुरेव
 चन्दनः चन्दनद्वयः तस्य निषङ्गः तूष्णीरमेव कोटर तस्यात् निर्गतः
 शरीरगः वायुभुजङ्गः कालयापन कालक्षेपम् अपास्य त्यक्त्वा शीघ्र-
 मेवेत्यर्थः तावकं त्वदीय प्राणवायु पास्यति । रूपकमलङ्कारः ।
 रथोद्धताश्रुत्तम् । रात् परैर्नरलगैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥५१॥

मायामृगे इति । समर एव नाटकं तस्य सूत्रधारे आरम्भक-
 नटरूपे इति यावत् मायामृगे काञ्चनमृगरूपधरे मारीचे इति यावत्
 भवतः प्रतिकूलवाते प्रतीपपवनरूपे शाखामृगे वानरे जयीति भावः
 इष्टः उद्यमः उद्योगः यस्य तथाभूतस्य रघुनायकसायकस्य राम-
 शरस्य प्रणामकवचं प्रणतिरूपं कवचं शरीररक्षणोपयोग्यावस्थ-
 विशेषं सुक्त्वा विहाय अन्यत् कवचं वर्धं किम् ? न किरापीत्यर्थः ।
 तं रघुवर शरणं ब्रज, नोचेद् गतिनांस्तीति भावः । वसन्ततिलक
 इत्यम् ॥५२॥

एतन्निशम्य कुपितः पिशिताशनेन्द्रः

प्राणानमुष्य हरतीति भटानवादीत् ।

आजन्मसिद्धमतिरन्न विभीषणस्तं

दूतो न बध्य इति शास्त्रगिरा रुरोध ॥५३॥

रावणोऽपि विभीषणभाषण(ध)मङ्गीकृत्य भवङ्गमाना-
मङ्गेषु (न) लाङ्गूलमेव वरम् (प) । तदेव कार्पासवाससा
सवीत (फ) वीतिहोत्रसात्कृत्य (ब) चत्वरे चत्वरे दीषानु-
होष्य सप्रहार नगरं परितः सञ्चारयतीति राक्षसानादि-
देश । तेषु तथा कुर्वाणेषु ।

निर्णयाविषयमस्य बालतः

कार्णिकारनिकुरम्बकर्पूरः ।

एतदिति । एतत् हनूमद्वच इति शेषः निशम्य श्रुत्वा पिशिता-
शनेन्द्रः राक्षसपतिः कुपितः सन् असुख्य प्राणान् हरत इति भटान्
वीरान् अवादीत् । अत्र सभायाम् आजन्मसिद्धा मतिः शोभनेति
भावः यस्य तथाभूतः विभीषणः दूतः न बध्य इति शास्त्रगिरा
शास्त्राहशासनेन तं रावणं रुरोध वारयामास ॥५३॥

(ध) विभीषणभाषण विभीषणवचः ।

(न) अङ्गेषु मध्ये इति निर्द्धारं सप्रसी ।

(प) वरं श्रेष्ठम् अतिप्रियमिति भावः ।

(फ) सवीतं वेष्टितम् ।

(ब) वीतिहोत्रसात्कृत्य अग्निसात्कृत्य अग्निना सन्दीप्येति
यावत्, वीतिहोत्रो धनञ्जय इत्यग्निपर्यायेष्वसरः ।

निर्णयेति । अस्य हनूमतः बालतः पुच्छात् निर्निषेधणभाग्य-
सञ्चयात् देवाना सौभाग्यसञ्चारादित्यर्थः कार्णिकारनिकुरम्बः कार्णिक-

निर्निमेषगणभाग्यसञ्चया-

दुन्मिमेष भगवानुषर्बुधः ॥५४॥

एतद्वृत्तान्तमारक्षिकराक्षसीगणेन गर्वोदीर्घं (भ)
वर्णितमाकर्ण्य दूयमानमानसा (म) जानकी हुताशन-
मुपस्थाय (य) हनूमतः शीतो भवेति प्राञ्जलिः प्रार्थयत ।

घोरस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने

र्मा भूवमिन्धनमहं क्षणमित्यवेत्य ।

शैत्य वितत्य दहनः पवमानसूनो-

र्बालाग्रसीम्नि मणिदीप इवावतस्थे ॥५५॥

कारपुष्पगुच्छः तद्वत् कर्बुरः विविधवर्ण इत्यर्थः भगवान् उषर्बुधः
अग्निः निर्णयाविषय कथमीदृशसुदूतमिति निश्चयानर्हं यथा तथा
उन्मिमेष उदुवभौ । रघोद्धताष्टतम् ॥५४॥

(भ) आरक्षिकेति आरक्षिकाया राक्षसीना मयेन । गर्वोदीर्घं
साहङ्कारसुदीरितम् ।

(म) दूयमानमानसा सन्तप्रचित्ता ।

(य) हुताशनम् अग्निम् । उपस्थाय आराध्य स्तुत्वेति यावत् ।

घोरस्येति । दहनः अग्निः अहं घोरस्य भीषणस्य राघव-
कलत्रतपोमयाग्नेः सीतातपोऽनस्य इन्धनं काष्ठ सा भूव न भवे-
यम् इति क्षणम् अवेत्य विविच्य यदि अहं हनूमन्तं दृष्टेय तदा
सीता कौपात् दग्धो भवेयमित्यवधार्येति यावत् पवमानसूनोः वायु-
तनयस्य बालाग्रसीम्नि पुच्छापदेशे शैत्य विभत्य विस्तार्य आश्रित्येति
यावत् मणिदीप इव रत्नप्रदीप इव अदाहकः दीपकश्चेति भावः
अवतास्थे ज्ज्वालेति भावः । उत्प्रेक्षासङ्कारः । वसन्ततिलक इतम्
॥५५॥

तदनु पवनतनयोऽपि पुरमिदं न खलु सुव्यक्तं नक्त(र).
मालोक्यम् । तस्मादनलसाक्षिकमेव पुरमखिलमालोकया-
मीति यामिनीचरगणं(ल) परिचितोरणपरिघेण जघान ।

सीताभिधानकमलां प्रभवे प्रदातुं
लङ्कार्णवं क्षुभितसैन्यतरङ्गभीमम् ।
वेधा ममन्य किल रज्जुभुजङ्गराज-
भोगावृतेन पवनात्मजमन्दरेण ॥५६॥

अथ लङ्कायां दह्यमानायाम् ।

रक्षःस्त्रीवदनारविन्दरजनीं विश्वम्भरावर्हिणी-
वर्षारम्भदशां दशाननयशःकादम्बक्काङ्गस्विनीम् ।

(र) नक्तं रात्रौ ।

(ल) यामिनीचरगणं निशाचरवर्गम् ।

सीतेति । वेधा विधाता सीताभिधानकमलां सीतानाम्नी लक्ष्मीं
प्रभवे रामाय प्रदातुं रज्जुरेव भुजङ्गराजभोगः वास्तुकिदेहः तेन
आवृतः वेष्टितः तेन, पवनात्मज. हनूमानेव मन्दरः तदाख्यपर्वतः
तेन, क्षुभितानि अग्निदाहात् सखोभ गतानि सैन्यान्येव तरङ्गाः
तैः भीमं भयङ्करं लङ्कार्णवं लङ्कारूप सागर ममन्य किल विशोड्या-
भासेव । अत्र किलशब्द उत्प्रेक्षावाचकः । रूपकाहुप्राणितोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥५६॥

रक्षःस्त्रीति । हनूमान् दिवि आकाशे रक्षःस्त्रीणां राक्षसीनां
वदनारविन्दानां सुखपद्माना रजनीं निमीलनकारित्वादिति भावः,
दशाननस्य रावणस्य यशसि एव कादम्बा. कलहंसविशेषा तेषां काद-
म्बिनी मेघमात्रा मेघोदये हंसानां पलायनस्य शास्त्रीयत्वादिति

वैधव्योचितवेषनिश्चितमनोलङ्कावधूटीजटां
वैदेह्यास्त्रिजटासमां समकिरडूम्या हनूमान् दिवि ॥५७॥

अपिच,

एतद्विक्रमवीक्षणेन जन्नितामानन्दवाप्योद्गतिं
रक्षोनाथभयात्पिधातुमनसां विद्याधराणां तदा ।
व्याजव्याहृतये यथा परिणमेडूम्या तथा जृम्भते
स्वर्लोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्कावहा ॥५८॥

एतत्, वैधव्योचिते वेषे निश्चितं मनो यस्याः तथाभूता या लङ्का
एव वधूटी नवोढा कामिनी तस्याः जटां सस्काराभावात् जटिल-
क्षेशचयरूपां वैदेह्याः सीतायाः त्रिजटासमा, त्रिजटानाम्नी
काचित् राक्षसी सीतायाः प्रियसखी आसीत् तस्याः सदृशीम् ध्यान-
न्दकरोमिति भावः, विश्वम्भरा पृथिवी एव वर्हिणी मयूरी तस्याः
वर्षारम्भदशा वर्षारम्भावस्थाम् ध्यानन्दोत्सवमिति भावः वर्षोत्सव-
व्याजव्याहृतये उत्सवस्य कविसमयसिद्धत्वादिति भावः, धूम्यां धूमसमूह-
समकिरत् विस्तारयाभास । रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
शृत्तम् ॥५७॥

एतदिति । एतस्य हनूमतः विक्रमवीक्षणेन पराक्रमदृष्ट्या
जनिताम् ध्यानन्दवाप्याणाम् उद्गतिम् उदय रक्षोनाथस्य रावणस्य
भयात् पिधातुमनसां गोपितकामानां विद्याधराणां तदा तस्मिन्
काले स्वर्लोकेऽपि कलिन्दः सूर्य एव शैलः पर्वतः तस्य तनया
कल्या यस्तुना तस्याः लल्लोलशङ्का तरङ्गसशयम् आवहति जनय-
तीति तथोक्ता धूम्या धूमसन्नतिः यथा व्याजव्याहृतये ललोक्तये
अस्माक वाप्योदयः अयं दुःखजनित इत्येवमुक्तये इति भावः परि-
णमेत् पर्यवस्येत् तथा जृम्भते आविर्भवति । शार्दूलविक्रीडितं
शृत्तम् ॥५८॥

आदौ नीलांशुकश्रीस्तदनु मरकताबद्धनीवीविभूतिः
कस्तूरीपद्ममङ्गी क्षणमपि विकचेन्दीवरस्त्रकसपत्नी ।
पश्चात् स्निग्धाञ्जनाभा जघनकुचतटीकण्ठनेत्रेषु जाता
दिकान्ताना तदानीं दशमुखनगरीदाहसम्भूतधूम्या ॥५६॥

हा तात ! हा जननि ! हा सुत ! हा सहाय !
हा पुत्रि ! हा प्रियसखि ! क नु हा हतोऽस्मि ।
इत्यादि पौरपरिदेवनभारवाग्भिः

रापूरि रावणपुरी शिखिना परीता ॥६०॥

यैर्वृन्दारकसुन्दरोजनमुखे नीराजनं निर्मितं
निर्मेषे गगनेऽपि यैर्विरचिता सौदामिनीसंहतिः ।

आदागिति । तदानीं दशमुखस्य रावणस्य नगरीदाहेन सम्भूता
बहुङ्गुता धूम्या धूमवन्ततिः आदौ प्रथमतः नीलाशुभ्रस्येव श्रीर्यस्याः
मथाभूता तदनु तदनन्तरं मरकतैः सखिविशेषैः बद्धाया नीत्या
वसनसन्धेः विभूतिरिव श्रीरिव विभूतिः श्रीर्यस्याः तादृशी, क्षण-
मपि कस्तूरीपद्मस्येव रुमनाभिपङ्कस्येव भङ्गायस्याः तथोक्ता, तथा
विकचानाम् इन्द्रीवराणां नीलोत्पलानां राजभावाया सपत्नी
वदथोति यावत्, पश्चात् दिकान्तानां दिग्बधूनां जघनकुचतटीकण्ठ-
नेत्रेषु स्निग्धं यत् अञ्जनं तद्वत् आभा यस्याः तथाविधा जाता ।
उपमाबद्धारः । स्निग्धावृत्तम् ॥५६॥

हा तातेति । शिखिना अग्निना परीता व्याघ्रा रावणपुरी
बद्धा हा तात ! हा जननि ! हा सुत ! हा सहाय ! हा पुत्रि !
हा प्रियसखि ! नु भोः कं यूयं कुत्र तिष्ठथेत्यर्थः ? हा हतः
विनष्टः अस्मि, इत्यादि पौराणां परिदेवनभारं विद्यापातिशयः तस्य
वाग्भिः वाग्भिः कोणाहलैरित्यर्थः आपूरि परिपूरिता । वसन्ततिब्बकं
वृत्तम् ॥६०॥

ते द्वित्राण्यपि वासराणि न गता निर्वाणमौर्वानल-
ज्वालाडम्बरमम्बुधौ विदधिरे बालानलोद्यत्कणाः ॥६१॥

आदीप्यमानपवनात्मजबालसङ्गा-

दङ्गारशेषविभवामवलोक्य लङ्काम् ।

व्योम्नि स्थिता निशिचराः स्वगृहाणि नूनं

निर्वापयन्त इव नेत्रभवैः पयोभिः ॥६२॥

चक्र शक्रजिदाज्ञया रणमुखे यत्कर्म रक्षोगण-

स्तत्कर्तुं क्षणदाचरक्षितिभुजा युक्तोऽप्ययुक्तोऽभवत् ।

यैरिति । यैः घृन्दारकाणां देवानां यः सुन्दरीजनः तस्य सखे
नीराजन निर्मित कृत, यैः निर्भेषे भेषमून्ये गगनेऽपि सौदासिनीना
विद्युता संहृतिः विरचिता विशेषेण कृता, द्वित्राण्यपि वासराणि
दिवसानु निर्वाण न गताः ते बालानलोद्यत्कणाः पुच्छाग्निसङ्घट-
स्तुलिङ्गाः अम्बुधौ और्वानलज्वालाडम्बरं वाडवाग्निशिखासादृश्य
विदधिरे विशेषेण धृतवन्तः । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडित
इत्तम् ॥६१॥

आदीप्यमानेति । निशिचराः राक्षसाः आदीप्यमानः यः
पवनात्मजस्य बालः पुच्छः तस्य सङ्गात् सम्पर्कात् लङ्काम् अङ्गारशेषः
विभवः सम्पदु वस्थाः तथाविधाम् अवलोक्य दृष्ट्वा नेत्रभवैः पयोभिः
अम्बुभिरित्यर्थः स्वगृहाणि निर्वापयन्त इव व्योम्नि आकाशे स्थिताः
नूनस्तु प्रोक्षे । उत्प्रेक्षाङ्कारः । वसन्ततिर्लकं इत्तम् ॥६२॥

चक्रे इति । रक्षोगणः राक्षसजिचयः रणमुखे सध्यामशिरसि
शक्रजितः क्षेपनादस्य आज्ञया यत् कर्म शत्रुविजयरूपमिति भावः
चक्रे कृतवान् पूर्वमिति शेषः, सास्यत क्षणदाचरक्षितिभुजा राक्षस-
राजेन दावयेत्यर्थः त्वशित्वेति भावः, अङ्ग आदिष्टोऽपि तत् हनु-

सप्तार्चिश्च हनूमता परिचितो लङ्कामधाक्षीद् यथा
तत्पित्रा मरुता युतोऽपि न तथा दाहक्रियाया पटुः ॥६३॥

तस्मिन् हनूमदरणिप्रभवे हुताग्ने
शुद्धिं विधाय पतिमेव समेतुमैच्छत् ।

लङ्केश्वरेण रणकेलिकुतूहलेन
बाहोर्बलाद्पहता सुरराजलक्ष्मीः ॥६४॥

वाचामिदानीं किमु विस्तरेण

लङ्कापुरीं रावणबाहुगुप्ताम् ।

काकुत्स्थदूतोऽयमुपेत्य चक्रे

कृतान्तदूतस्य सुखप्रवेशाम् ॥६५॥

मद्विजयरूपमिति भावः कर्तुम् अयुक्त असमर्थः अभवत् । हनूमता
परिचितः सन्दीपित इति भावः सप्तार्चिश्च अग्निश्च यथा लङ्कां
अधाक्षीत् ददाह, तत्पित्रा हनूमज्जनकेन मरुता वायुना युतोऽपि
तथा दाहक्रियाया न पटुः न समर्थः आसीदिति शेषः । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् ॥६३॥

तस्मिन्निति । लङ्केश्वरेण रावणेन रणकेली संपासक्रीडायां
कुतूहलेन कौतुकेन बाहोर्बलात् भुजबलात् अपहता सुरराजलक्ष्मीः
देवराजलक्ष्मीः तस्मिन् हनूमत्तानेन अरणि, अग्निमन्व्यनदारविशेषः तत्-
प्रभवे तत्समुद्भूते कृतान्ते अग्नौ शुद्धिं विधाय पतिमेव देवराजमेव
समेत सङ्गन्तुम् ऐच्छत् । दुष्टसंसर्गजनितदोषपरिहाराय अग्नौ
परोक्षितेव पुनर्देवराजमाप्तुमभिलषन्नाशेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।
वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥६४॥

वाचामिति । इदानीं वाचां विस्तरेण किमु ? नैव वाग्विस्तार-
प्रयोजनमित्यर्थः । अथ काकुत्स्थदूतः रामदूतः उपेत्य आगत्य राव-

पौलस्त्यपातकिसमागमजायमान-

मेनः पुनान इव वानरयायजूक ।

निर्वर्त्तिताक्षविजयो निजबालवङ्गी

हुत्वा पलाशसमिधः सुगतिर्बभूव ॥६६॥

लङ्कादाहेऽप्यनार्त्तां रघुपतिदयिता चारणोक्त्या विदित्वा
सानन्दस्तां प्रणम्य पतिगमनविधौ प्राप्य तस्या नियोगम् ।

आरुह्यारिष्टशैलं निधिमपि पयसा स्वैरमुत्तीर्थ्य वेगा-

चक्रे गत्वा महेन्द्रं प्लवगबलपतीन् पूर्णकामान् हनूमान् ॥६७॥

अस्य बाह्यगुप्ता भुजबलरक्षिता लङ्कापुरी कृतान्तदूतस्य यमदूतस्य सुख
प्रवेशाम् अनायासगत्या चक्रे कतवान् । इन्द्रवज्रादत्तम् ॥६५॥

पौलस्त्येति । निर्वर्त्तित. अक्षय्य तदाख्यरावणकुमारस्य विजयः
स हार इति यावत् येन तथोक्तं हत्याजनितपापाक्रान्त इति भावः,
वानर एव यायजूक यज्वा, पौलस्त्य रावण एव पातकी पापी
तस्य समागमेन जायमानम् एनः पाप ससर्गजनित पापमित्यर्थं
पुनान इव क्षालयन्निव निजबालवङ्गी निजपुच्छानले पलाशसमिधः
यत्नमास अश्रन्तीति पलाशाः राक्षसा ते एव समिध काष्ठानि हुत्वा
सुगतिं विशुद्धगतिमान् रामसमीपगमनोन्मुखश्च बभूव । अतुप्रेक्षा-
लङ्कार. ॥६६॥

लङ्कादाहे इति । हनूमान् चारणानां राक्षसगायनविशेषाणां,
चारणास्तु कुशीलवा इत्यमरः । उक्त्या वचनेन लङ्कादाहेऽपि
अनार्त्ताम् अव्यथितां रघुपते. रामस्य दयिता भार्यां विदित्वा
सानन्दः प्रतिगमनविधौ प्रतिनिवर्त्तनव्यापारे तां सीतां प्रणम्य तस्यां
सीताया. नियोगम् आदेशं प्राप्य अरिष्टशैलं लङ्कानिलयम् अरिष्टाख्य
पर्वतम् आरुह्य पयसा निधिं सहस्रमपि स्वैर अश्रच्छन्दम् उत्तीर्थ्य

अथ यथाहं सैन्याधिपात् सम्मान्य मारुतिरितैरनुयुक्तः(व)
स्वहृत्तान्तमखिलमाख्यातवान् । तदनु पवनतनयवचन-
मुदिता वानरवरूथिनी (श) यूथनाथानुयाता (ष) तद्दर्शन-
जनितमानन्दं दाशरथी सुग्रीवे च संविभज्येव (स) विव-
क्षितुम्, अहमहमिकया (ह) धावन्ती मध्येसरणि (ज)
दधिसुखकृतावनं (क) मधुवनं हनूमदनुमत्याभिभूय मधु-
पानसुखमनुबभूव ।

अथाब्रवीन्निरिवरतुङ्गमङ्गदं

कृताञ्जलिर्दधिसुख एष रोषवान् ।

वेगात् महेन्द्रं पर्वतमिति शेषः गत्वा सुवगबलपतीन् वानरसेनापतीन्
अङ्गदादीनिवर्षः पूर्णकामान् सफलमनोरथान् चक्रे कृतवान् ।
सुगंधराष्टकम् ॥६७॥

(व) एतैः सैन्याधिपैः अङ्गदादिभिः । अनुयुक्तः पृष्टः ।

(श) वानरवरूथिनी कपिसेना ।

(ष) यूथनाथानुयाता सेनापतिसमभिव्याहृता ।

(स) संविभज्येव पृथक् कृत्वैव ।

(ह) अहमहमिकया अहमये अहमये यास्यामीति परस्पर-
स्पर्द्धावैति यावत् ।

(ज) मध्येसरणि पथिमध्ये ।

(क) दधिसुखेति दधिसुखेन तदाख्येन वानरेण कृतम् अवनं
रक्षणं यस्य तथाभूतम् ।

अथेति । अथ वानराणां मधुपानप्रवृत्त्यनन्तरम् एष दधिसुखः
रोषवान् क्रुद्धः कृताञ्जलिः सन् गिरिवरतुङ्गं पर्वतप्रवरोदतम् अङ्गदं,

बलीमुखान् मधुभजने शिलीमुखान्
भवानिमान् भ्रूटिति निवारयेदिति ॥६८॥

अयमप्येन(ख)मवोचत ।

दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता मैथिलीति
श्रवणमधु वितीर्णं येन वीरेण मद्यम् ।
दधिसुख । यदि सोऽयं भाषते को निरुध्या-
न्मधु पिबतु यद्येष्टं वाहिनी वानराणाम् ॥६९॥

तदनु (ग) भयविवशसमुपनतदधिसुखव वनविदितमधुवन-
कदनपरिभणितजनकदुहितदृशंनजनितप्रमदभरभरित(घ)-

मधुभजने मधुपाने शिलीमुखान् भ्रमरस्वरूपान् इमान् बलीमुखान्
वानरान् भवान् भ्रूटिति निवारयेत् निषेधत इति अत्रवीत् उक्त-
वान् । रुचिराष्ट, लभो जसौ गितिरुचिरा चतुर्षु हैरिति तन्नञ्च
यात् ॥६८॥

(ख) अयम् अद्भुतः । एनं दधिसुखम् ।

दशमुखेति । येन वीरेण दशमुखस्य रावणस्य पुरमध्ये नगरा-
न्तरे मैथिली सीता वीक्षिता दृष्टा इति श्रवणमधु कर्णाभूत मद्यं
वितीर्णं दत्त, हे दधिसुख ! यदि सोऽयं हनूमान् भाषते मधुपाना-
र्थमिति शेषः, तदा क्व निरुध्यात् निवारयेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ।
अतः वानराणां वाहिनी सेना यद्येष्टं मधु पिबतु । साहिनी-
दत्तम् ॥६९॥

(ग) तदनु तदनन्तरम् ।

(घ) भयविवशस्य भयात् राजकीयमधुवनभङ्गजनितादिति भावः
विवशस्य विह्वलस्य कातरस्येत्यर्थः समुपनतस्य सहस्रपत्न्यस्य दधि-
सुखस्य वचनेन विदितं मधुवनकदनं मधुवनभङ्गः येन तथाभूतः

स्तपनतनय(ङ)स्तनुविकृति(च)मवनुत (छ) तदभिसुखाग-
मननिमित्तसम्पत्तिम (ज) ।

आरुह्याद्रिमथावरुह्य विप्रिनान्यास्त्राय नानाफला-

न्यास्फोद्य प्लुतमारचय्य वदनैरापाय वाद्यक्रमान् ।

आलिङ्ग्य द्रुममक्रमं मदवशाद्वाधूय पुच्छच्छटा-

मारादाविरभूदहं प्रथमिका पीना कपीना वसूः ॥७०॥

निद्राक्षयादरुणितेन समीरपुत्रः

सौमित्रिनेत्युगलेन निपीयमानः ।

तथा परिभ्रष्टेन उक्तेन दधिसुखेनेति भावः जनकदुहित्दर्शनेन
सीतादर्शनेन यः प्रसदभरः हृषीतिशयः तेन भरितः पूरितः ।

(ङ) तपनतनयः सुप्तावः ।

(च) तनुविकृति शरीरवैकृतं गात्रभङ्गमित्यर्थः ।

(छ) अवनुत कृतवान् ।

(ज) तदिति तेषां वानराणां अभिसुखे आगमननिमित्ता
आगमनहेतुका सम्पत्तिरुद्भवः यस्याः तपायूताम् ।

आरुह्येति । अधानन्तर पीना कृती कपीना वसूः वानरसेना
आद्रिं पर्वतम् आरुह्य विप्रिनानि वनानि एवरुह्य नानाफलानि
आस्त्राय मुक्त्वा आस्फोद्य सङ्गां कृत्वा प्लुतम् उल्लम्फनं विरचय्य
कृत्वा वदनैः सुखैः वाद्यक्रमान् वाद्यपरिपाटी, आपाय कृत्वेत्यर्थः
अक्रम क्रमसङ्घट्टेत्यर्थं द्रुमं ह्वयम् आलिङ्ग्य मदवशात् उल्लासवशात्
पुच्छच्छटा लाङ्गूलविकृतितम् आधूय कम्पयित्वा अहं प्रथमिका
अहं पूर्वां सती आरात् समीपे सुपीयस्तेति शेषः आविरभूत्
आजगाम । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥७०॥

निद्रेति । समीरपुत्रः हनुमान् निद्राक्षयात् निर्निद्रत्वात् अहं

चूडामणिं करतले कलयन् ववन्दे
पादारविन्दयुगल भरताग्रजस्य ॥७१॥

अक्लेशसम्भूतगतागताभ्यां
निस्तोर्णविस्तीर्णमहार्णवोऽपि ।
आनन्दसिन्धौ पृतनासमच्च
मच्चस्य हन्ता नितरां समञ्ज ॥७२॥

आनीतचूडामणिसन्निधाना-
दाविःप्रमोदेन रघूह्वेन ।
तत्रानुयुक्तः पवमानजन्मा
विज्ञापयामास कृतप्रणामः ॥७३॥

चित्तेन रक्तेन सौमित्रोर्लक्ष्मणस्य नेत्रयुगलेन निपीयमान. सादरं
दृश्यमान इत्यर्थ. करतले चूडामणि कलयन् दधान. सन् भरताग्रजस्य
रामस्य पादारविन्दयुगल ववन्दे प्रथनाम । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥७१॥

अक्लेशेति । अक्षस्य रावणतनयस्य तदाख्यस्य निहन्ता सङ्घर्षां
हनुमान् अक्लेशेन सम्भूते गतागते ताभ्या निस्तीर्णः पारं गतः
विस्तीर्णः वृहन् महार्णव. येन तथाभूतोऽपि पूतनासमच्च कपि-
सेनासन्निधौ आनन्दसिन्धौ आनन्दसागरे नितराम् अतिशयेन
ममञ्ज हन्तेति हर्षे । विरहेषालङ्कार. । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥७२॥

आनीतेति । आनीतस्य चूडामण्ये. सन्निधानात् सख्याग्नेः आवि-
प्रमोदेन आविर्भूत प्रमोदः यस्य तयोक्तेन अतिप्रहृष्टेनेत्यर्थः रघू-
ह्वेन रामेण तत्र कपिसजाजे अनुयुक्तः वृष्टः पवमानजन्मा
हनुमान् कृतप्रणामः सन् विज्ञापयामास यथावृत्तं न्यवेदयत् ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥७३॥

लङ्कापुरोपवनसीमनि राजपुत्रो-
 मालोक्यं निशिचरीगणवाध्यमानाम् ।
 केनापि पातकवशेन सुपर्णलोके
 वन्दीकृतामिव भुजङ्गमराजकन्याम् ॥७४॥
 देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्त्तनेन
 त्वन्मुद्गया च व्यपनीय शोकम् ।
 वार्त्तामभिज्ञानमयीं ययाचे
 प्रस्थातुकामः परिपूर्णकामः ॥७५॥
 ब्रह्मास्त्रवितस्तजयन्तकृत्यां
 कथामभिज्ञाप्य वने प्रवृत्ताम् ।
 चिरं रुदत्या जनकेन्द्रपुत्रया
 चूडामणिः प्रेषित एष तुभ्यम् ॥७६॥

लङ्केति । लङ्कापुरस्य उपवनम् उद्यानम् अशोकवनमित्यर्थः
 तस्य सीमनि सीमाया तदीयेकप्रदेशे इत्यर्थं निशिचरीगणैः राजसी-
 ष्टन्दै वाध्यमाना क्लिश्यमानाम् अतएव केनापि पातकवशेन पातक-
 विशेषेणेत्यर्थः सुपर्णलोके गरुडभुवने वन्दीकृता भुजङ्गमराजकन्यामिव
 राजपुत्री मैथिलीम् आलोक्यं दृष्टवानस्तीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।
 वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥७४॥

देव्या इति । त्वदीयान्वयकीर्त्तनेन तव वशकीर्त्तनेन तव सुद्रया
 नामाङ्कितान्जुरीयकेशेत्यर्थः च देव्याः जानक्याः शोकं व्यपनीय
 निरस्य परिपूर्णकामः पूर्णमनोरथः अहं प्रस्थातुकामः अभिज्ञान-
 मयीं वार्त्ताम् ययाचे याचितवानस्मि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥७५॥

ब्रह्मास्त्रेति । जनकेन्द्रपुत्र्या सीतया वने चित्तकूटकानने
 इत्यर्थः प्रवृत्ताम् उद्भूता, ब्रह्मास्त्रेण वितस्त्रस्य जयन्तस्य काक-

किं बहुना,

देव । तस्याः प्रतिष्ठासूनसूनाशोकपालितान् ।

सुद्रयित्वा प्रपन्नोऽहं त्वदभिज्ञानमुद्रया ॥७७॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे

सुन्दरकाण्डं समाप्तम् ।

रूपिण इन्द्रतनवस्य कृत्स्नम् आचरितं यद्धा तथोक्ता कथाम् अभि-
ज्ञाम् प्रकटय्य चिरं रुदत्वा सत्त्वा एष. चूडामणिः शिरोरत्नं तुभ्यं
प्रेषितम् । उपजातिवृत्तम् ॥७६॥

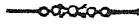
देवेति । देव । तव अभिज्ञानमुद्रया अभिज्ञानभूतेन अङ्गुरी-
यकेष्वेत्थर्थः । तस्याः देव्या. प्रतिष्ठासूनं प्रस्थातुमिच्छून् आशा
त्वत्समागमाभिलाष एव व्योक्तं स्थानम् आश्रय इति यावत् तेन
पालितान् रक्षितान् अस्त्रान् प्राणान् सुद्रयित्वा निरुध्येति भावः
अहं प्रपन्न उपस्थितः त्वामिति शेषः । अस्तुष्टुवृत्तम् ॥७७॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यविरचिता

चम्पूरामायणसुन्दरकाण्डव्याख्या

समाप्ता ।

अथ युद्धकाण्डम् ।

दृष्टे यत्र यदृच्छयापि वचसा देवी पुरो वर्त्तते
सारस्यं महद्भ्युदेति सदसि प्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ।
जायन्ते सकलाः कला अपि नृणां जागर्ति कौर्त्तिर्नवा
चेतः स्निह्यतु तत्र देशिकपदाभोजे च भोजे मम ॥१॥
भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्यन्
अस्त्रीयसापि वचसा कृतिमत्युदाराम् ।
न व्रीडितोऽहमधुना नवरत्नहार-
सङ्गेन किं न हृदि धार्यते एव तन्तुः ॥२॥

दृष्टे इति । यत्र यस्मिन् यदृच्छया सहसा दृष्टोऽपि वचसां देवी
वाग्देवी पुरः अग्रतः वर्त्तते आविर्भवति, महत् सारस्यं रसवत्त्वम्
अभ्युदेति उद्भवति, सदसि सभाया प्रागल्भ्यं मौख्यमिति
यावत् उज्जृम्भते, सकलाः समया कलाः विद्या अपि जायन्ते
उद्भवन्ति, नृणां मानवानां नवा कौर्त्तिः जागर्ति स्फुरतीत्यर्थः,
तत्र देशिकपदाभोजे गुरुदेवचरणकमले भोजे विदर्भराजे च मम
चेतः स्निह्यतु स्निग्धं भवतु अनुरज्यतामित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥१॥

भोजेनेति । तेन भोजेन रचिताम् अत्युदाराम् अतिमहतीं
कृतिं रामचरितरूपामिति भावः अस्त्रीयसाऽपि अतिबधुनापि
वचसा पूरयिष्यन् अपि अधुना न व्रीडितः न लज्जितः । तन्तुः
सूत्रं नवरत्नहारस्य सङ्गेन हृदि किं न धार्यते एव लोकोक्तिरिति
शेषः अपितु धार्यते एवेत्यर्थः । वसन्तदिनेन वृत्तम् ॥२॥

सुद्रासुद्रितजीवितां जनकजां मोहाकुलं राघवं
 चूडारत्नविलोकनेन सुचिर निध्याय निध्याय च ।
 प्रारेभे हृदि लक्ष्मणः कलयितुं पौलस्त्यविध्वंसनं
 धीरः पूरयितुं कथाञ्च विमलामेकेन काण्डेन सः ॥३॥

आनन्दमन्यरमनन्तरमाञ्जनेया-

दाकर्ण्यं वृत्तिमनघाञ्जनकात्मजायाः ।

दृष्टिर्दृशाननरुषा परुषायमाथा

बाणासनोपरि दधे प्रभुणा रघूणां ॥४॥

अथ सुग्रीवोऽपि दशग्रीवकुपितराघवावलीकनद्विगुणी-

सुद्रेति । सुद्रया अङ्गुरीयकेषु सुद्रितं रुद्धं जीवितं यस्याः
 तथाभूतां रामाङ्गुरीयमास्या मस्थानोद्यतजीवनधारिणीमिति यावत्
 जनकजा सीता चूडारत्नस्य सीतादत्तस्येति भावः विबोक्त्रनेन मोहा-
 कुलं राघवं राम हृदि हृदये सुचिर निध्याय निध्याय च पुनः पुनः
 चिन्तयित्वात्यर्थः धीरः कविः लक्ष्मणः एकेन काण्डेन परिच्छेदविशेष-
 ० षेण पौलस्त्यस्य राघवस्य विध्वंसनं यत् कलयितुं कीर्त्तयितु
 विमला कथाम् आख्यानं पूरयितुञ्च प्रारेभे प्रावर्त्तत । शार्दूल
 विक्रीडितं दृशम् ॥३॥

आनन्देति । अनन्तरं रघूणां प्रभुणा रामेण आञ्जनेयात् जन-
 कतः जनकात्मजायाः सीतायाः अनघा निर्मला रावणं प्रति निरस्तु-
 रागानिति कावः वृत्ति व्यवहारसु आनन्दमन्यरं हर्षजड यथा
 तथा दाकर्ण्यं सृत्वा बाणासनोपरि धत्तुष उपरि दशाननरुषा
 रावणं प्रति क्रोधनेत्यर्थः परुषायमाथा विरसेत्यर्थः दृष्टिः दधे
 अर्पिता । क्रोधेन शरासनं प्रति दृष्टिर्निर्जित्तयेत्यर्थः । वसन्ततिबकं
 यत्तम् ॥४॥

क्षीतरथोत्साहः (क) साहायकमनुपालयन्नम्भुमिव सिन्धु(ख)-
भवधार्यं धार्यमाणधैर्यावगाढमतिः (ग) अधिरूढत्रि-
कूटशिखरा (घ) लङ्गामधिगन्तु(ङ)ममन्दकुमुदनलनीलप्र-
मुखमपि बलीमुखानीकं (च) समनोनयत् ।

वारिदादपि च रामनामतः

पूरिता पुनरपाङ्गधारया ।

तत्क्षयं प्रतिचचाल दक्षिण

वाहिनीयमखिलापि वाहिनी ॥५॥

(क) दशयोवेति दशयोवे रावणे कुपितस्य राघवस्य अश्लोक-
नेन द्विगुणोक्त रथोत्साह. येन तथाभूतः ।

(ख) साहायक साहाय्यं रामस्येति शेषः अलुपालयन् कुर्वन्निति
भावः अम्भुमिव कूपमिव क्षुद्रमिति भावः सिन्धुं सस्रम् ।

(ग) धार्यमाणेति धार्यमाण धैर्यं अवगाढा प्रविष्टा मतिः
यस्य तथोक्तः ।

(घ) अधिरूढेति अधिरूढम् अधिष्ठितं त्रिकूटशिखरं यथा
तथोक्ता त्रिकूटपर्वतोपरि स्थितामित्यर्थः ।

(ङ) अधिगन्तुं प्राप्तुम् ।

(च) अमन्देति अमन्दा. प्रबला इत्यर्थः कुमुदनीलनलप्रसूया
यस्मिन् तथाभूतम् । बलीमुखानीकं कपिसैन्यम् ।

वारिदादिति । अपिच किञ्च वारिदात् जलदात् रामनामतः
रामनाम्न. पुनः अपाङ्गः कटाक्षविश्लोकनमेव धारा वृष्टिप्रवाह इत्यर्थः
तथा पूरिता अखिला समस्यापि वाहिनी कपिसेना नदी च तत्क्षयं
दक्षिणं वाहिनीय नदीपतिं दक्षिणमस्रमित्यर्थं प्रविचचाल प्रतस्थे ।
यथा जलदेन वृष्टिजलपूरिता नदी दक्षिणोदधिं गच्छति तथा राघवस्य

ततः क्षणेन समक्षचलितऋतुसमुदाये (ख) कुमुदा-
मोदकारिणि (ज) शरभाधिकप्रसादशीले (झ) नीलेन्दी-
वरानन्दिनि (ञ) दशाननदिशाक्रमणव्यग्रतेजसि (ट) समा-
रूढतारानन्दनलक्ष्णानुगते (ठ) सरभसमुदयसानुमन्त-
मिव (ड) हनूमन्तमधिरोहति निशाचरतिभिरहरण-

अपाङ्गावलोकनेन ससुत्साहिता कपिसेना टाक्षिणं लवणोदधिं प्रति
मचलिताभूदित्यर्थः । श्लेषानुपायित रूपकमलङ्कारः । रथोद्धता-
श्रुतम् ॥५॥

(ख) समक्षेति समक्षम् अस्तः चलितः प्रस्थितः ऋचाया भङ्ग-
कानां नक्षत्राणाञ्च समुदायः यस्य तथोक्ते ।

(ज) कुमुदामोदकारिणि कुमुदस्य तदाख्यानरविशेषस्य आनोद-
कारिणि उत्साहवर्द्धिनि कुमुदानाम् उत्पन्नानां विकासकारिणि च ।

(झ) शरभेति शरभे तदाख्ये वानरे ऋणविशेषे च शशके इति
यावत् अधिकः प्रसादः प्रीतिः तच्छीले तद्वतीत्यर्थः ।

(ञ) नीलः तदाख्यवानर एव इन्द्रोवर नीलोत्पल तस्य आन-
न्दिनि हर्षवर्द्धिनि विकासकारिणि च ।

(ट) दशाननेति दशाननस्य रावणस्य दिशा दिक् पङ्क्तिश्च तस्या
आक्रमणाय पक्षे दश आननानि यासा तथोक्तानां दिशां काष्ठानां
दशानां दिङ्मुखानामित्यर्थः आक्रमणाय व्यपम् उद्यतं तेजो यस्य
तादृशे ।

(ठ) समारूढेति समारूढ तारायाः नन्दनः अङ्गद इत्यर्थः । वेन
तथाभूतेन लक्ष्मणेन अलुवातः तस्मिन् । पक्षे समारूढानां ससु-
दितानां ताराणां नक्षत्राणां आनन्दनः शोभावर्द्धनः लक्ष्मणानुगतः
तस्मिन् ।

(ड) सरभसं लवेण सत्वरामाद्यर्थः । सरभसस्य लवेण उदया-
चर्चाभव ।

निस्तन्द्रे (द) रामचन्द्रे (ण) समन्ततः (त) कन्दलित-
बहुलहरिजालकोलाहलभरितहरिदन्तरो (थ) निरन्तरा-
स्कन्दितनिकटकान्तारावलि(द)र्बलोमुखबलसहाम्बुधिः(ध)
ससम्भ्रममुदजृम्भत (न) ।

उत्तासकासरमुदञ्चितपञ्चवक्त्रं

वित्तस्तहस्ति विशरारुचन्मूरयूथम् ।

आलोललोचनतरङ्गकुरङ्गगाव-

मासीदसीम विपिनं कपिनर्मघोषैः ॥६॥

(द) निशाचरेति निशाचरा राजसा एव तिमिराणि तेषां हृष्ये
निस्तन्द्रं तन्द्रा व्यालस्यं तद्रहितं तस्मिन् ।

(ण) रामचन्द्रे राम एव चन्द्रः तस्मिन् ।

(त) समन्ततः सर्वतः ।

(थ) कन्दलितेति कन्दलितानां प्रचलितानां बहुलानां हरि-
जालानां वानरसङ्घानां हंससमूहानाञ्च कोलाहलेन कलरवेण भरितं
पूरितं हरिदन्तर दिगन्तरं येन तथाविधः ।

(द) निरन्तरेति निरन्तरं यथा तथा व्यास्कन्दिता विध्वस्ता
निकटकान्तारावलिः सञ्ज्ञितवनराजिर्येन तथाभूतः ।

(ध) बलीमुखेति बलीमुखानां वानराणां बल सैन्यमेव महा-
म्बुधिः महासमुद्रः ।

(न) ससम्भ्रमं सावेगम् । उदजृम्भत उद्वभौ ।

उत्तासेति । असीम सीमारहितं समपमित्यर्थः विपिनं वनं
कपीनां वानराणां नर्मघोषैः केचिन्निनादैः उत्तासाः लखाः कासराः
सहिषा यत्र तथोक्तम्, उदञ्चिता उद्गताः पञ्चवक्त्राः पञ्चानना
सिंहा इत्यर्थः यत्र तथोक्तं, सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्य इत्यमरः । वित्तस्ता
भीता हस्तिनो यत्र तादृशम् । विगतं पञ्चायितमित्यर्थः यराहृष्यं

सैन्यैस्ततो रघुपतिः सरितां निवेशं
 वेशन्तयन् विरलयन् विपिनान्तराणि ।
 आरुह्य सद्यमपि शैलमसह्यवातं
 मन्दानिलैकनिलयं मलयं जगाम ॥५॥
 गत्वा च तमद्रिं सौमित्रिमिदमवादीत् ।
 अमी तटसमीपनिर्भरतरङ्गरिङ्गत्पयो-
 जङ्गीकृतपटीरभूरुहकुटीरसंसारिणः ।
 मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरा
 दुरासदवनप्रियप्रियतमारुता मारुताः ॥८॥

ष्टगविशेषाणां चमूक्याञ्च यूथ एन्दं यस्मात् तथाविशम्, तथा
 आलोकाञ्चपलाः लोचनान्येव मयनान्येव तरङ्गा वेषा तथाभूताः
 कुरङ्गशावाः हरिणशिशव यत्र तथाभूतम् आसीत् । वसन्ततिब्बक
 वृत्तम् ॥६॥

सैन्यै रिति । ततः अनन्तरं रघुपतिः रामः सरिता निवेश सरित्-
 पतिं सैन्यैः वानरचमूभिः वेशन्तयन् क्षुद्रसरः कुर्वन् लघुकुर्वाञ्छति
 भावः विपिनान्तराणि काननान्तराणि विरलयन् छेदनपातनादिभिः
 घनीभावाद्पनयान्नित्यर्थः, असह्यः वात वायुर्यत्र तथाभूतं सह्य
 तदाख्यं शैलमपि आरुह्य मन्दस्य अनिलस्य एक आद्वितीय निलयः
 आश्रयः तं मलय तदाख्य गिरिं जगाम । वसन्ततिब्बक वृत्तम् ॥७॥

अमी इति । तटसमीपेषु ये निर्भराः तेषां तरङ्गेषु रिङ्गिङ्गि-
 खेळङ्गि पयोभिः जलैः जङ्गीकृताः शीतलीकृताः ये पटीरभूरुहाः
 चन्दनतरवः तेषां कुटीरेषु विवरेषु ससरन्तीति तथोक्ताः, एतेन शैल्य-
 सौमन्थ्ये सूचिते । मलयस्य मेखलासु नितम्बेषु मेदुराः स्निग्धाः,
 दुरासदम् अश्राव्यसिति भावः वनप्रियाया कोकिलानां प्रियतम

इत्यालपन् करुणमेष निरुद्धवेलं
 शैलं महेन्द्रमधिगम्य महीमहेन्द्रः ।
 आवर्त्तमुद्रितमिवान्वयभूपतीना-
 मक्षय्यकीर्त्तिनिधिमम्बुनिधिं ददर्श ॥८॥

दृष्ट्वा च तमद्भुताकृष्टमना (प) रामस्तदिदमाचष्ट ।
 द्रष्टुं नालमगाधतां फण्डपतिः सीमान्तरेखा दिश्यो
 द्वीपाः सैकतमण्डलानि तदय दूरे गिरां वारिधिः ।
 येषामेष सुखादखानि नखरैर्येनाथवा पूरित-
 स्तोषां नः कुलभुजामविहतस्थेन्त्री महिन्नी नमः ॥१०॥

जनोमोहनम् आरुत येषु तथाविधाः असौ भारताः वायवः से नन
 जन. विधरवन्ति व्याकुलयान्त । पृथ्वीदत्तं, जसौ जसयथा वसुपह-
 यतिश्च पृथ्वा गुरुरिति तल्लक्षणात् ॥८॥

इतीति । एष महामहेन्द्रं पृथिवीन्द्रः रामः इति इत्ये
 करुण दोनम् आलपन् शोचन्निति भावः, निरुद्धा आक्रान्ता वेला
 तटभूमयेन तथाक्त महेन्द्रं शैलम् अधिगम्य प्राप्य आवर्त्तमुद्रितम्
 आवर्त्तं. अग्निशिखे. सुद्रित चिह्नितम् अन्वयभूपतीना कुलम्बपतीना
 सगरवशोयानामिति यावत् अक्षय्यकीर्त्तिनिधिमिव चिरन्तन कीर्त्ति-
 रत्नमिव अम्बुनिधिं वसुधं ददर्श । वसन्तिलक्ष दत्तम् ॥८॥

(प) अद्भुतेति अद्भुतेन आश्चर्य्येण आकृष्टं जनो वसु तथा
 विधः ।

द्रष्टुं इति । फण्डपतिः अनन्तः अगाधताम् अतल्लक्ष्यं शैला द्रष्टुं न
 अल न शक्यं. । दिश्यः सामान्तरेखाः सैकतमण्डलानि तीर्थोत्पत्त-
 वालुकाराशयः, तीर्थोत्पत्तं तत् पुलिनं यैकतं शिकतानयमित्यमरः ।
 द्वीपाः यथेति सर्वत्रास्तुपङ्क. । तत् तस्मात् अयं वारिधिः वसुधः
 गिरा वाचं दूरे तिष्ठतीति शेषः अग्निवक्त्रेणैव इति यावत् । एष

अथ हरीन्द्रो(फ)ऽपि महेन्द्रोपान्तकान्तारशोभिनि (ब)
लोभनीयमलयवालानिले वेलामनप्रदेशे (भ) दाशरथे-
निर्देशेन निवेशयामास बलमखिलम् ।

सरसपटीरकुञ्जवनसञ्जवनाभिपत-

न्मृगमद्गन्धगन्धवहमेदुरिते जलधेः ।

तटनिकटे दरस्फुटिततालरसालफलै-

रुदितमदा विचेरुदरम्भरयो हरयः ॥११॥

वारिधिं वेपा समरात्मजाना नखरैः सुखात् अनायासात् अस्वानि
स्नातः, अथवा वेन वेन समरेणेति भावः पूरितः तेषां नः अस्त्राकं
कुलभूभुजा वन्द्यपतीना अविहता स्थेना स्थिरता यत्न तादृशाय
अप्रतिहतस्थैर्याऽत्यर्थं, विचरन्तनायेति भावः महिम्ने माहात्म्याय
नमः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥१०॥

(फ) हरीन्द्र वानरेन्द्र सुयोधः ।

(ब) महेन्द्रस्य पर्वतस्य उपान्ते यः कान्तारः दुर्गमकाननं तेन
शोभते इति तथोक्तेः ।

(भ) लोभनीयः स्मृहणीयः कलयस्य वालानिलः सन्दसमीरः
यत्र तथाभूते । वेलामनप्रदेशे तीरवनभूसौ ।

सरसेति ! सरसे स्निग्धे पटीरकुञ्जवने चन्दननिकुञ्जकानने सञ्ज
वनेन सन्नेन अभिपतन् अभिमच्छन् मृगमद्गन्धः कस्तूरीगन्धवान्
यो गन्धवहः वासुः तेन मेदुरिते स्निग्धोक्तते जलधेः ससुद्रस्य तट-
निकटे दरस्फुटितैः अल्पपरिणतैः तालरसालफलैः तालफलैरास्त्रफलै-
स्तेत्यर्थः, उदर विभ्रतीति तथोक्ताः हरयः वानराः उदितमदाः
उद्भूतानन्दाः सन्तः विचेरुः विचरन्ति स्म । नर्दटक वृत्तं, यत्किं
अवतो नजौ भजजला युक् नर्दकगिति तस्यव्याप्त् ॥११॥

अनन्तरमपरमिव चलित महाम्भोधिमम्भोधिरोधसि (म)
 कृतसन्निवेशं (य) रोदसीलङ्घनविशृङ्खललाघवं (र) राघवानी-
 क (ल) मनीकोन्मुखं (व) चारसुखा (श) द्ववधार्थं धार्थ्यमाण-
 हृदयान्तकः (घ) पङ्कलीनचरण इवैरावणो (म) रावणो
 विधेय पर (ह) मजानन् जानकीमप्यविमोक्तुकामः (ज)
 कामपरतन्वितो (क) मन्त्रिभिः सम समाजमाजगाम ।

रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्र

प्रहस्तपूर्वानिदमावभाधे ।

(म) अम्भोधिरोधसि ससुद्रतटे ।

(य) कृतसान्निवेशं विरचितस्स्यति ।

(र) रोदसीति रोदसीः द्यावापृथिव्योः लङ्घने विशृङ्खल
 शृङ्खलारहित अन्वियमभित्यर्थं लाघवं द्रुतकारित्वमिति भावः, यस्य
 तादृशं केवल रोदसीलङ्घनसमयजव न ततोऽपि समधिकजवशातीति
 भावः ।

(ल) राघवानीकं रामसैन्यम् ।

(व) मनीकोन्मुखं रणोन्मुखम् ।

(श) चारसुखात् गूढपुरुषसुखात् ।

(घ) धार्थ्यमायेति धार्थ्यमाणं हृदये अन्तःकः यमः मृत्यु रित्यर्थः
 येन तथाभूत मृत्युं ह्लादं चिन्तयति भावः ।

(म) पङ्कलिते पङ्कले कर्दमेषु लीनाः निमग्नाः चरणाः यस्य तथा-
 भूतः । ऐरावणः ऐरावत इव ।

(ह) पर उत्कृष्टं अनन्तरपरणीयमिति वा विधेय कर्तव्यम् ।

(ज) अविमोक्तुकामः त्यक्तुमनिच्छुः ।

(क) कामपरतन्वितः कामाधीनीकृतः ।

रह इति । तदानीं तस्मिन् काले रजनीचरेन्द्रः रावणः रह

इदन्तु मे वाञ्छितमीच्छितं वो

वदन्तु यद्वै रिजयोचितं न. ॥१२॥

अमी च पुनराशयज्ञा विज्ञापयामासुः । देव । जीवन्तु
भवदाज्ञापरे(ख)श्वनुचरेषु परमस्मासु कस्माद्यमवापी (ग)
दुःखापोरुभुजपञ्जरानीता (घ) सीतां जातु (ङ) न जहा-
तु(च) नाय इत्यभिदधानेषु प्रधानेषु (छ) रम्भोपहितहटा-
त्कारसम्भवसम्भोजसम्भवशाप(ज)मन्तराय(झ)मावेदयन्तं दु

इत्यव्यय विजने इत्यर्थे प्रहस्तपूर्वान् प्रहस्तप्रवृत्तान् अमान्यानि शेषः
इदं व्यावभाषे उवाच । न अस्माकं वैरिण्य रामस्य जयोचितं यत् वः
युष्माभिरौचितं हृष्टं विवर्चयति मति भावः, इदमेव मे वक्ष वाञ्छितं
इष्टं वदन्तु भवन्त इति शेष । उपजातिवृत्तम् ॥१२॥

(ख) भवदाज्ञापरेषु भवतः व्याज्ञावहेषु ।

(ग) अयाप. प्राप्ति विजयप्राप्तिचिन्ता कस्मादिति भावः ।

(घ) दुःखापेन दुःखनाशिन्या चरुणा सहता भुजपञ्जरेण
आनीताम् ।

(ङ) जातु कदाचित् ।

(च) जहात त्यजत ।

(छ) प्रधानेषु श्रेष्ठेषु अस्मात्प्रेक्षितं शेषः ।

(ज) रम्भोपहितेति रम्भाया नलकूवरभाय्यांयासु उपहितेन
कृतेन हटात्कारेण बलात्कारेण तस्मात् सकृत्प्रतिषेधं तथाभूतं
सम्भोजसम्भवशापं ब्रह्मशापम् । पुर इति जेतुं गच्छन् रावणः
पथि नलकूवराभिसारिणीं रक्ष्यं ब्रह्मशापं तादृशितं ब्रह्मशापं,
यदि त्वं कामपि कानिर्नी बलात्कारेण तं विषयं तं प्राण-
नाशो भवेदिति शप्तः । ततः तं प्राणं तं प्राणं निवृत्ते इति
पुराणे ।

(झ) अन्तरात् विज्ञे सीतां तावन्तु ॥ १२ ॥

र्यं(ज)तमयजन्मानं(ट) सम्मानयन् विनयविज्ञानभूषणो(ठ)
विभीषणः सरोषमिदमवादीत् ।

अहह विधिनियोगाद्य नक्तञ्चरेन्द्र !
त्वमसि परकलत्रे दुर्निवारानुराग' ।
अरुणदवशिखायामामिषयासमोहा-
दविरतक्ततजिह्वाचापल' केशरीव ॥१३॥
आकर्ण्य' किन्नरमुखादनघे स्ववशे
काकुत्स्थदारहरणोपनतं कलङ्कम् ।
हा हेति मीलितदृश' करयोर्युगन्त-
दष्टौ श्रुतीरपि दधातु कथं विधातुः ॥१४॥

(ज) दुःखं यज्जुनीतिम् ।

(ट) अयजन्मानं ज्येष्ठम् ।

(ठ) विनयेति विनयः शिष्टाचारः विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानञ्च
भूषणं यस्य तथाभूतः ।

अहहेति । अहहेति खेदे, हे नक्तञ्चरेन्द्र ! निशाचरपते !
अद्य इदानीं त्वं विधिनियोगात् दैवदुर्विपाकात् अामिषयासमोहात्
भोग्यवस्तुभक्षणभ्रमेण अरुणदवशिखाया रक्तवर्णदावाग्निज्वालाया,
वने च वनवङ्गौ च द्रवो दाव इहेष्यते इति सञ्जनः । अविरतं कृतं
जिह्वायाः चापल्येन तथाभूतं केशरीव सिंह इव परकलत्रे पर-
भार्याया दुर्निवारः अनुरागो यस्य तथाभूतः असि भवसि । मालि-
नीष्टतम् ॥१३॥

आकर्ण्येति । किन्नराणां देवयोनिविशेषाणां सुखात् अनघे
निष्पामे स्ववशे निजकुले काकुत्स्थस्य रामस्य दारहरणेन कलत्रहरणेन
उपनतम् उपस्थितं कलङ्कं श्रुत्वा हा हा इति मीलितदृशः

पश्ये दानीमुदधिपरिखापालिता कुत्र लङ्का
 वाचातीतः क्व नु वनचरादागतो दुर्विपाकः ।
 कर्तुं नक्तञ्चरपरिभवं कापि मायैव शङ्के
 जाता सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति ॥१५॥
 किं बहुना,

न गणयसि यदि त्वं वा नरं वानर वा
 ननु परिचितवीर्यौ जिष्णुभू कार्तवीर्यौ ।

सुदृष्टनयनस्य विधातुः ब्रह्मणः तत् करयो. युग भुजचतुष्टयमित्यर्थः
 अष्टौ श्रुतीः कथां चतुर्मुखत्वादिति भावः कथम् अपि दधातु
 आच्छादयतु । ब्रह्मवंशः कलङ्कितस्त्वया सीताहरणेनेति भावः ।
 वसन्तलिङ्गं वृत्तम् ॥ १४ ॥

पश्येति । ददानीं पश्य अवलोकय विचारयेत्यर्थः, उदधिः सहद्र
 एव परिखा वेष्टनरूपो जलराशिः तथा पालिता रक्षिता अपर-
 दुर्गमेति भावः लङ्का कुत्र ? वाचातीतः अवाग्विषयः वनचरात्
 वानरात् आगतः उपनतः दुर्विपाकः मधुवनभङ्गलङ्कादाहादिरूप
 इति भावः क्व नु कुत्र खलु ? नैतयोः सङ्गतिः कदापि कथमपि न
 सम्भवतीति भावः । तस्मात् कापि मायैव नक्तञ्चराणां राज्ञसानां
 परिभवं विध्वंसं कर्तुं धरणितनया जानकी मैथिली सीतेति नाम
 जाता उद्भूतेति शङ्के मन्ये । सन्दाक्रान्तावृत्त, सन्दाक्रान्ताम्बुधि-
 रसनगैर्भौ भनौ तौ गयुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

नेति । यदि त्वं वानर वा नरं वा न गणयसि अवजानासीति
 भावः, ननु भो जिष्णुभू नारायणावतारः परशुराम इत्यर्थः.
 कार्तवीर्यः कृतवीर्यं नन्दनश्च तौ परिचितवीर्यौ विज्ञातविक्रमा-
 विति यावत्, कार्तवीर्यार्जुनः दिग्विजये भवन्तं जित्वा कारावासं
 नीतवान्, तच्च भार्गवः क्षय निनाय, रामश्च तं भार्गवं जितवानिति

न कलयसि यदि त्वं नन्दिशापञ्च धातु-

वरमपि नरवर्जं दुर्जयो दैवयोगः ॥१६॥

इत्यादिनीतिसहितं हितमभिहितवन्त निजमनुज-
मवज्ञाय ज्ञातिरमरातिपक्षः(ड) शिञ्जणीय इति शसन्तं
(ढ) नृशस(ण)न्तमरुन्दुरोषणभाषणो (त) विभीषणो
विहाय विहायसि (थ) समुत्पतन्तु(द)मनूत्पतद्भि(ध)सुतु-
भिर्ममात्यैः समतीत्य वारिधि (न) दूरत एव सवितर्कमुद्-

भवतो विदितमेवेति भावः । यदि त्वं नन्दिनः शापं यतो नष्टं
विक्रतसुखं दृष्ट्वा उपहृषसि अतस्ते मद्दिषसुखात् वानरात् विध्वंसो
भविष्यतीत्येव रूपमिति भावः तथा धातुः ब्रह्मण्यः नरवर्जं मानव-
व्यतिरिक्तं वरम् अवध्यत्वरूपमिति भावः, दैवात् स्वर्गादेवध्यत्वं मर्त्ये-
ष्वप्यापराङ्मुख इति रघुवशे काण्डिदासः । न कलयसि न विचार-
यसीत्यर्थः तदा दैवयोगः नियतिबलमिति भावः दुर्जयः दुरतिक्रम
इति यावत् अशुभमेव ते विनाशो भविष्यतीति भावः । आखिनी-
यत्तम् ॥१६॥

(ड) अरातिपक्षं शत्रुपक्षः ।

(ढ) शसन्तं कथयन्तम् ।

(ण) नृशसं निष्ठुरम् ।

(त) अरुन्दुदेति अरुन्दुदं सर्वव्यथादायकं रोषणभाषणं क्रोधवचनं
वक्ष्य तथाभूतः ।

(थ) विहाय परित्यज्य । विहायसि आकाशे ।

(द) अनुत्पतन्तं समुदुगच्छन्तम् ।

(ध) समुत्पतद्भिः अनुगच्छद्भिः ।

(न) समतीत्य समसङ्गम् । वारिधिं समुद्रम् ।

श्रीवान् (प) सुग्रीवादीनन्तरि च गत एवमाच चचे (फ) ।

पौलस्त्यमग्रजनुषं पक्षचरन्तं

सन्त्यज्य बान्धवजनञ्च विभीषणोऽहम् ।

रामं विराममिह विद्विषतामवाप-

मापन्नदैन्यहरणं शरणं ममेति ॥ १७॥

अनन्तरमतिकरण (ब) समीरयन्त (भ) समीरभुवा(म)
च सप्रत्यभिन्नविज्ञापितं (य) निशाचरपतेरनुजं निशम्य (र)
तदा तदागमनाय (ल) किं कारणमिति शङ्कापरवशे (व)

(प) उद्गोवान् उन्नमितप्रावान् ।

(फ) आचचचे उवाच ।

पौलस्त्यमिति । पक्ष निष्ठुरं यथा तथा चरन्तं व्यवहरन्तं
मित्यर्थे. अग्रजनुष ज्येष्ठ पौलस्त्यं रावण्य बान्धवजनञ्च ज्ञातिवशे-
च्छेत्त्वर्थं. सन्त्यज्य अहं विभीषण. इह असुद्रुतटे विद्विषता शत्रूणां
विराम शमयितारम् आपन्नानां सञ्चितानां दैन्यहरणं दुःखभङ्गन
मम शरणं रक्षितारं, शरणं गृह्णन्तोरित्यन्तर. । रामम् अवाप
प्राप्तवानास्मि । वसन्तिलोकं वृत्तम् ॥१७॥

(ब) अतिकरणम् अतिदीनम् ।

(भ) समीरयन्त कथयन्तम् ।

(म) समीरभुवा वायुपुत्रेण हनून्मतेत्यर्थः ।

(य) सप्रत्यभिन्नं प्रत्यभिज्ञा परिचय. तथा सञ्चितं सत्त्वं विभीष-
णोऽयं साधुरिति संपरिचयमिति भावः विज्ञापितं निवेदितम् ।

(र) निशम्य श्रुत्वा ।

(ल) तदागमनाय तस्य आगमनाय ।

(व) शङ्कापरवशे शङ्कितमनसीत्यर्थः ।

निवेद्यति हरीशे (श) दाशरथिरपि दयमानः स्मयमानो
(घ) मधुरमिदमभाषत ।

अभयागतोऽयमपयाति चेन्मुधा

रघवो भवन्ति लघवो न किं सखे ॥

अनुजोऽयमस्तु तनुजोऽथवा रिपोः

करुणापदं हि शरणागतो जनः ॥१८॥

तदनु हृदयविदा (स) हनूमता सरय(ह)मानीतो
विनीतोऽयमाशरपतिरवन्दत (ज) दाशरथिम् ।

रामस्तमाह विनतं रजनीचरेन्द्र

दत्तं तद्व्य भवते दशकण्ठराज्यम् ।

(श) हरीशे वानरेन्द्रे सुप्तोऽव इत्यर्थः ।

(घ) स्मयमानः ईषड्भवन् ।

अभयागत इति । हे सखे ! सित् ! अभयागतः अभयाघ्न-
मागतः शरणागत इति यावत् अयं चेत् यदि सुधा विफलं यथा
तथा अकृतार्थं यथा तथेति भावः अपयाति इतोऽपगच्छति, तदा
रघवः रघुमश्या किं लघव न भवन्ति ? अपितु भवन्त्येवत्यर्थं रघूणां
शरणागतप्रतिपालकत्वादिति भावः । तस्मात् अयं विभीषणः रिपोः
शत्रो रामणस्य अनुजः कृष्णोऽस्तु अथवा तनुज इत्युक्तं अस्तु भवतु,
शरणागतो जनः करुणापदं हि कृपापात्रमेव अयश्चमेवास्ति सया
आश्रयो दातव्य इति भावः । मङ्गुभाषिणादत्तं, सजसा जगौ च
वदि मङ्गुभाषिणाति तस्मिन्क्षणात् ॥१८॥

(स) हृदयविदा आश्रयज्ञेन ।

(ह) सरयः सवशः सत्वराभति यावत् ।

(ज) आशरपति निशाचरपतिः विभीषण इति यावत्, क्रत्या-
दोऽस्त्वद आशर इत्यनरः । अवन्दत प्राणसत् ।

अस्मिन्नुदाहरणमग्रजराज्यभोक्ता

सानुप्लवः प्लवगमण्डलसार्वभौमः ॥१८॥

श्रेयःपदात्पदमुदेति विधेः प्रसादात्

प्रायस्तद्व्य फलितं हि विभीषणे यत् ।

रेखातपत्रसहित पदमस्य गृह्णन्

एकातपत्रसहितं पदमेष भेजे ॥२०॥

असौ पुनरग्रत एष भरताम्रजापाङ्गमुधातरङ्गाभिषिक्तो (क)

राम इति । रामः तं विवर्णं रजनीचरेन्द्रं विभीषणम् आह
 व्यत्रवीत्, भवते अद्य तत् दशकण्ठगण्यं राक्षसाधिपत्यमिति भावः
 दत्तम् । अस्मिन् महवसीति भावः अग्रजस्य बालिनः राज्यभोक्ता
 आप्नुराज्य इति यावत् सानुप्लवः सानुगः प्लवगमण्डलसार्वभौमः वान-
 राधिपति सुपीव इत्यर्थः उदाहरणं इष्टान् प्रसाप्यमिति यावत्,
 यथाह बालिन इत्या सुपीवाय वानरराज्य दत्तवान्, तथा दशाननं
 इत्या तुभ्यं राज्यं दास्यामीति भावः । वसन्ततिलकं दत्तम् ॥१८॥

श्रेय इति । विधेः देवस्य प्रसादात् आलोक्यादित्यर्थः हेतोः
 श्रेयःपदात् शुभङ्करस्यानात् पदं शुभमिति शेषः उदेति उपनसति,
 अद्य विभीषणे तत् प्रायः बाह्यत्वेन फलितं हि सङ्गतमेवेत्यर्थः ।
 यत् यस्मात् एष विभीषणः अस्य रामस्य रेखातपत्रसहित रेखा लम्ब-
 मानविङ्कशिशेषः खातपत्रं इत्यं ताभ्यां सञ्चितं शुभलक्षणयुतमिति
 भावः पदं चरणं गृह्णन् एकापत्रसहितं पदम् एकाधिपत्यमिति भावः
 भेजे प्राप । वसन्ततिलकं दत्तम् ॥२०॥

(क) भरतेति भरताम्रजस्य रामस्य अपाङ्गमुधातरङ्गेषु मधुरा-
 माङ्गविलोकनेनेति यावत् अभिषिक्तः लम्बनिशाचराधिपत्य इति
 भावः ।

ऽपि पुनरुक्तराज्याभिषेकः (ख) सकलविस्त्रम्भभाजन-
तया (ग) सुग्रीव इवापरो दशग्रीवबलमखिलमावेद्य
सद्य एव लङ्कापुरसमास्क्रन्दनाय (घ) सेनासमुत्तरणहेतुं
सेतुं विधातुमाराधयतु वारान्निधि(ङ)मिति सविनय-
मेनं विज्ञापितवान् ।

अथ वारान्निधिध्यायन्नभोधिहृदयेशयः ।

व्यानशे दर्भशयनं वेदीमिव हुताशनः ॥२१॥

तत्र कुशास्तरणमध्यमध्यासीने निध्यानवति (च) देवे
रामचन्द्रे नियन्त्रित इव (छ) नियतिवशा(ज)न्निशात्रयमपि
प्रसादं (झ) नाससाद् (ञ) यादसाम्पतिः (ट) ।

(ख) पुनरुक्तेः पुन उक्त. पचसा अङ्गाकृत इति यावत् राज्या-
भिषेकः यस्य तथाभूतः ।

(ग) सकलविस्त्रम्भभाजनतया सम्पूर्णविश्वासपात्रतया ।

(घ) बह्वेति लङ्कापुरस्य समास्क्रन्दनाय व्याप्तमणाय ।

(ङ) वारान्निधि ससृष्टम् ।

अथेति । अध्यानन्तरम् अभोधिहृदयेशयः प्रलये सागरशायीत्वर्षः
राम. हुताशनः अग्निः वेदीमिव परिष्कृतयज्ञभूमिमिव वारान् निधिं
ससृष्ट ध्यायन् चिन्तयन् दर्भशयनं कुशास्तरण व्यानशे अधितडा-
वित्यर्थः । अहुष्टुवृत्तम् ॥२१॥

(च) अध्यासीने अधितिष्ठति । निध्यानवति समाधिभवति ।

(छ) नियन्त्रित इव संयत इव ।

(ज) नियतिवशात् देववशात् ।

(झ) प्रसादं सुखितिमिति भावः ।

(ञ) आससाद् प्राप ।

(ट) यादसाम्पतिः, बाह्यांसि जलजन्तव इत्यनरः । तेषां पतिः
ससृष्ट इत्यर्थः ।

व्यापारयन्नथ विलोचनकोणमब्धौ
 कोपारुण कुटिलितभ्रूकुटीविटङ्कः ।
 आदातुमैहत धनुः प्रथमो रघूणा
 पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय ॥२२॥

आदाय च दुरापं चापमारोपयन् विशिखमनल्प-
 शिखम् (ठ) ।

नाथो विमोक्तुमुदयुङ्क्त न यावदेव
 पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम् ।
 सन्तापिनी नयनवारिमिषेण तास्य-
 म्बन्दाकिनी किमुत वारुणमाललम्बे ॥२३॥

व्यापारयन्निति । अथानन्तरं रघूणा प्रथमं अपर्याणी राम इत्यर्थः कुटिलित वक्रोक्तं भ्रूकुटी एव विटङ्क कपोतपालिका यस्य तथोक्तः सन्, कपोतपालिकायान्तु विटङ्क पुत्रपुत्रकमित्यन्तरः । अथौ ससृष्टे कोपेन अरुण रक्त विलोचनकोणम् अपाङ्गमिति यावत् व्यापारयन् प्रेरयन् पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय पूर्वपुरुषोप-
 ग्रथमस्त्ररूपसागरविध्वंसनाय धनु आदात् अङ्गीतुम् ऐहत चोष्ट-
 तवान् । वसन्तिलक वृत्तम् ॥२२॥

(ठ) दुराप दुर्धर्मं चाप धनु आदाय अनल्पशिख महाज्वाल
 विशिख शरम् आरोपयन् संबोजयन् ।

नाथ इति । नाथ प्रभु राम पाथोनिधेः ससृष्टस्य उपरि
 पावकरूपम् अग्निरूपम् अस्त्रम आग्नेयास्त्रमित्यर्थं विमोक्तु
 मिच्छेन्नु यावदेव न उदयुङ्क्त उदयुयुजे, तावत् सन्तापिनी पति-
 दु खेन सन्तापयुक्तेति भावः, तास्यन्ती मन्दाकिनी गङ्गा नयन-
 वारिमिषेण अशुच्छलेन वारुण वारुणास्त्रमित्यर्थः अललम्बे
 जयाह किमुत किम् ? वसन्तिलक वृत्तम् ॥२३॥

रुषा विशिखमुच्छिखं जहति राघवे लाघवा-
 दजायत रुजायतश्चसितनक्रचक्राकुलम् ।
 रसातलबलत्तिमि स्तिमितकुम्भिकुम्भीनस-
 प्रविष्टगिरिकन्दरन्तरलमन्तर वारिधेः ॥२४॥

तत्क्षणे जलनिधिः क्षन्ता (ङ) च युगान्तानलस्य (ङ)
 सहनोऽपि गरुडदहनोष्णयां (ण) सोढा(त)पि वाङ्गवा-
 ङ्गावलीपस्य (थ) तितिक्षु(द)रपि भार्गवतीक्ष्णपरशीः (ध)

रुषेति । रुषा क्रोधेन राघवे रामे लाघवात् द्रुतक्षत्तत्वादिति
 भावः । उच्छिखम् उद्गतज्वाल विशिख जहति त्यजति सति वारिधेः
 वसुदस्य अन्तरम् अन्तरम् अन्तःकरणञ्च रुजाया व्यथया सन्नाप्ते-
 नेत्यर्थः । आयत दीर्घं चसित निश्वासो येषा तथाभूतैः नक्रचक्रैः
 कुम्भीरादिजलचरवृन्दैः आकुल, रसातलात् पातालात् बलन्तः
 सञ्चरन्तः सन्नापादिति भावः । तिस्रश्च सत्सुविशेषाः, अस्ति सत्सु-
 स्तिमिर्नाम शतयोजनमायत इत्युक्त्वा । यस्मिन् तत् । स्तिमितैः
 निचसैः कुम्भिभिः कुम्भीरैः कुम्भीनसैः जलजन्तुभेदैश्च प्रविष्टा गिरि-
 कन्दरा पर्वतगुहा यस्य तथोक्तं तरल चपलम् अधीरसित्यर्थः अजा-
 यत अभूत् । पृथ्वीपृथक् ॥२४॥

(ङ) क्षन्ता सहन ।

(ङ) युगान्तानलस्य प्रलयाम्नेः ।

(ण) गरुडदहोष्णया कावकूटदहनसन्नापानाम् ।

(त) सोढा सहन ।

(थ) वाङ्गवेति वाङ्गस्य यङ्गाम्नेः गाङ्गः उद् ५८० अत्रलघः
 शर्कः वस्य ।

(द) तितिक्षुः सहनशीलः ।

(ध) भार्गवेति भार्गवस्य च शूरानञ्ज तीक्ष्णपरशोः निश्चितः ५८०-
 रल ।

परिशोधयन्त(न)मन्तरङ्ग(प)मङ्गारमय शरमयं (फ) निमि-
ष(व)मपि न विषे हे ।

शरणमथ शरव्यथानिदानं

जलनिधिरेष जगाम राममेव ।

परुषकुलिशपातमेव किवा

जलधरमर्थयते न जीवलोकः ॥२५॥

आगत्य चानुपदसुपदीकृतनूतनरत्नराशि(भ)र्वारिराशि-
र्विनीतवेशो विशेषोपजातनतिभिर्नुतिभिः(म)रभ्यनन्दयद्ब्रु-

(न) परिशोधयन्त परिशुष्क कुर्वन्तम् ।

(प) अन्तरङ्गम् अन्त करणम् ।

(फ) अयमिति जलनिधिविशेषणम् ।

(व) निमिषमपि अल्पव्ययरुपि ।

शरणमिति । अथानन्तरम् एष जलनिधिः शरव्यथाया निदान
पूजकारण, निदानन्वाटिकारणमित्यमर । राममेव शरणं जगाम
प्राप । जीवलोकः परुष कठोरः कुलिशपातः वज्रपातः यस्मात्
तथाभूतमेव जलधर मेघ किवा न अर्थयते ? न प्रार्थयते ? अपितु
प्रार्थयते एव जलमिति शेषः । पुष्पिताग्रावृत्तम्, अयुजि नयुग-
रेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाच्च पुष्पिताग्रेति तल्लक्ष-
णात् । दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु रुधमेत्य
वस्तुन प्रतिविम्बनमिति ॥२५॥

(भ) अनुपद पञ्चात् । उपदीकतेति उपदीकता उपदौक्यनीकता
नूतना रत्नराशयः येन तथोक्तम् ।

(म) विशेषेति विशेषेण उपजाता नतिः प्रणतिर्यासु तथा-
विधाभिः । नुतिभिः स्तोत्रैः, स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिरित्यमरः ।

नन्दनम् । तदनु तदनुसहित(य)ममोव(र)मस्त्र वैधातं कुत्-
चन वनसीमनि विनिपात्य साध्यते (ल) मघा सलिलवि-
ष्टम्भः (व) सम्प्रत्येव नलो विदधातु सेतुमित्यभिदधानो
मन्दमन्दमन्तरधात् (श) ।

आदिष्टा रघुपुङ्गवेन हरयोऽप्यष्टासु दिक्षु क्षणात्
त्रैलोक्याञ्चितमूलमध्यशिखरान् धात्रीधरानाहरन् ।
यैः क्षिप्तैः सलिले नलेन जलधिर्यातोऽपि जम्बालतां
निर्गच्छत्यचिराय निर्भरपयःपूरे पुपूरे पुनः ॥२६॥

(य) तदनु तदनन्तरम् । तदनुसहितं तेन रामेण अनुसहितं
प्रयोक्तुं सभ्युद्यतामिति यावत् ।

(र) अमोघम् अव्ययम् ।

(ल) वैधातु आह्वयम् । कुत्चन कश्चिञ्चित् । वनसीमनि कानन-
देशे । विनिपात्य त्यजायत्वेत्यर्थः । साध्यते क्रियते ।

(व) सलिलविष्टम्, जलसम्भनम् ।

(श) अन्तरधात् तिरोदधे ।

आदिष्टा इति । रघुपुङ्गवेन रघुसूत्रेण रामेण आदिष्टा
आज्ञप्ता हरयः वानराः अपि क्षणात् व्यष्टासु दिक्षु हितानिति
शेष, त्रैलोक्यं त्रिभुवनम् अञ्चितानि गतानि मूलानि मध्यानि
शिखराणि शृङ्गाणि येषां तथोक्तान् पातालप्रविष्टमूलान् भूगत-
मध्यात् त्रिदिवगतशृङ्गानिति यावत् सहत इति भावः धात्री-
धरान् पर्वतान् आहरन् आनिन्युरित्यर्थः । यैः पर्वतैः नलेन
तदाख्यानरेण सलिले क्षिप्तैः जलधिः जम्बालता शैवालवत्त्वं
यात प्राप्नोति अचिराय तत्क्षणादेव निर्गच्छति निःसरति पर्वतेभ्य
इति भावः, निर्भरपय पूरे प्रसवणजलप्रवाहे सति पुनः किञ्चिद्
मूपूर्यता गतः शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥२६॥

अथ जलधौ निपेतुरतिदूरनिपातदल-
ज्जलचरदत्तजीवनगन्धमहौषधयः ।
स्फुटितधराविराजद्विपुङ्गवफूत्करण-
क्षुभितगुहागृहासिकमहाहरयो गिरयः ॥२९॥
अलक्षितमहौषधग्रहणमस्फुटक्षेपणं
विचित्रघटनं ततो विरचितो नलेनामुना ।
अबोधि हरियूथपरैरधिपयोधि सेतुर्महान्
भुवो भुज इवाभवन्निजतनुभुवो लक्ष्यन् ॥२८॥

अथेति । अथानन्तर गिरय पर्वता अतिदूरात् निपातेन
दलन्तः भेद गता स्फुटितदेहा इति यावत् ये जलचरा जल-
जन्तव तेभ्यः दत्त जीवन ये तथाभूता गन्धमहौषधयः येषु
तथोक्ताः, स्फुटिताया विदीर्षाया अतिदूरात् निपातेनेति भावः
धराया घृष्टिव्याः विराजता उद्गुच्छता अद्विपुङ्गवाना पद्मग-
मवराणा फूत्करणेन फूत्कारेणेत्यर्थं क्षुभिताः क्षोभं गताः
सन्नस्ता इति यावत् गुहा एव गृहाणि तेषु आसते इति तथोक्ता
महाहरयः महान्तः मिहा देवा तथाभूनाः सन्तः जलधौ ससृष्टे
निपेतुः निपतन्ति अेत्यर्थः । नदंटक दत्त, वदि भवतो नकौ भज-
जला गुरु नदंटकमिति तद्व्युत्पत्त्या ॥२७॥

अलक्षितेति । ततः अनन्तरम् अमुना नलेन अलायते मही-
धराया पर्वतानः दृश्ये ज्ञान यत् तत्, अतएव अस्फुटम् व्यक्तं
क्षेपण पर्वतानामिति भावः यत् तत् तथा तथा, तथः विदित्वा
अज्ञता घटना योजना तत् तत् यथा तथा, अधिपयोधि ससृष्टो-
परि विरचितः निर्गतः महान् सेतुः हरियूथगैः वानरसनाप्रतिभिः
अबोधि विदितः । अ व सेतु निर्गतनूभवः निर्जयत्वान् प्रथियो-

अनन्तरमन्तकसुखा इव बलीसुखाः (प) प्रबोधे(स)नेव
स्त्रुपथेन संसारमिव दुस्तरन्तरणिपतिमतीत्य सद्य एव
प्रकाशं गिरीश सुवेलमवलोकयन्तो मुहुरविन्दन्त (ह)
महान्तमानन्दम् ।

वलयिततटदेशैर्वाहिनीना निवेशे

रविरलवनरेखामध्यमध्यास्त रामः ।

कपिकलकलशीर्यत्कान्द्रामन्दिरान्त-

र्थाहितकुपितसिंहस्तवेल सुवेलम् ॥२६॥

स्यान् पदार्थानिति भावः लम्बयन् सहस्रपार नयन् भुवः पृथिव्या
भुज इव अभवत् । पृथ्वीदत्तम् ॥२८॥

(प) अन्तकसुखा इव अन्तकस्य यस्सखेव सुखं येषा तथोक्ताः यम-
भीषणवदना इत्यर्थः । बलीसुखा वानराः ।

(स) प्रबोधेन प्रकृतज्ञानेन ।

(ह) दुस्तरं दुष्पारं तरणिपतिं सहस्रम् अतीत्य अतिक्रम्य
प्रकाशं प्रकाशमानं साक्षादिति यावत् गिरिशं चरं हृदोपमनिति
भावः सुवेलं तदाख्यं पर्वतं लङ्कानिलयमिति यावत् अवलोकयन्त ।
अविन्दन्त अलभन्त ।

वलयितेति । रामः वलयितः वेष्टितः तटदेशः यैः तथोक्तैः
वाहिनीनां सेनानां निवेशैः व्यवस्थानैः अविरलं मान्द्रं वनरेखायां
मध्यं यस्य तथाभूतं कवीनां वानराणां कलकलेन कोलाहलेन
शीर्यद्भ्यः विदीर्यमाणश्रोत्रेभ्यः कान्द्रामन्दिराणां गुहागृहाणां
अन्तः सव्यात् चलितेभ्यः निर्गतेभ्यः कुपितेभ्यः सिंहैः तस्तां भीता
वेलां तटदेशं तटदेशीयप्राणिन इति यावत् यस्य तादृशं सुवेलं
तदाख्यं गिरिम् अध्यास्तं अधितष्ठौ । सावित्रीदत्तम् ॥२६॥

तदनु दृश्यमुखः शुकमुखा(क्ष)दतिलङ्घितजलधि(क)-
 मधिगतसुवेलाराम (ख) रामं निशम्य (ग) सम्यगवगम-
 नाय (घ) रघुनायकबलमनु (ङ) प्रहितयोर्विदितवेषविभी-
 षणावेदितकुपितकपिलोकनियन्त्रणनितान्तखिन्नयो(च)विं-
 पन्नाधारदाशरथिविभोचितप्राणयोः (छ) शुकशरणयोर्वि-
 चसा प्रासादाग्रमासाद्य (ज) प्रत्येकग्रस्तदावेद्यमानान् (झ)
 प्रवर्द्धमानसमरसन्नाहमतीन् (ञ) भ्रवद्भ्रमसेनाधिपतीन्-

(क्ष) शुकसुखात् शुकनाम्नः राज्यचरात् ।

(क) अतिलङ्घितजलधिम् उचीर्णसागरम् ।

(ख) अधिगतेति अधिगत. अधिष्ठितः सुवेल एव वाराम
 उपवनं येन तथोक्तम् ।

(ग) निशम्य श्रुत्वा ।

(घ) सम्यगवगममाव सम्यक् ज्ञानाय ।

(ङ) रघुनायकबल रामसैन्यम् अतु प्रतीत्यर्थः ।

(च) विदितेति विदितः ज्ञातः वेषः परिच्छेदः शुकशरणयोरिति
 भावः येन तथाभूतः यः विभीषणः तेन आवेदिता रावणचरा-
 वेताविति ज्ञापिताः अतएव कुपिताः ये कपिलोक्ताः वानरसङ्घाः
 तेषां नियन्त्रयेन ताडनेन नितान्तम् अत्यर्थं खिन्नयोः ।

(छ) विपन्नेति विपन्नानाम् आधारः आश्रयः दाशरथिः रामः
 तेन विभोचिता रक्षिता इति बावत् प्राणा ययोः तथाभूतयोः ।

(ज) प्रासादाग्र राजभवनशिखरम् । आसाद्य प्राप्य ।

(झ) तदावेद्यमानान् ताभ्यां शुकशरणभ्याम् आवेद्यमानान्
 विज्ञाप्यमानान् ।

(ञ) प्रवर्द्धमानेति प्रवर्द्धमाना समरसन्नाहे युद्धोद्यमे मतिः
 वेषा तान् रणोद्भटानित्यर्थः ।

तिधीरतया (ट) सावधीरणमवेक्षमाणः (ठ) प्रतिपक्षबल-
प्रशमिनौ तावुभावप्युपेक्षमाणः (ड) शार्दूलप्रभृतिभिः प्रश-
यिभिः (ड) रप्यवगताशेषवृत्तान्तः सान्तस्तापः (ण) सुचिर-
मनुचिन्तयन् अन्तिकासीनमतिविनयप्रह्व (त) विद्युज्जिह्व-
मुपह्वरे (थ) किमप्यभिधाय सौधादवततार । तत्क्षण
क्षणदाचरो (द)ऽपि निदेशा (ध) त्रिशाचरपतेर्दांशरथिशिरः
सशरम्बनुरपि निर्माय मायाभवाद्वाह्वानोत (न) मित्य-
भिधाय निधाय च पुरो (प) निदाघातिशयसन्तापिनीं (फ)

(ट) अतिधीरतया अतिगम्भीरतया ।

(ठ) सावधीरण सावक्षद् । अवेक्षमाणः अवबोध्यन् ।

(ड) प्रतिपक्षेति प्रतिपक्षाया शत्रूणां बलप्रशमिनौ बलक्षय-
करौ तावपि रामबद्धायावपि ।

(ड) प्रशयिभिः स्निग्धवन्मुभिः ।

(ण) अवगताशेषवृत्तान्तः विज्ञातसमस्तवात्तं । सान्तस्तापः
सन्तप्तान्तःकरणः ।

(त) अन्तिकासीनं समीपोपविष्टम् । अतिविनयप्रह्वम् अति-
विनयनञ्जम् ।

(थ) उपह्वरे रहसि ।

(द) क्षणदाचरः राक्षसः विद्युज्जिह्वास्त्र इति भावः ।

(ध) निदेशात् आदेशात् ।

(न) मायाभवात् मायाप्रभावेण । आह्वानोत रथभूमेरा-
नीतम् ।

(प) पुरः अग्रतः ।

(फ) निदाघातिशयेति निदाघातिशयेन स्त्रीष्वातिरेकेण सन्ता-
पिनीं स्नानिसापद्यमानामिति यावत् ।

वासन्तोमिव (ब) वैद्युतानल(भ)श्चिरकालविह्वला(म)मा-
कुलीचकार मैथिलीम् । ततः प्रबुद्धा च सुग्धा (य) पुन
स्तथ्यमिति विचार्य तदनाय्यं पर्य्यदेवयत (र) पतिदेवता ।

रक्षोऽवरोधवसतिं रजनीचरीणां

रक्षापरोधमपि रावणभर्त्सनञ्च ।

सर्वेसहै । यदुपलम्भाधिया स एव

सर्वे सहै भवति जीवति हन्त सीता ॥३५॥

एवमत्याहितमत्यासमेतामेतामासाद्य (ल) सखि वे-

(ब) वासन्तामिव माघवीक्षतामिव ।

(भ) वैद्युतानल, वज्राग्नि ।

(म) चिरकालविह्वला चिरसन्तप्ताम् ।

(य) प्रबुद्धा च प्रकृष्टवोधवता अपि सुग्धा स्त्रील्लभावादिति
भावः ।

(र) तत् अनार्यम् असदाचरणं तथ्यं सत्यम् । पर्य्यदेवयत
परिदेवितवती विललापेत्यर्थे, विलापः परिदेवनमित्यमरः ।

रक्षोऽवरोधमिति । हे सर्वेसहै । प्रीत्यवि । सातरिति भावः, यस्य
उपलम्भाधिया प्राप्नुवन्ना पुनः प्राप्स्यामि तमिति प्रत्याशयेति
यावत् रक्षसाम् अवरोधवसतिम् अन्तःपुरवासं रजनीचरीणां राज-
सीना रक्षोपरोधं मन रक्षार्यम् उपरोधं निर्वन्मविशेषं रावणस्य
भर्त्सनञ्च एतत् सर्वं सहै सह्यं करोमि, स राम इति भावः एव
भवति ? निधनं गतं ? हन्त खेटे, सीता जीवति इदानीमपि
प्राप्स्यति । वसन्तातलक इत्यम् ॥३०॥

(ल) अत्याहितमत्यासम् अत्याहितम् असङ्गल तस्मिन् या सति
तथा आसम् अवस्थानम् । एता प्राप्ताम् अशुभमतिप्रस्तामिति
भावः । एता सीताम् । आसाद्य प्राप्य ।

देहि । वै देहि वचः (व) कथमियं तव दीना दृशा दृशा-
ननकृता मायाहि (श) मा याहि मनसि वैधुर्यं (ष)
निखिलजगतो धुर्यभुजबलाभिरामे (स) रामे किमिदमना-
र्थमविचार्य ह)मित्यभिदधाना नवीनासारनिख्यन्दिनी
कादम्बिनीव वर्मादे गिनीं केकिनीं सरमा(क्ष) चिरमाशा-
सयामास ।

अथ निगदितनीतिं मुञ्च मुञ्चेति सीताम्
अविरतरणकण्डूभीषणो रावणोऽयम् ।
मनसि न बहू मेने मन्त्रिणं मात्यवन्त
दिर्वि परममरीणा मण्डल मात्यवन्तम् ॥३१॥

(व) हे वैदेहि मैथिलि ! वच काक्यं देहि वै कथा कथय एव ।
(श) मायाहि माया इन्द्रजाल सैव ।
(ष) वैधुर्यं व्यकुलता मा याहि न गच्छ व्याकुला न भव ।
(स) निखिलेति निखिलानां समस्तानां जगतीनां धुर्यं भार-
वहनक्षम यत् भुजबल तेन अभिरामे मनोरमे ।

(ह) अविचार्यम् अवधारणीयम् असम्भाव्यमिति भावः ।

(क्ष) नवीनेति नवीनान् आसारान् धारासम्पातान्, धारासम्पात
आसार इत्यमरः । निख्यन्ते नि ख्यतीति तथोक्ता । कादम्बिनीव
मेघमालेव । वर्मादे गिनीं पृथ्वसन्तापिनीम् । केकिनीं मयूरीम् ।
सरमा तदाख्या त्वभीषणमृच्छिणी ।

अर्थेति । अथाबन्तरम् अविरतेः रणकण्डूभि भीषण भयङ्कर
अथ रावण , सीता मुञ्च मुञ्च राघवाय प्रत्यर्पय इति इत्य निगदता
कायता नीतिर्देन त सान्त्वय मात्यवन्त तदाख्यं राजमण्डलं जातान्
सहस्रति शेषः मनसि न बहू मेने न बहू सम्मानितान् तत्कथा

अथ रामोऽपि कामोचितवेषविभीषणामात्यविदित-
रक्षीनगररक्षोदन्तो (क) हृदन्तोपजातसमरसरम्भवि-
धि(ख)रम्भुधिमेखलालङ्कारमणे(ग)लङ्कायाः प्राग्द्वारस्थाय
प्रहस्ताय (ब) पर्यस्ताहितप्राणानिल (ङ) नील दक्षिण-
द्वाररक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेयन्तावे-
यं (च) प्रत्यग्द्वारपालनाधिकृते पाकशासनजिते(छ) परा-

ज जयाहेति भावः । परं केवलमात्यवन्तं द्वारभूषताभात् भाव-
दिवि स्वर्गे अमरीषा देवीनां मण्डलं स्वर्गीयसुरसुन्दरीवर्गमिति
यावत् वक्तुं मेने इति पूर्वेषान्वयः । मालिनीष्टनम् ॥११॥

(क) कामेति कामोचितं अनोरगोपयुक्तं वेषा यस्य तथाभूतं
राजवेष इति भावः यं विभीषणं तच्च अमात्यै अनुचरैः विदितः
ज्ञातः रक्षसा नगरस्य लङ्काया रक्षोदन्तः रक्षाष्टतान्तं येन तथा-
भूतः ।

(ख) हृदन्तेति हृदन्ते हृदयमध्ये उपजातः उपस्थितः समर-
सरम्भविधिः युद्धोद्योगानुष्ठानं यस्य तथोक्तः ।

(ग) रम्भुधीति रम्भुधिः मण्डलं एव मेखला काञ्ची सा एव
लङ्काद्वारः तस्य मणेः रत्नभूताया इत्यर्थः ।

(ब) प्राग्द्वारस्थाय पूर्वद्वारवर्तिने पूर्वद्वाररक्षिणे इति भावः ।
प्रहस्ताय प्रहस्तवधार्थमिति यावत् ।

(ङ) पर्यस्तेति पर्यस्तं परितोर्विचक्षणं यथा तथा आहितः
वर्षितं प्राणानिलं प्राणवायुं येन तथोक्तं प्रहस्तवधार्थं कृतप्राण-
प्रत्यमिति भावः ।

(च) विश्वत्रयेति विश्वत्रयस्य त्रिभुवनस्य त्रिजये धौरेयः सुरम्बरः
तम् । तारेण तारानन्दनम् अङ्गदसिति यावत् ।

(छ) प्रत्यग्द्वारपालनाधिकृते पश्चिमद्वाररक्षिणे इत्यर्थः । पाक-
शासनजिते उन्मृजिते ।

क्रममिव तनूमन्तं (ज) हनूमन्तमन्तर्व्यूहविहितरक्षाय (झ)
विरूपाक्षाय रक्षःप्लवङ्गमन्त्रक्षाधिपतीन् प्रतिनिधीन्
विनिधाय (ञ) विधाय च सज्जं धनुरनुजेन समं समीकाभि-
मुखेन (ट) दशमुखेन गुप्तं (ठ) मुत्तरं गोपुरं (ड) मुत्तरङ्गो (ढ)
बलेरुपरोध (ण) ।

अत्याकुलां हरिवलैरवलोक्य लङ्का

दत्तार्गलेषु दशकन्धरकिङ्करेषु ।

आरक्षकैस्वरितमन्तकराजधान्या

सुहाटिताभिरुदभावि क्वाटिकाभिः ॥३२॥

(ज) तनूमन्तं दृढशरीरम् ।

(झ) अन्तरिति अन्तर्व्यूहाना मध्यवहाना विहिता कृता रक्षा
येन तथोक्ताय ।

(ञ) रक्षःप्लवङ्गमन्त्रक्षाधिपतीन् रक्षसा प्लवङ्गमाना वानराणाम्
ऋक्षाणां भङ्गकानाञ्च अधिपतीन् विभीषणसुग्रीवजाम्बुवत इत्यर्थः
प्रतिनिधीन् स्वस्वरूपानिति भावः विनिधाय स्थापयित्वा ।

(ट) समीकाभिमुखेन संप्रामोन्मुखेन ।

(ठ) गुप्तं रक्षितम् ।

(ड) गोपुरं पुरद्वारं, पुरद्वारन्तं गोपुरमित्यमरः ।

(ढ) उत्तरङ्गः उत्सुकः ।

(ण) उपरोध आचक्राम ।

अत्याकुलामिति । हरिवलैः वानरसैन्यैः लङ्काम् अत्याकुलाम्
अतिशयेनावरुद्धामित्यर्थः अम्बोक्य दृष्ट्वा दशकन्धरकिङ्करेषु रावणभृत्येषु
हत्तः अर्गलः यैः तथाभूतेषु लङ्काद्वारावरोधिष्विति यावत् अन्तकरा-

तत्क्षेत्रञ्च लक्ष्मणाग्रज. सुग्रीवेण सह सुवेलाचलकूट त)-
मधिरुढस्त्रिकूटावनीधरचूडामणि (थ) सिंहलद्वीपकमल-
कर्णिका (द) निर्माणकौशलीं (ध) विश्वकर्मणो निवेश-
दरीं (न) निशाचरहरीणां (प) अनारतवन्दीकृतामरपुर-
म्भीवाघ्नदीमातृकोपवनसीमान्ता (फ) सीमान्तरात् (ब)
निरन्तरसेवासमागतदिक्पालमातङ्गमदाम्बुपङ्किलवाद्या-

ज धान्यां यमपुर्याम् चारुचकै. यमकिङ्करौरति यावत् उद्घाटताभि-
कवाटिकाभिः त्वरितम् उद्गावि उद्भूत राक्षसाना स्ननगरानयनाथं
यमेन द्वाराणि उद्घाटितकवाटानि कृतानीति भाव । वसन्त-
तिलक वृत्तम् ॥३२॥

(त) सुवेलाचलेति सुवेलाचलस्य कूट शृङ्गम् ।

(थ) त्रिकूटावनोधरस्य त्रिकूटशिखरिण्य चूडामणि शिरो-
रत्नभूतम् ।

(द) सिंहलद्वीपमेव कमलं पद्मं तस्य कर्णिका मध्यस्थानविशेष-
तां सिंहलद्वीपमध्यवर्तिनीमिति भावः ।

(ध) निर्माणकौशलीं निर्माणे कौशलरूपाम् ।

(न) निवेशदरी निवासगुह्याम् ।

(प) निशाचरहरीणां राक्षससिंहानाम् ।

(फ) अनारतेति अनारतै. अजस्रनिपातै. वन्दोकृतानाम् असर-
पुरम्भीणा वाष्पैः अशुभिः नदीमातृकः सञ्जातस्य इति भाव उप-
वनसीमान्तः उद्यानसीमाप्रदेशः यस्याः ता, देशो नद्यम्बुवृष्ट्याम्बुसम्प-
न्नव्रीहिपालित । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाकर्मसित्यमर ।

(ब) सीमान्तरात् स्थानान्तरात् ।

ङ्गनोत्सङ्गां (भ) लङ्कामवलोकमान(म)स्तत्रैकत्र (य) समु-
न्नतं सौधमधिवसन्त सन्तमसमिव (र) स्वदेहवद्धमन्तिक-
चरोदस्त्विमलमुक्तातपत्रभिषात्सतारकेण (ल) विभावरौ-
पतिनेव सेव्यमानं (व) वैमानिकबधूविधूयमानचामरद्वन्द्व-
शोभितमभितश्चलितमन्दाकिनीपरीवाहमिवाञ्जनाचल(श)
मखिलजगद्विजयवर्णावलीमतिनिर्णायकै(घ)रनेकविधसम

(भ) अनरन्धरोति निरन्तर सेवायै समागतानां तदक्रान्तात्वात्
इन्द्रार्दीनां ये सातङ्गा इति न तदग्गजा इति यावत् तथा सदा-
ख्युभिः सदजलैः पङ्क्तिं सकर्तम वाह्याङ्गनस्य उत्सङ्गः श्लोड-
सध्वस्यलमिति यावत् यस्यां तथोक्ताम् ।

(स) अवलोकमान पश्यन् ।

(य) तत्र लङ्कायाम् । एकत्र एकस्मिन् प्रदेशे ।

(र) ससुन्नतम् उत्सङ्गम् । सौध इत्यम् । अधिवसन्तम् अधि-
तिष्ठन्तम् । सन्तमसमिव गालाव्यकारमिव ।

(ल) स्वदेहवद्ध निजदेहनाश्रयम् । अन्तिकचरौ सन्निधि-
वर्तिभिः भ्रष्टैरिति यावत् उदस्तश्च जङ्घं धृतस्य त्वसन्स्य विशुद्धस्य
सुक्तातपत्रय लब्धिनमुक्ताहारप्लवमिशेषस्य निपात् व्याजात् । सता-
रकेण तारका नन्तराण्य तत्सहितेन ।

(व) विभावरौप तनेव चन्दे शोभ । सेव्यमानस्य आराध्यमानम् ।

(ग) वैमानिकैति वैमानिकबधूभिः खेचरनारीभिः विधूयमानेन
विचाख्यमानेन चामरद्वन्द्वेन शोभनं विराजितम् । अभित उभयो-
पार्श्वयोरिति यावत् चालितौ सन्दाकिनीपरीवाहौ गङ्गाप्रवाहौ
यस्य त तथोक्तम् । अञ्जनान्तं कञ्जलगिरिं कृष्णरथत्वादिति भावः ।

(घ) अखिलेति अखिलस्य पश्यत इत्यङ्गत्वात् । त्रिभुवनस्येत्यर्थः
विजयवर्णारोहा भतिः बुद्धिः तस्यां निर्णायकैः निश्चायकैः ।

काभिघातमम्भर्त्तु रावणविषाणकुलिशाग्रै रुद्धीशेविशालव
 च.स्थलफलक(स)मानीलतमालसच्छाय(ह)माच्छादिताभि
 नवलोहितपट(क्ष)मापाटलसन्ध्यारागबन्धुर कन्धरमिव (क)
 ददर्श दशकन्धरम् ।

कोपादुत्पतितस्तदा हरिपतिः कौटीरमुत्पाटितं
 चक्रे नैर्ऋतनायकस्य सुदृढीचक्रे च वैभीषणम् ।

युद्धा च प्रथमावमानकुपितेनैतेन बुद्ध्वा ततो

मायामस्य जगाम कीमलगुणग्राम स राम पुनः ॥३३॥

(स) अनेकविधेऽत अनेकविधेषु विविधप्रकारेषु समीकेषु सन्ध्यामेषु
 अभिघातेन प्रहारेण सन्ध्यानि प्रोद्यतानि भङ्गानि सुखलतानि
 तथाभूतानि यानि ऐरावतानाम् ऐरावतानां विषाणानि दन्ता.
 कुलिशानि वज्राणि च तेषाम् अप्यैः सुखभागे । उदुमीर्षं विद्वत्तमिति
 यावत् प्रियाञ्जलं दृष्ट्वा वक्ष्यलफलकं यस्य तथोक्तम् ।

(ह) आनीलेति आनीले घननीले तमालैः समा छाया कान्ति-
 र्यस्य तथोक्तम् ।

(क्ष) आच्छादितेति आच्छादितः परिहितः अभिनवः लोहितः
 रक्तं पटं वसनं येन तादृशम् ।

(क) व्यापाटलेति व्यापाटलेन ईषदृक्त्वेन सन्ध्यारागेण बन्धुरम्
 उद्धतावनतं कन्धरमिव मेघमिव ।

कोपादिति । तदा हरिपतिः वानरेन्द्रः सुपीव इत्यर्थः
 कोपात् क्रोधात् शत्रुदर्शनजादिति भावः उत्पतितः सन् नैर्ऋत-
 नायकस्य राजसेवरस्य कुटीरमेव कौटीरं गृह्णित्वर्थः उत्पाटितं
 चक्रे कृतवान्, वैभीषणञ्च विभीषणसन्ध्यां च कौटीरं सुदृढीचक्रे च
 युद्धं दृढीकृतवान् । पूर्वस्य विद्वत्तमेव अपरस्य दृढीकरत्वमिति

ततश्चाहसोपलम्भविधिना (ख) दाशरथिना समा-
मन्त्रा मन्त्रिभिः सम(ग)मादिष्टः साधिष्ठभुजशौर्यशाली(घ)
बालिनन्दनः सलील (ङ) साल(च)मुल्लङ्घयन् लङ्का प्रविश्य
नृशस(छ)मिति शशस निश्चिचरपतिम् ।

सोऽहं प्लवङ्गमपतेस्तनयस्त्वदीय-

निःश्वासरोधिनिजबालधिमण्डलस्य ।

कालस्य दूषणखरतिशिरोमुखानां

पौलस्त्य । मा रघुपतेरवधेहि दूतम् ॥ ३४ ॥

बोद्धव्यम् । ततश्च प्रथमः यः अजमानः षडभङ्गरूप इति भावः तेन
क्रापि-: तेन एतन रावणन बुद्ध्या ज्ञाय युद्ध कल्पेत्यर्थं ततः तस्मिन्
युद्धे अस्मै रावणस्य माया कपट बुद्ध्या ज्ञात्वा कोमलः गुण्यपामः
गुण्यराशिर्यस्य तथाभूत रासं पुनः जगाम प्राप । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥३३॥

(ख) तस्य रावणस्य साहच सहसाकारित्वम् अविश्वस्यकारित्व-
मिति यावत् तस्य उपालम्भे निभेत्त्वने विधिः व्यापारः अमि-
लाप इति भावः यस्य तथाभूतेन रावणदुर्बलितरस्कारार्थिनेति
भावः ।

(ग) सस युगपत् ऐकनत्यालम्बनेनेति भावः ।

(घ) साधिष्ठेति साधिष्ठल अतिशयेन साधु यत् भुजयोः शौर्यं
तेन शालते शोभते इति तथोक्तः ।

(ङ) सलील सावज्ञम् ।

(च) सालं प्राकारं, प्राकारो वरणः साल इत्यमरः ।

(छ) नृशंसं निष्ठुरवचनम् ।

सोऽहमिति । हे पौलस्त्य । अहं त्वदीयं निःश्वासं कण्ठोति
तथोक्तं निज बालधिमण्डल धाङ्गू लवक्र यस्य तथाभूतस्य प्लवङ्ग-

रक्ष पते । रघुपतेर्नयन तृतीय-

मास्त्रन्दनीयमिति हा मनुषे कलत्रम् ।

अश्वोजमित्यलिकसम्भवमस्ति शश्वोः

मन्दाकिनीमधुकरस्तु यथा मदान्धः ॥३५॥

किञ्च,

एकं हैहयसम्भवात्परिभवान्स्नान द्वितीयं पुन-

दत्येन्द्राविनयात्तृतीयमपि मे ताताहिताहै कृतात् ।

इत्य त्वच्चरितैः पितामहमुखान्येक विनैवाभवन्

तच्चैकान विधेहि दाशरथये देया त्वया मैथिली ॥३६॥

मपते वानरराजस्य बाहिन स पसिद्ध तनयः पुत्र । पुरा सागरे
सन्ध्या कुर्वन् बाही रास्य जिर्गोषया सनागतं दृष्ट्वा त्वाङ्गुलेन समा-
वेष्ट्य चतुर्षु सागरेषु निक्षिपन् अत्ररुद्धश्वास कृतवान् । ततश्च तेन
प्रथमेन प्राथरुच्चार्यं प्रार्थितः स एव प्राथमेन व्यसोऽव्यदिति पुरा-
णम् । दूषयस्वरत्रिशिरोसुखाना कालस्य अन्तकस्य रघुपतेः राजस्य दूतं
साम् अवधेहि अवगच्छ । वसन्तिलक इत्तम् ॥३४॥

रक्षःपते इति । हे रक्षःपते ! राजसराज । रघुपतेः राजस्य
तृतीय नयनं नयनस्वरूपमिति यावत् कलत्र भार्या मदान्धः मद्-
मत मन्दाकिन्या हरजटावर्तिन्यामिति भाव मधुकरः शश्वोः
हरस्य अलिकसम्भव ललाटवर्ति अजि नेत्रम् अश्वोज कनकं यथा
आस्त्रन्दनीय भोग्यम् इति मनुषे सन्धसे हा इति खेटस्त्रचक्रव्ययम् ।
मदान्धमधुकरस्य शम्भूतृतीयनयने तच्छिरोवर्तिन्या मद्रायाः कनक-
बोधेन यथा तस्मिन् लोभ तथा तत्र राघवतृतीयनेत्ररूपे तत्कलत्रे
लोभ इति भाव । उपसालङ्कारः । वसन्तिलक इत्तम् ॥३५॥

एकमिति । एक पितामहसुख हैहयसम्भवात् कान्त वीर्यकृतात्
कारावन्धनरूपमिति भावः परिभवात् अवसानात्, द्वितीया पिता-

कौवेरस्य तु पुष्यकस्य हरणं कैलासविक्षेपणं
 दिक्पालाक्रमणञ्च जल्पसि मुहुः किं वा यशस्तावता ।
 वेषं सयमिनो विधाय विजने देवीं वने जानकीं
 वेगादाहरता त्वयाद्य रचित वीरव्रतस्यौचितम् ॥३७॥
 किं बहुना,

न हस्तुखं देत्येन्द्रस्य बलेः अविनयात् अत्याचारात् पराजययन्त्रणा-
 दिति भावः, तृतायमपि पितामहस्तुखं मे मम तातेन पित्रा बालि-
 नेत्यर्थः आहितात् जनितात् वेङ्गनात् सागरजखनिपातनरूपार्दिति
 भावः स्नानम् । इत्य तव चारुतै एक चर्ह्यं विना पितामहस्य
 ब्रह्मणः सुखानि त्रीण्येति भावः सुखानि अभवन् स्नानानीति शेषः ।
 एकमेव उज्ज्वलम् अस्तीति भावः । तच्च एकं सुखं न विधेहि न कुरु
 स्नानमिति शेषः राघवभार्याहरणेनेति भावः । तस्मात् त्वया
 दाशरथये रामाय मैथिली देया प्रत्यर्पणीया । त्वं हि ब्रह्मवश-
 प्रसूत तव कर्मणा त्वत्पूर्वपुरुषस्य तस्य त्रीणि सुखानि स्नानानि
 आसन् । युक्तनूज्वलमस्ति, तदपि न स्नानं नवेति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥३६॥

कौवेरस्येति । कौवेरस्य कुवेरसखस्त्रिनः पुष्यकस्य हरणं, कैला-
 सस्य अङ्गे विक्षेपणं ससुद्धरणं, दिक्पालानाम् इन्द्रादीनाञ्च आक्र-
 मणं मिनिर्जयं सुखं पुनः पुनः जल्पसि कथयसि तत्तत्कर्मभिः
 स्पृहंसे इति भावः तावता तत्तत्कर्मणा किं वा यशः ? तवेति
 शेषः, नैव यशो लब्धमिति भावः । सयमिनः योगिनः वेषं नेपथ्य
 विधाय कृत्वा विजने जन्मून्ये वने देवीं जानकीं वेगात् सहसा
 आहरता त्वया अद्य इदानीं वीरव्रतस्य वीरत्वस्येति भावः औचि-
 तम् औचित्यं रचितं कृतम् एतेन कर्मणैव ते यशः विसृजितमिति
 भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३७॥

पूजोपहारैरचनाय पुरा पुरारे-

श्छिन्नेषु मूर्द्धसु नवस्त्रवशेषित यत् ।

देवस्तदद्य कुतुकी दशमं शिरस्ते

रामो बलि रचयितुं रणदेवतायै ॥३८॥

एवमरुन्तुद्भाषणरोषणेन (ज) रावणेन गृह्यतामर्थ
निगृह्यतामिति सरयु(भ)मादिष्टानालम्बितभुजप्रकोष्ठा-
नाशरांश्चतुरश्रतुरो(ज)स्य भुजङ्गानिव विहङ्गाधिपो (ट)
गृहीत्वा भुवि निपात्य चैतान् पादाहतेन (ठ) प्रासाद-

पूजोपहारैति । पुरा पूर्वं पुरारेः हरस्य पूजायाम् उपहारः
बलिः तस्य रचनाय अरुन्तुद्वानाय नवसु मूर्द्धसु शिरःश्छिन्नेषु सतसु
यत् अवशेषितम् अश्छिन्नमिति यावत् देवः रामः अद्य इदानीं तत्
ते तव दशमं शिरः रणदेवतायै युद्धाधिष्ठात्यै देव्यै बलि रचयितुं
कुतुकी कौतुकवान् ससृत्सुक इति भावः वर्त्तते इति शेषः । वसन्त-
तिलक वृत्तम् ॥३८॥

(ज) अरुन्तुदेति अरुन्तुद् सर्वव्यथाटायि यत् भाषणं वचनं तेन
रावण्य कोपनं तेन ।

(भ) सरयु मदेग सत्वरमिति यावत् ।

(ज) आलम्बितेति आलम्बितः भुजप्रकोष्ठः येषां तान् सञ्जा-
भुजानिति भावः आशरान् राक्षसान्, क्रव्यादोऽस्त्रप आशर इत्य-
भरः । चतुरः चतुःसख्यकान् । चतुरः निपुणः ।

(ट) भुजङ्गानिव सर्पानिव । विहङ्गाधिपः गरुडः ।

(ठ) पादाहतेन चरणाघातेन ।

शृङ्गमपि भिन्दन्नविन्द(ड)न्नात्मनः प्रतिरथ पङ्क्तिरथभुवो(ड)
विवेश निवेशम् ।

रघुतनयस्ततो विदितरावणदुर्विनयः ।
कुपितमना मनागिव दधे कुटिलां भृङ्गुटीम् ।
अथ परिवव्रुराशरपुर हरयः सरय
युगविगमे यथा युगपदम्बुधिमौर्वशिखाः ॥३६॥
ततो मदपरिप्लवत्प्लवगवीरसरम्भण-
क्षणक्षुभितकौणपप्रकरपाणिकोणाहतः ।
रवैरधिकभैरवैरुपरुरोध रोदोऽन्तरं
तरङ्गितघनाघनस्तनितवन्धुभिर्दुन्दुभिः ॥४०॥

(ड) अविन्दन् अलभमानः ।

(ड) प्रतिरथ प्रतिवीरम् । पङ्क्तिरथभुवः दशरथतनयस्य ।

रघुतनय इति । ततः अङ्गदप्रत्यागमनानन्तरं विदितः रावणस्य
दुर्विनयः दुराचारः येन तथाभूतः रघुतनयः रामः कुपितमना-
सन् मनागिव ईषदिव कुटिलां वक्रा भृङ्गुटी दधे लतवान् । अथ
भृङ्गुटीरचनादर्शनेनानन्तरमित्यर्थः । हरयः वानराः युगविगमे
कल्पान्ते शौर्वशिखाः वलवानलज्वालाः अम्बुधिमिव युगपत् सम-
कालं सरय सवेगम् आशरपुर राजसनगरं परिवव्रुः अवरुद्धुः ।
नर्दटकं हतम् ॥३६॥

तत इति । ततः लङ्कापुरावरोधनानन्तरं मदेन रथोत्साहेन
अरिप्लवन्तः समन्तात् स्रुति कुर्वन्तः ये प्लवगवीरा वानरभटाः तेषां
सरम्भणक्षणे रथोद्यमकाले क्षुभितानां खेदं गतानां कौणपानां
राजसानां, राजसः कौणपः क्रव्यादित्यमरः । प्रकरस्य समूहस्य
प्राणिकोशेन आहतः ताडितः दुन्दुभिः रथवाद्यविशेषः तरङ्गितानि

तेन च समन्ततः कन्दलयता दलयतेव (ण) जगन्ति
 दुन्दुभिनिर्घीषेण' रोषेण च प्रेथ्यमाणाः केशरिण
 इव (त) गिरिकन्दरान् मन्दिरान् निर्गत्य गत्यन्तराय
 सन्धायकान्यपत्यानीवानिमित्तान्यनवलोकमाना(थ) विमा-
 नाधिगतावबुधसीमन्तिनीभिः (ट) सह विजिहीर्षयेव (ध)
 प्रस्थानसमयपरिक्लानमुखी. सुमुखी(न)रप्यगणयन्ती (प)

उत्तरोत्तर प्रकृतानि यानि घनाना मेघानाम् अघनानि नास्ति
 चण येभ्य तद्योज्ञानि अतिसान्द्राण्य स्तनितानि निखनाः तेषा
 वक्षुभि सटशैरित्यर्थे अक्षिभैरै अतिभयङ्करै रं ध्वानै
 रोदोन्तर द्यावापृथिव्योरन्तरालम् उपरुोध आच्छादयानास
 पूरयानासेत्यर्थः । पृथ्वीटत्तम् ॥४०॥

(ण) कन्दलयता पूरयता । दलयता विद् रयता ।

(त) केशरिण इव सिद्धा इव ।

(थ) गत्यन्तराय रज्जोऽपायकरण्याय सन्धायकानि अस्तरत्वा-
 तत्परायणीति भावः अपत्यानि पुत्रान् शिष्यनिति भावः । अनि-
 मित्तानि दुर्निमित्तानि वामाक्षिसन्दनादीनीति भावः अनवलोकमाना
 अलक्षयन्त ।

(ट) विमानेति विमानमधिगताः खेचर्य इति भावः या विबु-
 धाना देवाना सीमन्तिन्य नार्थं ताभिः ।

(ध) विजिहीर्षयेव विहारेच्छयेव ।

(न) प्रस्थानेति प्रस्थानसमये युद्धयात्राकाले परिक्लान सुख
 यासा ताः । सुमुखीः सुवटनाः कामिनीरिति शेषः ।

(प) अगणयन्तः अचिन्तयन्तः तासां निषेधवचनानि अश्रूण्वन्त
 इति भावः ।

निरन्तरज्वलितकोपानल-नयनकोणारुणालातशतनिपात-
 वित्रासचलितनिजवारणनिवारणावेशपरवशाः (फ) दिशा-
 मुखमुखरितशिवारवाग्ने ङितव्याकुलीकृतकुलमहीध्रा (ब)
 ग्टध्रायतपक्षविच्छेपकृतपताकानिकायपुनरुक्तसमुत्तुङ्गशता-
 ङ्गसङ्घातपरिगता(भ) नितान्तनिशितकृतान्तदंष्ट्राखरतरन-
 खरपट्टीसप्रासपरशुगदासुषल-शक्तितोमरमुद्गलपरिघट्टघाण-

(फ) निरन्तरेति निरन्तर ज्वलितः कोपानलः कोपाग्नियत्न
 तथाभूताः नयनकोणाः कटाक्षविच्छेपाः तत्र अरुणानि रक्तानि अना-
 तशतानि अङ्गारशतानि तेषा निपातेन यः वित्रासः भयं तेन चलि-
 तानां पलायिताना निजवारणानां अस्त्रहस्तिना निवारणावेशस्य
 नियमनोद्द्योगस्य परवशाः अधीनाः तादृशान् वारणान् निशित-
 दण्डेन निवारयन्त इति भावः ।

(ब) दिशेति दिशासुखेषु, मुखरिताना शब्दायमानाना शिताना
 रवेण नादेन आम्बेडित द्विस्त्रिरुक्तं यथा तथा अत्यर्थं यथा तत्र-
 त्यर्थः, आम्बेडित द्विस्त्रिरुक्तमित्यमरः व्याकुलीकृतं कुलं वश एव
 महीध्र पर्वत-वेषां तथोक्ता दुर्निमित्तशिवारवेण वशीयान् व्याकुल-
 यन्त इति भावः ।

(भ) ग्टध्रेति ग्टध्राणां शकुनिपक्षिणाम् आश्रयताः विस्तृता ये
 पक्षाः तेषां विच्छेपेण सङ्घातनेन कृताना सम्पादिताना पताकानां
 निकायपुनरुक्ताः निवासाधिका अधिकपताकाशालिन इत्यर्थः ये
 समुत्तुङ्गाः समुन्नताः शताङ्गा रथाः तेषा सङ्घातेन परिगताः
 आहतताः ।

कृपाणधारिणी (म) दारुणाजगरसन्तानसंवीता (य) इव
विन्ध्यकूटा (र) व्यूढातिकरालकालायसकङ्कटा विकल्पा
इव (ल) कल्पाम्बुदाना व्यक्तय इव (व) कालरात्रेर्विवर्त्ता
इव (श) कलिकालस्य च भयङ्कराः समराङ्गणमवदार-
यन्तः (ष) समीरयन्ती (स) वीरवादा(ह)नादाय च शरा-

(म) नितान्तेति नितान्तनिशिताः अतितोच्छ्वाः याः कृतान्त-
दङ्गाः अन्तरुदशना. तद्वत् खरतराः तीक्ष्णतराः नखराः पट्ट-
अस्त्रभेदाः सप्रासाः प्रासास्त्रसङ्घिता परशवः कुठाराः प्रासा. कुठा-
राश्चेत्यर्थः, गटाः सुषलानि प्रसिद्धानि, शक्तयः अस्त्रविशेषाः,
तोमराः सुदुगराः परिषाः द्रुवाणाः अस्त्रविशेषाः कृपाणास्तब-
वारा ज्ञान् धारयन्तीति तथोक्ताः तत्तदायुधधरा इत्यर्थः ।

(य) दारुण्येति दारुण्यैः भीषणैः अजगरसन्तानैः अजगरसर्पवशीयैः
संवीता संयुक्ता ।

(र) विन्ध्यकूटाः विन्ध्याद्रेः कूटा इव विन्ध्यपर्वतशृङ्गाणीव ।

(ल) व्यूढ. बद्धः आच्छादित इत्यर्थः अतिकरालः अतिभीषणः
कालायसकङ्कटः कृष्णबोहकवचः यैः तथोक्ताः बोहकवचपरिधायिन
इति यावत् । विकल्पा इव भेदा इव मशयस्थानानीति वा ।

(व) कल्पाम्बुदाना प्रलयमेघानाम् । व्यक्तय इव पृथक् स्थिता
आत्मान इव, व्यक्तस्तु पृथगात्मिकेत्यसरः ।

(श) विवर्त्ता इव परिणामा इव ।

(ष) समराङ्गणं सयामच्छेत्तम् अवदारयन्तः विदारयन्तः ।

(स) समीरयन्तः कथयन्तः ।

(ह) वीरवादान् वीरध्वनीन् सिंहनादान् त्यजन्त इति यावत् ।

सनमासारै(क्ष)रिव गिरिमन्मोधरा (क) दूरापातिभिः (ख)
शिलीमुखैर्वलीमुखबलमखिलमक्षोभयन्त रक्षोभटाः (ग) ।

ततो ध्रुतनखायुधस्तरुपरितुटतोमरः

शिलानिहतसुङ्गरः शिखारिभिन्नमत्तद्विपः ।

स्वपक्षविजयैषिभिर्दिवि सुरासुरैराकुलै-

रलक्षि हरिरक्षसामतिभयङ्करः सङ्करः ॥४१॥

क्रमेण च कुपितकपिवीरविदूषितनैऋतभुजप्रतापा-

(क्ष) शरासनं घनु । आसारैः धारापातैः ।

(क) मन्मोधरा. मेघा. ।

(ख) दूरापातिभिः दूरात् आपतन्तीति तैः ।

(ग) अक्षोभयन्त आलोडितवन्तः । रक्षोभटाः राक्षसवीराः ।

तत इति । ततः अनन्तरं दिवि आकाशे स्वपक्षविजयैषिभिः
निजपक्षविजयकाङ्क्षिभिः आकुलैः शङ्कितैः सुरासुरैः वानरविजया-
र्थिभिः सुरैः राक्षसविजयार्थिभिरसुरैरिति भावः ध्रुतानि
निरस्तानि नखैः आयुधानि अस्त्राणि यत्र तथोक्तं, तरुभिः परि-
तुटन्तः क्षय गच्छन्त इति भावः तोमरा यस्य तादृशः, शिलाभिः
पाषाणैः निहता सुदुगराः यत्र तथोक्तं, शिखरिभिः पर्वतैः भिज्जाः
विध्वंसिताः सत्ता द्विपाः हस्तिनः यत्र तथाभूतः, अतएव अति-
भयङ्करः हरिरक्षसां वानरनिशाचदाणां सङ्करः संपासः अलक्षि
दृष्ट इति यावत् । वानराः नखैः राक्षसानामस्त्राणि, तरुभिः तोमरान्,
शिलाभिः सुदुगरान्, पर्वतैः सत्तद्विपान् नाशयामासुरिति निष्कर्षः ॥
पृथ्वाद्युक्तम् ॥४१॥

नल इवास्त भजति (घ) भगवति भानुमति (ङ) मथिता-
युधयातुधानगलनालप्रणालपरिवाहिलोहितनदीपूर इव (च)
विदूरमन्तरितहरिदाभोगे (छ) सन्ध्यारागे विक्रान्तहरिन-
खाक्रान्तदन्ताबलविपुलकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकलाप इव विय-
ति (ज) विजृम्भमाणे (झ) तारागणे रणरभसचलितरथगज-
सुरगपदातिपादाहतविश्वम्बरान्तरालजनुषि (ञ) रजसीव

(घ) क्वापतेति क्वापते चारवीरवीरै विदूर्घताना निर्जिताना
नैर्द्धताना राक्षसाना भुजप्रतापानले इव बाहुवीर्याग्नाविव । भजति
आश्रयति । अस्तम् अस्ताचलम् ।

(ङ) भानुमति सूर्ये ।

(च) मथितेति मथितानि विश्व सितानि व्यायुधानि अस्त्राणि
त्रेषा तथोक्ताः ये यातुधानाः राक्षसाः तेषा गलनाल कण्ठनदी एव
प्रणाल जलनिर्गममार्ग इत्यर्थः तस्मात् परिवहतीति तथोक्तः यो
लोहितनदीपूरः रक्तनदीप्रवाह तस्मिन्निव ।

(छ) विदूरम् अतिदूर यथा तथा । अन्तरितेति अन्तरितः
आच्छादितः हरिदाभोगः दिगन्तर वेन तादृशे ।

(ज) विक्रान्तेति विक्रान्ताना विक्रमवतां हरीणा सिंहाणा
नखे नखरप्रहारैरित्यर्थः आक्रान्तानां क्षुप्तानां दन्ताबलाना चस्तिना
विपुलेभ्यः विशालेभ्यः कुम्भस्थलेभ्यः सुक्तः विक्षिप्तः सः सुक्ताकलापः
मौक्तिकावलि तस्मिन्निव । वियति आकाशे ।

(झ) विजृम्भमाणे स्फुरति ।

(ञ) रथेति रथरभसेन युद्धवेगेन चलिताना रथाना गजाना
हरगाथा पदातीनाश्च पादैः आहता दलिता वा विश्वम्बरा भूमिः
तस्या अन्तरालात् व्यवकाशात् जलुरुद्भवः यस्त्वा तादृशे, जलुरुत्पत्ति-
रुद्भव इत्यमरः ।

भुवनमास्त्रन्दति तमसि तामसीचरेष्विव (ट) सगोकेषु चक्र-
वाकेषु दाशरथिवल इव (ठ) प्रमदाकरे कुमुदाकरे (ड) ।

आसारधारां प्राकरन् शराणां

माश्वसयन्मानसमाशराणाम् ।

वीरो हरीन् संयति मेघनादां

विव्याध हसानिव मेघनादः ॥४२१॥

रणे तदनु दारुणे रभसमङ्गदी रावणे-

द्रु मेघे महता हतस्रथधुरीणयानव्रजम् ।

शितेन शतकोटिना शिखरिकूटभिन्दो यथा

समाथ च रथं मनोरथमपि क्षणाद्रक्षसाम् ॥४३॥

(ट) भुवनं जगत् । आस्त्रन्दति आच्छादयति । तमसि अन्व-
कारे । तामसीचरेष्विव राजसेष्विव ।

(ठ) दाशरथिवले इव राक्षसेभ्य इव ।

(ड) प्रमदाकरे आनन्दनिभरे । कुमुदाकारे सरसि ।

आसारेति । वीरः मेघनादः संयति सप्राप्तं मेघनादः हन्ता-
निव शराणाम् आसारधारा धारासस्यातमित्यर्थः । प्रतिगन् विच्छि-
पन् आशराणां राक्षसाना मानसम् आश्वसयन् आश्वजं कर्षन् हरीन्
वानरान् विव्याध । मेघनादश्च धारासस्यात् किरति, मानसं सरश्च
हसागमनेन ससृज्जसतीति बोध्यम् । इन्द्रपञ्जाष्टकम् ॥७२॥

रण इति । तदनु तदगन्तरन् अङ्गुः दारुणे भोषणे रणे
शितेन क्षीणनेन शतकोटिना वज्रशैलेषु शिखरिकूट पर्वतशृङ्गान्
इन्द्रो यथा सन्तः द्रु मेघे दृष्टेः रावणेः रावणपुत्रस्य मेघनाद-
श्चेत्यर्थः दृतेन आघातेन क्षणाः शिथिलाः गन्तरथा इति भावः

वियत्तले तदनु विलीय मायगा

स लक्षयन् रघुतनय सलक्ष्णम ।

अजिह्मगानधिगतजिह्मगाकृतीन

अमर्षतः समिति ववर्ष रावणिः ॥४४॥

लक्ष्णानुगत रामचन्द्रं राहुभयङ्कराः ।

ववन्धुर्दाहणतमा वन्धच्छिदममी शराः ॥४५॥

यावद्याति पुर पुरन्दरजयी यावद्दशास्याज्ञया

सीता पुष्पकवासिनी रघुसुती दृष्ट्वा पुरः शीचति ।

तावत्ते गालताः सुपर्णगरुतां वातेन वाताशना

दीप्तौ चन्द्रद्विवाकराविव तमोसुक्ती ततो राघवौ ॥४६॥

धुरीणा धूर्वाहा यानव्रजाः अश्वसघा यस्य तथाभूत रथं रत्नम
सनोरथमपि अभिलषितमपि शत्रुजयेच्छामपीत्यर्थः 'क्षणात् अल्पे-
नेव क्षणेन समाद्य चूर्णयामास । पृथ्वोष्टत्तम् ॥४३॥

वियत्तले इति । तदनु यानभङ्गानन्तरं स रावणिर्मेघनाद-
भायया वियत्तले अन्तरीक्षे विधीय अन्तर्धाय समिति युद्धे सबलक्ष्णं
रघुतनय राम लक्षयन् अमर्षतः कोपात् अजिह्मगान् सरलगासिनः
अधिगता प्राप्ता जिह्मगा वक्रगासिनी आकृतिः येषां तथाभूतान्
कुटिलाकारानित्यर्थः शरानिति शेषः ववर्ष । रुचिराष्टत्तम् ॥४४॥

लक्ष्णयेति । राहुव इव भयङ्कराः दाहणतमाः अमी शराः
वन्धच्छिद भवबन्धनच्छेदिन लक्ष्णानुगतं सबलक्ष्णं रामचन्द्रमिव
तं ववन्धुः । उपसालङ्कारः । अनुष्टुप्ष्टत्तम् ॥४५॥

यावदिति । पुरन्दरजयी इन्द्रजित् मेघनादः यावत् पुरं नगर-
याति विजयी सन् युद्धक्षेत्रादिति शेषः, दशास्यस्य रावणस्य
आज्ञया आदेशेन पुष्पकवासिनी पुष्पकरथवर्तिनी सीता यावत् रघु-

दुर्वारे तदनु हयोश्च बलयोरुज्जृम्भमाणे रथे
 धूम्राक्षं भुजतः प्रकम्पनमथ द्वेषा व्यधान्मासृतिः ।
 तारियोऽपि च वज्रदष्टमचलानीलः प्रहस्त बलात्
 तत्सर्वं दशकन्धराय चकितैरुक्तञ्च नक्तञ्चरैः ॥४७॥
 अथ तदानीमनीकिनीनाथबधकोपोदयादायोधनोक्त-
 कण्ठो (ठ) दशकण्ठः सकलजगद्गण्डभरितजयानकभयान्

सुतौ रामलक्ष्मणयोः पुर अप्तत दृष्ट्वा बद्धामित शप शोचति दुःखात्
 विबभूव, तावत् ते वाताशनाः वायुभोजिन सर्पाः बन्धनपाशा
 इति भावः सुपर्णस्य गरुडस्य गरुता पक्षाणां वातेन गर्भिताः
 भ्रष्टा । ततः अनन्तरं राघवो रामलक्ष्मणौ चन्द्रद्विवाकराविव
 तसोसुक्तौ अन्धकारविभक्तौ तससा राहुर्येति भावः सुक्तौ वा
 सन्तौ द्वाभौ द्विदीपते । राघवौ भेघनाटस्य नागपाशेन बद्धौ दृष्ट्वा
 रावणः सीता पुष्पकमारोप्य तथाभूतौ तौ यावत् दर्शयति शोचयति
 च तावदेव तौ गरुडस्यरणेन तदागत्या नागपाशविभक्तौ जाताविति
 निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४६॥

दुर्वारे इति । तदनु तदनन्तरं हयोः बलयोः कपिराक्षससैन्ययोः
 दुर्वारे अप्रतिविधेये रथे उज्जृम्भमाणे प्रवर्द्धमाने सति मासृतिः । हनू-
 मातू भुजतः भुजाभ्यां धूम्राक्षम्, अथ तदनन्तरं प्रकम्पनं नाम राक्ष-
 सरीरं, तारियोऽपि अङ्गदोऽपि अचलात् पर्वतनिक्षेपादित्यर्थः । वज्र-
 दष्ट, तथा नीलः बलात् निजबाहुवलेनेत्यर्थः । प्रहस्तं द्वेषा व्यधात्
 चिच्छेद हतवानित्यर्थः । चकितैः भीतैः नक्तञ्चरैः राक्षसैः तत्
 सर्वं धूम्राक्षादिनिधनमिति भावः दशकन्धराय रावणाय उक्तञ्च
 कथितञ्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४७॥

(ठ) अनौकिनोति अनौकिनीनाथानां सेनापतीनां धूम्राक्षादीनां

कनिनद्वधिरिताशेषशेषाहिलोचनी (ण) रोचिष्णुजिष्णु-
कोदण्डधरः सलिलधर इव (त) सुमेरुशृङ्ग समुत्तुङ्ग (थ)
रथमलङ्कुर्वन् सर्वतश्चलितसकलचतुरङ्गसङ्गतया (द) लङ्क-
येव स्वय अनुगम्यमानः क्रमादतिक्रम्य पुरतोरणं पुरतो
रणचलितमालोकयत (ध) निखिलमपि बलीमुखबलम् ।

जेतारमाहवमुखे दशदिकूपतीनां

दृष्ट्वा पुरो दशमुख रघुनन्दनस्य ।

बधेन यः क्रोपोदयः क्रोधावेगः तज्जात् । आयोधनोत्कण्ठः रघोत्-
सुकः ।

(ण) सकलेति सकलेषु जगदण्डेषु ब्रह्माण्डेषु भरितेन पूरितेन
जयानकानां जयदक्कानां भयानकेन घारेण निन्देन वधिरितानि
श्रवणशक्तिरहितानि अशेषाणि ससक्तानि शेषाहेरनन्तस्य लोच-
नानि नयनरूपाणि श्रवणैन्द्रियाणि येन तथोक्तं चक्षु श्रवस्ता-
दिति भावः ।

(त) रोचिष्णुति रोचिष्णु दीप्यमान जिष्णु जयशीलं जय-
साधनमिति भावः यत् कोदण्डं धनुः तस्य धरतीति धरः, पचाद्यन्-
प्रत्ययः । सलिलधर इव जलधर इव ।

(थ) समुत्तुङ्ग समुत्तम् ।

(द) चलितेति चलितेन प्रस्थितेन सकलेन चतुरङ्गेण हस्त्यश्च
रथपादातेन सङ्गतया समुत्तया ।

(ध) पुरतोरणं पुरदारम् । पुरतः अग्रतः । रणचलितं सम्प्रा-
प्तवपुः । आलोचयत व्यपश्यत् ।

जेतारमिति । आहवमुखे युद्धे दशदिकूपीनाम् इन्द्रादीनां जेतारं

श्लाघावशेन न चचाल शिरः परन्तु
 मव्येतर भुजाशिरोऽपि समीक्ष्य लक्ष्यम् ॥४८॥
 अथ मदगर्जितैरधिकतर्जितदिक्रिभि-
 दंशवदनस्तदा दशदिगन्तरमन्तरयन् ।
 समरमुखे सखेलपदचङ्क्रमतो विदधे
 हरिकुलमाकुलं जलधिमादिवराह इव ॥४९॥

अनन्तरमनीकास्क्रन्दकन्दलितामर्ष (न) वर्षन्तं गिरीन
 हरीणामधिपति(प)मतिनिष्ठुरेण मुष्टिना गाढमभिनि-

दशमुख रावणं पुरं व्यतः दृष्ट्वा लक्ष्यं शरव्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा च रघु-
 नन्दनस्य रामस्य शिरः सव्येतरं वामं भुजाशिरः भुजाग्रं ह्लाघा-
 वशेन न चचाल । बह्वक्षयं तं राक्षसेश्वरं दृष्टवान् वामबाहुश्च नास्य
 पुस्तोर दनिभित्ताभावादिति भावः । वसन्तिलक इत्तम् ॥४८॥

अथेति । अथानन्तरं दशवदन. रावणः अधिकं यथा तथा
 तर्जिता निर्भृषिता. दिक्रिण. ऐरावताः ये तथाभूतैः मदगर्जितैः
 गवजनितसिञ्चनादैरित्यर्थः तदा तस्मिन् काले दशदिगन्तरम् अनन्तरयन्
 तिरोदधत् समरमुखे रणाशिरसि सखेल सविलासं यत् पदचङ्क्रमणं
 प्रदविन्यास. तस्मात् तेन वा आदिवराह. जलधिं समुद्रमिव हरि-
 कुल वानरसैन्यम् आकूल विदधे कृतवान् । उपमालङ्कार. । नर्द-
 टकं इत्तम् ॥४९॥

(न) अनीकेति अनीकानां सैन्यानाम् आस्कन्देन आक्रमणेन
 कन्दलितः प्रहङ्ग. अमर्षः क्रोधः यस्य तथाभूतम् ।

(प) गिरीन् प्रवृत्तान् । हरीणा वानराणाम् अधिपतिं
 सुधीवम् ।

घ्नन्तं हनूमन्तममन्दलाघवाक्रान्तध्वजकिरीटाञ्चल (फ)
नीलमपि निखिलजगज्जिता (ब) महता बलेन वातूल
इव (भ) तूलजाल कपिकुलमपसारय(म)न्नविरतशरासार-
वर्षिणमभ्यमित्रीणं (य) सौमित्रिमपि शक्त्या गाढमुरसि
विव्याध क्रव्यादाधिपतिः (र) ।

अवकीर्य दाशरथिरशुभरैः

रनुजं पुलस्त्यतनुजञ्च शरैः ।

युगपद् व्यधात् करुणवीररसौ

युधि शोकहर्षशबलञ्च बलम् ॥५०॥

(फ) व्यसन्देति असन्देन महता लाघवेन द्रुतवेगितयेत्यर्थः
अक्रान्त ध्वजकिरीटयोः अञ्चलं प्रान्तदेशः येन तादृशम् ।

(ब) निखिलजगज्जिता सर्वभुवनजयिनी ।

(भ) वातूल इव वायुचक्रमिव ।

(म) अपसारयन् निराकुर्वन् ।

(य) अविरतशरासारवर्षिणम् अनवरतशरधारामर्षिणम् । अभ्य-
मित्रीणम् अभिसुखीनं शत्रुम् ।

(र) क्रव्यादाधिपतिः राजसराजः ।

अवकीर्येति । दाशरथि रामः अशुभरैः नयनवारिभिः
अनुज लज्जयं शरैः पुलस्त्यतनुजं रावणञ्च अवकीर्य आच्छाद्य
युधि युगपद् करुणवीररसौ इष्टनाशादिष्टाम्नेः करुणाश्लो रसो
भवेदित्युक्तलक्षणः सामाजिकानां शोकसवलितानन्दविशेषः करुणः,
उत्तमप्रकृतिवीर उत्साहस्वादिभाषक इत्युक्तलक्षणः, सामाजिका-
नामुत्साहसवलितानन्दविशेषः वीरः तौ रसौ आस्वादविशेषौ बल-
सैन्यं शोकेन हर्षेण च शबलं सवलितञ्च व्यधात् अकार । प्रसि-
ताक्षराष्टकम्, प्रमिताक्षरा सजससैः कथितेति तल्लक्षणात् ॥५०॥

आधूय मोहमहितोन्मथनाय यावत्
 सौमित्रिरेष समुद्वृत्ति तावदेव ।
 पौलस्त्यमेष परिभूय परं तदीयान्
 प्राणान् सुमोच दयया न सुमोच वाणान् ॥५१॥
 प्राप्य तत् प्रथम युद्धे पराजयमुदे जयन् ।
 दशाननः पुरीं प्राप दिनदीपदशाननः ॥५२॥
 प्राबोधयत्तदनु पङ्क्तिमुखः शयालुं
 कालं विनापि च कथञ्चन कुम्भकर्णम् ।
 आदेशत. स च विभोरपुनः प्रबोध-
 सवेशधाम समराङ्गणमाजगाम ॥५३॥

आधूयति । एष सौमित्रिः बह्मणः मोहं सूक्ष्मां शक्तिप्रहार-
 जनितमिति भावः आधूय परित्यज्य हनुमदानीतगन्धमादनपर्वतीय-
 तदश्लयकरणीप्रभावेत्येति भावः आहितानो शत्रूणां उन्मथनाय
 विध्वंसनाय यावत्. समुद्वृत्तिं समुत्तिष्ठति, एषं दाशरथिः तावदेव
 परं शत्रुं, पौलस्त्यं रावणं परिभूय दयया तदीयान् प्राणान् सुमोच
 तत्प्राज प्राणान् नापहीदिति भावः वाणान् शरान् न सुमोच न
 तत्प्राज शरान् दृष्टवानेवेत्यर्थः । वसन्ततिलक एतन् ॥५१॥

प्राप्येति । दशाननः रावणः युद्धे तत् प्रथमं तमेव प्रथम-
 मित्यर्थः न तु पूर्वं कदाचिदिति भावः पराजयं परिभवं प्राप्य उदे-
 जयन् उद्विग्नमनाः अतएव दिनस्य यो दीपः तस्य दशा इव दशा
 अक्षया येषां तादृशानि मलिनानीति भावः आननानि यस्य तथा-
 विधः सन् पुरीं नगरीं प्राप रणात् पलायाङ्गुले इति भावः ।
 अत्रुष्टुष्टम् ॥५२॥

प्राबोधयदिति । तदनु तदनन्तरं परिङ्गुखो दशाननः शयालुं
 नाद्रालुं कुम्भकर्णं कालं समयं प्रवृत्तान्तमिति भाविः वनापि

आगतञ्च तमञ्जनाचलनिकाश(ल)माकाशतलभ्रमित-
त्रिशूलं शूलधरमिव जगत्त्रयोद्युक्तं नक्तञ्चर(व)मवलीक्य
शाम्यत्सहजभुजतेजोविशेष(श)मशेषासु दिक्षु धावमान (ष)
यवमानचलितजलदपारिप्लवत् प्लवगबल(स)मङ्गदो धीरम-
वादीत् ।

कपयः कैकसेयानां कापि सेयं विभीषिका ।

अभूदभूतपूर्वं वः प्राकृत भयवैकृतम् ॥५४॥

कथञ्चन प्रबोधयत् जागरयामास । स च कुम्भकर्णं विभो-
रावण्यस्य आदेशत आञ्जया नास्ति पुनः प्रबोधं यस्मात् तथोक्तं
सवेशधाम निद्रान्द्रहं समराङ्गणं युद्धक्षेत्रम् आजगाम । वसन्ततिष्ठकं
ष्टत्तम् ॥५२॥

(ल) अञ्जनाचलनिकाश कञ्जलाद्रिनिभम् ।

(व) शूलधरमिव शूलिन हरमिव । जगत्त्रयोद्युक्तं जगत्-
सङ्घारोपक्रान्तम् । नक्तञ्चरं निशाचरम् ।

(श) शाम्यदिति शाम्यन् सहजः स्वाभाविकः भुजयोः तेजो-
विशेषो यस्य तथोक्तं कुम्भकर्णप्रभावादिति भावः ।

(ष) धावमानं पलायमानमित्यर्थः कुम्भकर्णं दृष्ट्वा भयादिति
भावः ।

(स) पवमानेति पवमानेन चलितः यो जलदः तद्वत् पारिप्लवत्
चलत् प्लवगबल वानरसैन्यम् ।

कपय इति । हे कपय ! वानरा । इय सा कैकसेयाना
निशाचराणां कापि विभीषिका भयस्य प्रदर्शनमात्रं न तु वास्तविकं
भयकारणमत्रेति भावः । वः युष्माकम् अभूतपूर्वं पूर्वमभूतं प्राकृतं
नीचजनोचितं भयवैकृतम् अभूत् किमिदमिति शेषः ॥५४॥

अथ हरयो(ह)ऽपि सरयमनुनयसङ्गत(क्ष)मङ्गद्वधनम-
वधारयन्तो धारयन्तः समरसन्नाहान्(क) दिग्भागा इव
प्रतिनिवृत्ताः प्रयत्ताशय(ख)मिवैरावणं रावणानुज (ग)
विन्ध्याचलमिव युगान्तानिलाः समन्तादाहृतैर्गिरिभि-
स्तक्षुभिरप्यवाकिरन् (घ) ।

क्षिप्ताः संयति पुष्पिता क्षितिरुहास्तै रक्षसो वक्षसि
प्रखिन्ने पटवासपांशव इवालयन्त चूर्णोक्ताः ।
सुक्ता ये धरणीधरा सुहुरमी तदुवाहुसङ्घटनात्
प्रत्यावृत्य परं प्रहर्तुरभवन् खेदाय भेदाय च ॥५५॥
ज्वलदनल त्रिशूलमुपरि भ्रमयन्नमयन्
नयमवनीमनीकमदखेलनदुर्ललितः ।

(ङ) हरयः कपयः ।

(क्ष) सरयं सवेगम् । अलुनयसङ्गत विनयसम्पन्नम् ।

(क) समरसन्नाहान् युद्धोद्यमान् ।

(ख) प्रयत्ताशयमिव प्रवृत्तातिशयवन्तमिव ।

(ग) ऐरावणम् ऐरावतम् । रावणानुजं कुम्भकर्णम् ।

(घ) अवाकिरन् आच्छाटयामासुः ।

क्षिप्ता इति । तैः वानरैः संयति युद्धे रक्षसः कुम्भकर्णस्य
प्रखिन्ने अट्टाट्टे वक्षसि पुष्पिताः सङ्घातपुष्पाः क्षितिरुहाः
दृक्वा चूर्णोक्ताः चन्तः पटवासपांशव इव पटवासरेणव इव अली
चन्त लय प्राप्ताः । ये च धरणीधराः पर्वताः सुक्ताः क्षिप्ताः, ते
अनी धरणीधराः तस्य कुम्भकर्णस्य बाहुसङ्घटनात् भुजसङ्घर्षणात्
प्रत्यावृत्य प्रतिनिवृत्त्य प्रहर्तुरेव पर केवल खेदाय पीडनाय भेदाय
नालचूर्णनाय अभवन् । शार्दूलविश्रोद्धितं इत्तम् ॥५५॥

सपदि बभञ्ज नीलभृषभं शरभञ्च बला-

दहरत गन्धमादनमरुन्ध गवाक्षमपि ॥५६॥

ततश्च सहजम्लचापलाधिगतलावव राघव शरणमश्रु-
वानं राघवानोक्तमाश्वासयन् (ङ) विश्वाधिकविपुलभुज-
वीर्यो विकीर्य द्विषति (च) सर्वतः पर्वतान् विधाय विचि-
त्रमतिचिर युद्ध (छ) नक्तञ्चरविमुक्तधालीधरवशः (ज) कुलि-
शदारित इव कुलभूधरो धराया(झ)मचेतन इव पपात
हरिकुलपतिः (ञ) ।

परिगृह्य तं भ्रूटिति बाहुपञ्चरे

चलिते पुरं तदनु रावणानुजे ।

(ङ) सहजेति सहजेन स्वाभाविकेन बलाना सैन्याना चापलेन
चाञ्चल्येन अधिगतं लाघवं वेन तथाभूतम् । राघव रामं शरण्य
रक्षितारम् अश्रुधान प्राप्तुवत् । राघवस्य अतीक कपिसैन्यम्
आश्वासन् मानवयन् ।

(च) विश्वेति विश्वेभ्य जगद्भ्यः अधिकं विपुलयोः महतोः
भुजयो वीर्यं यस्य तथाभूतम् । विकीर्य विक्षिप्य । द्विषति कुम्भ-
कर्षे ।

(छ) अतिचिरं दीर्घकाल विचित्रं युद्धं विधाय कृत्वा ।

(ज) नक्तञ्चरेति नक्तञ्चरेण राक्षसेन कुम्भकर्षेण विमुक्तस्य धाली-
धरस्य पर्वतस्य वशः तत्प्रहारार्त्त इति भावः ।

(झ) कुलिशदारित इव वज्रभिन्न इव कुलभूधरः कुलपर्वतः ।
धराया घृष्टिव्याम् ।

(ञ) हरिकुलपतिः सुयोधः ।

परिगृह्येति । तदनु तदनन्तरं सुयोधमूर्च्छागमनानन्तरमित्यर्थः ।

अविनीतबालिकतमद्य नः प्रभो-

रयशः प्रसृष्टमिति हृष्टमाश्रयैः ॥५७॥

तत्र विचित्रकुसुमपरिमलशिशिरोपचारसचेतनोद्गीर्ण-
सुग्रीवनखमुखाकलितशूर्पणखामुखानुकारः (ट) सचमल्का-
र(ठ)सुत्प्लुत्याक्षिगतमेनमनालक्ष्य वैलक्ष्यतः (ड) प्रतिनि-
वृत्तो विष्टतोस्तारकेक्षयः (ढ) क्षणदाचरः (ण) प्रति-
क्षणमतिक्षीवतया (त) प्रतिपक्षबलमिव स्वपक्षबलमपि

तं सुप्रीव व हृष्टपञ्जरे परिगृह्य रावणालुजे कुम्भकर्णे भटिति पुर
नगर चालिते प्रस्थिते सति आश्रयैः राक्षसैः अद्य न. अस्माक
प्रभोः रावणस्य अविनीतेन दुर्दृष्टेन बालिना कृतम् अयशः खाडू-
लेन चतुःसहस्रेषु निमज्जनकृतमिति भावः प्रसृष्टम् अपनीतमित्यर्थः
इति हेतो हृष्टम् आह्लादितम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तं, सजसा
जगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति तल्लक्षणात् ॥५७॥

(ट) विचित्रेति विचित्राणां विविधानां कुसुमानां परिमल
सौरभ शिशिरोपचारश्च शैत्यक्रिया च ताभ्यां सचेतनं अपनीतमोह
इति यावत् उद्गीर्णः उद्धीकृतप्रीवः यः सुप्रीव तस्य नखमुखाः नख
राशेः आकलितः कृत शूर्पणखाया मुखानुकारः नासाकर्णच्छेदनेन
विकृतमुखवयव इति भावः यस्य तथाभूतः ।

(ठ) सचमत्कार सविश्रयम् ।

(ड) अक्षिगतं द्वेषम् एनं सुप्रीवम् । अनालक्ष्य अदृष्टा ।
वैलक्ष्यतः लज्जया सुप्रीवधारणे अक्षमताजनितयेति भावः ।

(ढ) विष्टतोस्तारकेक्षयः विष्टता विकृति गता उरुः तारका
वयो. तथाभूते अक्षिणी नयने यस्य तथोक्तः ।

(ण) क्षणदाचर. राक्षसः कुम्भकर्ण इति शेषः ।

(त) अतिक्षीवतया अतिमत्ततया ।

भक्षयन्नलक्षयन् सौमित्रिमद्रिशिखरान् विमुञ्चन्नेवायम-
क्षसा (थ) राममाजगाम ।

भिन्दन् शूलमथाईचन्द्रमुखतो वीरो रघूणां पति-
र्वाणानत्र सुमोच बालिविपदो मारीचमर्मच्छिदः ।
आलीक्याथ स तान्विदारितशिखानस्मिन् न किञ्चित्करा-
न्वायव्यं पुनरैन्द्रमप्यरिवधूवैधव्यधुर्यं दधे ॥५८॥

रामास्त्रोद्दलितेषु राक्षसपतेरङ्गेषु तुङ्गी भुजः
प्रागैको निपपात मन्दर इव प्रत्यर्धिसेनाम्बुधौ ।
सिन्धौ निष्पतितः परोऽपि ददृशे सेतुर्द्वितीयो यथा
छिन्न व्योम्नि शिरस्तूरीयमभवत् कूटं त्रिकूटस्य च ॥५९॥

(थ) अञ्जसा भटति ।

भिन्दन्ति । अथानन्तर वीरः रघूणां पतिः रामः शूलं
कुम्भकर्णं प्राञ्जतमिति भावः भिन्दन् खण्डयन् अत्र कुम्भकर्णे बालि-
विपदः बालिध्वंसिन इत्यर्थः मारीचमर्मच्छिदः मायासूत्रमारीच-
घातिन इत्यर्थः बाणान् सुमोच तत्याज । अथ तादृशास्त्रक्षेपणा-
नन्तर स रामः तान् बाणान् अस्मिन् कुम्भकर्णे विदारितशिखान्
खण्डितापान् अतएव अकिञ्चित्करान् विफलान् आलीक्य दृष्ट्वा
वायव्यं पुनः किञ्च अरिवधूना शत्रुकान्तानां वैधव्यधुर्यं वैधव्यकरण-
दक्षमित्यर्थः ऐन्द्रमपि अस्त्रमिति शेषः दधे धारयामास । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् ॥५८॥

रामेति । रामस्य अस्त्रैः उद्दलितेषु विक्षतेषु राक्षसपतेः
कुम्भकर्णस्य अङ्गेषु मध्ये प्राक्पूर्वं मन्दर इव मन्दराद्रिरिव एक-
स्तुङ्को सङ्गान् भुजः बाहुः प्रत्यर्धिसेनाम्बुधौ प्रतिपक्षसैन्यसागरे
निपपात । परोऽपि द्वितीयोऽपि भुज इति शेषः सिन्धौ सहस्रे

तदनु तदनुमोदभरितहरिवलकोलाहलाकर्णनविद्धि-
तकुम्भकर्णवधपरिक्लानमुखेन (द) दशमुखेन सहोदरमहो-
दरमहापाश्वो सहायौ विधाय समादिष्टाः कुमाराः नरा-
न्तकटेवान्तकातिकायत्रिधिरसः पितुनिदेशान्निवेशमिव
पितृपतेः (ध) प्राविशन्नमी समीकभुवम (न) ।

अजनि पुनः समीकमनयोत्तभयोर्वल्लयो-
रवदलिते मुखे च यदनुज्झितरोषभरम् ।
अमरमृगीदृश्यामपि यदाश्रयपूर्त्तिकरं
समरसमुत्सुकेन मुनिना यददृष्टचरम् ॥६०॥

निष्पतितः द्वितीयः सैतयं वा सैतुरिव दृश्ये दृष्टः । व्योम्नि च काशे
द्विजं शिरः क्षीरोज चक्षुषे त्रिवृटस्य त्रिदशस्य पर्वतस्य तल्लय इति
शेषः क्रूढं शृङ्गं अमवहं । कुम्भकर्णो निष्ठत इति निष्कर्षः ।
उपसाहङ्कारः । शाकूँलविश्रीडित दृष्टम् ॥५६॥

(द) तदनुमोदेति तत्र अनुमोदेन कुम्भकर्णनिधनोत्थितेनेति
भावः भरितानीं पूरितानीं हरिवलानां अपि सैस्थानां कोलाहलस्य
जयध्वनेरिति भावः आकर्षणेन अक्षणेन विहितः यः कुम्भकर्णवधः
तत्र हरिक्लानानि सुखानि यस्य तथाक्तेज ।

- (ध) निवेशमिव स्थानमिव पितृपतेः यस्य ।
- (न) समीकभुव सख्यानौलस्य ।

अजनीति । अजयोः उभयो बलयो अपिराश्वससैस्थयोः पुनः
वकीकं शुद्धम् अजनि जातम् । यत्र शुद्धमित्यर्थः अवदलिते द्विजे
च मुखे यदनुज्झितं अत्यक्तं रोषभरः कोपातिशयः यत्र तथाभूतं
द्विजसुखस्यापि श्लोथजमितक्ष्ण कृष्णादिरूपभङ्गिदर्थनादिति भावः ।
यत् शुद्धम् अमरमृगीदृशां सुरसुन्दरीयामाद्य आश्रयस्य अभिप्रेतहृष-
क्यवदरस्येति भावः पूर्त्तिकरं भीषकं शुद्धमृतानां अर्गमाहः । सुर-

समाय शैलैरथ बालिनन्दनी
 नरान्तक सयति वानरान्तकम् ।
 हनूमता सोऽपि हत. सुरान्तकः
 पुरान्तकेनैव रुषा पुरान्तकः ॥६१॥

अनन्तरमसमसमरशीलेन (प) नीलेन निहते महोद्दरे
 भारुतिर्माथतशिरसि (फ) त्रिशिरसि विशसितेषु (ब)
 महापाश्यादिषु बाहिनीपतिषु (भ) निर्भरविषादरोषपर-
 वशो निशाचर. साकार इव (म) तमोनिकायः (य) सरय

सुन्दरीसमागमस्य शास्त्रीयत्वादिति भाव । यत् समरससुत्सुकेन
 युद्धवर्धनपरेण मुनिना बाल्मीकिना अदृष्टचरम् अदृष्टपूर्वं वर्णयित् ।
 अशक्यमिति भावः । नदंटक इत्तम् ॥६०॥

समाधेति । अथानन्तर बालिनन्दन. अङ्गद. सयति युद्धे शैले.
 पर्वतेः वानरान्तक नरान्तक समाय जघान । सोऽपि सुरान्तक.
 देवान्तकः हनूमता रुषा श्लोघेन पुरान्तकेन त्रिपुरारिष्यापुरान्तक इव
 पुरेषु अन्नरीक्षगतेषु अन्तक इव अन्तकः अन्तकसदृश दैत्यविशेष
 इव हत. । वगर्थ्याविल्ल इत्तम् । उपमाबद्धार. ॥६१॥

(प) अस्येति अस्य. निरूपमः यः समर. सपानः तच्छीलेन
 तत्र दक्षेणेति यावत् ।

(फ) भारुतीति भारुतिना हनूमता मथितं शिरो यस्य
 तादृशे ।

(ब) विशसितेषु विनाशितेषु ।

(भ) बाहिनीपतिषु खेनापतिषु ।

(म) साकार इव भूर्तिकानिव ।

(य) तमोनिकायः कन्धकारराशित्वर्थे ।

मतिकाय. समागत्य वृत्रासुर इव सूत्रामणा (र) सुमित्रा
सुतेन सह वितने विचित्रमायोधनम (ल) ।

स च सुचिर नियुध्य तमवध्य इतीव वरा-
दानलगिरा विबुध्य पुनरस्त्रमधत्त विधेः ।
दलितमनेन तद्विवि समुत्पतितं जगता-
मतनुत राहुभीतिमधिकामतिकायशिरः ॥६२॥
अनुनीय रावाणरथो विधुरं
पितर दधत् पृथुसमीकधुरम् ।
स रथो समेत्य सधनु शरार्ध-
श्लितश्चभूभिरधि दाशरथी ॥६३॥

(र) सूत्रामणा इन्द्रोश्च ।

(ल) व्यायोधन युद्धम् ।

स चेति । स सौमित्रिः सुचिर नियुध्य युद्धं कृत्वा अग्निलगिरा
पवनवचसा वरात् परप्रभावात् तम् अतिकायम् अवध्य इतीव
विबुध्य विदित्वा पुनः विधेः ब्रह्मण्यं अस्त्रं ब्रह्मण्यम् अधत्त
दधार । तत् अतिकायस्य शिरः अनेन ब्रह्मण्येण दलितं निकलं
दिवि अन्नरोक्ते समुत्पतितं सत् जगतासु अधिका राहुभीति
राहुरयस्तुष्टतीति शङ्कासित्यर्थे अतनुत जनयासास । नर्दटक
शक्तम् ॥६२॥

अनुनीयेति । अथो अनन्तरं स रावाण्यः इन्द्रजित् विधुरं
कातरं तत्तत्सेनापतिनिधनादिनां भावः पितरम् अनुनीय सान्त्व-
यित्वा पृथुसमीकधुरं महासंयामभारं दधत् दधानः रथो रथा-
रुटः सधनुःशरधिः कार्मुकद्वयोरवान् सन् चमूभिः सेनाभिः

अधिसमर(व)मरातिजयमनोरथाय रथाभिरक्षायै (श)
 दक्षांसि परितः (ष) प्रकल्प्य प्रतप्यं (स) च हविषा प्रद-
 क्षिणांश्चखावन्त (ह) मन्त्राधिगतानि विचित्राण्यस्त्राणि
 दधानास्तिरोधानगत (क) एष शितमुखैः (ख) शिलीमुखै-
 निर्माय (ग) निखिलमर्माहतिं (घ) निरस्तशत्रुः (ङ) क्ष-
 व्यादो व्याध इव हरीन् (च) विधुरीचकार (छ) ।

सहलक्ष्मण तमपि दाशरथिं

परुषो निदाघ इव पद्मसरः ।

समेत्य सकृत् दाशरथी रावणलक्ष्मणौ अधि प्रति खलित. प्रतप्ये ।
 मन्त्रिताक्षराष्टस, मन्त्रिताक्षरा सज्जनै. जायतेति तस्य लक्षणात् ॥६१॥

(व) अधिसमर सदाधे ।

(श) रथाभिरक्षायै रथमापनायंशु ।

(ष) परितः समन्तात् ।

(स) प्रतप्ये प्रकर्षेण तर्पयित्वा ।

(ह) प्रदाक्षिणांश्चखावन्त प्रदक्षिणं स्फुरन्तश्च अग्निम् ।

(क) तिरोधानगतः अन्तर्हितः ।

(ख) शितमुखैः तोक्ष्णायैः ।

(ग) निर्माय कथा ।

(घ) जिखलेति निखिलानां जनतां समाहृति समुपौडनम् ।

(ङ) निरस्तशत्रुः निर्जितसुरराज ।

(च) हरीन् वानरान् कृगाश्च ।

(छ) विधुरीचकार व्याकुलीकृतयान् ।

सहलक्ष्मणमिति । अद्यम् इन्द्रजित् मरुषः उद्यै; निदाघ, शीघ्रः

विकलाशय विधुरसत्त्वमयं
 विरचय्य धाम च जगाम शरैः ॥६४॥
 क्षतार्कभवतेजसि क्षपितरामचन्द्रद्युतौ
 विमुच्य सति निर्गते विशिखदृष्टिमस्मिन् घने ।
 अदीप्तनलमस्फुरत्कुमुदमस्तनीलोत्पलं
 समुत्तरलजीवन समभवत्तदा वाहिनी ॥६५॥

पद्मसर इव सहस्रक्षुण्ण त दाशरथिं राम शरैः विकलाशयं व्यथित-
 चित्त विधुरसत्त्व व्याकुलप्राणञ्च विरचय्य कृत्वा धाम गृहं जगाम ।
 प्रमिताक्षराष्टत्तम् ॥६४॥

क्षतेति । क्षतम् अर्कभवं सौरमित्यर्थः सौप्रोवञ्च तेजो येन तथा-
 भूते क्षपिता रामस्यैव चन्द्रस्य द्युतिः दीप्तिः येन तादृशे अस्मिन् घने
 मेघे मेघनादे इति भावः विशिखदृष्टि शरदृष्टि विमुच्य कृत्वेत्यर्थः
 निर्गते गृह पतिगते सति तदा वाहिनी सेना नदी च, अदीप्तः
 अशोभितः पराजयादिति भावः, नलः तदाख्यवानरसेनापति-
 रित्यर्थः अन्यत्र अदीप्ता अशोभिता इति भावः नला तटस्थदृष्ट-
 विशेषा यत्र तथाभूत वषांगमादिति भावः । अस्फुरन् अराजन्
 पशान्नयादिति भावः, कुमुदः तदाख्यवानरसेनापतिः अन्यत्र अस्फु-
 रन्ति अविक्कसन्ति कुमुदानि उत्पलानि यत्र तादृशं वषांगमादिति
 भावः । अस्त विध्वस्तं नीलः तदाख्यवानरसेनापतिरेव नीलोत्-
 पलं यत्र तथाविधम् अत्रापि वषांगमादिति भावः । समुत्तरलं समुत्-
 कण्ठित जीवनं प्राणधारणम् अन्यत्र समुत्तरलं चञ्चल सवेगमिति
 भावः जीवनं जल समभवत् सम्प्राप अत्र प्राप्यथो भूधातुरिति वषांश्च
 नलदृष्टकुमुदोत्पलादीनाम् अविक्रासश्च प्रसिद्ध इति बोध्यम् ।
 उच्छ्रोष्टत्तम् । क्षेपमूलरूपकालङ्कारः, उपमा च ॥६५॥

अचलमथ सलीलमोषधीनां
 हरति हनूमति जाम्बवन्नियोगात् ।
 विचलितमभवद् बल विशल्यं
 विबुधमनोऽपि धूतशोकशल्यम् ॥६६॥

तेन पुन. सहजतेजोभरितेन दावानलेनेव वानरबलेन
 दह्यमाना दरीमिव (ज) पुरीं विहाय पञ्चाननाविव (झ)
 पङ्क्त्यानन-निदेशत(ञ)श्चलितमखिलरिपु-प्रकम्पन(ट)म क-
 म्पन(ठ)माहतप्लवङ्गसङ्घ (ड) प्रजङ्घञ्च (ढ) अङ्गदभुजप्रता-

अचलमिति । अथानन्तर जाम्बवतः ऋक्षराजस्य नियोगात्
 आदेशात् हनूमति सलील सावत्रम् अचलीलपेति भावः ओषधीनाम्
 अचल पर्वत गन्धमादनमिति भावः हरति सति बलं राषवसैल्यं
 विशल्यं विगतास्त्रक्षतव्यथमित्यर्थः अतएव विशेषेण चलित सस्या-
 मार्यसुदुयुक्त विबुधानां देवानां मनोऽपि धूतम् अपनीत शोक एव
 शल्यं यस्मात् यथाभूतम् अभवत् । पुष्पिताम्पाट्टम्, अयुजि न युग
 रेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताम्पेति तल्लक्षणात् ॥६६॥

(ज) दरीमिव गुहामिव ।

(झ) पञ्चाननाविव सिद्धाविव ।

(ञ) पङ्क्त्यानननिदेशतः दशाननादेशात् ।

(ट) अखिलरिपुप्रकम्पन सर्वशत्रुदहनम् ।

(ठ) अकम्पन तदाख्यं राक्षसम् ।

(ड) आहतेति आहताः प्लवङ्गानां वानराणां सङ्घा येन तथा-
 भूतम् ।

(ढ) प्रजङ्घं तदाख्यं राक्षसम् ।

पानलशलभा(ण)वुभावपि निशम्य (त) निशम्य च द्विविद्-
मैन्दावदारितौ (थ) महारथौ शोणिताक्षयूपाक्षावपि (ट)
कोपाक्षान्तपरुषसरम्भौ (ध) कुम्भनिकुम्भौ (न) समु-
त्तम्भ्र(प) बाहु सुबाहुमारोचाविव राववभुजाभ्या सुग्रीव-
हनूमद्ग्रामद्भुत युद्धमतनिघाताम् (फ) ।

भूमौ ततः प्लवगराजभुजेन विद्ध-

मालोक्य कुम्भमसहन् विरह तदीयम् ।

शोकाद्गादनिलसूनुहतौ निकुम्भ-

स्तन्नामयुक्तममरीकुचकुम्भमेव ॥६७॥

(ण) अङ्गदेति अङ्गदस्य भुजप्रताप एव अनन्त. तस्य शलभौ
पतङ्गौ अङ्गदेन निहतौवित्यर्थः ।

(त) निशम्य श्रुत्वा ।

(थ) द्विविदेति द्विविद्मैन्दाभ्या तदाख्यानराभ्याम् अवदारितौ
निहतौ ।

(ट) शोणिताक्षेति तदाख्यौ राजसौ ।

(ध) कोपेति कोपेन अक्षान्तः अनिष्टतः परुषः कठोरः संरम्भः
समुद्यम ययोः तथाभूतौ ।

(न) कुम्भनिकुम्भौ तदाख्यौ कुम्भकर्णसुतौ ।

(प) समुत्तम्भ्र समास्त्याल्यः ।

(फ) अतनिघाता इतमलौ ।

भूमाविति । ततः अनन्तर प्लवगराजभुजेन सुग्रीवबाहुना विद्धं
मथितं कुम्भ भूमौ आलोक्य दृष्ट्वा पतितमिति शेषः । तदीय विद्ध-
स्य असहन् सोढुमगक्तुवन् शोकात् अनिलसूनुना हनूमता हत-
निकुम्भ तस्य कुम्भस्य नामयुक्तम् अमरीकुचकुम्भ देवाङ्गनाशन-
कलसम् अगान् प्राप, स्वर्गं गत इत्यर्थः । वदन्तिल्लकं हनम् ॥६७॥

ततः कौणपपतिनियुक्त (ब) युक्तमखिलवाहिनी-
भि(भ)राहवाटोपमुखर (म) खरात्मज मकराक्षमैत्राकुश-
रोऽपि विपक्षमपि सपक्ष इव (य) समक्षयज्जनयितुः (र) ।
कृत्वा मूर्धनि शासन पितुरथो गत्वा रण रावणि-
हृत्वा तत्र महाभुजो हुतभुजं धृत्वा महास्त्राणि च ।
स्थित्वा व्योमनि मायया शरचयत्यक्ता च भित्त्वा चमूं
बुद्ध्वा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातरः ॥ ६८ ॥

ततः प्रतीचः प्रतिहारा(ल)दय सप्रातिहारिको (व)

(ब) कौणपपतीति कौणपपतिना राज्ञवरान्न नियुक्तम् ।

(भ) अखिलवाहिनीभिः सर्वसैनिकैः युक्तम् ।

(म) अहवाटोपमुखरं सयामसम्भ्रमोदयम् ।

(य) सपक्ष इव सुहृदिव अथच पतत्वान् ।

(र) सनक्षयत् सम्प्रेषयत् । जनयितुः पितुः खरस्त्विति
भावः, समीपमिति शेषः ।

कृत्वेति । अध्यानन्तर महाभुजः रावणिः मेघनादः पितुः
शासन मूर्धनि शिरसि कृत्वा रण गत्वा तत्र रणे हुतभुजम् अग्नि
कृत्वा महास्त्राणि धृत्वा च मायया व्योमनि आकाशे स्थित्वा शरचय
वाणष्टटि त्यक्त्वा चमूं कपिसेना भित्त्वा मथित्वा राघवस्य रामस्य
कोप क्रोध बुद्ध्वा अक्षम् अतिशयेन कातरः सन् रामभवादिति भावः
सहसा लङ्काम् आप प्रविशेत् । अनेकक्रियास्तु एककारककोत्तरेण
टीपकमलङ्कारः । अस्तुतस्तुतयोर्दीपकस्तु निगद्यते । अथ कारक-
मेकं खादनेकास्तु क्रियास्तु चेदिति दर्पणे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
॥ ६८ ॥

(ल) प्रतीचः पश्चिमात् । प्रतिहारात् द्वारात् ।

(व) सप्रातिहारिकः द्वारपालसहितः ।

निर्गम्य निजत्रासिना (ग) काश्चिदाञ्जनेयस्य पुरतो (घ)
 भायानयीं मैयितीम् कुलीकनममसि तस्मिन्नाकास्त्रि-
 क(ङ)निदमनप्य(च)नपि तथ्यमेव बुद्ध्या चिदाय युद्धा
 निराशे (क) प्रतिनिवृत्ते विद्विषि (ख) विपक्षपशुविशस-
 नारन्धि (ग) निकुक्षिजा(घ)मासाद्य मथ एव प्रावर्त्तते
 सत्र(ङ)मति चित्तम् । तदनु हनूमतः प्रतिनिवृत्ताद्
 वृत्त(च)मेतदाज्ञात्प्र' विशीर्णमानसो (छ) मानसचर (ज)

(ग) निजत्रासिना ।

(घ) आञ्जनेयस्य हनूमतः । पुरत व्यन ।

(ङ) तस्मिन् आञ्जनेये ।

(क) आकास्त्रिक वृद्ध्या सञ्जातम् ।

(च) अतथ्य सत्यम् ।

(क) निराशे भग्नये पीतावभात् तदुद्धरणकार्यं वैलक्षण्यदिति
 भावः ।

(ख) विद्विषि शत्रौ हनूमति ।

(ग) विपक्षे विपक्षे भवति एव पशव तेषां विशसनं वरम्
 आरभते जनयताति तथोक्तम् ।

(ग) निकुक्षिजा' अङ्गान्तर्गतनिष्ठवस्थानप्रियेषु ।

(ङ) सत्र सत्र ।

(च) प्रतिनिवृत्तात् रथात् प्रत्यागतात् । वृत्त वृत्तान्त पीता-
 वभारूपमित भावः ।

(छ) विशीर्णमानसः शिथिलचेता ।

(ज) मानसचरः मानससरणिं सञ्चरोत्यर्थः ।

ततः कौणपपतिनियुक्त (ब) युक्तमखिलवाहिनी-
भि(भ)राहवाटोपमुखर (म) खरात्मज मकराक्षमैत्राकुश-
रोऽपि विपक्षमपि सपक्ष इव (य) समक्षयज्जनयितुः (र) ।

कृत्वा मूर्धनि शासन पितुरथो गत्वा रण रावणि-

हृत्वा तत्र महाभुजो हुतभुजं धृत्वा महास्त्राणि च ।

स्थित्वा व्योमनि मायया शरचयत्यक्त्वा च भित्त्वा चमू

बुद्ध्वा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातरः ॥ ६८ ॥

ततः प्रतीचः प्रतिहारा(ल)दय सप्रातिहारिको (व)

(ब) कौणपपतीति कौणपपतिना राज्ञवरान्न नियुक्तम् ।

(भ) अखिलवाहिनीभिः सर्वसैनिकैः युक्तम् ।

(म) आहवाटोपमुखरं सयामसम्भ्रमोदयम् ।

(य) सपक्ष इव सुहृदिव अथच पतत्रवान् ।

(र) सनक्षययत् सम्प्रपयत् । जनयितुः पितुः खरस्त्विति
भावः, समीपमिति शेषः ।

कृत्वेति । अध्यानन्तर महाभुजः रावणिः मेघनादः पितुः
शासन मूर्धनि शिरसि कृत्वा रण गत्वा तत्र रणे हुतभुजम् अग्नि
कृत्वा महास्त्राणि धृत्वा च मायया व्योमनि आकाशे स्थित्वा शरचय
वाणष्टटि त्यक्त्वा चमू कपिसेना भित्त्वा मथित्वा राघवस्य रामस्य
कोप क्रोध बुद्ध्वा अक्षम् अतिशयेन कातरः सन् रामभवादिति भावः
सहसा लङ्काम् आप प्रविशेत् । अनेकक्रियास्तु एककारककोत्तरेण
टीपकमलङ्कारः । अस्तुतस्तुतयोर्दीपकस्तु निगद्यते । अथ कारक-
मेकं खादनेकास्तु क्रियास्तु चेदिति दर्पणे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
॥ ६८ ॥

(ल) प्रतीचः पश्चिमात् । प्रतिहारात् द्वारात् ।

(व) सप्रातिहारिकः द्वारपालसहितः ।

इत्यादि परिदेवमानमेनं विदिताश्रमायाविशेषो (ट)
विभीषणः समागत्य देव । भवतोऽपि किमिदमस्थाने
दीन(ठ)मवस्थानम् । निरन्तरायमखनिर्वृत्तनाय (ड) पुर-
न्दरारिणा (ढ) कृतं कृत्रिममेतदित्यवधार्य धारय मनसि
धैर्यमित्यभिधाय तदुवधाय लक्षणं तत्क्षणमेव पुरस्कृत्य
निकुम्भिलामुपकरोध ।

हरिकुलारवतश्चलितस्ततो

गिरिदरीकुहरादिव केशरी ।

अपरिपूर्य्य रुषाहवमाहवं

स विदधे बलशासनशासनः ॥७१॥

शेषः अथ एव यः दुरतिक्रमः अनतिक्रमणोव इत्यर्थः तत् तस्मात् अयं
तत्र शोकजलधिः केन कथं लङ्घनीयः अतिक्रमणोयः ? नैवातिक्रमितं
शक्य इत्यर्थः । वसन्तिलक एतम् ॥७०॥

(ट) विदिनेति विदितः ज्ञातः आशराणां राज्ञसाना साया-
विशेषः येन तादृशः ।

(ठ) दीनं कातरम् ।

(ड) निरन्तरायेति निरन्तरायं निर्विघ्नं यथा तथा मखस्य यज्ञस्य
निर्वृत्तनाय सम्पादनाय ।

(ढ) पुरन्दरारिणा इन्द्रजिता । भवतामीदृशे विघाटे कोऽपि
तस्य यज्ञध्वंसाय न यततामित्याशयेन आधाविना तेन तादृशो
साया विरचितेति भावः ।

हरोति । ततः निकुम्भिणावरोधानन्तरं हरिकुलाना वानर-
सेनानाम् आरवतः जवनादात् गिरिदरीकुहरात् पर्वतगुहाभ्यन्तरात्
केशरीव सिंह इव चलितः स बलशासनशासनः इन्द्रजित् रुषा

वातूल इव तूलाना वानराणा रणाजिरे ।

विद्रावणस्ततो मायाविद्रावणसुतोऽभवत् ॥७२॥

अनुपदमनीकिनीनाथानिधनसंरक्ष्यतर (ण) सवर्त्त-
प्रवृत्त(त)मिव कृतान्तं रुमराङ्गणमापतन्त्' स्यन्दनगत (थ)
तं सक्रन्दनजितं(ट) गन्धवाहनन्दनस्क्रान्धवर्त्ती(ध) सौमिवि
प्रवर्त्तितश्रिततरश्रधारभिः श्रतधारपाणिरिव (न)
जम्भ(प)मस्तम्भवत् (फ) ।

क्रोधेन आह्वय यज्ञस्य अपरिगृह्यं अपरिसनाय आह्वय युद्धं विदधे
चकार । द्रुतविबन्धित वृत्तम् ॥७१॥

वातूल इति । ततः अन्तर मायावित् रावणसुत इन्द्रजित्
वातूल वायुसन्नुहः तूलानामिव रणाजिरे रणभूमौ वानराणां
विद्रावण मन्ताडनं अभवत् वानरान् द्रावयामासेत्यर्थः । उपसा-
बद्धार । अनुपद्वृत्तम् ॥७२॥

(ण) अनुपद प्रतिपद प्रतिपादोपमिति यावत् अनीकिनी-
नाथाना सेनापतीना निधने रुहारे सरक्ष्यतरम् अतिशयेन समुद्यत-
मित्यर्थः ।

(त) सवर्त्तं प्रवृत्तं प्रलयोत्थितम् ।

(थ) स्यन्दनगत रथस्थम् ।

(ट) सक्रन्दनजितम् इन्द्रजितम् ।

(ध) गन्धवाहनन्दनस्क्रान्धवर्त्ती हनुमत्स्क्रान्धारूढ इत्यर्थः ।

(न) श्रतधारपाणिरिव कुलिशभृदिव ।

(प) जम्भं तदास्त्रं दैत्यम् ।

(फ) अस्तम्भवत् निबन्धोचकार ।

परस्परमदोक्तं प्रचुरवीरवादीद्वयं
 पतञ्जुटितकण्टक प्रतिहतास्त्रमस्त्रेण च ।
 जगन्त्रयभयावह जयपराजयागोचरं
 वितेनतुरुभाविभाविक तदा रणं दारुणम् ॥७२॥
 शतधारकठोरशिखैर्विशिखैः
 शतधा विरचय्य श्मरासगुणम् ।
 विदधे विबुधेशजित समरे
 हतसारथिमप्यथ दाशरथिः ॥७३॥

परस्परमिति । तदा इभाविष हस्तिनाविव उभौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ
 परस्परं मदेन अवलेपेन उलूकटम् उद्भुमट, प्रचुरैः बहुभिः वीरवादैः
 वीरोचितवचनैः उद्भुमटं कर्कशं, पतन्तः क्रुटिताः क्षताः कण्टकाः
 क्षुद्रशत्रवः सामान्यसैनिका इति यावत् यत्र तथाभूतम्, अस्त्रेण अस्त्र-
 प्रक्षेपेण प्रतिहतानि विध्वंसितानि अस्त्राणि प्रतिबलप्रयुक्तानीति
 भावः यत्र तादृशं, जगन्त्रयस्य त्रिभुवनस्य भयावहं भीतिजनकं, जय-
 पराजययोः अगोचरम् अविषयं परस्परं परस्परेण निर्जेतमशक्य-
 त्वादिति भावः अतएव दारुणम् अतिहीनं रणं वितेनतः हतवन्तौ ॥
 पृथ्वीद्वयम् ॥७२॥

शतेति । अथानन्तरं दाशरथिः लक्ष्मणः शतधारयत् कठोराः
 शिखाः अस्याणि येषां तादृशैः विशिखैः शरैः श्मरासगुणं कार्मुकज्यां
 शतधा विरचय्य सज्जीकृत्य समरे संपादे विबुधेशजितम् इन्द्रजितं
 हतसारथिनपि निहतस्त्रतमेव विदधे अकार । इत्युक्तिरस्मत्
 पद्यम् ॥७३॥

यदुचितमहो मायाशीलस्य यद्भुजशालिनः

सदृशमथवा युक्तं नक्तञ्चरेन्द्रसुतस्य यत् ।

शतमखजितः शीर्थ्यं यद्दानुरूपमथात्मन-

स्तदकृत रूपा मन्दो भन्दोदरीतनयो रणे ॥७३॥

अनुपदमभिषिषेणयिषति (ब) विभीषणे तेन (भ)

सुक्तां शक्तिमर्द्धचन्द्रेण दारयन् (म) अपारयन् शोढुमदसी-

यमविनयममर्षाकुलः (य) सौमित्रिरमोघ माघवतास्त्रम-

सुञ्चत् (र) ।

यदिति । मन्दः दुराचारः मन्दोदरीतनयः इन्द्रजित् माया-
शीलस्य मायाविनः यत् उचितं, भुजशालिनः बाल्मिकीवतः यत्
सदृशम् अक्षरूपम्, अथवा नक्तञ्चरेन्द्रसुतस्य राक्षसराजतनयस्य यत्
युक्तं, तद्वा शतमखजितः इन्द्रजितम् यत् शीर्थ्यम् अक्षरूपमिति शेषः,
अथ किंवा आत्मनः अक्षरूपस्य यत् अक्षरूप सदृशं, रणे रूपा
क्रोधेन तत् सर्वम् अकलकृतवान् । हरिणीष्टम्, नसमरसला मः
महदेहै ह्यैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥७५॥

(ब) अनुपद पदे पदे । अभिषिषेणयिषति सेनामभितः अभि-
भावतीत्यर्थः ।

(भ) तेन इन्द्रजितः ।

(म) अर्द्धचन्द्रेण तदास्त्रधरेण दारयन् खण्डयन् ।

(य) अदसीयम् ऐन्द्रजितम् । अविनय दुराचारः । अपारयन्
अपहृणन् । अमर्षाकुलः क्रोधपरीतः ।

(र) माघवतास्त्रम् ऐन्द्रमस्त्रम् । अहञ्चत् तत्प्राञ्ज ।

पतति च तत् प्रथममस्त्रमुज्ज्वलं

सशिरस्त्रमिन्द्रजयिनस्ततः शिरः ।

अनु पुष्पवृष्टिरवनौ दिवोकसा

मथ बाष्पवृष्टिरभरारियोषिताम् ॥७६॥

श्रुत्वा शक्रजितः सुतस्य निधनं शोकेन रक्षःपतेः

ह्लान्त निःश्वसदशुभूरभरितं क्रन्दश्च फूत्कारि च ।

कोपेनाथ विपाटल कुटिलितभ्रूवस्त्रिवृत्तेक्ष्णं

जज्ञे दृष्टवनीष्टमदृहसितोद्वृत्तं समस्तं मुखम् ॥७७॥

पततीति । तत् उज्ज्वलं दीपमानम् अस्त्रं प्रथमं, ततः अस्त्र-
पातानन्तरम् इन्द्रजयिनः सशिरस्त्रं शोष्णीकमित्यर्थः शिरः, अहं
तदनन्तरं दिवोकसा देवानां पुष्पवृष्टिः, अथ अनन्तरम् अमरारि-
योषिताम् असुरनारीणां बाष्पवृष्टिः अनुधारा अवनौ पृथिव्यां
पतति च । कलहंसदृत्तं, सजसाः सगौ च क्रयितः कलहंस इति
तल्लक्षणात् ॥७६॥

श्रुतेति । सुतस्य पुत्रस्य शक्रजितः निधनं बध्नां श्रुत्वा शोकेन
रक्षसां पतेः रावणस्य समस्तं मुखं हृष्टदशकमित्यर्थः ह्लान्तं विषण्णं,
निःश्वसत्, अश्रूणां बाष्पाणां पुरैः प्रवाहैः भरितं, क्रन्दत् रुदत्, फूत्-
कारि फूत्कारयत्, अथ परस्त्रमेवेत्यर्थः कोपेन विपाटल विशेषरक्तं,
कुटिलेति कुटिलिता वक्रोक्ता भ्रूवस्त्राः अश्रुता यत्र तादृशं यथा
तथा वृत्तानि जातानि दृक्त्वानि ब्रह्माणि यस्मिन् तथोक्तम् । दृष्टाः
वनाः ओषा यस्मिन् तथाविधं, तथा अदृहसितेन हास्यविशेषेण
उद्वृत्तम् उत्कटं जज्ञे जातम् । शार्ङ्गविश्रीद्धित वृत्तम् ॥७७॥

अनन्तरमपाक्रान्तेषु (ल) सुविक्रान्तेषु पुरन्दरारि-
मुखेषु नन्दनेषु (व) निहतेषु कुम्भकर्णादिषु भ्रातृषु विध्व-
स्तेषु प्रहस्तपूर्वेषु सचिवेषु व्यतीतेषु (श) विरूपाक्षप्रभृतिषु
सेनापतिषु कपिविमर्दनेन विशीर्णे (ष) भवति निखिले
बले समन्ततः (स) पौरवधूजनपरिदेवनीत्तरङ्गायां (ह)
लङ्कायामातङ्गातिशयोषणी (त्त) रावणस्तत्क्षणमेव हर्ष्यक्ष
इव हरिणीं धरणीसुतां (क) जिघांसुरन्तिकगतेन (ख)
मान्त्रिणा निवार्यमाणः सारथिना विधिना च सञ्चो-

(ल) अपक्रान्तेषु गतेषु कृतेष्वित्यर्थः ।

(व) पुरन्दरारिमुखेषु इन्द्रजित्प्रमुखेषु । नन्दनेषु पुत्रेषु ।

(श) प्रहस्तपूर्वेषु प्रहस्तादिषु सचिवेषु असात्येषु व्यतीतेषु निधनं
नतेषु ।

(ष) कपीत कपीनां यानराया विमर्दनेन दलनेन विशीर्णं
विध्वस्तं ।

(स) समन्ततः सर्वतः ।

(ह) पौरैति पौरवधूजनानां नगरवासिनीनां कामिनीनां परि-
देवनेन विलापेन उत्तरङ्गायाम् उदुगतोत्कण्ठायाम् ।

(त्त) आतङ्गातिशयोषण्य आतङ्गातिशयेन भयातिशयेन रोषण्यः
क्रोधनः ।

(क) हर्ष्यक्ष इव सिद्ध इव, हर्ष्यक्षः केशरी हरिरित्यमरः ।
हरिणीं कृगीम् । धरणीसुता सीताम् ।

(ख) अन्तिकगतेन सञ्चिहितेन ।

द्विती (ग) दाशरथिविजयविहितसङ्गरः (घ) सङ्गरभुव(ङ)-
भवततार ।

कोपादसौ परिषदाष्टिकुठारकुन्त
चापाशुगद्गृहिणशक्तिरूपाणपाणि ।
एकोऽप्यनेकमुखदाहुतया सबन्धु-
लीको यथा समिति लोचनगोचरोऽभूत् ॥९८॥
अलक्ष्यत स रक्षसामधिपतिः कृपाण सुहृ
प्रहस्य विनिपातयन् प्लवगमण्डलीमौलिषु ।
अयं तव तवायमित्यधिसमीकमेकैकशो
वरानिव विनिर्दिशन्नमरवारवामश्रुवाम् ॥९९॥

(ग) सञ्चोदितः सम्प्रेषितः ।

(घ) दाशरथीति दाशरथेः रामस्य विजये अद्या राम जेष्यान्धे-
वेत्यवरूपे विहितः कतः सङ्गर प्रतिज्ञा येन तथाभूत् ।

(ङ) सङ्गरभुवं रणभूमिम् ।

कोपादिति । असौ रावण एकोऽपि असहायोऽपि कोपात्
परिषादिविधास्त्रधर अनेकदृशबाहुतया दशसुखविशति हस्ततेत्यर्थः
सबन्धु ससहायः लोकः जन यथा समिति स्यात्मे लोचनगोचरः
दृष्टविषयः अभूत् । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥९८॥

अलक्ष्यतेति । सः रक्षसा अधिपतिः प्रहस्य प्लवगानां वानराणां
या मण्डली समूह तस्य मौलिषु शिरसु सङ्ग पुनः पुनः कृपाणम्
असि विनिपातयन् अधिसमीकम् अधियुद्धम् अयं तव अयं तव इति
अमरवारवामश्रुवा रङ्गविज्ञासिनीनाम् एकैकश वरान् अभीष्टनायक-
रूपानिति भावः विनिर्दिशन्नक दातृनादिशन्नैव अलक्ष्यत अदृश्यत ।
पृथ्वीवृत्तम् ॥९९॥

तदनन्तरमक्षौहिणीचोभकन्दलितरुष(च)मतिपरुषवि-
शिख-दलितध्वज(छ)मर्द्धचन्द्र-निकत्तधन्वान(ज)मस्त्रधाराव-
दारितसारथि(झ)मतिविस्मयनीयकरलाघवं राघवानुजम
मर्षावेगमुक्तया शक्त्या (ञ) मूर्हर्त्तमिव सुच्छानिमोलित-
सुपराग इव (ट) कमलाकर(ठ)माततान यातुधान-
पतिः (ड) ।

आलोक्य दीनमनुजं हृदि शक्तिघाता-

च्छोकेन विद्धहृदयः सुतरां सरामः ।

कोपेन चापमथ कुण्डलयाञ्चकार

लङ्कापतेरपि ललाटलिपिं विधाता ॥८०॥

(च) अक्षौहिणीति अक्षौहिणीना संख्याविशेषयुक्तसेनानां
चोभेन मथनेन कन्दलिता प्रष्टुवा रुट् रोपः यस्य तथोक्तम् ।

(छ) अतीति अतिपरुषेण अतितोद्धने विशिखेन शरेण दलितः
निकत्तः ध्वजः येन तादृशम् ।

(ज) अर्द्धेति अर्द्धे चन्द्रेण निकत्तं क्लिप्तं धनुयेन तथाविधम् ।

(झ) अस्त्रेति अस्त्रधारया अवदारितः निकत्तः सारथियेन
तथोक्तम् ।

(ञ) मर्षेति अमर्षस्य कोपस्य आवेगेन आतिशयेन मुक्तया
निक्षिप्तया शक्त्या शक्तिनामकेन अस्त्रेणेत्यर्थः ।

(ट) उपराग इव एव इव राहण्या छर्षस्येति शेषः ।

(ठ) कमलाकर सरोवरम् ।

(ड) यातुधानपतिः रावणः ।

आलोक्येति । अथानन्तरं हृदि वक्षसि शक्तिघातात् शक्त्या-
स्त्रनिपातात् दीनं मुग्धमिति यावत् अनुजं लक्ष्मणम् आलोक्य सुर-

अवकीर्य दाशरथिरशुजलैः

रनुज पुलस्त्यतनुजश्च शरैः ।

युगपद् व्यधात् करुणवीररसौ

युधि शोकहर्षशबलञ्च बलम् ॥८१॥

बलयितचित्रचापविनिवारितपङ्क्तिमुखे

विस्तृजति राघवे विशिखवर्षममर्षवति ।

अरिषु न कश्चिद्दृप्यथ निवृत्य गतः समरा-

दसरविलासिनीषु न च काचिदलम्बवरा ॥८२॥

राम् अतिशयेन शोकेन विह्वं हृदयं वस्य तथाभूतः स रामः कोपेन चाप धनुः विधाता अपि लङ्कापतेः रावणस्य लङ्काटलिपि भावस्थितसौभाग्यसूचकवर्षावलिमित्यर्थं कुण्डलयाञ्चकार एकत्र वर्तुलोचकार अन्यत्र अनावश्यकत्वात् आहृतियुक्तं चकार । रामधनुर्मण्डलोकरणेन रावणविनाशस्य निश्चयात् तत्सौभाग्यं साध्यतं विनष्टमिति तत्सूचकलिपेरनावश्यकत्वमिति भावः । वसन्ततिलकं पृच्छम् ॥८०॥

अवकीर्येति । दाशरथिः रामः अशुजलै वाष्पसलिलैः अरुजं लक्ष्मण शरैः पुलस्त्यतनुजं रावणञ्च अवकीर्य आच्छाद्य युधि युद्धे करुणवीररसौ शोकोत्साहस्यादिभावौ सहृदयाज्ञादविशेषौ बल सैन्यञ्च शोकहर्षशबल शोकेन हर्षेण च समन्वितमित्यर्थः युगपत् समकालं व्यधात् चकार । प्रमिताक्षरादृत्तं, प्रमिताक्षरा सजससैः कथितेति तल्लक्षणात् ॥८१॥

बलयितेति । अथानन्तर बलयितेन मण्डलितेन चित्रेण अदुभुतेन चापेन विनिवारितः निराकृतः पङ्क्तिमुखः दशाननः येन तादृशे अमर्षवति कुपिते राघवे रामे विशिखार्कं शरदृष्टिं विस्तृजति हञ्चति इति अरिषु शल वु मध्ये कश्चिदपि समराद् युद्धात् निवृत्त

अथ च पुनरञ्जनीसुतसमानोत्सहीधरमहौषधिजीवि-
 तानुजाश्लेषमुखलब्धमनोरथ. (ठ) समेधमानमानस' (ण)
 ममरकौतुकोपलब्धसरस्वोदञ्चित पुलककञ्चुकिताकृति(न)-
 टांशरधिरधिसङ्करममरसारथिना (य) नीतमतिविशङ्क-
 टङ्क(र)मपि रथ कङ्कटमप्य(ध)नुग्रहाय शतक्रतो(न)रथ-
 हीत् ।

न गतः, अमरविखासिनीषु सुरनारीषु मध्ये च काचित् कापि
 अलब्ध वर. अभिषिप्तकाल इति यावत् यथा तादृशो न आसी-
 दिति शेषः । नट्टक वृत्तम् ॥८२॥

(ठ) अञ्जनीसुतति अञ्जनीसुतेन जन्यता समानीतो यो महीधर
 पतेत मन्वमादन इति भावः तस्य महौषध्या विशल्यकरणीसमा-
 ख्ययेति भाव जीवितस्य अतुजस्य लक्ष्मणस्य आक्षेपे आलिङ्गने
 यत् सुख तेन लब्धमनोरथ प्राप्तमनस्काभ इत्यर्थः ।

(ण) समेधमानमानसः उत्सृष्टमानचित्तः ।

(त) ममरेति ममरे सपाने यत् कौतुकम् औत्सुक्यं तस्य उप-
 लब्धेन उदयेन य सरस्य कोप तेन उदञ्चितेन उदृगतेन पुलकन
 कञ्चुकिता व्यावृता आकृतिर्यस्य तथाभूतः ।

(य) अधिनङ्करम् अधियुङ्गम् । अमरसारथिना सातथिना ।

(र) अतिविशङ्केत अतिशयेन विशङ्क टङ्क अस्त्र शत्रूणांमिति
 भाव यस्मात् त अत्रारुढेन शत्रूणांमस्त्राणि भिफ्फानि क्रियन्ते
 इति भावः ।

(ध) कङ्कटमपि वरिष ।

(न) शतक्रतो इन्द्रः ।

अन्योन्यस्य सदृचलव्यमिलनादालक्ष्यशीर्षीर्थयोः

शस्त्राशस्त्रिसमुन्मिषत्पुलकयोः सञ्ज्ञाघयोः साहसे ।

जाते जीवितसङ्घटेऽपि हसतोर्मुच्छ्वासु विश्रम्यतो-

रश्रान्तं रघुवोरपङ्क्तिमुखयोरासीदसीमा रणः ॥८२॥

अथ तयोरश्रान्तमुक्तदिव्यास्त्रयोराखण्डलहृत्त्रनिभयो(१)-
रालूनेषु मार्गणेषु (फ) अभङ्गुरपरस्परविजयमार्गणेषु वाग्म-
णेषु विच्छिन्नेषु (ब) धनुर्गुणेषु अव्याहृतसहजसाहसगुण-
निकृतेषु धुरीणेषु यानेषु (भ) निरपायसमराभिहितनि-

अन्योन्यस्येति । अन्योन्यस्य परस्परस्य सदृचः अनुरूपः यः
दृश्यः शरव्यः प्रतिवीर इति यावत् तस्य मिलनात् सङ्गमात् आलक्ष्यं
सस्यक् क्षक्षणीय शैर्षीर्षीर्षं मर्षं दयोः तथाभूतयोः शस्त्राशस्त्रि
शस्त्रैश्च शस्त्रैश्च प्रहृत्य यद् दत्तं तत् शस्त्राशस्त्रि युद्धमित्यर्थः तस्मिन्
समुन्मिषत् ससद्यत् पुलकं रोमहर्षं ययोः तयोक्तयोः साहसे सङ्घटा
बलेन क्रियमाणे व्यापारे युद्धे इति भावः सञ्ज्ञाघयोः सञ्ज्ञाघयोः,
जीवितसङ्घटे प्राणसंशये जातेऽपि हसतोः, मुच्छ्वासु मोहेषु विश्र-
म्यतोः क्षण्य विश्रामसुख लभमानयोः रघुवोरपङ्क्तिमुखयो राग-
रावणयोः अश्रान्तम् अविरतम् असीमा अशेषः रणः आसीत् ।
यादृक् द्विक्रीडित वृत्तम् ॥८२॥

(१) आखण्डलहृत्त्रनिभयोः इन्द्रवज्रासुरसदृशयोः ।

(फ) आलूनेषु, निकृतेषु मार्गणेषु शरेषु ।

(ब) अभङ्गुरेति अभङ्गुरा अविनाशिनी अविरतेत्यर्थः परस्पर-
विजयमार्गणा अन्योन्यविजयानुसन्धानं येषु तथाभूतेषु वाग्मणेषु
आलापनियुक्तेषु । विच्छिन्नेषु निकृतेषु ।

(भ) अव्याहृतेति अव्याहृतैः कदाप्यप्रतिष्ठैरित्यर्थः सङ्घटैः
स्त्राभादिकैः वाङ्मगुणैः निकृतेषु वाङ्मगुणेषु विरहितेष्विति भावः

भिन्ने सांयुगीने (म) च रथे परस्परगर्वकल्पविजयमनो-
रथ(य)मजायत भुजायतशोधनमायोधनम् (र) ।

तूष्णीमुखात्त्वरितमुद्धरणे गुणेन

सयोजनेऽप्यथ शरस्य विमोचने वा ।

यत्रावलोकितदशास्य इवातिवेगा-

ल्लोकेन राघवकरधिरमालुलुके ॥८४॥

अर्द्धोदीरितवीरवादमहरद्रामो यदस्त्रैः क्षणात्

तेनैवाङ्कुरता मुखेन जगदे शेषञ्च लङ्कापतेः ।

पुनः पक्षः शरपहारजर्जरतत्वादिति भावः । धुरोखेषु ध्रुवक्षेषु यानेषु
अश्वेषु ।

(म) निरपायेति निरपाये अविरते इत्यर्थे समरे वा अभि-
नतिः आघातः तदा निर्भिन्ने चूर्णिते इत्यर्थः सायुगीने सायान-
मिके । परस्परैति परस्परस्य गर्वकल्पः गर्वसदृशः विजयमनोरथः
लघुवाचना यत्र तथाभूतम् ।

(र) भुजेति भुजेन आवृतम् आतनं शोधनं प्रतीकारः यत्र
बाहुभङ्गः । अयोधनं युद्धम् ।

तूष्णीमुखादिति । यत्र आवोधने लोकेन राघवस्य रामस्य करः भुजः
तूष्णीमुखात् निषङ्गमुखात् त्वरितं सत्वरम् उद्धरणे, गुणेन सौर्व्या
मयोजने, अथ सौर्वीयोजनानन्तरं शरस्य विमोचने निक्षेपश्च वा,
अतिवेगात् अत्रलोकितानि दृष्टानि दृश्य आस्थानि सुखानि येन
तथाविध इव चिन्मं आलुलुके दृष्टः । ववन्तितिकं दृष्टम् । उव-
भेक्षाङ्कुरता ॥८४॥

अर्द्धोत् । रामः अस्त्रैः क्षणात् अर्द्धम् उदीरितः उद्धरितः
वीरवादः वीरोत्तमश्चन साङ्कुरताकाशमिति यावत् येन तथाविध
अव् कङ्कुरत् चिच्छेद, कङ्कुरता पुनर्जातं तेनैव लङ्कापतेः राघवस्य

सास्ये सत्यपि चातुरीभिरुभयोर्धानुष्कमायाविनो-
 विच्छिन्नाननदर्शनेन समभूद् ब्रीडा रणे रावणे ॥८५॥
 दशाननशरक्षतिक्षरदसृग्भरीवदुबुदै-
 स्तरङ्गितमहेन्द्रकण्टकसहस्रचक्षुःपथः ।
 रणे रघुकुलोद्वहः क्षणममानि वैमानिकै-
 र्यन्वा दशशतेक्षणी बलरुषा कषायेक्षणः ॥८६॥

तदनु वारुणेन वैश्वानर (ल) वैनतेयेन वातन्वयं (व)
 वायव्येन वारिदं नैशाकरेण तामिस्रं (श) माहेन्द्रेण

सुद्धेन शेषः अश्लेष वचनमित्यर्थः जगटे जचे । उभयोः धानुष्क-
 मायाविनोः धनुर्व्यापारे कौशलवतोरिति यावत् रामरावणयोः
 चातुरीभिः क्षिप्रकारितादिभिः सास्ये तौल्ये सत्यपि विद्यमानेऽपि
 विच्छिन्नस्य व्याननस्य सुखस्य दर्शनेन रणे रावणे ब्रीडा ब्रज्या उभ-
 भवत् अजायत । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८५॥

दशाननेति । दशाननस्य रावणस्य शरणां क्षत्या प्रहारेण
 क्षरन्ती या असृग्भरी शोणितधारा तस्याः बुदुबुदैः स्फोटविशेषैः
 तरङ्गितः प्रतिफलित महेन्द्रकण्टकसहस्रस्य इन्द्रगतुसमूहस्य चक्षुः-
 पथः दृष्टिमार्गः यत्र तथाभूत् । रघुकुलोद्वहः रामः रणे युद्धे वैमा-
 निकैः विमानचारिभिर्देवैरित्यर्थः क्षणं बलरुषा बल नाम अक्षरं प्रति
 कोपेन कषायेक्षणः रक्तलोचन इत्यर्थः दशशतेक्षण सहस्राक्षः यथा
 अमानि बुध्यते क्ष । पृथ्वीवृत्तम् ॥८६॥

(ल) वारुणेन वरुणास्त्रेण जलवर्षिणेति भावः । वैश्वानरम्
 आग्नेयम् ।

(व) वैनतेयेन गारुडेन वातन्वय भौजङ्गम् ।

(श) वायव्येन वायुदेवतेन अस्त्रेण । वारिदं मेघरूपम् । नैशा-
 करेण चान्द्रेण आस्त्रेणेति शेषः तामिस्रम् अन्वकारमयम् ।

दानवं(ष) वैष्णवीयेन माहेश्वरञ्च(स) परस्परमेवमस्त्रमस्त्री ण
भिन्दानयो(ह)रनयोरनिशमाहवाग्रहादविदितान्यहानि, च)
सप्त व्यतीयु, (क) ।

शस्त्राशस्त्रि सकौतुकोऽपि दयितां सच्चिन्त्य चिन्ताकुला-
मस्त्रेण ज्वलता विधेरपुनरुन्मेषं निमेषेण सः ।

मूर्ध्नः कन्दलितान् मुहुर्मुहुर्वच्छेदेऽपि लङ्घापते-

रातङ्गेन समं समस्तजगतां चिच्छेद सीतापतिः ॥८९॥

(ष) माहेश्वरेण ऐन्द्रेण दानवं दानवसम्बन्धीत्यर्थः ।

(स) वैष्णवीयेन विष्णुदेवेन । माहेश्वरं शैवम् ।

(ह) भिन्दानयोः हरतोः ।

(च) आहवाग्रहात् सप्तमाभिनिवेशात् । अविदितानि अज्ञा-
तानि । अहानि दिनानि ।

(क) व्यतीयुः अतीतानि ।

शस्त्राशस्त्रीति । चिन्ताकुला विरहोत्कण्ठिता दयितां कान्तां
सीता सच्चिन्त्य स्मृत्वा सकौतुकः ससृत्सुकः यः सीतापतिः राम-
शस्त्राशस्त्रि शस्त्रैश्च शस्त्रैश्च प्रहृत्य यद्दृष्टं तत् तस्मिन् युद्धे इत्यर्थः ।
ज्वलता दीपमानेन अस्त्रेण निमेषेण अत्यल्पक्षणेन मुहुर्मुहुः पुनः
पुनः अवच्छेदे कर्तनेऽपि कन्दलितान् पुनरुद्भूतान् मूर्ध्नः शिरासिः
विधे देवात् अपुनरुन्मेषम् अपुनर्भवं यथा तथा समस्तजगताम्
आतङ्गेन भयेन समं सृष्ट चिच्छेद । रावणबवेन जगत् विरुपद्रवं
अकारेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र रावणबधरूप-
कारणस्य जगता भवरूपस्य कार्यस्य च समकालीनत्वात् कार्य-
हेत्वोः पौर्वापर्यात्वयोरुपातिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
सिद्धत्वेऽध्ववसावस्थातिशयोक्तिर्निगद्यते । भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धोऽसम्बन्ध-
सद्विपर्ययो । पौर्वापर्यात्वयः कार्यहेत्वोः सा मञ्जुधा तत इति ॥८७॥

रक्ष.पती पतति लब्धमनोरथाना-
 मातन्वता द्विविषदामथ पुष्यवर्षम् ।
 श्लाघापदं समजनिष्ट पर न रामः
 कामोऽपि चाकलितशूर्पणखाविकारः ॥८८॥

अनन्तरमालिङ्गितवसुन्धर (ख) शरतल्प(ग)मधिगयान-
 मधिगतनिष्क्रोपधान (घ) यातुधानपतिमधिगत्य (ङ)
 निपत्य च सोदर्याहार्यसौहार्दसुलभवैधुष्ये. (च) कदर्या(छ)
 ऽहमिति विहितनिजदूषणो (ज) विभाषणचिरतरं विल-
 लाप ।

रक्ष पताविति । रक्षसा पती रक्षणे पतति इति रामः परं
 केवल लब्धमनोरथाना सिद्धकामाना पुष्यवर्षम् आतन्वता कुर्वता द्विवि-
 षदा देवाना श्लाघापदं प्रशसापात्रं न समजनिष्ट नासीत्, आकलितः
 सम्यक् कृतः शूर्पणखाया विकारो येन तदाभूत्. कामोऽपि श्लाघा-
 पदं समजनिष्टेत्यर्थः । कानव्यथयैव शूर्पणखाया राव-सुनोपगमनात्
 तन्मूल एव राक्षसकुलध्वंस इति कारुण्यं त्वं घ्नानिति भावः ।
 वसन्ततिलक उक्तम् ॥८८॥

- (ख) आलिङ्गितवसुन्धर + पतिनित्ये ।
- (ग) शरतल्पं शरशय्याम् ।
- (घ) अधिगतनिष्क्रोपधानात् उपधानीकृतदूषणम् ।
- (ङ) अधिगत्य उपेया ।
- (च) सोदर्या इति भादर्याः सुहृद्दरशा यच्च यम अपि दार्या
 यत् सौहार्दं सौभ्रातृत्वम् । तस्य सुगमं वैधुष्यं कारय्यं यथ
 तथाभूत् ।
- (छ) कदर्या इति ।
- (ज) विहितं कृतं । विहितं कृतं ।

अयि समसुखदुःखैरन्वितं बन्धुवर्गैः
 सहजमपि भवन्तं मुञ्चतः साहसेन ।
 कुलविनश्यनहेतोः कूटधर्मानुवृत्ते-
 र्दशमुख ! मम यावज्जीवमासीत्कलङ्कः ॥८६॥
 आर्यस्य रक्षितुमसूननुजः स एकः
 प्राणानमुञ्चत परं युधि कुम्भकर्णः ।
 त्वज्जीवहृत् स्वयमहं मम जीवहेतो-
 रद्यापि हन्त सहते हतको विधिर्मान् ॥८७॥

इत्येवमस्मिन् (भ्र) विलपति विदितवृत्तान्ता शुद्धा-
 न्तात्सककण्ठारटन्तीभिः(ज)रन्तरितयूथपाभिः (ट) कारि-

असीति । अयि दशमुख । समसुखदुःखैः बन्धुवर्गैः अन्वितं
 युक्तं सहजमपि सोदरमपि भवन्तं साहसेन अविच्छेद्यकारितये-
 त्वर्थः मुञ्चतः त्यजतः कुलस्य वंशस्य विनश्यने विध्वंसने हेतुः कारण-
 तस्य कूटधर्मानुवृत्तेः कपटधार्मिकत्वेत्यर्थः मम यावज्जीवं कलङ्कः
 अपवाद आसीत् । मास्मिन्निवृत्तम् ॥८६॥

आर्यस्येति । स एकः अतुजः कणीयान् कुम्भकर्णः परं केवल
 आर्यस्य ज्येष्ठस्य आतुः अस्मिन् प्राणान् रक्षितुं युधि युद्धे
 प्राणान् अमुञ्चत तत्याज । अहं स्वयं मम जीवहेतोः जीवनाथं
 अहं जीवहृत् प्राणहन्ता । हन्त खेदे । हतकः दुष्ट इति यावत्
 विधिः दैवं अद्यापि अस्तुनामि मम सहते क्षमते । मा प्रति विधेः
 क्षमा नोचितेति भावः । वसन्तिलोकक वृत्तम् ॥८७॥

(भ्र) अस्मिन् विभीषणे ।

(ज) क्षारटन्तीभिः क्रोशन्तीभिः ।

(ट) अन्तरितः विनष्टः यूथपः मजपतिः वासा ताडयोभिः ।

शीभिरिव तरुणीभिः समं समापत्य (ठ) मध्ये समर(ड)मा-
पतितमग्ननिहतमिव मन्दरं दशकश्वरं समीक्ष्य (ढ) निह-
तोपघ्नेव (ण) लता निपतन्ती विलपन्ती नाथ नाथेति
विधादाहता दयितविधुरीकृतकुररीवामन्दं (त) चक्रन्द
मन्दोदरी ।

या वीक्षिताजनि पुरा यमराजधानी
वीर ! त्वया निखिलदिग्विजयोत्सवेषु ।
तामद्य दुर्विधिवलेन समस्तलोक-
साधारणः पुनरुपैष्यसि हा किमेकः ॥११॥
जनकः स्वयं दनुजवंशनायकी
दयितो जगत्त्रितयजैत्रशासनः ।

(ठ) समापत्य समेत्य ।

(ड) मध्ये समर युद्धक्षेत्रमध्ये ।

(ढ) समीक्ष्य दृष्ट्वा ।

(ण) निहता खिन्ना । उपघ्ना व्याघ्रिता ।

(त) दयितेति दयितेन कान्तेन कुरदेत्येति भावः विधुरीकृता
विरहितेत्यर्थः कुररीव उत्क्रोशाख्यप्रक्षिपीव ।

येति । हे वीर ! पुरा पूर्वं निखिलदिग्विजयोत्सवेषु त्वया
या यमराजधानी वीक्षिता दृष्टा अजनि, हा खेदे, अद्य दुर्विधि-
वलेन दुर्दैवप्रभावेण समस्तलोकसाधारणः सर्वजनसमानः एकः
एकाकी वृत्तां यमराजधानीं पुनः किम् उपैष्यसि ? गमिष्यसि ?
वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥११॥

जनक इति । जनकः पिता ममेति शेषः स्वयं दनुजवंशनायकः
दानवराजः सब इति भावः, दयितः कान्त. ममेति शेषः अन्त-

तनयः पुरन्दरजयोति गर्दिता
विधिनाहमेवमधुना विडम्बिता ॥१२॥

राजन्यधर्मविदुषोऽपि रघूद्वहस्य
हत्वा यथाग्रजमथानुजपट्टबन्धः ।

आरभ्य बालिनमय कथमाविरासी-

दिच्छाकुवंशसहजः कथमेष धर्मः ॥१३॥

अहह निहता लङ्का बालानलेन हनूमतः

परमवनिजापातिव्रत्यानलेन भवानपि ।

सुखमहमिहासीना शोकानलेन यदीदृशे

प्रभवति न मां हन्तुं प्रायः स एव चितानलः ॥१४॥

स्त्रितये त्रिभुवने जैत्र शासन यस्य नादृशः त्रिलोकविजयीत्यर्थः,
तनयः पुत्रः मेघनादः पुरन्दरजयो एन्द्रलित् इतीत्यर्गर्दिता अहं
विधिना देवन इन्म इत्यम् अमुना विडम्बिता प्रतारिता आसन्निति
शेषः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥१२॥

राजन्तेति । राजन्यधर्मविदुषः राजधर्मविदोऽपि बहुषु
आदृशु ज्येष्ठ एव राज्यधिकारोति राजधर्मः तं जानतोऽपीत्यर्थः
रघूद्वहस्य रामस्य यथा अपज हत्वा अथ अतन्नाम् अनुजपट्टबन्धः
अनुजस्य राजाभिषेक इति भावः अथ धर्मः बालिन् आरभ्य कथं
किम् आविरासीत् प्रावर्तते किम् ? अथवा इच्छाकुवंशीयाणां सहजः
स्वाभाविक एष धर्मः कथं किम् ? वसन्तानलक वृत्तम् ॥१३॥

अहहेति । अहहेति खेदे, हन्तुम् । बालानलेन लाङ्कालाग्निना
लङ्का निहता दग्धा, परम् अन्यत अवनिजादाः सीतायाः पाति-
व्रत्यानलेन सतीत्वाग्निना भवानपि निहत इति शेषः । अहम्
इह लङ्कायां शोकानलेन हनूमन् आसीनाः शोकानलः । यत् यतः
देदृशे काले इति भावः स एव चितानलः । अग्निः पावः बाह्यत्वेन

तद्दहमिदानीं सायन्तनसमय इव सवितुः (थ) प्रभा
 भगवति प्रविश्य जातवेदसि (द) चन्द्रिकेव चन्द्रमसं
 तडिदिव (ध) तडित्वन्त (न) भवन्तमनुसरन्तीं निर्वापयामि
 निरन्तरविरहदहनदह्यमानमात्मानमित्यादिकस्यपरिदेव-
 नवतीं प्रजावतीं (प) निर्वर्त्य निर्वर्त्य च निश्चिचरपतेर्यथा-
 विधि निजाज्ञया पितृमेधसमेतं सविधमेधमानविषादं (फ)
 विभीषणमशेषराज्याधिपतिं विधातु(ब)मखिलतीर्थोपहृ-
 तैरन्धोभिरन्धोधर इव (भ) दावानलाकुलं वनस्पतिं (म)
 रघुपतिरभ्यषिञ्चत् ।

अथ दशरथनन्दनाभिषेका-

दधिगतराज्यपदो विभीषणोऽयम् ।

मा हन्तुं न प्रभवति न शक्नोति । हरिषीष्टं, नसमरसखा नः
 षड्वेदैर्हयैर्हरिषी भतेति तद्वक्ष्यात् ॥८४॥

(थ) सवितुः सूर्यस्य ।

(द) जातवेदसि अग्नौ ।

(ध) तडिदिव विद्युदिव ।

(न) तडित्वन्तं मेघम् ।

(प) प्रजावतीं आत्जायां, प्रजावती आत्जायेत्यमरः ।

(फ) पितृमेधसमेतम् अन्त्येष्टिक्रियासम्बन्धितम् । सविधं सन्धी-
 पम् । एधमानविषादं प्रवर्द्धमानशोकम् ।

(ब) विधातुं कर्तुम् ।

(भ) अन्धोधर इव मेघ इव ।

(म) वनस्पतिं महातरुम् ।

अथेति । अथानन्तरं दशरथनन्दनस्य रामस्य अभिषेकात् अधि-
 गतं प्राप्तं राज्यपदं येन तथोक्तः अयं विभीषणः अशुद्धिनं प्रतिदिनम्

अनुदिनमभिवृद्धमण्डलोऽभू-

दरुणकरामृतपूरणादिविन्दुः ॥८५॥

नीतामुदीक्ष्य निभृतेन विभीषणेन

सीतामुदारगुणशीलवतीं सतीनाम् ।

देवस्य तत्क्षणमभूद्दशकन्धरारे

रानन्दशोकरसबन्धुरमन्तरङ्गम् ॥८६॥

तदनन्तरमरुन्धतीव पवित्रचारित्रनिधिरधिदेवता।
पतिदेवतानामनादिपुंसो(य)ऽपि मर्त्यधर्मणः (र) प्रत्याय-
नाय (ल) नायकस्य (व) पुरन्दरमुखान् वर्हिर्मुखान् (श)
पुरस्त्राव्य भगवन्तमरविन्दासन(ष)मिन्दुकलेव पुनरुदे-

अभिवृद्धम् अभितो दृष्टिं प्राप्त मण्डलं चक्रं राद्रमित्यर्थः यस्य तथा-
भूतः सन् अरुणस्य सूर्यस्य कराः किरणा एव अस्तृतानि तैः पूर-
णात् पोषणात् इन्दुरिव चन्द्र इव अभूत् । पुष्पितापाष्टत्तम् । उप-
माबह्वारः ॥८५॥

नीतामिति । निभृतेन सद्यतेन विभीषणेन नीतां समीपमा-
नीतां सतीनाम् उदाहरणगुणशीलवतीं दृष्टान्तभूतगुणशील-
धम्मन्ना सीताम् उदीक्ष्य दृष्ट्वा देवस्य दशकन्धरारेः रामस्य तत्क्षणम्
अन्तरङ्गम् अन्तःकरणम् आनन्दशोकरसाभ्यां हर्षविषादाभ्यामित्यर्थः
बन्धुरं विमिश्रमित्यर्थः अभूत् । वसन्ततिलक इत्तम् ।

(य) अनादिपुंसः आदिपुरुषस्य नारायणस्य ।

(र) मर्त्यधर्मणः मानववर्गप्रियः ।

(ल) प्रत्यायनाय विश्वासाय ।

(व) नायकस्य भर्तुः रामस्येत्यर्थः ।

(श) पुरन्दरमुखान् इन्द्रादीन् वर्हिर्मुखान् देवान् ।

(ष) अरविन्दासन ब्रह्माण्डम् ।

व्यन्ती (स) तपनमिव (ह) दहनमवजगाहे (च) ।

प्राविच्छदचिषि पर निजशुद्धिहेतो-

देवी पवित्रचरिता जनकेन्द्रपुत्री ।

अहश्चिर हि यदपावनवस्तुसङ्गात्

युक्त स्वयं तदमुना दमुना बभूव ॥६७॥

विशुद्धशीलामनलानुषङ्गाद्

विदेहजां तत्र विलोक्य सीताम् ।

प्रभा पुनः प्रत्युषसीव पूषा

प्रत्यग्रहीत् प्राग्रहरो रघूणाम् ॥६८॥

अथोदारधी(क)रधिगतनिजप्रशंसाविधिना (ख) वि-

(स) उदेव्यन्ता उदय गमिष्यन्ती ।

(ह) तपनमिव सूर्यमिव ।

(च) दहनम् अग्निम् । अवजगाहे प्रविवेश ।

प्राविच्छदिति । पवित् विशुद्ध चरित यस्याः तथाभूता देवी जनकेन्द्रपुत्री सीता पर केवल निजशुद्धिहेतोः आत्मशोधनाय अचिषि अग्निज्वालाया प्राविच्छत् प्रविवेश । अपावनानाम् अपवित्वासां वस्तूना सङ्गात् सप्तर्षीत् चिर यत् अहं पापं युक्तं अदेहे सङ्गतमित्यर्थः दमुना अग्निं बभूव । सीतायाः सङ्गनेति भावः स्वयं तत् पवित् वस्तु इति यावत् बभूव । वधन्तिल्लक एतम् ॥६७॥

विशुद्धशीलामिति । रघूणां प्राग्रहरो रामः तत्र लङ्काया विदेहजां वैदेहीं सीताम् अनलानुषङ्गात् अग्निसङ्गात् विशुद्धशीलां पवित्रचरिता विलोक्य दृष्ट्वा पूषा सूर्यः प्रत्युषसि प्रभाते पुनः प्रभामिव प्रत्यग्रहीत् प्रतिस्पृहातवीन् । उपजातिष्टम् ॥६८॥

(क) उदारधो. सङ्गात् ।

(ख) अधिगतेति अधिगतः प्राग्रः निजप्रशंसाविधिः सेन तादृ-
जेन ।

धिना (ग) पुरः प्रदृश्यमानं विमानाधिगतमहारथं (घ)
 दशरथ प्रखिषत्य प्रतिपाल्य च शिरसि तदनुशासनं (ङ)
 पाकशासनवरप्रत्युज्जीवितैर्हरिभिः(च)रनुगम्यमानः प्रमो-
 दमानमना. (छ) सुग्रीवेण सह सम्भाषणमानो विभीषणं
 सकृत्समवलीकयन्ननुजेन च सीतया सममयोध्यामधि-
 गन्तुकामो रामः खेचरं विमानमारोह किमपि कौवे-
 रम् (ज) ।

आरुह्य पुष्पकमय विदितानि तानि
 लङ्कोपकण्ठे दशकण्ठरथाङ्गणानि ।
 सिन्धुं गभीरमपि सेतुनिबन्धनञ्च
 सन्दर्शयन् मृगदृशं स जगाम रामः ॥१९॥

(ग) विधिना ब्रह्मणा ।

(घ) विमानेति विमान देवयानम् अधिगतः प्राप्तः सङ्कारथञ्च
 तम् ।

(ङ) तदनुशासनं वस्त्रं पित्तः अनुशासनम् थादेशम् ।

(च) पाकशासनेति पाकशासनस्य इन्द्रस्य वरेण प्रत्युज्जीवितैः
 जीविन प्राप्तैः । हरिभिः वानरैः युद्धवृत्तैरिति भावः ।

(छ) प्रमोदमानं प्रहृष्यत् मनो मानस यस्य तथाभूत् ।

(ज) खेचरम् अन्तरीक्षचरं किमपि अनिर्वचनीयं कौवेरं विमानं
 पुष्पकमित्यर्थं ।

आरुह्येति । सः अथ रामः पुष्पकम् आरुह्य विदितानि तानि
 लङ्कोपकण्ठे लङ्कासन्निधौ दशकण्ठस्य रावणस्य रथाङ्गणानि रथ-
 षोलाणि गभीरं सिन्धुं समुद्रं सेतुनिबन्धनं सेतुबन्धनञ्च मृगदृशं
 जगाम सीता सन्दर्शयन् जगाम । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥१९॥

उपरि यथा यथा मणिविमानमुदञ्चति न-
स्तर्हिण । तथा तथा विपुलतामुपयाति नभः ।
महीवलये तु पल्लवमवेक्ष्य महाम्बुनिधिं
पवनभुवे निवेद्य च हसन्ति परे हरयः ॥१००॥

प्रिये विदेहराजनन्दिनि । विनतानन्दनमयति-
शेते (भ) विमानवेग ।

यद् यद् दूरे पुरः पश्यन्निच्छामि तव शंसितुः ।
तत् तदन्वगपि द्रष्टुं तत्क्षणेनापवार्यते ॥१०१॥
तर्हिण धरणीसुते । (ज) पश्य ऋथमूकोऽयं विम्बाधरे !
(ट) पम्पासर इदं कम्बुकण्ठ ! (ठ) कबन्धनिबन्धनभू(ड)रियं

उपरीति । उपरि अन्तरीक्षे मणिविमान रत्नभूत पुष्पकं यथा
यथा उदञ्चति उत्तिष्ठति, हे तर्हिण ! नभः आकाशं तथा तथा
विपुलता विशालत्वम् उपयाति गच्छति । परे अन्ये हरयः वानराः
महीवलये भूमण्डले महाम्बुनिधिं मञ्जसमुद्रम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा पवनभुवे
चतुस्रते पल्लवं क्षुद्रं सरं निवेद्य कथयित्वा हसन्ति च । नदंटक
वृत्तम् ॥१००॥

(भ) विनतानन्दनं गरुडम् । अतिशेते अतिक्रामति ।

यदिति । पुरः अस्पतः । दूरे यत् यत् पश्यन् तव शंसितुं
वक्तुम् इच्छामि, तत् तत् तत्क्षणेनापि अन्वगपि पश्चादपि द्रष्टुम्
अपवार्यते तिरोधीयते, तत्क्षणेनैव दृष्टिपथात् अपगच्छतीति भावः ।
वेगातिशयद्योतनसिद्धम् ॥१०१॥

(ज) धरणीसुते । पृथिवीकन्ये !

(ट) विम्बाधरे ! विम्बफलसदृशाधरशालिनि !

(ठ) कम्बुकण्ठ ! शङ्खनिभकण्ठशालिनि !

(ड) कबन्धनिबन्धनभूः कबन्धाख्ययोजनबाहुसङ्घतिस्थानम् ।

करभोरु ! खरादिकलहखल(ढ)मिदं मधुरालापिनि !
 भम पर्णशालेयं (ण) मत्तेभगामिनि । (त) मायामृगमृग-
 यावनमिदं कुटिलायतकवरि । (थ) गोदावरीयं कुम्भिकुम्भ-
 स्तनि । (द) कुम्भसम्भवायतन(ध)मिद विधुमुखि । विराध-
 विध्वसनवनमहीयं (न) विपुलविलोचने । (प) महामुने-
 बत्रेराश्रमपदमिद विदेहराजपुत्रि । चित्रकूटोऽयमिति
 विविधाः कथाः कथयन्नेवाय भागीरथोपरिसरगत (फ)
 भरद्वाजमुनेः प्रशान्त पावन तपोवनमयासोत् । अभाषत
 च मैथिलीम् ।

प्रसुप्तवर्हिनिःश्वासपारणासुखितः फणी ।

कण्डूविनोदनोत्फण्टी कसहोरवनखैमृगः ॥१०२॥

(ढ) खरादिकलहखल खरादिराजसयुङ्गचेतम् ।

(ण) पर्णशाला पत्रकुटीरम् ।

(त) मत्तेभगामिनि । मत्तगजगामिनि !

(थ) कुटिलायतेति ! कुटिला भङ्गिनतो आयता दीर्घी
 कवरौ केशपाशः यस्याः तत्सम्बुद्धौ ।

(द) कुम्भिकुम्भस्तनि गजकुम्भनिमपयोधरे !

(ध) कुम्भसम्भवेति कुम्भसम्भवस्य अगस्त्यस्य आयतनम् आश्रमः,
 अगस्त्यः कुम्भसम्भव इत्यमरः ।

(न) विराधेति विराधस्य राजसविशेषस्य विध्वसनवनसङ्घी
 विनाशनकाननचेतम् ।

(प) विपुलविलोचने ! विशालनेत्रे !

(फ) भागीरथोपरिसरगत गङ्गासमीपस्थितम् ।

प्रसुप्तोति । फणी मत्तगः प्रसुप्तस्य निद्रितस्य वर्हिणः मयूरस्य
 निःश्वासस्य निःश्वासमारुन्धस्य पारण्या भोजनेन सुखितः आन-

तत्र भरद्वाजविहितविविधातिथेय' (ब) तथैव पदवीं (भ)
द्वीयसीमतीत्य (म) पुनरयोध्यासविधमासीद(य)न्नग्रत
एव हनूमदावेदितोदन्तं समागच्छन्त अरुन्धतीजानिपुरः-
सर(र)मजस्रमानन्दाशुजलविलुलितालोकै(ल)रमात्यलोकैः
परिगत(व)मतिपावनतपोधनव्रतमाजानभक्तिश्चरितं (श)
भरतमवलोकयन्नतिवत्सलमना विमानावरोहणाय (घ)
दशकण्ठरिपु(स)रुदकण्ठत (ह) ।

न्दितः । ऋगः छरिणः कण्ठोरवस्य सिहस्य नखैः कण्डूविनोदनाय
उत्कण्ठते अभिलषतीति तथोक्तं, अत्र तपोवने इति शेषः ।
तपःप्रभावात् प्राणिनः स्वभाववैरमपि परित्यज्य अस्मिन् वसन्तीति
भावः । अनुष्टुप्कृतम् ॥१०२॥

(ब) भरद्वाजेति भरद्वाजेन विहितं कृतं विविधम् आतिथेयम्
अतिथिसत्कारः यस्य तथाभूतः ।

(भ) पदवीं पन्थानम् ।

(म) द्वीयसीं दूरवर्त्तनीम् । अतीत्य अतिक्रम्य ।

(य) आसीदन् उपगच्छन् ।

(र) अरुन्धतीजानिपुरःसरं कशिष्ठापगम् ।

(ल) आनन्देति आनन्दाशुजलैः विबुद्धितः आलोकः दर्शन
धेष्वा तथाभूतैः ।

(व) परिगतं समन्तात् परिष्ठतम् ।

(श) आजानभक्तिश्चरितं स्वभाविकभक्तिसम्पन्नम् ।

(घ) विमानावरोहणाय विमानात् अवरोहणाय अवतरणाय ।

(स) दशकण्ठरिपुः रामः ।

(ह) रुदकण्ठत उत्कण्ठितवान् ।

यान मदाशयमवेत्य यथा यथैतत्
 तारापथादवतरत्यवनीकुमारि । ।
 आसिदुषी सविधमद्य तथा तथा भू-
 रत्यादरेण भवतीमभिगच्छतीव ॥१०३॥

इत्य वदन्निन्दुमुखीं सलील
 देवः प्लवङ्गाधिपदत्तहस्तः ।
 विभीषणावेदितया पदव्या
 विमानतो मन्दमवारोह ॥१०४॥

प्रणीतमणिपादुकं प्रणतमग्रतः पादयो-
 रुदस्य भरतं जवाटुपनयन् भुजाभ्यन्तरम् ।
 अवेक्ष्य च तपःकृशं वपुरतीववात्सल्यतो
 नवं नवमिव स्पृशन् न विरराम रामश्चिरम् ॥१०५॥

यानमिति । हे अवनोकुमार । पृथिवीकन्ये ! मम आश-
 यम् अभिप्रायम् अवेत्य विदित्वा एतत् यानं पुष्पकं विमानं यथा
 यथा तारापथात् अन्तरीक्षात् अवतरति, अद्य भूः पृथिवी तथा
 तथा सविध सर्पापम् आसिदुषी आगतवती सती अत्यादरेण भवतीम्
 अभिगच्छतीव । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥१०३॥

इत्यमिति । देवः रामः इन्दु मुखीं सीताम् इत्यं वदन् प्लवङ्गा-
 धिपाय दत्तः हस्तः येन तथाभूतः सन् विभीषणावेदितया पदव्या
 मार्गेण विमानतः पुष्पकात् सलील सविहास मन्द यथा तथा अवा-
 रोह अवततार । उपजातिवृत्तम् ॥१०४॥

प्रणीतेति । रामः प्रणीता मृच्छीता मणिपादुका रत्नपादुका
 येन तथोक्तम् अग्रतः पादयोः प्रणत भरतं जवात् वेगात् उदस्य
 उत्तोल्य भुजाभ्यन्तरं भुजयोरभ्यन्तरं वक्षःस्थलम् उपनयन् प्रापयन्
 तपसा कृशं वपुः शरीरं भरतस्येति शेषः अवेक्ष्य दृष्ट्वा च अतीववात्-

पश्यन् ननन्द भरतः परिरभ्य दोर्भ्यां

सौमित्रिमार्यसमदुःखसुख वनेऽपि ।

सोऽय सुखोपनतराज्यपराङ्मुखाय

तस्मै पुनः सहजभक्तिपराङ्मुखाय ॥१०६॥

अथ भरतोऽपि पुरतोऽभिवादितपूर्वजोपलालननि-
घ्नेन (ख) शत्रुघ्नेन समं सविनय प्रणिपत्य जनकेन्द्रपुत्री-
मुन्मनीकृत्य (क) सुग्रीवदशग्रीवानुजादीन् (ख) सावरोध-
बधूकान् (ग) यथोचिताभिरुपचर्याभिः (घ) रभ्यर्च्याभ्यर्चित-

बल्यतः स्नेहात् चिर नवं नवमिव स्थूषन् न विरराम पुनः पुनः
स्थूषवानित्यर्थः । पृथ्वीवृत्तम् ॥१०५॥

पश्यन्निति । भरतः वनेऽपि आर्यस्य रामस्य समदुःखसुखं
सौमित्रिं बल्लुषं पश्यन् दोर्भ्यां भुजाभ्यां परिरभ्य आलिङ्ग्य
ननन्द । सोऽय सौमित्रिः पुनः सुखोपनतम् अनायासत्वं यत्
राज्यं तस्मात् पराङ्मुखाय विसृष्टाय ज्येष्ठभक्तप्रतिशयेनेति भावः
सहजा स्वाभाविकी या भक्तिः ज्येष्ठानुरागः तथा परम् अत्यर्थम्
अङ्घ्रति स्फुरतीति तद्योक्तं सुखं यस्य तादृशाय तस्मै वरताय वरत-
सुद्दिश्येति भावः क्रियया यरुभिप्रैतीति ह्यत्रेण स्वयदानत्वम् ।
ननन्देति पूर्वेषाम्बयः । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥१०६॥

(ख) पुरतः अग्रतः । अभिवादितः अभिवन्दितः यः पूर्वजः
ज्येष्ठः तस्य उपलालनेन सस्नेहाङ्गस्पर्शनादिनेति भावः निम्नः
विवेशः तेन ।

(क) उन्मनीकृत्य भ्रातृपुत्रमनीकृत्य अभिनन्द्येत्यर्थः ।

(ख) सुग्रीवेति सुग्रीवविभीषणादीन् ।

(ग) सावरोधबधूकान् अन्तःपुरस्त्रीसमेतान् ।

(घ) उपचर्याभिः सत्कारैः ।

पुरोहितमामन्वितमन्विलोकमालोकानुगृहीतपौरवर्गमग्र-
जन्मानं (ङ) विमानत एव सबहुमानमनयदपनीतजन-
परिश्रम (च) निजाश्रमम् । तत्र च सौमित्रिसीतासखी
दाशरथिरतिलोभनीयवात्सल्या (छ) कौशल्यामयशःशल्य-
जनितशोकातिरेकां (ज) कैकेयीमकुत्रिमस्त्रेहपरिष्वक्तां (झ)
सुमित्रामपि क्रमाद्भिवादयन्निजालोकरसनितान्तकन्द-
लितान्तरङ्गाभिरेताभिः(ञ)श्चन्द्र इव पयोधिवीचिकाभिः (ट)
प्रतिक्षणं परिरभमाणाभिः (ठ) सलक्षण. केवलमानन्द-
धुरमविन्दत (ड) ।

(ङ) अग्रजन्मानं ज्येष्ठं राजानित्यर्थः ।

(च) अपनीतेति अपनीत अपगतः जनानां परिश्रमः यस्मात्
तथोक्तम् ।

(छ) अतिलोभनीवेति अतिशयेन लोभनीयं स्पृहणीयं वात्सल्यं
क्लेश यस्याः तथाभूताम् ।

(ज) अयश इति अयशः शल्यमिव तेन जनितः शोकातिरेकः
यस्याः तथोक्तम् ।

(झ) अकुत्रिमेति अकुत्रिमेष सहजेन क्लेशेन परिष्वक्ताम्
आलिङ्गितां नैसर्गिकस्त्रेहवतीमित्यर्थः ।

(ञ) निजेति निजाशोकरसेन स्वस्य दर्शनाच्चादेन नितान्तम्
अत्यन्तं कन्दलितं परिपुष्टम् अनरङ्गा अन्तःकरणं यासां तथो-
क्ताभिः । एताभिः कौशल्यादिभिः ।

(ट) पयोधिवीचिकाभिः वसुद्वलहरीभिः ।

(ठ) परिरभमाणाभिः आलिङ्गनीभिः ।

(ड) आनन्दधुरम् आनन्दभारम् । आवन्दत अलभतुः ।

अथ। खिलजगत्पतेरपि रघूद्वहस्यादरा-
विधातुमभिषेचन विचलता गुरोराज्ञया ।
अनीयत समन्ततो हरिगणेन तीर्थं पुनः

विगङ्गा हृदि मन्यरां न भजता गतिं मन्यराम् ॥१०७॥

अलङ्कृत कृतमभिषेकमादरात्

अमात्यसंहतिभिरवाप्य राघवः ।

पुरोन्मुखः पुनर्यमानशे रथ

मनोरथ स च भरतो महारथ ॥१०८॥

तत्र च सेवाविचक्षणाभ्या (ठ) लक्ष्मणपुत्राभ्याम-
भितो विधूयमानधवलबालव्यजनः (ण) परिजनाचारनि-

अथेति । अथानन्तरम् अखिलजगता पतेरपि अघूद्वहस्य
रामस्य आदरात् अभिषेचनं विधातुं गुरोर्वशिष्ठस्य आज्ञया कर्तव्यं
समन्ततः चत्वारिंशु विचलता गच्छता हरिगणेन वानरवृन्देन हृदि
मनसि मन्यरा कुञ्जा प्राक् रामाभिषेकविह्वलीमिति भावः विशङ्क्य
यदि पुनरन्वराये वर्त्तते इति धियेति भावः मन्यरा मन्दः गतिं न
भजता सत्वरगामिनेत्यर्थः सता पुनः तीर्थम् अनीयत प्रापितम् ।
पृथ्वीवृत्तम् ॥१०७॥

अलङ्कृत इति । अयं राघवः अमात्यसंहतिभिः सन्निवृन्दैः
आदरात् कृतम् अभिषेकम् अवाप्य प्राप्य अलङ्कृतः विभूषितः पुरो-
न्मुखः नगराभिसुखः सन् पुनः रथं, स च महारथो भरतश्च मनो-
रथ मनस्कामम् आनयो प्राप । इतिराष्टत, जभौ जसौ गिति-
इतिरा चतुर्ग्रहैरिति तल्लक्षणात् ॥१०८॥

(ठ) सेवाविचक्षणाभ्यां सेवानिपुणाभ्याम् ।

(ण) विधूयमानेति विधूयमानं सञ्चाल्यमानं धवल श्वेतं बाल-
व्यजनं धारयन् यस्य तथाभूतः ।

रतभरतोदस्तमणिविमलमुक्तातपत्रो (त) विचित्रोपजात-
मनुज-वेशचाहभि(थ)रारूढशताङ्ग-मातङ्गै(द)रलङ्घितैराशर-
प्लवङ्गपतिभि(ध)रनुगम्यमानः प्रवर्त्यमानशेषाक्षतकुसुमला-
जोपचारपौरपुरम्भीकदम्बसौरभ (न) चलितमञ्जुमञ्जीर-
मणिकाञ्चीवलयवाचाटितदशदिगन्तरां (प) वाद्यमानमा-
ङ्गलिकभेरीभृदङ्गशङ्खादिकत्रिविधारवश्रवणसमयोच्चलित-
सामोदपौरसम्बाधा (फ) सौधान्तरगवाक्षचलिततरुणीकिंटा-

(त) पारजनेति परिजनाचारे भृत्यवृत्तौ निरतन भरतेन उद-
स्तम् उद्धृतं मणिविमल मुक्तातपत्र मौक्तिकधरशोभितम् आतपत्रं
क्षत्रं यस्य तादृशं ।

(थ) विचित्रेति विचित्रेण उपजातेन कल्पितेन मनुजवेशेन
मनुष्यनेपथ्येन चारवः मनोहराः तैः ।

(द) आरूढेति आरूढाः शताङ्गाः रथाः मातङ्गा हस्तिनश्च यैः
तथोक्ताः ।

(ध) आशरप्लवङ्गपतिभिः राजसवानरपतिभिः ।

(न) प्रवर्त्यमानेति प्रवर्त्यमानः शेषाक्षतकुसुमलाजोपचारः शेषा
निर्मात्यानि अक्षतानि आतपतरुङ्गाः कुसुमानि पुष्पानि लाजाः
माङ्गलिकद्रव्यभेदा एव उपचाराः आचाराः याभिः तथोक्तानां पौर-
पुरम्भीका धुरनारीका दम्बस्य समूहस्य सौरभम् आनन्दो यस्य
तथोक्तम् ।

(प) चलितेति चलितेन, चञ्चलेन मञ्जुना मनोहरेश मञ्जीरेण
नूपुरेण मणिकाञ्चीवलेन रत्नमयशनाम्बुलेन वाचाटितं सुन्दर
दशाना दिशाम् अनरम् अभ्यन्तरं दक्षाः तथोक्तम् ।

(फ) वाद्यजनेति वाद्यमानानां तात्रुमानानां माङ्गलिकानां भेरी-
भृदङ्गशङ्खादिकानां त्रिविधस्य आरवस्य शब्दस्य श्रवणसमये उच्चलि-

क्षलेखानौल्लोत्पलान् दामतोषणाभिरामरथ्यां (ब) तथाविधा-
मयोध्यामाजगाम रामचन्द्रः ।

राज्यं स्व' - समुपेयिवान् सविनयैरासेवितो भ्रातृभिः

सुग्रीवप्रमुखानपि प्रियसखान् स्त्रिं स्त्रिं पदे स्थापयन् ।

सच्छन्दः सुचिरं सुखान्यनुभवन् देव्या तथा सीतया

रामः पालयति स्म कीर्त्तिविभवैरामोद्दिनीं मेदिनीम् ॥१०६

कोलालाख्यमहाग्रहारमहिताकल्पेन सख्यावतां

मूर्द्धन्येन विशारदेन विधुना श्रीसीमनाथोदये ।

ताना समन्ततः प्रचलितानां सामोदानां सहस्रसितानां पौराणां
सम्बाधः सङ्घर्षं यस्या तथाविधाम् ।

(ब) सौधेति ^{६४} अन्तरगवाक्षेभ्यः हृष्याभ्यन्तरवातयनेभ्यः चलि-
तानि तरुणीनां युवतीनां कटाक्षलेखाः कटाक्षराजय एव नीलो-
त्पलानि तेषां दामं साला एव तोरणानि तैः अभिरामा मनो-
हारिणी रथ्या राजसार्गः यस्याः तथोक्ताम् ।

राज्यमिति । रामः स्व' राज्यं समुपेयिवान् सख्याम्ः सवि-
नयैः भ्रातृभिः आसेवितः सस्यक् परिचरितः सुग्रीवप्रमुखान्
प्रियसखान् प्रियान् सहस्रं स्त्रिं स्त्रिं पदे राज्ये स्थापयन् सच्छन्दः
सकामः तथा देव्या सीतया सह सुखानि अनुभवन् तथा कीर्त्ति-
विभवैः यथोराशिभिः आमोद्दिनीं सौरभवतीं मेदिनीं पृथ्वीं
सुचिरं पालयति स्म । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०६॥

कोलालेति । कोलालम् आख्या नाम यस्य तथाभूतं यः
महान् अपहारः ब्रह्मचारिणे समावर्त्तनानन्तरं राज्ञा तदुद्वृत्त्य-

प्रभोजीदितपञ्चकाण्डमहितानन्दे प्रबन्धे

काण्डो निर्मित एकचूतपतिना षष्ठोऽपि जीव

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामाद्य

युद्धकाण्डं समाप्तम् ।

धर्मं स्वप्ने दीयमानवस्तुविशेषः तेन सञ्चितः प्रशंसित आकल्पः
 शक्तयंस्तु तादृशेन ब्रह्मोत्तरभूमिजोविकेवेति भावः, संख्यावता
 कवीनां, संख्यावान् परिणतः कविरित्यंशः । मूर्धन्येन शिरोमणिना
 विशारदेन कविना एकचूतपतिना एकचूनाख्यपासाधिपेन विधुना
 लक्ष्मणापराख्येनेति भावः श्रीशोभनाद्योदये तदाख्ये प्रदेशे इत्यर्थः
 याक् पूर्व भोजेन उदितं विरचितं यत् पञ्चकाण्डं बालाहिसुन्दरा-
 न्तमित्यर्थः तेन सञ्चितः जनितः छानन्दो यत्र तादृशे प्रबन्धे
 रामायणचरितरूपे इति भावः पुनः निर्मितः षष्ठः षष्ठा पूरणः
 काण्डोऽपि युद्धकाण्डोऽपीत्यर्थः चिरं जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११०॥

इति श्रीजीवानन्दावद्यासागरभट्टान्वार्यविरचिता

चम्पूरामायणयुद्धकाण्डव्याख्या समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

क्षलेखानौलोत्पलदामतोरणाभिरामरथ्यां (ब) तथाविधा-
मयोध्यामाजगाम रामचन्द्रः ।

राज्यं स्वं ससुपेयिवान् सविनयैरासेवितो भ्रातृभिः
सुग्रीवप्रमुखानपि प्रियसखान् स्वै स्वै पदे स्थापयन् ।
सञ्चन्दः सुचिरं सुखान्यनुभवन् देव्या तथा सीतया
रामः पालयति स्म कीर्त्तिविभवैरामोदिनीं मेदिनीम् ॥१०९॥
कोलालाख्यमहाग्रहारमहिताकल्पेन सख्यावतां
मूर्द्धन्येन विशारदेन विधुना श्रीसोमनाथोदये ।

ताना समन्ततः प्रचलितानां सामोदाना ससङ्गसितानां पौराणां
सम्बाधः सङ्घर्षः यस्यां तथाविधाम् ।

(ब) सौधेति सौधान्तरमवाक्षेभ्य हृष्याभ्यन्तरवातयनेभ्यः चलि-
तानि तरुणीना युवतीना कटाक्षलेखाः कटाक्षराजय एव नीलो-
वृषलानि तेषा दाम साखा एव तोरणानि तैः अभिरामा मनो-
हारिणी रथ्या राजमार्गः यस्याः तथोक्तम् ।

राज्यमिति । रामः स्वं राज्यं ससुपेयिवान् सम्प्राप्तः सवि-
नयैः भ्रातृभिः आसेवितः सस्यक् प्रारचरितः सुग्रीवप्रमुखान्
प्रियसखान् प्रियान् सहृद्दः स्वै स्वै पदे राज्ये स्थापयन् सञ्चन्दः
सकामः तथा देव्या सीतया सह सुखानि अनुभवन् तथा कीर्त्ति-
विभवैः यथोराश्रिभिः आमोदिनीं सौरभवतीं मेदिनीं पृथ्वी-
सुचिरं पालयति स्म । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०९॥

कोलालेति । कोलालम् आख्या नाम यस्य
सहान् अपहारः ब्रह्मचारिणे समावर्त्तनानन्तर

प्रभोजोदितपञ्चकाण्डमहितानन्दे प्रबन्धे पुनः

काण्डो निर्मित एकचूतपतिना षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम् ॥११०॥

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामायणे

युद्धकाण्डं समाप्तम् ।

धम् अथो दीयमानवस्तुविशेषः तेन सहितः प्रयतितः आकृत्य
 दत्तयत्नः कृतेन अज्ञोत्तरभूमिजीविकेनेति भावः, सख्यायता
 कवीना, सख्यावान् पण्डितः कविरित्यमरः । मूर्खान्येन शिरोमण्यना
 विभारदेन कविना एकचूतपतिना एकचूतस्वय्यामाधिपेन विधुना
 लक्ष्मणापरास्त्रेनेति भावः श्रीसोमनाथोदये तदास्त्रे प्रदेशे इत्यर्थः
 प्राक् पूर्वं भोजेन उदितं विरचितं यत् पञ्चकाण्डं बालादिस्तन्द्रा-
 न्ममित्यर्थः तेन सहितः जनितः आनन्दो यत् तादृशे प्रबन्धे
 रामायणविरितरूपे इति भावः पुनः निर्मितः षष्ठः प्रत्या पूरयः
 काण्डोऽपि युद्धकाण्डोऽपीत्यर्थः चिर जीवात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ।
 यादृ कविसौहितं दत्तम् ॥११०॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

चम्पूरामायणयुद्धकाण्डव्याख्या समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

